परमभगवदीय माणिक्यबाई [illegible] भर्मर्वतस्मरणं

॥ श्रीवेणुगीतं ॥

॥ श्रीसुबोधिनीटिप्पणीप्रकाशलेखयोजनाकारिकार्थस्वतन्त्रादिसर्वप्राप्यसामग्रीसमेतं ॥

सानुवादं

च

मग्नलालशास्त्रिणा संशोध्य

आम्ररणस्थसुवर्णकारपरमभगवदीयलीलाधरसुनुरणछोडस्य द्रव्यसाहाय्येन

वैष्णवपरिषद्विद्याविभागमन्त्रिणा तृतीयभोइवाडास्थशाहनृगानदास [illegible]

मुम्बापुर्यां 'गुजराती' मुद्रणालये "नटवरलाल इच्छाराम देसाई" इत्येतै–

रमदावादे 'गुजरातपत्र' मुद्रणालये "सोमालाल मङ्गलदास शाह" इत्येतैः

पुण्यपत्तने 'हनुमन्' मुद्रणालये " लक्ष्मणराव भाउराव कोकटे " इत्येतैः

तेग्रामे 'खानाविलबन्धु' मुद्रणालये बरानपुरीभागलसमीपे "गोविन्दजी डाह्याभाई नायक" इत्येतै–

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥

I, १०००.

। अमूल्यम् ।

॥ भगवत्स्मरणम् ॥

૧. ૧૯૦૩માં પૂનાથી મારી બદલી મુંબાઈ થઈ ત્યારથી નિત્યનિયમત્વે શ્રીદશમસ્કન્ સપરિકર વાચન પ્રતિરાત્ર થતું તેમાં એક સૌરાષ્ટ્ર આભરણનાં માણિક્યબાઈનામનાં વૈષ્ણવ દશમસ્કન્ધના અષ્ટાદશ અધ્યાયનું-વેણુગીતનું-પરિપૂર્ણ શ્રવણ થતાં એ ... ચિત્તમાં ... ઉદ્દભવ્યો. તેનુ જ મઙ્ગલમય ફલ આ ગ્રન્થ.

तावत् क्रमान्ते कामूर्त- ह्यापि- ...तीति- ...र्थमाहु- ...तत्स- ...प्यत

૨. જ્ઞાતિએ સુવર્ણકાર આ માણિક્યબાઈનાં માતૃશ્રી શુદ્ધબુદ્ધિ ચતુરા મા ... પુષ્ટિમાર્ગમાં અનન્યનિષ્ઠા સેવતાં અને તેમના જ સત્સઙ્ગથી માણિક્યબાઈના પણ ... કેવલ શ્રીમહાપ્રભુજીના સ્વરૂપમાં સુલગ્ના થવામાં કોયલીના પરમભગવદીય બ્રાહ્મણવૈષ્ણવ પુ... નિમિત્ત હતા. સુવર્ણકાર લીલાધરનાં ધર્મપત્ની માણિક્યબાઈના મનોરથના અત્યન્ત-અત એવ ... વિલમ્બે સંસિદ્ધ થયલા આ ફલના આસ્વાદનપ્રસઙ્ગે ભૌતિક દેહે યદ્યપિ માણિક્યબાઈ ... તથાપિ તેમની ... નહિ પરન્તુ ... સર્વ મુદ્રણ... પ્રથમધર્મપત્ની ... મુદ્રણકાર્યમાં ... કરી છે. ... અધિક વિલમ્બ... જાય છે તેમ...

૩. સ... તેની નીચે ... શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રી... ૧૯૮૨માં શ્રીપુર... અને નિર્ભયરામભટ્ટજીના કારકાર્થના તેમ જ પ્રાચીન ગોસ્વામીઓના સ્વતન્ત્ર લેખનાં જે અ... પણ તદાની વિનિયોગ થતો હતો તે સર્વ પત્રે વિભૂષિત અને દ્વાદશ પરિશિષ્ટે પણ અલઙ્કૃત આ સા... વૈષ્ણવ વાચકના હસ્તમાં સમર્પતાં મને આનન્દ થાય જ, તત્ર પણ શ્રીગોપિકાગીતથી અને આ વેણુગીત... સત્વર જ શ્રીયુગલગીત અને તદનન્તર શ્રીમદુદ્ધવસન્દેશાધ્યાયદ્વય-જેમાં ભ્રમરગીત પણ-પ્રસિદ્ધ થશે ... શ્રીસુબોધિનીજીનો અનુવાદ પણ ફલપ્રકરણવદ્ મુદ્રણાપેક્ષ સિદ્ધપ્રાય જ છે, આ સર્વ સુવૃત્તાન્ત... વૈષ્ણવો પણ મારા પ્રતિ સુપ્રસન્ન જ થશે.

વૈ. સં. ૧૯૮૬,
શ્રીમદાચાર્યપ્રાકટ્યોત્સવ,
મુમ્બાઈ.

મ. ગ. શાસ્ત્રી.

॥ श्रीवेणुगीतसुबोधिनी ॥

श्रीमद्भागवतम्—इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।
न्यविशद्वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥ १ ॥

सुबोधिनी—अष्टादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटा ।
वर्ण्यवर्णकभेदेन गोपानामपि सोच्यते ॥ १ ॥
प्रवेशबोधने तासामुद्बोधाय निरूपिते ।
तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हि ॥ २ ॥

टिप्पणी—अष्टादशेऽध्याये गोपानामपि सोच्यत इत्यत्र—बालका हि यत्किञ्चिदद्भुतमनुभूय स्वाभाव्यादेवोत्साहवशात् सर्वेषामग्रे तद् वदन्ति तथा नैतैरुक्तं किन्तु प्रभ्वासक्तया । तस्यास्त्वयं गे यत् स्वसमानशीलेष्वेव स्वसर्वस्वतया ज्ञातं प्रभुचरित्रं व्यक्ततया वादयति । तादृक्त्वमेतास्वेवेति ः स्वस्वगृहे ताभ्य एव समाचख्युः । इदमेव सम्यक्त्वं चक्षणे । एतेन यथा दिवैतासां गुणगानं तेषां निशीति ज्ञापितं भवति । एतच्च प्रकरणादौ ज्ञापितमिति तदन्ते च तज् ज्ञापितमन्तरङ्गक्रीडार्थं प्रवेशे गोपालसाहित्यकथनेन । अन्यथा व्रतवरदानार्थं गच्छन् यथैतान् सङ्गे न नीतवांस्तत्कार्यं भिः सहितो जातस्तद्वक्ष्य"त्यथ गोपैः परिवृत" इत्यनेन तथात्रापि कुर्यात् तदेतद्धृदि कृत्वोक्तं नामपि सोच्यत इत्याचार्यैः । यथा स्वामिन्यो गृहेषु स्थिता अपि वने दिवा कृतां लीलां द्भावानुभावेन स्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति तथैतेपि निशि कृतां लीलामासक्तिभरानुभावेन स्वस्वहृदये-भूय गायन्ति । सा चातिगोप्येति शुकैः स्फुटतया नोक्ता । एतद्गानकथनेनैवोक्ता भवति । तुभूतासक्तेस्तत्स्यत्वात् सा च ज्ञापितैवेति तत्कार्यमपि सुतरां ज्ञापितं भवति । तदेतदुक्तं वर्णकभेदेनेत्यनेन । वर्ण्यं वर्णनीयं रात्रिचरित्रम् । वर्णका वर्णनकर्तारो गोपाः । तत्र दिवा-स्वामिन्यश्चेतिभेदः ॥ का. १ ॥

आसक्तिनिरूपणमुपपादयन्ति तद्गुणेष्वित्यादिना । अत्रैतज्ज्ञेयम् । गुणासक्तिलक्षणकार्येण दासक्तिर्ज्ञाप्यते । आसक्तिः प्रेमोत्तरभाविनीति तन्निरूपणेन प्रेमापि निरूपितो भवति । स श्लोकेन निरूप्यते । स तूद्बुद्ध एवासक्तिं जनयति । अयं तु लौकिकवत् कोकिलादिकूजनेन द्धो भवत्यलौकिकत्वादतः प्रभुकृतमेव च तदुच्यते ॥ का. २—३ ॥

श्रीवेणुगीतस्य श्रीसुबोधिनीटिप्पण्युपरि श्रीपीता-जित्कृतो लघुप्रकाशः ।

अष्टादशेऽध्याये सामान्यविशेषभावः सङ्गति-यभिप्रायेणाहुरष्टादश इत्यादि । विशेषमेवाहुः स्फुटेति । अत्र तृतीयपादो देहलीदीपवदुभयत्रोपकरोति । पानामासक्तिर्न स्फुटेति टिप्पण्यां तामुपपादयन्ति बालका हीत्यादिना । एतद्गानकथनेनेति । 'अन्ये तद्रूपाणी'त्यत्र गोपकर्तृकगानकथनेनेत्यर्थः ॥ का. १ ॥

श्रीवेणुगीतस्य श्रीसुबोधिनीटिप्पण्युपरि श्रीपीता-म्बरजित्कृतो बृहत्प्रकाशः ।

अष्टादशाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्तः पूर्वाध्यायादे-सङ्गतिमाहुरष्टादश इति । 'जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतस' इत्यन्तेन स्वामिनीनामासक्तिर्नि-रूपिता । तथा पूर्वमपि । परन्तु वर्ण्यानामभावाद् बहिर्न स्फुटेत्यस्मिन्नध्याये स्फुटा निरूप्यत इति सामान्य-विशेषभावः प्रकरणाध्याययोः सङ्गतिरित्यर्थः । नन्वस्मिन् प्रकरणे मुख्यः स्त्रीणामेव निरोध [illegible]

आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतम् ।
उद्बोधकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचित् ॥ २ ॥
आसक्त्या वर्णनं तस्माद् विद्यान्ते वर्ण्यते स्फुटम् ॥ ३½ ॥

फलितमाहुरासक्त्या वर्णनमिति । आसक्तौ सत्यामपि यावद् भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत् [illegible] न ज्ञातुं शक्यन्ते यतस्तस्माद्धेतोरेकेन श्लोकेन 'बर्हापीड'मित्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यत इत्यर्थः । पूर्वं नादब्रह्मात्मकामूर्त-विद्यामन्तरेवानुभावयित्वान्तरेव तत्फलभूतं गानेन स्वरूपानुभवं कारितवान् । अग्रे तु स्वलोकात्मकव्यापि-वैकुण्ठस्य बहिरनुभवात्मकविद्यया तत्फलभूतं बहिरङ्गसङ्गेन स्वरूपानन्दानुभवं कारयिष्यतीति-ज्ञापनायाप्यत्र विद्यात्वनिरूपणमिति ज्ञेयम् । यद्वा श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्तिव्यञ्जितमर्थमाहु-र्विद्यान्त इति । विद्याया अन्त इत्यर्थः । सा हि पञ्चपर्वात्मिका । तथा च गानोक्तेः पूर्वश्लोकेषु तत्स-मानसङ्ख्योक्तया तेषु तत्त्वं लक्ष्यते । तथा च ब्रह्मविद्यातोऽप्याधिक्यं तस्या अपीदं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशयः ॥ का. ३½ ॥

सुबोधिन्यां नन्वासक्तिवर्णनप्रस्तावे वृन्दावनप्रवेश-कूजनयोर्वर्णनस्य किं प्रयोजनमत आहुः प्रवेशेत्यादि । उद्बोधायेति । आसक्त्युद्बोधाय । मूले गुणवर्णनाद् गुणासक्तिरेव स्फुटा न तु भगवदासक्तिरिति प्रथमं श्लोकद्वयमेव न सङ्गच्छत इत्याशङ्कायां टिप्पण्यामाहु-रासक्तीत्यादि । ज्ञाप्यत इति । स्फुटीक्रियत इत्यर्थः ॥ का. २ ॥

नन्वेवं सति गुणेष्वेव मुख्यासक्तिरायाति न तु भगवतीतिशङ्कायामाद्यपद्यद्वयोक्तप्रवेशबोधनाभ्यां भगवदासक्तेरेव मुख्यत्वं बोध्यत इत्याहुरासक्तिः प्रेमपूर्वेत्यादि । तद् विवेचयन्ति टिप्पण्यामास-क्तिः प्रेमोत्तरेत्यादिना । तथा च यदि भगवतस्तासु प्रेमा न स्यात्त वृन्दावने प्रविशेत् प्रविश्य वा न बोधयेत् । यतः प्राविशदबोधयच्चातस्तासु भगवतः सोऽस्तीति निश्चीयते । तेन भगवतः स्वस्मिन् प्रेमाव-गत्यैतासामासक्तिरुद्बुद्धेति सैव मुख्या न तु गुणा-

त्याकाङ्क्षायां गोपेष्वपि तामाहुर्वर्ण्येत्यादि । तथा च तद्वर्णनप्रयोजकत्वेन गोपनिरोधस्यापि तदर्थत्व-मित्यर्थः । गोपानामासक्तिर्न स्फुटेति टिप्पण्यां ताश्च प-पादयन्ति बालका हीत्यादिना । एतद्गानकथने-नैवोक्तेति । 'अन्ये तदनुरूपाणी' त्यत्र गोपकर्तृक-गानस्य सिद्धत्वादत्र स्वामिनीगानकथनेनैव सूचिता । तदाहुर्गानेत्यादि ॥ का. १ ॥

सुबोधिन्यां नन्वासक्तिवर्णनप्रस्तावे वृन्दावनप्रवेश-कूजनयोर्वर्णनस्य किं प्रयोजनमत आहुः प्रवेशेत्यादि । प्रवेशबोधने तासां प्रेमोद्बोधाय निरूपिते । नतु मूले 'गोपैस्तयोस्तदद्भुत'मित्यादिपूर्वाध्याये गुण-वर्णनाद् गुणासक्तिरेव तेषां स्फुटा न तु भगवदासक्ति-रित्यासक्त्या वर्णनकथनं कथमित्याशङ्कायां हेतुस्तद्-गुणेष्विति । तद्गुणेष्वित्यादिना यदुक्तं तट्टिप्पण्यां स्फुटीकुर्वन्त्यासक्तीत्यादिना । कारिकायां हि हेतौ बोध्यः । तदाहुर्ज्ञाप्यत इति । स्फुटीक्रियते ॥ का. २ ॥

नतु ये गुणासक्तास्ते गुणिन्यासक्ता भवन्तीति न नियम इति भगवदासक्तिर्गौणी स्यादित्याकाङ्क्षाया-मासक्तिः प्रेमपूर्वैवेति यदुक्तं तद्विवृण्वन्त्या-सक्तिः प्रेमोत्तरेत्यादिना । तथा चाद्ये श्लोके गोगोपालसाहित्यकथनेन प्रेमापि निरूप्यते । यदि हि तेषां स न स्यात् भगवांस्तान् सङ्गे न स्थापयेदिति सा न गौणीत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथा-प्याद्यश्लोकद्वयोक्तस्वामिनीप्रेमोद्बोधकस्य किं प्रयोजन-मित्याकाङ्क्षायां प्रेमापीत्यादिना यदुक्तं तद् विवृ-ण्वन्ति सा त्वित्यादिना । तदिति । उद्बोधकद्वयम् ।
[illegible] प्रेमा न स्यात्त वृन्दावने

…कालाधिका हरिश्चात्र पुरुषोत्तम एव च ॥ ४ ॥
त्रयोदशविधा लीला तत उक्ता पृथक् पृथक् ॥ ४½ ॥

भगवल्लीलार्थं पूर्वाध्यायान्ते शरद् वर्णिता ततोत्र लीलार्थं भगवतो वृन्दावनप्रवेश उच्यत इत्थमिति ।

इत्थम्भूता या शरत् तया स्वच्छं जलं यस्मिन् वृन्दावने तादृशमच्युत… न्याविशदिति-सम्बन्धः । अत्रापि पूर्ववदाधिदैविकीभिः शक्तिभिर्लीला वक्तव्या । तत्र नायकोत्कर्षार्थमच्युत इत्याह । तत्रापि गावोनुभाविकाः । गोपालाः सेवकाः । शक्तीनां निर्भयत्वायैते देवाः साक्षिणः । रमणं जलस्थलभेदेन द्विविधम् । निर्भररमणे च वायोरपेक्षा । जलक्रीडायां तु नैर्मल्यं शीता-

श्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः कालाधिक इत्यादिना । द्वादशमासात्मकः कालो द्वादशाङ्गः पुरुषश्च । इह तदधिकसङ्ख्यया गेये तदधिकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ का. ४-४½ ॥

आसक्त्येति । भगवदासक्त्येत्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय परिचायकान्तरमाहुर्विद्यान्त इति । 'भक्त्या मामभिजानाती'तिवाक्यात् तया भगवज्ज्ञानं भवति । यद्यत्र भगवदासक्तिर्न स्याद्'बर्हापीडे'त्यनेन विद्या नोच्येत । तथा चान्ते विद्या वर्ण्यते तस्मादासक्त्या वर्णनं स्फुटमित्यन्वयः । नन्वेवं सति 'यमेवैष' इतिश्रुतिविरोध इत्याशङ्कायां विद्यान्त इत्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुरासक्तावित्यादिना । वर्ण्यत इति । शुकेन वर्ण्यत इत्यर्थः । तथा च न श्रुतिविरोध इतिभावः । विद्यापदस्य तात्पर्यान्तरमाहुः पूर्वमित्यादिना । विद्यान्त इत्यत्र विद्याया अन्त इति समस्तषष्ठीकं पदमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुर्यद्वेत्यादि । एवं च 'बर्हापीडे'तिश्लोकोक्तभगवत्स्वरूपानुभवो ब्रह्मभावोत्तरभाविभक्त्या भवति 'भक्त्या मामभिजानाती'त्यभिज्ञारूपः । स चाग्रे'क्षण्वता'मित्यादौ स्फुटस्तेनात्रासक्त्यैव वर्णनं निश्चीयत इतिभावः ॥ का. ३½ ॥

अभिज्ञास्वरूपं प्रकटयन्ति श्लोकेत्यादिना । सार्धकारिकायां वर्ण्यत इतिक्रिया सर्वत्रानुषज्यते ॥ का. ४-४½ ॥

प्रविशेत् प्रविश्य वा न बोधयेद्यतः प्राविशदबोधयच्चात स्तासु भगवतः सोस्तीति निश्चीयते । तेन भगवत स्वस्मिन् प्रेमात्रगत्यैतासां प्रेमोद्बुद्धमिति स एव मुख्य इत्येतज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । तद् स्फुटीकुर्वन्ति फलित… ॥ का. ३ ॥

आसक्त्येति । भगवदासक्त्या । ननु 'कुसुमितवनराजी' त्यत्रोद्बोधकान्तरस्याप्युक्तत्वेनात्रोद्बोधकान्तरस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद् भगवत्कृतमेवोद्बोधकमित्यत्र किम्मानमित्याकाङ्क्षायां विद्यान्ते वर्ण्यते स्फुटमित्यनेन यदुक्तं तद् विवृण्वन्त्यासक्तावित्यादिना न ज्ञातुं शक्यन्ते । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेर्न ज्ञातुं शक्यन्ते । वर्ण्यत इति । शुकेन वर्ण्यते । तथा चेदं शुककृतं वर्णनमेव भगवत्कृतोद्बोधकोद्बोध्यत्वगमकं स्फुटमित्यर्थः । एवं च तस्मादितिपदमत्रापि हेतुत्वेनान्वेतीति बोध्यम् । विद्यापदस्योपासनायामिव साक्षात्कारेपि प्रयोगात् तमभिप्रेत्य विद्यापदस्य तात्पर्यान्तरमाहुः पूर्वमित्यादिना । विद्यापदस्य तदुभयस्मिन्निव विद्याशक्तावपि रूढेर्विद्यान्त इति समस्तषष्ठीकं पदमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुर्यद्वेत्यादि । एवं च 'बर्हापीडे'तिश्लोकोक्तभगवत्स्वरूपानुभवो ब्रह्मभावोत्तरभाविभक्त्या भवति 'भक्त्या मामभिजानाती'त्यभिज्ञारूपः । स चाग्रे'क्षण्वता'मित्यादौ स्फुटस्तेनात्रासक्त्यैव वर्णनं निश्चीयत इतिभावः ॥ का. ३½ ॥

अभिज्ञास्वरूपं प्रकटयन्ति श्लोकेत्यादिना । कारिकाद्वये वर्ण्यत इतिक्रिया सर्वत्रानुषज्यते । कारिकार्थस्तु यतः प्रकाशकत्वेपि हरित्वात् कालाधिकश्च पुनरक्षय्यत्फलत्वात् पुरुषोत्तमः क्षराक्षरादुत्तम एवात्र भक्तवाक्येषु वर्ण्यते कोडश… सङ्ख्यात्मकस्ततः सा लीला तथेत्यर्थः ॥ का. ४-४½ ॥

कुसुमितवनराजिशुष्मिभृङ्गद्विजकुलजुष्टसरःसरिन्महीध्रम् ।
मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुम् ॥ २ ॥

भावश्च । शरदा नैर्मल्यं शीताभावश्चोक्तः । शरत्स्वच्छजलमेति । शरदा स्वच्छानि जलानि यत्र । विशेषतः कर्मानिर्देशात् क्रीडार्थं जलप्रवेशश्च । पद्माकराणां सुष्ठु यो गन्धः शैत्यसहितस्तद्वान् सुगन्धी । एतादृशवायुना वातं वनं न्यविशत् । गन्धवत्त्वेनैव मान्द्यमुक्तम् । एतावदेव क्रीडायामपेक्षितम् । विशेषणधर्माणामेव प्राधान्याच्च विशेष्यनिर्देशः । नितरां प्रवेश आधिदैविकपर्यन्तः ॥ १ ॥

प्रवेशमुक्त्वा देवतोद्बोधनमाह कुसुमितेति ।

मधुपतिर्गाश्चारयन् वेणुं चुकूज । वसन्ताधिपतिः सरसः शृङ्गारात्मा धर्मं कुर्वन् क्रियाज्ञानशक्तिसहितो देवतोद्बोधनाय वेणुनादं कृतवान् । उद्बुद्धा देवताः सामग्र्यभावाच्च रता भवन्तीति भगवतो मधुपतित्वं निरूपितम् । विभावादीन् निरूपयति । कुसुमिता या वनराजयस्ताभिर्ये शुष्मिणो मत्ता जाता भृङ्गाः पक्षिणश्च तेषां कुलान्यवान्तरजातिभेदास्तैर्जुष्टानि सरितः सरांसि महीध्राः पर्वताश्च यस्मिंस्तानेव वा । एकवद्भावः । एवंविधमवगाह्य तत्रत्यानपि त्रिविधानुद्बोधयितुं केवलं शृङ्गारार्थमेव कूजनं कृतवान् ॥ २ ॥

इत्थंशरत्स्वच्छजलमित्यत्र—शक्तीनां निर्भयत्वायेत्यादि । अलौकिकत्वनित्यत्वस्वाभाविकधर्मत्वज्ञापनायैतदनभिज्ञेषु गोपनाय भगवद्भोग्यसीमन्तिनीषु शक्तिपदप्रयोगः । स्वाथ तदपेक्षारहितः फलभोगसमर्पको यथाधिकारं तत्र प्रवर्तकश्च साक्षी भवति यथा परमात्मा । तादृशत्वमन्तरङ्गत्वाद् गोपेष्वस्तीति साक्षित्वमुक्तम् ॥ १ ॥

कुसुमितेत्यत्र—धर्मं कुर्वन्नित्यादि । धर्मो हि साक्षात्परम्पराभेदेन चतुर्वर्गस्यापि साधकः । अवगाहनं च तत्रतत्र तथातथा लीलाकरणार्थम् । एवं सति लोकसिद्धं कार्यान्तरं विना तत्र गमनं चिरं स्थित्यादिकं च लोकविरुद्धं लोके चिकीर्षितलीलाज्ञानं च रसविरुद्धमिति सर्वसमाधानपूर्वकं सर्वसम्पादकं गोचारणमितिभावेन धर्मत्वोक्तिः ॥ २ ॥

इत्थमित्यत्र सुबोधिन्याम्-विशेषणधर्माणामिति । विशेषणोक्तानां धर्माणामित्यर्थः ॥ १ ॥

इत्थमित्यत्र सुबोधिन्याम्— स्मिन् श्लोके वृन्दावनस्यानुक्तत्वेपि पूर्वाध्याये लीलाधिकरणदेशत्वेन वनस्योक्तत्वादत्राप्यग्रिमश्लोके वनलिङ्गात् तदग्रे 'वृन्दावनं प्राविश'दित्युक्तेश्च वृन्दावनमेवोच्यत इत्याशयेनाहुरित्थम्भूत इत्यादि । शक्तीनामित्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुरलौकिकत्वेत्यादि । एतदनभिज्ञेष्विति । उक्तविधैतत्स्वरूपानभिज्ञेषु । सुबोधिन्यां गोपानां देवत्वं षोडशाध्याये 'आसन् सुविस्मिता' इत्यत्र निर्दुष्टेन्द्रियत्वादुपपादितम् । विशेषणधर्माणामिति । विशेषणभूतानां धर्माणाम् ॥ १ ॥

कुसुमितेत्यत्र—धर्मं कुर्वन्नित्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुर्धर्मो हीत्यादिना ॥ २ ॥

तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम्।
काश्चित् परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योन्ववर्णयन्॥ ३॥
तद् वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम्।
नाशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप॥ ४॥
बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोःकर्णिकारं
बिभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयन्तीञ्च मालाम्।
रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दै-
र्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः॥ ५॥

एवमुद्बोधनमुक्त्वा ताभिः सह रमणे कामिनीकामोद्बोधकत्वात् कूजितस्य व्रजस्त्रियोप्युद्बुद्धकामा जातास्ततः कामवशाद्भगवदुद्बोधार्थं स्वसखीभ्यः स्वसमानशीलव्यसनाभ्यस्तद्गुणान् वर्णयितुमारेभिर इत्याह तद् व्रजस्त्रिय इति।

आसमन्ताच्छ्रुत्वाधिदैविकत्वात्। अन्यथा कथं वनस्थितो वेणुनादो व्रजस्थिताभिर्गोपिकाभिरेव श्रूयेत? यथा सर्वे देवा उत्थिता एवं स्मरोपि। उद्दीपनविभावत्वान्नादस्य। तन्मध्ये काश्चन स्मरेण मूर्च्छिता एव। काश्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्य कृष्णस्य परोक्षे विद्यमानाभ्यः स्वसखीभ्योनु भगवत्करणानन्तरमेवावर्णयन् वर्णितवत्यः॥ ३॥

तासामपि पुनः कामोद्बोधे विशेषतो वर्णनाशक्तिर्जातेत्याह तद् वर्णयितुमिति।

तत् स्वानुभूतं भगवद्रूपं वेणुगीतं वा वर्णयितुं कार्यतः कारणतः फलतः स्वरूपतश्च निरूपयितुमारब्धवत्यस्ततो मध्ये वर्णनार्थं कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यस्तत्स्मरणजातेन स्मरेण यो जातो वेगश्चित्तचाञ्चल्यं तेन विक्षिप्तमनसो जाताः। नृपेतिसम्बोधनं धर्मवत्त्वेन जितेन्द्रियत्वाय॥ ४॥

ताभिर्वर्णयितुमशक्यं स्वयं वर्णयति तथात्वज्ञापनाय बर्हापीडमिति।

तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्येत्यत्र—गोपिकाभिरेव श्रूयेतेति। एतदितरश्रवणाभावे प्रमाणापेक्षाया-मुच्यते। भगवान् हि सप्रयोजनकमेव कार्यं करोति। न त्वन्यथापि जीववत्। अत्र च रमणार्थं भावोद्दीपनमेव प्रयोजनम्। एवं सति यासु तदभावस्तासु तच्छ्रवणं निष्प्रयोजनकमिति प्रभुर्न करोत्येवेति मन्तव्यम्। एतेन 'श्रुतं सर्वैः परन्तु स्थायिभावोत्रैवास्तीत्यत्रैव तदुद्दीपनं नान्यत्रे'ति निरस्तम्। सर्वज्ञस्य तादृक्कृत्यसम्भव इत्युक्तत्वात्। नादनिष्ठामृतस्य स्वप्रवेशमात्रेणैव भगवदीयत्वकरणलक्षण-स्वभावहानिप्रसङ्गश्च॥ ३॥

तद् व्रजस्त्रिय इत्यत्र—गोपिकाभिरेवेत्येवकारतात्पर्यं टिप्पण्यामाहुरेतदितरेत्यादि। अत्र भगवता दूरश्रवणदर्शनसिद्धिर्भगवतो यत्र स्वामिनीभावत्वेनाङ्गीकारस्तत्रैव स्थापितेति तासामेव श्रवणं नान्येषामिति उक्तमेतदित्यादि॥ ३॥

बर्हापीडेत्यत्र—नन्वयं श्लोकः पूर्वोत्त[illegible]:। तथा हि। पूर्वं वर्णयितुं नाशकन्नित्युक्त्वा वृन्दारण्यं प्राविशदित्युक्तेरग्रे चेतिवे[illegible]रवं श्रुत्वा वर्णयन्त्योभिरेमिर इत्युच्यते। एवं सति स्पष्टैवा-सङ्गतिर्मध्यस्थस्यास्य श्लोकस्येति चेदत्रेदं प्रतिभाति। आद्ये प्रवेशमात्रमुक्तं न तु विशेषतः कर्मो-क्तम्। द्वितीये च पूव वेणुं चुकूजेत्युक्तम्। ततस्तत्कूजितमाश्रुत्येत्युक्तम्। तेन कूजनस्वभावा-देव भावोद्दीपनं प्राप्तम्। पश्चादग्रिमकार्यार्थं लीलाविशिष्टं स्वरूपं वेणुद्वारा प्रियेण गीतमाश्रुत्ये-त्युक्तम्। एवं सत्याश्रुत्येत्यस्यावृत्तिर्ज्ञेया। गीतं हि स्पष्टार्थकं रसनिरूपकं च भवति। तच्छ्रवणेन लीला-विशिष्टस्वरूपानुभवो हृद्यभूदत एव कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्य इत्युक्तम्। तदा तस्याननुभवात्। ततस्तद्विना स्थातुमशक्तास्तद्भावस्वभावादेव तदेवान्ववर्णयन्नित्युक्तम्। एतद्वर्णनं तदा स्याद्यदि गुणलीलाविशिष्टं स्वरूपं सर्वांशेनानुभूतं स्यात्। प्रकृते च स्मरोदयमेव गीतं प्रियेण कृतमिति न सर्वात्मना तदनुभवो-तोशक्तिरभूत्। एवं सति चिकीर्षितकार्यासम्पत्तिं दृष्ट्वा पूर्वं तादृशं नादं प्रकटितवान् यच्छ्रवणेन गुण-लीलाविशिष्टमुद्बुद्धरसात्मकं स्वरूपं सर्वेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु पूर्णमाविरभूत् तदा तद्वर्णनमभूदभितो रमणमपि। एवं सति पूर्वं वर्णनाशक्तिमुक्त्वाग्रे तच्छक्तिहेतुं चैकेन श्लोकेनोक्त्वा शुका आहुरिति वेणुरवमिति। एवम्भूतं पूर्वोक्तश्लोकोक्तरूपं न तु पूर्ववत् केवलं वेणुरवमित्यर्थः। एवं सति तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य तद् वर्णयितुं नाशकन्ननेवंरूपत्वात्तस्य। इतिवेणुरवं—बर्हापीडेतिश्लोकोक्तं वेणुरवमित्यर्थः—श्रुत्वा वर्णयन्त्योभिरेमिर इति श्लोकसङ्गतिर्निःप्रत्यूहा सिद्धातारतम्येन रसानां क्रमेणाविर्भावे महान् रस इत्येवं करणं दुर्लभत्वं चैतस्य रसस्य ज्ञापितम्। परमकाष्ठापन्नस्वतन्त्रमहाफलदित्सयैवं कृतवान् प्रभुरिति ज्ञेयम्। अन्यथा शक्रशर्वादीनामज्ञानेप्युपेक्षावदत्रापि तथा भवेत्। अन्यद् व्याख्याने स्फुटीभविष्यति।

भावोद्दीपकत्वमात्रत्वं कूजनधर्म इति तत्कार्ये सम्पन्ने तद्वर्णने जायमाने स्मरवेगजश्चित्तविक्षेपः प्रतिबन्धक उक्तः। कृष्णचेष्टितस्मरणं चाशक्तौ स्मरवेगे च हेतुरुक्तः। तर्ह्यग्रेप्यावश्यकत्वात् सार्वदिकत्वाच्च वर्णनं न स्यादेवेतिशङ्कामपनुदन्नग्रे वर्णनायामुपपत्तिमाहैकेन बर्हापीडमित्यनेन। अत्रैवं ज्ञेयम्। सामोप-निषत्सु 'स्मरो वा आकाशाद् भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयु'रित्यादिना स्मरणस्यैव स्मरशब्दवाच्यत्वमुच्यते। स्मरणं स्मर इतिव्युत्पत्तेः। प्रकृते स्वामिनीनां मुखारविन्देषु स्वाधरसुधासम्बन्धः प्रभुणाग्रिमप्रयोजनार्थमवश्यं कारणीयः। स च वर्णनेनैव भवति। तच्च न सुधासंवलितनादान्तःप्रवेशं विना भवितुमर्हति। तत्प्र-वेशेपि पूर्ववत् कृष्णचेष्टितस्मृतौ न तत् सम्भवति। अत एव नदीवेगस्येवान्याप्रतिबध्यत्वं स्मरणस्य ज्ञापयितुं स्मरवेगेनेत्यप्युक्तम्। अन्यथा न वदेत्। कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यो नाशकन्नेतावतैव चारितार्थ्यात्। अतो नादप्राधान्येनैव नादस्मरणं—तद्धेतुत्वेनैव च प्रभुस्मरणं न तु प्राधान्येन—चेत् तदा सर्वं सम्पद्यत इति स्वयं विचार्य पूर्वमतथाकृत्वापि तदशक्तिं दृष्ट्वोक्तकार्यार्थमुद्बुद्धपूर्णशृङ्गाररसात्मक-मुद्बोधकाच्छादकविक्षेपकशक्तिमत्त्वेनाखिलाङ्गयुक्तमपि स्वरूपं नादेनुभूयमान एवानुभूतं भवति न तु पृथगित्येवम्भूतं नादं सम्पाद्य शुद्धपुष्टिस्थानं प्राविशत् पुष्टिमार्गाङ्गीकारं प्रकटीकृतवान्। तथा सति ह्येतासां साक्षाद्भोगः सम्भवति। अन्यथैतावत्करणं निःप्रयोजकं स्यात्। यथा वन्दाङ्गीकारेण[1] दुष्ट-निवारणं कृतवानेवमेतदङ्गीकारेणापि कीर्तिद्वारा विश्वस्य सर्वस्यैव दोषं दूरीकरिष्यतीति निर्दोषत्व-मप्यस्या लीलाया ख्यापयितुमन्ते विशेषणम्। एवं सति निःप्रत्यूहं रववर्णनमभूत्। अतो वर्णनाशक्ति-मुक्त्वा तत्साधनं मध्ये निरूप्यास्याग्रे तदुक्तम्। एतेन वेणुरवस्वरूपमेव वर्णितं भवति। अत एवेतिवेणुरवमित्येवाग्र उक्तम्। तेन पूर्वस्माद्विलक्षणत्वं नादस्य ज्ञापितं भवति।

यथा पात्रस्थं रसं पाययितुमुद्यतस्तत्पात्रं हस्ते बिभ्रद् भवति पुरुषस्तथा स्वरूपात्मकं रसमेताभ्यो दातुमुद्यत इति ज्ञायत एतादृग्वपूरूपप्राकट्येनेति ज्ञापयितुं वपुर्बिभ्रदित्युक्तम्।

अथवा नटवरवपुरिति विशेष्यं पदम्। नटवरवपूरूपः प्राविशदितिसम्बन्धः। बिभ्रत्पदस्य बर्हापीडकर्णिकारवासोमालापदैः समं सम्बन्धः।

१–२–३–४–इदं स्वतन्त्रचतुष्टयं श्रीमत्प्रभुचरणप्रकटितं क्वचित्पुस्तकेषु श्रीसुबोधिन्यन्तःश्लिष्टं दृश्यते।

वाक्यार्थोऽत्र वर्णनीयः। न तु रूपमात्रम्। तथा सति रूपं वेणुनादः क्रीडा चेति-त्रयं वर्णितं स्यादन्योन्यसम्बन्धे प्रकारविशेषश्च। एतादृशं वपुर्बिभ्रद्वेणो रन्ध्रान् पूरयन् वृन्दारण्यं प्राविशदितिसम्बन्धः। स्वरूपगुणलीला उक्ताः क्रमेणैव। बर्हो मयूरपिच्छं स एवापीडः शिरोभूषणं यस्य वपुषः। नृत्यन्मयूरानुकरणं चैतत्। स चोद्बुद्ध रस एव तथेति भगवतोऽप्युद्बुद्धरसात्मकत्वं सूचितं भवत्यनेन। अतो युक्तैवाशक्तिरितिभावः। नटवद् वरवच्च वपुः। रसो हि द्विविधः। धर्मसहितः केवलश्च। केवलो नाट्ये प्रसिद्धः। धर्मसहितः सम्भोगे। भगवतो वपुरुभयविधमप्यत उक्तं नटवद्वरवदिति। वरः प्रत्यग्रभोक्ता। भगवांस्तु हृदयेऽपि वर्तते। तावतापि ज्ञानिनामिव न तासां सुखमिति ज्ञापयितुं वपुषो भरणं निरूप्यते। न तु स एव तथा। कर्णयोः कर्णिकारकुसुमं यस्य। अलुक्सप्तमी। बिभ्रदिति वा सम्बन्धः। कर्णिकारस्तु शृङ्गारोद्बोधकः। शृङ्गारस्तु संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः। श्रोत्रे तदुभय-प्रतिपादके। तयोः कर्णिकारसम्बन्धेन पूर्वं निरूपितो रस उच्छलितो भवति। तादृशस्तु रसो गुप्त एव रसत्वमापद्यत इति पीताम्बरं वर्णयति कनककपिशं वासो बिभ्रदिति। उद्बुद्धे रसे गोपिका वासो न गणयेयुरिति व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता। कनकवत् कपिशं पीतमिति। माया हि सा। अतो यत्र वसनाकृतिरपि न सम्यगवलोकिता तत्र तेन वसनेनाच्छन्नं रसं कथमुद्घाटयेयुः? ततोऽप्याच्छादिकामाह कीर्तिमयीं वनमालां वैजयन्तीञ्च मालां बि दिति। वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्ती। एवं रसद्वयं तदुद्बोध आच्छादकं विक्षेपकं च रूपे निरूपितम्।

स्वस्वरूपातिरिक्तस्य वपुषोऽत्राभावात्तद्धरणोक्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुर्भगवांस्त्वित्या-दिना। उक्तरीत्योद्बुद्धद्विविधरसात्मकं हि वपुः। रसश्च भावात्मकत्वात् स्वप्रियाव्यतिरिक्तेषु तादृशत्व-स्याप्रकटनान्नामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धः। वपुर्बिभ्राणस्तु बहिः स्वस्वरूपं प्रकटयन् भवति। तथायमपि कुर्वन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति। अत्रैवं ज्ञेयम्। शब्दात्मकत्वेनामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धा अपि वेदा 'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे' इतिवाक्यात् त्रिपृष्ठे सार्वदिकशब्दब्रह्मात्मकमूर्तिप्राकट्यवन्तो यथा तथा ब्रह्मणः साकारत्वात् सार्वदिकमेव रसात्मकं वपुर्वृन्दारण्य एव प्रकटितवान्। हृद्येव प्राकट्ये तु मनोमात्र-भोग्यत्वम्। बहिःप्राकट्ये सर्वेन्द्रियभोग्यत्वम्। एवं सति चक्षुराद्यविषयत्वे प्रियपदार्थस्य मनोमात्रविषयत्वं दुःखदमित्यनुभवसिद्धमतो भक्तार्थं तथेति। नत्विति। स एव भगवानेव। तथात्मभिन्नवपुषो भर्तेत्यर्थः।

बर्हापीडेत्यत्र–आभासे ताभिर्वर्णयितुमशक्यं स्वयं वर्णयति तथात्वज्ञापनायेति यद्वक्ष्यते तत्र वर्णनाशक्तिबीजभूतस्य स्मरवेगस्य तद्धेतुभूतस्य भग-वत्स्मरणस्य चाग्रेऽपि सत्त्वात् पश्चात् कथं वर्णनशक्ति-रित्याकाङ्क्षायां तामुपपादयितुं प्रभवः श्लोकासङ्गति-मुद्भाव्य वर्णनहेतुं स्वतन्त्रे प्रपञ्च्य स्फुटीकुर्वन्ति नन्वि-त्यादिना। एवं सतीति। वर्णनाशक्तिहेतोः स्मरणस्याग्रे-ऽप्यावश्यकत्वेन विद्यमानत्वे सति। तथा चाग्रिमश्लोको-क्तवर्णनाबाधसम्भवात् स्फुटैवासङ्गतिरित्यर्थः। नन्वि-त्यादि। तथा च कर्मनिश्चायकत्वेन श्लोकसङ्गति-रित्यर्थः। वर्णनाशक्तिहेतुं व्युत्पादयन्ति द्वितीये चे-त्यादिना। अग्रिमकार्यार्थमिति। वर्णनार्थम्।

वैजयन्तीं च मालामित्यस्याभासे ततोप्याच्छादिकामिति । विक्षेपस्यापि वस्तुयाथात्म्यज्ञानाच्छादकमस्तीत्याशयेनेदमुक्तम् । अन्यथाग्रे विक्षेपकं च रूपे निरूपितमिति न वदेयुः ।

बर्हापीडेत्यस्य स्वतन्त्रे-ननु चकाराद्यभावे कथमावृत्तिः शक्यवचनेतिशङ्कायामाश्रुत्येत्यस्यावृत्तौ बीजमाहुर्गीतं हीत्यादि । तथा च श्रोतव्यभेदादेवार्थादावृत्तिः प्राप्यत इत्यर्थः । तदेव विवृण्वन्ति यच्छ्रवणेत्यादिना । सङ्गतिसिद्धये कूजितवेणुगीतपदाभ्यां यद्वेणुगीतं कूजितातिरिक्तमङ्गीकृतं तत्र बीजमाहुस्तारतम्येनेत्यादि । यद्यपि श्रीमदाचार्यचरणोक्तेनैवाभासेन सङ्गतिः सिध्यति तथापि यदसङ्गत्युद्भावनतत्समाधी प्रभुभिः कृतौ तौ सङ्गतिबीजाविष्करणाय । तत्राप्येकवारं सङ्गतिबीजमुद्भाव्य यत्पुनर्भावोद्दीपकेत्यादिना समर्थितं तन्नादस्वरूपपरिचायनायेति ज्ञेयम् । एवं सत्यशक्त्युत्पादके नादे प्रभोरेव प्राधान्येन हार्दानुभवान्नादस्य गुणभावात् स्मरोदयः । वर्णनीये च नादे प्रभोः सर्वत्राविर्भावः परं न नादगुणभावेनेति नादस्य प्राधान्यमिति तयोर्नादयोः स्वरूपं फलति ।

धर्मसहित इति । स्वसमानाधिकरणा या स्वप्रयुक्ता क्रिया तद्विशिष्ट इत्यर्थः । केवल इति । स्वव्यधिकरणतादृक्तद्विशिष्टः । कनककपिशामित्यत्र सेति । कनककपिशेत्यर्थः ।

ननु चकाराद्यभावे कथमावृत्तिः शक्यवचनेतिशङ्कायामाश्रुत्येत्यस्यावृत्तौ बीजमाहुर्गीतं हीत्यादि । तथा च श्रोतव्यभेदादेवार्थावृत्तिः प्राप्यत इत्यर्थः । श्रोतव्यभेदं विवृण्वन्ति तच्छ्रवणेत्यादिना । अशक्तिं व्युत्पाद्य शक्तिं व्युत्पादयन्ति चिकीर्षितेत्यादिना । सिद्धमाहुरेवं सतीत्यादि । सङ्गतिसिद्धये कूजितवेणुगीतपदाभ्यां यद्वेणुगीतं कूजितातिरिक्तमङ्गीकृतं तत्र बीजमाहुस्तारतम्येनेत्यादि । पूर्वव्याख्याने स्मरवेगपदेन कामवेगो व्याख्यातस्तथा सति सर्वात्मभाववतीभिः कृतमेतद्वर्णनं न भविष्यतीतिशङ्का स्यादतस्तन्निवृत्त्यर्थं स्वतन्त्रान्तरे स्मरवेगपदं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति भावोद्दीपकेत्यादि ज्ञापितं भवतीत्यन्तम् । तेनाधिकारिभेदेनार्थद्वयमत्राप्यभिप्रेतं ज्ञेयम् । किञ्च यद्यपि श्रीमदाचार्यचरणोक्तेनैवाभासेन सङ्गतिः सिध्यति तथापि यदसङ्गत्युद्भावनतत्समाधी प्रभुभिः कृतौ तौ सङ्गतिबीजाविष्करणाय । तत्राप्येकवारं सङ्गतिबीजमुद्भाव्य यत्पुनर्भावोद्दीपकेत्यादिना समर्थितं तन्नादस्वरूपपरिचायनायेति ज्ञेयम् । एवं सत्यशक्त्युत्पादके नादे प्रभोरेव प्राधान्येन हार्दानुभवान्नादस्य गुणभावात् स्मरोदयो वर्णनीये च नादे प्रभोः सर्वत्राविर्भावः परं न नादगुणभावेनेति नादस्य प्राधान्यमिति तयोर्नादयोः स्वरूपं फलतीत्यपि ज्ञेयम् । उक्तश्रुतौ चाकाशाद् भूय इत्यत्र विभक्तिलोपश्छान्दसः । अलोपे भूयान् । अर्थस्तु नियामकत्वादभ्यधिकत्वाच्चाधिक इति बोध्यः ।

सुबोधिन्यां धर्मसहित इति । स्वसमानाधिकरणा या स्वप्रयुक्ता क्रिया तद्विशिष्ट इत्यर्थः । केवल इति । स्वव्यधिकरणस्वप्रयुक्तक्रियाविशिष्टः । भगवांस्त्वित्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यामुपपादयन्ति स्वस्वरूपेत्यादि । नन्वमूर्तत्वेन प्रसिद्धस्य मूर्तता प्रमाणं विना न ह्यायातीति तदर्थं तामुपपादयन्त्यत्रैवमित्यादिना भक्तार्थं तथेति । रूपप्राकट्यम् । वपुर्भरणस्य तात्पर्यान्तरं प्रभवः स्वतन्त्रान्तर आहुर्यथा पात्रस्थमित्यादि । व्याख्यानक्लेशनिवृत्त्यर्थं स्वतन्त्रान्तरे प्रकारान्तरमाहुरथवेत्यादि । कनककपिशामित्यत्र सेति । कनककपिशेत्यर्थः । ततोप्याच्छादिकामित्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुर्विक्षेपस्येत्यादि । वैजयन्तीमालात्र न नवरत्नखचिता किन्तु पुष्पमयीति बोधयितुमाभासे वनमालापदम् । "आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिते"ति वैजयन्त्याः पुष्पमयीत्वमुत्तरार्धे बलदेवतीर्थयात्रायां 'वैजयन्तीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपङ्कजा'मिति मूले सुबोधिन्यां च स्फुटमिति न विमर्शग्रन्थविरोधः ।

नामलीलारूपं वेणुनादं निरूपयति रन्ध्रान् वेणोरिति। रन्ध्रा वेणोः सप्त। सुधा त्रिविधा। देवभोग्या भगवद्भोग्या सर्वोभोग्या च। तत्र हेतुर्कोभात्मकेधरे स्थापिता। तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेन सम्भवति। अतः श्रोत्रपेयैव सा। सा हि सर्वेषां भगवदीयत्वं सम्पादयति। आनन्द एव सा प्रकटा द्रवीभूता। ब्रह्मानन्दादप्यधिका। आनन्दसारभूता। सा न कथञ्चित् साधनतामापद्यते स्वतः। अतो नादब्रह्मणि तां योजयितुं नादोत्पत्तिस्थाने वेणौ तत्रापि तद्रन्ध्रेष्वमूर्तत्वात् पूरिता। न हि सा साक्षाद् वेणुमपि स्पृशति। वेणोरित्यसमासात्। वेणुमध्येपि सा न। अतो यदा नादस्तद्द्वारा गच्छति तदा तेन सम्बद्धा गच्छति। ततः कर्णद्वारा हृदये प्रविष्टा वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोति। यावच्च रसपूरेण सोप्यंशो नान्तः प्रविशति तावदपि साक्षात् तद्भोगयोग्यता न भवति। एतदर्थमेव वर्णनम्। तद्रसप्रवेशे निरोधः सिद्धः। अतः स्वल्पतरो गोपेषु भोग्यगोपीव्यतिरिक्तासु सर्वेषु च। अत एव निरोधो भक्त्यनन्तरं निरूपितः। सृष्ट्युत्पन्नानां भोग एतत्पर्यवसायी। ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणं च प्रत्यापत्तिः। अन्यथा सृष्टिर्व्यर्था स्यात्। अयं पुनर्ब्रह्मानन्दभावे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्ने लक्ष्म्या इव मुख्यो रसभोगः सम्भवति तदंशानां च क्रमेण। अतो निरोधो महाफलः। अतोत्र स्त्रियः प्रकरणान्ते निरूप्यन्ते। भगवद्भोगानन्तरमेव भगवान् भोग्यो भवति। अतोत्र शुकोपि मुख्यतया स्त्रिय एव वर्णयति। अग्निकुमाराणामप्यत एव स्त्रीत्वम्। न हि पुरुषोन्योपभोग्यो भवति स्वोपभोग्यो वा। परं ज्ञात्वा पाने महान् रस इति भगवतोग्रेब्रह्मोपदेशनिर्बन्धः। मुख्यप्रापणार्थं वा। दुःखदूरीकरणार्थं च। अत एवाग्र आधिदैविकीं स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्ति। अतो रूपेण वशीकृत्याधरामृतं पाययन् स्वच्छन्दतां सम्पादयति।

रन्ध्रान् वेणोरित्यत्र—गूढाभिसन्धिना हेत्वन्तरमप्याहुर्यावच्चेति। नादो हि रसात्मको धारावत् कर्णद्वारा हृदि प्रविष्टः। स एव भगवदीयसर्वेन्द्रियविषयकविविधरसभावनिर्झरैः पाथःप्रवाह इव पुष्टो रसपूररूपो जातो येन समानशीलव्यसनानां परस्परं तद्वर्णनरूपो बहिः प्रकटोभूत्। स च सार्वत्रिक इति। तत्र हृदयस्थितोधररसो मुख्याधररसस्यांश एवेति स सर्वासां हृदि स्थितः पर्यायेण सर्वासां हृदि प्रविष्टस्तदानिर्वचनीयोत्कटभावोदयेन साक्षात्तदनुभवयोग्यता भवतीत्यर्थः। एवं सति यावदुक्तरीत्या सोंशो नान्तःप्रविशति तावदपि साक्षात् तद्भोगयोग्यता न भवतीति शेषग्रन्थो ज्ञेयः। एतदर्थमेवेति। रसपूरेण तदंशप्रवेशार्थमेवेत्यर्थः। अत्रैवाग्रेत एवेति। यतो विहितभक्तिमतामप्ययं रसः फलत्वेन प्रार्थनीय एव तिष्ठति न तु तत्प्राप्त्यैवायं प्राप्तो भवत्यतो वंशद्वयसम्बन्धिभक्तिनिरूपणानन्तरं निरोधो निरूपित इत्यर्थः। एतस्यैव तात्पर्यान्तरमप्याहुः सृष्ट्युत्पन्नानामिति। भक्तानामितिशेषः। भोगो

रन्ध्रा वेणोः सप्तेति। तेन षड्गुणसहितधर्म्यनुभावका इतिभावः। प्रस्तुतसुधायाः सर्वोत्कृष्टत्वायाहुः सुधा त्रिविधेत्यादि। देवभोग्या दिव्यक्यादिनिष्ठा ज्ञेया। टिप्पण्यां तर्हीति। जाते निरोधे तेनैव भगवत्कारितसुधानुभवे च सिद्ध इत्यर्थः। ये मुक्ता इत्यादि। तथा च 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति'रितिमुक्तिलक्षणेनान्यथारूपत्यागपूर्वकस्वरूपव्यवस्थानस्य मुक्तित्वाल्लीकार्थं सुप्तानां लीलोपयोगित्वेनैव रूपेण व्यवस्थानस्य मुक्तित्वेन स्वांतः-

रन्ध्रा वेणोः सप्तेति। तेन षड्गुणसहितधर्म्यनुभावका इतिभावः। प्रस्तुतसुधायाः सर्वोत्कृष्टत्वायाहुः सुधा त्रिविधेत्यादि। देवभोग्या दिव्यक्यादिनिष्ठा ज्ञेया। सर्वेषु चेति। गवादिषु। यावच्चेत्यादिप्रयोजनं टिप्पण्यामाहुर्गूढेत्यादि। तर्हीति। जाते निरोधे तेनैव भगवत्कारितसुधानुभवे च सिद्ध इत्यर्थः। ये मुक्ता इत्यादि। तथा च 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति' रितिमुक्तिलक्षणेनान्यथारूपत्यागपूर्वकस्वरूपव्यवस्थापनस्य मुक्तित्वाल्लीकार्थं सुप्तानां लीलोपयोगि-

स्वच्छन्दतामाह गोपवृन्दैरिति । वृन्दायाः श्रिया अरण्यं प्राविशत् । सर्वं कार्यं कृत्वा स्वच्छन्दतां सम्पादितवान् । ननु जगति भक्तिर्न स्थापितेति कथं कृतकार्यता ? तत्राह स्वपदरमणमिति । स्वपदानां स्वचरणानां रमणं यत्र । धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैः सहेति । अवशिष्टसर्वपुरुषार्थस्थापनार्थमाह गीतकीर्तिरिति । गीता कीर्तिर्यस्येति । स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वमितिकृष्णपदार्थः क्वचिद् विवृतः ॥ ९ ॥

भक्तिरसभोग इत्यर्थः । एतत्पर्यवसायीति । एतदप्राप्तौ तेषामपि सृष्टावुत्पत्तिर्व्यर्थेत्यर्थः । एतेनान्येषां कैमुतिकन्यायेनैव जन्मवैयर्थ्यं ज्ञापितं भवति 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभावे'त्यादिवाक्यैः । तर्ह्येवं फलस्य सिद्धत्वादग्रिमलीलाद्वयं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुस्ततो विमोचनमित्यादि । ये मुक्ताः स्वान्तःस्थिता एव जीवा लीलार्थं सृष्टास्तेषां परमानुग्रहतो नित्यलीलामध्यपातिभक्तैः सहैतद्रसानुभवं कारयित्वा पुनः पूर्वभावसम्पत्तेरेव प्रत्यापत्तिपदार्थत्वात् । लोक एतद्रसप्रकटनस्य तात्पर्यं वदन्त आवश्यकतां चाहुरन्यथेति । अस्यैव परमपुरुषार्थत्वेन सृष्टिमध्ये यत्र कुत्रापि प्रकटनेनैव सृष्टेः सार्थकत्वम् । अन्यथा प्राणसम्बन्धरहितदेहसृष्टिवत् सा व्यर्था स्यादित्यर्थः । तदंशानामिति । महिष्यादीनामित्यर्थः । मुख्यप्रापणार्थं वेति । मुख्यः पुरुषोत्तमः । एतासां च स एवापेक्षित इति तस्यात्मत्वेन कथने स एव प्रापितो भवतीति तथा ॥ ५ ॥

स्थितत्वरूपमुक्तत्वभावान्मोचनमेकादशार्थः । 'आभासश्चे'तिवाक्यात् सृष्टिस्थितिप्रलया यतो जायन्ते ज्ञायन्ते च स आश्रयः । आधिभौतिकादिरूपत्रयवेत्ता वाश्रयः । स च भगवानेवेति लीलानुभावनोत्तरं पुनर्भगवद्रूपता या सा प्रत्यापत्तिर्द्वादशार्थ इति न स्कन्धद्वयवैयर्थ्यं नापि प्रस्तुतस्य परमफलत्वहानिर्नापि लक्षणवाक्यवैरूप्यं लक्षणापत्तिर्वेत्यर्थः । सृष्टिरिति । लीलासृष्टिरित्यर्थः । ननु यद्येतदप्राप्तौ सृष्टिवैयर्थ्यं तदा सृष्टौ सर्वेषामेवैतद्भोगः कुतो न दृश्यत इत्याकाङ्क्षायामस्यातिदुर्लभत्वं सुबोधिन्यामाहुरयमित्यादि । ननु यद्येवं तदा ब्रह्मानन्दप्राप्त्यभावान्महिष्यादीनामेतद्भोगो न स्यादित्यत आहुस्तदंशेत्यादि । तथा च तेषामपि केनचिद् द्वारेण ब्रह्मानन्दोत्तरमेव स इत्यर्थः । फलितमाहुरत इत्यादि । गमकमाहुरतोऽत्रेत्यादि । ननु निरोध एव जाते चेन्महाफलप्राप्तिस्तदा भ्रमरगीते वक्ष्यमाणा ज्ञानोपदेशलीला न युज्यत इत्यत आहुः परं ज्ञात्वेत्यादि ।

गोपवृन्दैरिति । अन्यथा व्यासङ्गेन कार्याधीनत्वे स्वच्छन्दता न स्यादितिभावः । भगवत्प्राकट्यं हि 'तथा परमहंसानां' 'यदा यदा हि धर्मस्ये'त्यादिवाक्यैर्भक्त्यार्थमुक्तमिति तदस्थापने कृतकार्यत्वमसम्भावितमित्याशयेनाहुर्नन्वित्यादि । स्त्रीभाव इत्यादि । स्त्रीभावो गूढ इति पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति क्वचित् स्वसमानशीलासु कृष्णपदार्थो विवृतो व्याख्यातस्तेन मुख्यानां कामार्थमोक्षाणां स्थापनं कीर्त्यैवेति सिद्धमिति गौणानामपि स्थापनं तयैव तथेतिभावः ॥ ९ ॥

त्वेनैव रूपेण व्यवस्थानस्य मुक्तित्वेन स्वान्तःस्थितत्वरूपमुक्तत्वभावान्मोचनमेकादशार्थः।'आभासश्चे'तिवाक्यात् सृष्टिस्थितिप्रलया यतो जायन्ते ज्ञायन्ते च स आश्रयः। आधिभौतिकादिरूपत्रयवेत्ता वाश्रयः। स च भगवानेवेति लीलानुभावनोत्तरं पुनर्भगवद्रूपता या सा प्रत्यापत्तिर्द्वादशार्थ इति न स्कन्धद्वयवैयर्थ्यं नापि प्रस्तुतस्य परमफलत्वहानिर्नापि लक्षणवाक्यवैरूप्यं लक्षणापत्तिर्वेत्यर्थः । सृष्टिरिति । लीलासृष्टिरित्यर्थः । ननु यद्येतदप्राप्तौ सृष्टिवैयर्थ्यं तदा लीलासृष्टौ सर्वेषामेवैतद्भोगः कुतो न दृश्यत इत्याकाङ्क्षायामस्यातिदुर्लभत्वं सुबोधिन्यामाहुरयमित्यादि । ननु यद्येवं तदा ब्रह्मानन्दप्राप्त्यभावान्महिष्यादीनामेतद्भोगो न स्यादित्यत आहुस्तदंशेत्यादि । तथा च तेषामपि केनचिद् द्वारेण ब्रह्मानन्दोत्तरमेव स इत्यर्थः। फलितमाहुरत इत्यादि । महाफल इति । महद् फलं यस्य तादृशः । गमकमाहुरतोऽत्रेत्यादि । ननु निरोध एव जाते चेन्महाफलप्राप्तिस्तदा भ्रमरगीते वक्ष्यमाणा ज्ञानोपदेशलीला न युज्यत इत्यत आहुः परं ज्ञात्वेत्यादि ।

गोपवृन्दैरिति । अन्यथा व्यासङ्गेन कार्याधीनत्वे स्वच्छन्दता न स्यादितिभावः । भगवत्प्राकट्यं हि 'तथा परमहंसानां' 'यदा यदा हि धर्मस्ये'त्यादिवाक्यैर्भक्त्यार्थमुक्तमिति तदस्थापने कृतकार्यत्वमसम्भावितमित्याशयेनाहुर्नन्वित्यादि । स्त्रीभाव इत्यादि । स्त्रीभावो गूढ इति पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति क्वचित् स्वसमानशीलासु कृष्णपदार्थो विवृतो व्याख्यातस्तेन मुख्यानां कामार्थमोक्षाणां स्थापनं कीर्त्यैवेति सिद्धमिति गौणानामपि स्थापनं तयैव तथेतिभावः ॥ ९ ॥

१. टिप्पण्यां पुनः पूर्वभावेत्यस्यार्थः 'पुनर्भगवदि'त्यादिना निरूपितः ।

इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरम् ।
श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योभिरेभिरे ॥ ६ ॥

गोप्य ऊचुः ।

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननु निवेशयतोर्वयस्यैः ।
वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥

अतः सर्वमेवोपसर्जनीभूतं वेणुनाद एव मुख्य इति तमेव वर्णयितुमारेभिरे गोप्य इत्याह इति वेणुरवमिति । इतिहेतोर्वेणुरवमेव वर्णयितुं वेणुरवमाकर्ण्य वर्णयितुमारेभिर इति-सम्बन्धः। तत्र प्रथमश्रवणे वर्णनार्थं श्रवणे च सादरं श्रवणं भवति। अमुना प्रकारेणोद्गतं वेणुरवं न तु केवलम् । राजन्निति सम्बोधनं तद्रसानभिज्ञत्वज्ञापनाय। अनेनापि स्पष्टोर्थो नोक्त इति ज्ञापितम् । तर्हि तत्र कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य प्रमेयबलादेव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह सर्वभूत-मनोहरमिति । सर्वभूतानां मनोहरं स्वत एव मनोवशीकरणसमर्थम्। अतः सम्यक् श्रुत्वाभि-रेमिरे। व्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचितः । न हि व्रजस्त्रीणां पुरुषेषु वनं गतेषु सन्ध्यापर्यन्तमागमनसम्भावनाराहित्येषु प्रातरेव निवृत्तावश्यकेषु किञ्चित् कार्यमस्ति । अतः सर्वा एव वर्णयन्त्यः पौर्वापर्येणाभितो रेमिरे। दुःखात्मकं प्रपञ्चं विस्मृत्य परमानन्द-विलासं कृतवत्यः। पूर्वं प्रथमश्रवणमात्रेण कामोद्दीपने चित्तविक्षेपादशक्तिरुक्ता। तत उक्तसुधाया-मन्तःपूर्णायामत्याधिक्येन परितो गलनरूपं वर्णनमिति पश्चात् तदुक्तम् ॥ ६ ॥

रसद्वयार्थं द्वितयं वेणुपूरणमेकतः ।
स्वच्छन्दपादगमने हेतुश्चापि तथापरः ॥ १ ॥
चतुर्भिः पीठिकैवं स्यात् षड्भिर्वेणोस्तु वादनम् ॥ १½ ॥
द्वाभ्यां भक्तेः प्रतिष्ठा च दोषः स्याद् वर्णनेन्यथा ॥ २ ॥
वैपरीत्यात् समाधानमन्यथा स्यात् तु दूषणम् ॥ २½ ॥

तत्र प्रथमं यद् वर्णयितुमारब्धं तत्राशक्तौ शुकेन यद् वर्णितं चतुर्भिस्तद् वर्णयन्ति । तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकं भगवन्तं वर्णयन्त्यक्षण्वतामिति ।

अक्षण्वतामिन्द्रियवतां चक्षुष्मतां वा। इदमिति। स्वहृदये मनोरथप्रकारेण प्रतिभातम्

भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च ॥ ३ ॥
आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥ ३½ ॥
अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा ॥ ४ ॥
तत्कूजितानां श्रवणमाघ्राणं चापि सर्वतः ॥ ४½ ॥
तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदा ॥ ५ ॥
इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोपि नान्यथा ॥ ५½ ॥
यथान्धकारे नियता स्थितिर्नाक्ष्णोः फलं भवेत् ॥ ६ ॥
एवं मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि ॥ ६½ ॥
बाधकानां परित्यागे साधकानां न तद् भवेत् ॥ ७ ॥

---

१. अभिरेमिर इत्यपि साम्प्रदायिकः पाठः ।

अक्षण्वतामित्यत्र प्रकरणार्थविभागे—द्वाभ्यां भक्तेरिति । लोके हीनानामपि चरणारविन्दसम्बन्धिकुङ्कुमसम्बन्धमात्रेण लक्ष्मीसमानभाग्यवत्त्वं चरणमाहात्म्यमेव स्पर्शमात्रेण प्रकृष्टमोदजनकत्वं च । चरणश्च भक्तिमार्गरूप इति तद्धर्मप्रकटनं भक्तिस्थानरूपमित्यर्थः । एवं तत्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुरन्यथेति । प्रकारान्तरेण तात्पर्योक्तावित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य लोकेपि हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या हीननायकत्वमापद्येत । श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च तथा । अतस्तत्रैव तात्पर्यमितिभावः । तथापि लोकरीत्याऽदूषणत्वं तस्य भवत्येवेत्यत आहुर्वैपरीत्यात् समाधानमिति । प्रमेयमार्गः प्रमाणमार्गाद् विपरीतो बलिष्ठश्च । अधुना च स एव प्रकटीकृत इति वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वमिति न दूष्यमितिभावः । अत्र मर्यादावैपरीत्यं भूषणमितिसारम् । मर्यादामार्गीयपरमोत्कर्षवद्भ्योप्युत्कर्षसिद्धेः सर्वमवदातम् । अन्यथा वैपरीत्यमात्रेण मार्गोत्कर्षो न सिध्येत् । सेन्द्रियाणामपि तदफलने हेतुमाहुर्बाधकानामिति। भगवदतिरिक्तस्य सर्वस्य बाधकत्वात् तत्त्यागे सति प्रतिबन्धकाभावेन मोक्षलक्षणं फलं न भवेदित्यर्थः । मुमुक्षूणां तथात्वेपि न तथात्वमित्याशङ्क्य तत्साधनमाहुः साधकानामिति । सर्वात्मभावेन भजनं साधकत्वम् । यद्यपि सर्वात्मभावेन सर्वस्यागोप्यन्तर्भवति तथाप्याधुनिकानां स्वतस्तद्भावरहितानां पूर्वं बुद्धिपूर्वकस्तत्त्याग एतद्भावनं चोपदिश्यत इति पृथगुक्तिः ।

अग्रिमाभासे—अत इति । वेणुनादस्य 'बर्हापीडे'तिवाक्यार्थानुभावकत्वादित्यर्थः । सर्वमिति । पुरुषार्थपञ्चकम् । एवकारोप्यर्थे ॥ ६ ॥

अक्षण्वतामित्यत्र—त्रयोदशस्य पद्यस्य तात्पर्यमाहुर्वैपरीत्यादित्यादि । कारिकार्थस्तु टिप्पण्यामेव स्फुटः । सुबोधिन्यां रोमोद्गम इति । पायुफलमिदं ज्ञेयम् । तृतीयस्कन्धे 'पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्ग' इत्यत्र प्रक्षिप्ताध्याये 'एतद्वृषीकचषके 'रित्यत्र चाचार्यचरणैर्विवरणात् । मोक्षोपि नान्यथेति । केवलानां फलरूपत्वान्न तथेत्यर्थः । नन्वेकत्वस्य सर्वाधिकत्वात् तस्य कथं न फलत्वमित्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तेनाहुर्यथेत्यादि । नन्विन्द्रियवैफल्यान्मोक्षस्य फलत्वं मास्तु परं स कुतो न भवतीत्यतष्टिप्पण्यामाहुः सेन्द्रियाणामित्यादि । तदफलन इति । मोक्षो फलं नेत्यर्थः । प्रतिबन्धकाभावेनेत्यादि । मुख्यफलानधिकारे हि मोक्षो भगवता दीयते । प्रकृते च मुख्यफलप्रतिबन्धकस्य सर्वात्मभावाभावस्य गतत्वेन मुख्यफलमेव सेन्द्रियाणां भवतीति न मोक्ष इतिभावः । नन्वस्त्वेवं तथापि साधारणाधिकारिणां कुतो न मोक्षः फलतीत्याशङ्कां हृदिकृत्य कारिकायां साधकानामित्यस्य पदस्याभावेप्यर्थसिद्धेरेतद्वैयर्थ्याशङ्कां च हृदिकृत्याहुर्मुमुक्षूणामित्यादि । पुष्टिमार्गीयमोक्षेच्छूनाम् । तथापि मुख्यफलबाधकापरित्यागे न तथा-

अग्रिमाभासे—अत इति । वेणुनादस्य 'बर्हापीडे'तिवाक्यार्थानुभावकत्वादित्यर्थः । सर्वमिति । पुरुषार्थपञ्चकम् । एवकारोप्यर्थे । अमुनेत्यादि । इतिशब्दः संयोगपृथक्त्वेनार्थान्तरेणात्र युज्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् । रवमिति । पूर्वं रशब्देनाग्निबीजेन दुःखं ततो वशब्देनामृतबीजेन सुखमिति विरहाग्निरधरामृतपानं च रवशब्देनोच्येते ॥ ६ ॥

अक्षण्वतामित्यत्र—वेणुपूरणमेकत इति तृतीयायां तसिल् । एकेन श्लोकेन वेणोरधरसुधया पूरणमित्यर्थः । एकत इत्यग्रेपि सम्बध्यते । एकेन ततोग्रिमेण । स्वच्छन्दपादगमने वृन्दावने विहारे हेतुर्भक्त्युद्रेकः । चकारात् पुष्टिलीला । अपिशब्दाचरणानां स्वरूपम् । अपरस्तथा । एतद् द्वयं तत्रैव हेत्वन्तरमित्यर्थः । पीठिकेति । प्रस्तोष्यमाणोपपादको हेत्वादिपरिकरः पीठिका । वर्णयन्तीति । फलत्वेन वर्णयन्ति । उदासीनत्वान्न फलतेति तन्निवर्तयितुमिदम्पदस्यार्थमाहुरिदमित्यादि । तथा चेदम्पदेन परामृष्टस्य 'बर्हापीडे'तिश्लोकोक्तस्वरूपस्य गानोपयिकसम्बन्धात् फलत्वमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति कारिकाभिः। तथा च सङ्कृष्यमानस्य भगवत एव फलत्वम्। एवं सर्वत्र बोध्यम् । त्रयोदशस्य पद्यस्य तात्पर्यमाहुर्वैपरीत्यादित्यादि । कारिकार्थस्तु टिप्पण्यामेव स्फुटः । सुबोधिन्यां रोमोद्गम इति । पायुफलमिदं ज्ञेयम् । तृतीयस्कन्धे 'पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्ग' इत्यत्र प्रक्षिप्ताध्याय 'एतद्वृषीकचषकै' रित्यत्र चाचार्यचरणैर्विवरणात् । तद्भावनमिति । धर्मविशिष्टरसात्मकभगवद्भावनम् । मोक्षोपि नान्यथेति । केवलानां फलरूपत्वान्न तथे-

तदाह न परं विदाम इति। परो मोक्षः सायुज्यादिः। नन्वा"त्मलाभान्न परं विद्यत" इतिश्रुतेः कथं न परस्य पुरुषार्थत्वम्? तदाहुर्विदाम इति। वयमप्युपनिषद्रूपाः। अतो वयमेव जानीमः। न ह्यनुभवविरुद्धमनुभवापर्यवसायि फलं श्रुत्युक्तं भवति। ततः केवलानां तदेव फलमिन्द्रियवतां त्वेतदितिव्यवस्थितविकल्पः। अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तररूपाणां गोपिकानां सम्मतिमाहुर्हे सख्य इति। समानशीलव्यसन एव सख्यपदप्रयोगात्। अतः श्रुत्यन्तरसम्मति-र्प्युक्ता। एतत् कासाञ्चिद् गोपिकानामेव भवतीति सर्वेषां साधारणं पक्षमाहुश्चक्षुष्मतामिति। अस्मिन् पक्षेक्षण्वत्पदं चक्षुष्मत्पदपरं ज्ञेयमस्यावृत्तिर्वा ज्ञेया।

त्वं न मोक्षमार्गित्वमित्याशङ्क्य तत्साधनं मुख्यफल-साधनं तेष्वस्तीत्याहुरित्यर्थः। उपदिश्यत इति। भगवतोपदिश्यत इत्यर्थः।

त्यर्थः। जन्यज्ञानक्रियाभावेनेन्द्रियवैफल्यान्न फलमि-त्यर्थः। नन्वेकत्वस्य सर्वाधिकत्वात् तस्य कथं न फल-त्वमित्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तेनोपपादयन्ति यथेत्यादि। नन्विन्द्रियवैफल्यान्मोक्षस्य फलत्वं मास्तु परन्तु 'हता-त्मनो हतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते' इतिवाक्येन तस्यावश्यप्राप्तेः स कुतो न भवतीत्यत-[illegible]हुः सेन्द्रियाणामित्यादि। तद्फलन इति। मोक्षाफलने। प्रतिबन्धकाभावेनेत्यादि। मुख्य-फलानधिकारे मोक्षो भगवता दीयते प्रकृते च मुख्यफल-प्रतिबन्धकस्य सर्वात्मभावाभावस्य गतत्वेन मुख्य-फलमेव सेन्द्रियाणां भवतीत्यधिकारिभेदान्न मोक्ष इति-भावः। एतेनैवोक्तवाक्यविरोधोपि परिहृतो बोध्यः। नन्वस्त्वेवं तथापि साधारणाधिकारिणां कुतो न मोक्षः फलतीत्याशङ्कां हृदिकृत्य कारिकायां साधकाना-मित्यस्य पदस्याभावेप्यर्थसिद्धेरेतद्वैयर्थ्याशङ्कां च हृदि-कृत्याहुर्मुमुक्षूणामित्यादि। पुष्टिमार्गीयमोक्षेच्छूनाम्। तथात्वेपि। इन्द्रियवत्त्वेपि। न तथात्वम्। न प्रतिब-न्धकाभावत्वमितिहेतोस्तेषां मोक्षफलनमाशङ्क्य तेष्व-पि विवक्षितफलसाधनमाहुरित्यर्थः। साधनं व्युत्पाद-यन्ति सर्वात्मभाव इत्यादि। भवेदं बोध्यम्। सर्वात्म-भावो नाम सर्वत्रात्मनो भावो विद्यमानतावियोगो येन भावी तादृशो वियोगानुभवः। सा च भक्तेः परमा काष्ठा। यद्यपि तादृग्भावे सति भगवदतिरिक्तत्यागः पृष्ठलग्न एवायातीति तस्मिन्नेवान्तर्भवति तथाप्याधुनि-कानां स्वतस्तद्भावरहितानां तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशाध्याये 'तस्मात् त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिन'मित्यस्य सुबोधिन्यां 'देहमारभ्येश्वरपर्यन्तं यावन्तो भजनीया यैर्यैर्भावैश्च ते सर्वे भावा भगवत्येव कर्तव्य इति सर्वभाव' इति कपिलदेवैः प्रथमकक्षायामुपदिश्यत इति अस्मिन् पक्ष आत्मनि भाव आत्मभावः सर्वश्चासावात्म-भावश्चेति सर्वात्मभाव इति सिध्यति। तथा सति तत्क्रतुन्यायेनाग्रेपि तदेव फलतीति प्रथमकक्षावतां साधकानामपि न मोक्षफलनमतो नापि साधकपद-वैयर्थ्यमित्यर्थः। उपदिश्यत इति। भगवतोपदिश्यते।

१ एवमित्यपि पाठः।

पशूननु । पशूनां पश्चाद्भागे । वयस्यैः सह वनं पशून् निवेशयतो रामकृष्णयोर्वक्त्र-मेकं यैर्वा निपीतमिति । वेत्यनादरे । मुख्यापेक्षयेदं गौणमिति । ये तु कालेन तुल्यास्तैः सह पशूनेतद्रसानभिज्ञान् वनं प्रवेशयति भगवान् । निर्गुणावस्थाधिकाराभावे सात्त्विकावस्थाया युक्तत्वात् । भगवतो लीलायां कालो निमित्तं गोपानां लीलायाश्च तदाधारत्वे निमित्तमिति वयस्यता । तदा तैः पशूनां वने निवेशनम् । तैः सह वा समानकालैर्वने निवेशनम् । भगवतो वा सहभावः । तथा सति वननिविष्टानां पशूनामपि गोपानां तच्छ्रमे तत्स्थाने निवेशनार्थम् । आविष्टस्य मुखारविन्दं न स्पष्टमिति भगवत एव मुखमुभयरूपस्यापि मुखं चक्षुर्द्वारा यैस्तदन्तः प्रवेशितं "तच्च सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् नान्यानि चिन्तयेद् भूयः सुस्मितं भावयेन् मुख" मितिवाक्यात् । किञ्च । एता हि स्वहृदि भावितं निरूपयन्ति । तथा च साधारणपक्ष-त्वेन सामान्यतो बलभद्रस्य निरूपणेपि मुखनिरूपणप्रस्तावेन्यमुखमेतासां हृदि नायातीत्येक-मेव तन् निरूपितम् । मुखस्यैकत्वं प्रतिपादयन्त्य ईश्वरत्वेनाराधनबुद्ध्यानुरोधबुद्ध्या वा येषां पानं तत्सापेक्षमित्यनादरे हेतुमाहुर्व्रजेशसुतयोरिति । न हि बलभद्रो व्रजेशस्य पुत्रः । आवेशपक्षे तु कृष्ण एवाविशतीति युक्तमेव तयोर्व्रजेशसुतत्वम् । अनादरे लौकिकसापेक्षदर्शनं हेतुः । अन्ये पुनर्गीतरसाभिज्ञा वेणुनादश्रवणार्थं भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्ति तदाहानुवेणु जुष्ट-मिति । वेणुमनु लक्षीकृत्य यद् वर्तते तदनुवेणु वेणुवादनपरं तद् यैर्जुष्टं यैर्वा निपीतमिति । सेवनं निदर्शनम् । पानमन्तःप्रवेशनम् । केवलं शब्दग्रहणं मनोहरत्वाच्छिक्षार्थं वेतिविकल्पः । अनादरस्तु स्वरादेवायाति । एवं मनोहरत्वान्नादाविष्टत्वाद् वा भजनमुक्तम् । कामसम्बन्धादपि भजनं पाक्षिकमिति विशेषणान्तरमाहानुरक्तकटाक्षमोक्षमिति । अनुरक्तानां कटाक्षाणां मोक्षो यत्र । एतच् चक्षुष्मतां फलमिति निर्गुणसगुणभेदा निरूपिताः ॥ ७ ॥

अत्रैव वयस्यैरित्यत्र—तदाधारत्वे निमित्तमितीति । गोपलीलयोरेककालाधारत्वे प्रभुप्राकट्यं निमित्तमिति तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुबोधिन्यां चक्षुष्मत्परमिति । चक्षुष्मत्पदार्थक-मित्यर्थः । भगवतो वा सहभाव इति । वयस्यै-स्सह निवेशयतीति तेषां भगवत्सहभाव इत्यर्थः । इममेवार्थं विवरीतुं सहभावप्रयोजनमाहुस्तथा सती-त्यादि । अन्तःप्रवेशितमिति । साधारणपक्षे तदेव फलमित्यर्थः । ईश्वरत्वेनेति । स्वग्रामाधिपति-त्वेनेत्यर्थः । अनादर इति । फलत्वेनानादरे । तथा च ते व्रजेशसुतत्वेन पश्यन्ति न तु स्वफलत्वेनातस्तथेत्यर्थः । मुखस्यैकत्वोपपादनायाहुर्न हीत्यादि । सापेक्षपदं विवृ-ण्वन्त्यनादरेत्यादिना । वाशब्देन्विते सति गीता-भिज्ञत्वफलस्य साधारणत्वं कथमायास्यतीत्यत आहुः स्वरादिति । काकोरित्यर्थः । निर्गुणसगुणभेदा इति । निर्गुणसहिताः सगुणभेदाः सात्त्विकाद्या इत्यर्थः । अनेनावभूतवाक्यार्थावयवभूतो वरपदार्थो विवृत इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

सुबोधिन्यां चक्षुष्मत्पदपरमिति । चक्षुष्मत्पदा-र्थकमित्यर्थः । तेनेत्यादि । तेनार्थान्तरेणास्या 'क्षण्वता'-मितिचरणस्य संयोगपृथक्त्वेनावृत्तिर्ज्ञेया । अर्थान्तर-ग्रहणादौ बीजमाहुर्वेत्यादि । यदि मुख्यपक्षोत्र नाभि-प्रेतः स्यात् तदा वापदं न वदेयुरतस्तथेत्यर्थः । पशूनां वनप्रवेशसूचितं तात्पर्यमाहुर्निर्गुणेत्यादि । तदाधार-कत्व इत्यत्र तत्पदं भिन्नमिति बोधयितुं गोपानामित्या-देरर्थं टिप्पण्यामाहुर्गोपेत्यादि । सुबोधिन्यां भग-वतो वा सहभाव इति । वयस्यैस्सह निवेशयतीति तेषां भगवत्सहभाव इत्यर्थः । इममेवार्थं विवरीतुं सह-भावप्रयोजनमाहुस्तथा सतीत्यादि । मुखस्यैक्यनिरू-पणस्य तात्पर्यमाहुराविष्टस्येत्यादि । अन्तःप्रवेशित-मिति । साधारणपक्षे तदेव फलम् । ईश्वरत्वेनेति । स्वग्रामाधिपतित्वेनेत्यर्थः । योगेन तथोक्तत्वादित्यर्थः । आसक्त्याधिक्यबोधनार्थं मुखैक्यनिरूपणस्य तात्पर्या

चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ।
मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥ ८ ॥

केवलं रसरूपमाह चूतेति ।

चूतानामाम्राणां प्रवालाः कर्णयोः । बर्हस्तबकाः । बर्हगुच्छानि शिरसि । उत्पलाब्जानां माला कण्ठे । तैरनुपृक्तं मिलितं परिधानं पीताम्बरादिवस्त्राणि तैर्विचित्रो वेषो ययोः । एतादृशावुभावपि पशुपालगोष्ठ्यां मध्ये विरेजतुः । रसाभिनयेवतारवदेवावेशस्याप्युपयोगाद् द्विवचनम् ।

गुणा माया च वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति हि ।
अतो रसस्याभिनये चत्वारोर्था निरूपिताः ॥ १ ॥
रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता ।
धर्म्याच्छादनबोधाय मायाप्यत्र निरूप्यते ॥ २ ॥
वस्तुनिर्देशमात्रेण श्रोतॄणां काव्यवद् रसः ।
रसवत्फलबोधाय प्रथमं पल्लवो मतः ॥ ३ ॥
शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् भावस्य कलिका भवेत् ।
ततस्तस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिहोच्यते ॥ ४ ॥
अहोरात्रं वासना स्यात् तत आच्छादनं स्मृतम् ।
रसोत्पत्त्यर्थमेतावन् निरूपितमितिस्थितिः ॥ ५ ॥
आविर्भावे रसास्वादान् नृत्यं शोभा ततो भवेत् ।
अतोतिगुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

विचित्रवेषाविति सर्वरसाभिनिवेशनार्थम् । त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभावे नव रसा भवन्ति । एवं रसरूपं भगवन्तं निरूप्य तद्रसपोषकौ समाजे वाद्यगीतविशेषौ निरूपयति

चूतप्रवालेत्यत्र—त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति । स्थायिभावव्यभिचारिभावविगाढभावानामित्यर्थ ॥ ८ ॥

न्तरमाहुः किञ्चेत्यादि । तत्सापेक्षमिति । भगवत्सापेक्षम् । अनादर इति । फलत्वेनानादरे । तथा च ता बलदेवं व्रजेशसुतत्वेन पश्यन्ति न तु स्वफलत्वेनातस्तथेत्यर्थः । तदुपपादयन्तो मुखस्यैकत्वोपपादनायाहुर्न हीत्यादि । ननु यद्येवं तर्हि फलत्वेनानादरे को हेतुरित्यत आहुरनादर इत्यादि । चक्षुष्मद्भ्योपि हीनाधिकारिण आहुरन्य इत्यादि । वाशब्देन्विते सति गीताभिज्ञत्वफलस्य साधारणत्वं कथमायास्यतीत्यत आहुरनादर इत्यादि । स्वरादिति । काकोरित्यर्थः । कामेनातोपि हीनाधिकारिणो वक्तुमाहुः कामेत्यादि । निर्गुणसगुणभेदा इति । निर्गुणसहिताः सगुणभेदाः सात्त्विकाद्या इत्यर्थः । अनेनानुभूतवाक्यार्थावयवभूतो वरपदार्थो विवृत इति ज्ञेयम् । अत्र चक्षुष्मत्फलत्वेन निरूपिता काकाधिकहरिकीर्तिः प्रतिभाति ॥ ७ ॥

१. अनादर इत्यर्थः । २. बर्हापीडमितिवाक्यार्थावयवेत्यर्थ :

मध्ये विरेजतुरिति । पशुपालानां गोष्ठी नात्यन्तं गूढा। तेन रसस्य सुलभत्वं निरूपि... । मध्ये गीतवाद्ययोः । त्रयाणां समानतैव सर्वोत्तमा। नृत्यस्य तु विशेषः प्रायिक एवेति तदेवोक्तम् । कादाचित्कनिषेधार्थमलमिति । शास्त्रमत्र नियामकं न भविष्यतीत्याशङ्क्याह दृष्टान्तं रङ्गे यथा नटवराविति । रङ्गः शास्त्राधारभूतं स्थानम् । रङ्गमण्डपे यथा नटौ शास्त्रार्थानुसारिणौ भवतः। अलौकिकनाट्यार्थं वरपदम् । एवं राजसभावनृत्यमुक्त्वा सात्त्विकभावनृत्यमाह क्व च गायमानाविति । देशविशेषे हस्ताभिनयमात्रपूर्वकं श्रमरहितं गानं कुरुतः। एतदपि लोकप्रसिद्धम्॥८॥

चूतप्रवालेत्यत्र—वरपदातिरिक्तं पूर्वार्धमनेन विक्रीयत इत्याशयेनाहुश्चूतानामित्यादि । तेन कर्णिकारोपरि पल्लवा अपि स्थापिताः सन्तीति बोध्यम् । वैजयन्ती च कमलानां बोध्या । अवतारवदित्यादि । यथावतारे भूभारहरणादिना भगवत्प्रियकर्तृत्वेनोपयोगस्तथा रसाभिनये सहस्थितिप्रशंसादिभिः प्रियकर्तृत्वादुपयोग इति तथेत्यर्थः। ननु केवले रसे निरूपणीये पल्लवादीनां कुत्रोपयोग इत्यत आहुर्गुणा माया चेत्यादि । अत्रैवं ज्ञेयम्। 'नाट्यशब्दो रसे मुख्यो रसाभिव्यक्तिकारणं चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणावृत्तितो बुधैः नर्तनं नाट्यमित्युक्त'मिति सङ्गीतरत्नाकरे नाट्यशब्दार्थकथनात् तन्मूलभूतार्षग्रन्थेष्वप्ययमेवार्थ इति ज्ञायते । तत्र यदा रूढत्वेन मुख्यता तदा 'न्यायश्चानेकशब्दत्व'मिति जैमिनीयस्मृत्यैकस्यार्थस्यैकशब्दवाच्यत्वनियमावधारणाद् धर्मविशेषपर्यवसानस्यैव ज्यायस्त्वेन नर्तनाभिव्यङ्ग्यत्वहृद्यापन्नत्वविशिष्टरसवाचकत्वमिति सिध्यति । नर्तनेपि यदा नटस्य भावः कर्म वा नाट्यमितियोगो विचार्यते तदापि ष्यञो भावे कर्मणि च विधानाद् योगतौल्यं तथापि रससत्तां विना तथा कर्मणः प्रयोक्तुमयुक्तत्वात् तत्प्रयोजको भाव एव मुख्यः । कर्मणि तु सामान्यतः प्रवृत्तः प्रत्ययो योगविशेषवत्तया रसाभिव्यञ्जके तस्मिन् कर्मणि सङ्कोच्यत इति नर्तव्येर्थे नाट्यशब्दो लक्षणागर्भ एव । एवमुभयथापि नाट्यशब्दविचारे रसस्य नृत्याभिव्यङ्ग्यत्वं सिद्धम् । किञ्च 'नटकथितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकं' नाट्य'माङ्गिकाभिनयैरेव भावानेव व्यनक्ति यत् तन् नृत्यं मार्गशब्देन प्रसिद्धं नृत्यवेदिनां गात्रविक्षेपमात्रं तु सर्वाभिनयवर्जितम् आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्तं नृत्तविदो विदु'रिति नर्तनस्य भेदत्रयं तत्रोक्तम्। तथा 'स त्वत्राभिनयो भवे'दित्युपक्रम्य 'काव्यबद्धं विभावादि व्यञ्जन् योर्थो नटे स्थितः सामाजिकानां जनयन् निर्विघ्नरससंविद'मित्यभिनयं लक्षयित्वा'ङ्गिको वाचिकस्तद्वदाहार्यः सात्त्विकोपरः चतुर्धाभिनयस्तत्राङ्गिकोङ्गैः सम्प्रदर्शितः वाचा विरचितः काव्यनाटकादिस्तु वाचकः आहार्यो हारकेयूरकटकादिविभूषणं सात्त्विकः सात्त्विकैर्भावैर्भावुकेन

चूतप्रवालेत्यत्र—वरपदातिरिक्तं पूर्वार्धमनेन विक्रीयत इत्याशयेनाहुश्चूतानामित्यादि । तेन कर्णिकारोपरि पल्लवा अपि स्थापिताः सन्तीति बोध्यम् । वैजयन्ती च कमलानां बोध्या । ननु केवले रसे निरूपणीये 'बर्हापीडं नटवरवपु'रितिश्लोकोक्तवरपदातिरिक्तस्यैकत्वादुभयबोधकद्विवचनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहू रसाभिनय इत्यादि। अवतारवदिति । यथावतारे भूभारहरणादिना भगवत्प्रियकर्तृत्वेनोपयोगस्तथा रसाभिनये सहस्थितिप्रशंसादिभिः प्रियकर्तृत्वादुपयोग इति तथेत्यर्थः । पल्लवादिनिरूपणप्रयोजनं कारिकाभिराहुर्गुणा माया चेत्यादि । अत्रैवं ज्ञेयम् । 'नाट्यशब्दो रसे मुख्यो रसाभिव्यक्तिकारणं चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणावृत्तितो बुधैः नर्तनं नाट्यमित्युक्त'मिति सङ्गीतरत्नाकरे नाट्यशब्दार्थकथनात् तन्मूलभूतार्षग्रन्थेष्वप्ययमेवार्थ इति ज्ञायते । अत्र रसे योगोप्यस्ति नटितुमभिनेतुं योग्यं नाट्यमिति। अर्हे कृत्यस्य यतो भवनात् । तेन योगरूढः । एवञ्च 'न्यायश्चानेकशब्दत्व'मिति जैमिनीयस्मृत्यैकस्यार्थस्यैकशब्दवाच्यत्वनियमावधारणाद् धर्मविशेषपर्यवसानस्यैव ज्यायस्त्वेन नर्तनाभिव्यङ्ग्यत्वहृद्यापन्नत्वविशिष्टरसवाचकत्वमिति सिध्यति । नर्तनेपि यदा नटस्य भावः कर्म वा नाट्यमितियोगो विचार्यते तदापि ष्यञो भावे कर्मणि च विधानाद् योगतौल्यं तथापि रससत्तां विना तथा कर्मणः प्रयोक्तुमयुक्तत्वात् तत्प्रयोजको भाव एव मुख्यः। कर्मणि तु सामान्यतः प्रवृत्तः प्रत्ययो योगविशेषवत्तया रसाभिव्यञ्जके तस्मिन् कर्मणि सङ्कोच्यत इति नर्तव्येर्थे नाट्यशब्दो लक्षणागर्भ एव। एवमुभयथापि नाट्यशब्दविचारे रसस्य नृत्याभिव्यङ्ग्यत्वं सिद्धम् । किञ्च 'नटकथितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकं' नाट्य'माङ्गिकाभिनयैरेव भावानेव व्यनक्ति यत् तन् नृत्यं मार्गशब्देन प्रसिद्धं नृत्यवेदिनां गात्रविक्षेपमात्रं तु सर्वाभिनयवर्जितम् आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्तं नृत्तविदो विदु'रिति नर्तनस्य भेदत्रयं तत्रोक्तं तथा 'स त्वत्राभिनयो भवे' दित्युपक्रम्य 'काव्यबद्धं विभावादि व्यञ्जन् योर्थो नटे स्थितः सामाजिकानां जनयन्

1. दर्शितो मत इत्यपि पाठः ।

विभावित' इति च तत्रोक्तम् । तेनैवम्प्रयोगे रसस्याभिव्यक्तिः । रसश्च विभावादिभिः प्रकृष्यमाणः स्थायिभावात्मामूर्तो नालम्बनविभावमन्तरेणाभिव्यक्तुमर्हति । एवं सति तस्मिन् धर्माविर्भावेणैव कैवल्यं त्यजन् नाट्यरूपतां जहातीत्युभयसामञ्जस्याय नटवेषात्मकैराहार्याभिनयैरालम्बनत्वारोपणेनाङ्गिकादिभिस्त्रिभिः सामाजिकानां रससंविज्जननम् । यत्र पुनरालम्बनस्यैव नटत्वं तत्रापि नाट्यदशायां मुख्यानां रसधर्माणामनाविष्कारेण न्यग्भूतैवालम्बनता । तादृशत्वमजानतः प्रत्यारोपिता च । एवं प्रकृते ब्रह्मात्मकस्य रसस्य पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रतिष्ठत्वालम्बनतयोरविरोधेपि यथा रसत्वं न्यग्भाव्यालम्बनताया एव क्वचित्प्रकटनं तथात्र तां न्यग्भाव्य नटत्वं प्रकटीकृत्य 'रसो वै स' इतिश्रुत्युक्तं हि स्वस्वरूपात्मकं रसं सङ्गीतशास्त्रोक्तप्रणाल्याभिनयतीति तत्र गुणाद्युपयोगस्तेनैते पल्लवादयोर्था उक्ता इत्यर्थः । तर्हि गुणा एव निरूप्या न गुणिन इत्यत आह रसेत्यादि । धर्म्याच्छादनबोधायेति । धर्मी रसस्तस्य गुप्ततबोधनाय । तथा च पल्लवादिषु तेषां प्रतिष्ठा निश्चितेति ते निरूपिताः । केवलगुणनिरूपणे तेषामागन्तुकता स्यादिति तथेत्यर्थः । उक्तार्थबोधनाय मायापि निरूप्यत इत्यर्थः । ननु रसप्रतिष्ठा चूतस्य फले न तु पल्लव इति नास्योपयोगः कथञ्चिदुपयोगे वा हस्तकेन पल्लवादिरप्यभिनेयो न तु वेषेपि स्थाप्य इत्यत आहुर्वस्तुनिर्देशेत्यादि । नाट्ये हि न रासन आस्वादः किन्तु काव्येन शब्दद्वारेवात्र चाक्षुषद्वारा मानस आस्वादः । तथा च चूतपल्लवेन रसवत्फलं भावीति सन्द्वारा बोध्यत इति तेन मानसिकास्वादसिद्धिरिति रसप्रतिष्ठा तत्रापि न दुर्घटेति पल्लव उचित एव । तस्य हस्तेनाभिनय उक्तरीत्या मानसमात्रं न तु रसवत्फलपर्यवसायित्वबोधनमपीत्यतस्तत्स्थापन-

निर्विघ्नरससंविद' मित्यभिनयं लक्षयित्वा'ङ्गिको वाचिकस्तद्वदाहार्यः सात्त्विकोपरः चतुर्धाभिनयस्तत्राङ्गिकोङ्गैः सम्प्रदर्शितः वाचा विरचितः काव्यनाटकादिस्तु वाचिकः । आहार्यो हारकेयूरकटकादिविभूषणं सात्त्विकः सात्त्विकैर्भावैर्भावुकेन विभावित' इति च तत्रोक्तम् । एवं चतुर्धाभिनयमध्ये य आहार्याभिनयो वेषात्मा तदर्थं गुणा रसरूपस्पर्शगन्धा माया परिधानस्था 'कनककपिशता' च हि यतो हेतोरुपयुक्ता भवन्त्यतो हेतो रसस्याहार्येभिनये निरूपणीये चत्वारः पल्लवादयः परिधानान्ताः पदार्था निरूपिताः । यत एवम्प्रयोगे रसस्याभिव्यक्तिः । रसश्च विभावादिभिः प्रकृष्यमाणः स्थायिभावात्मामूर्तो नालम्बनविभावमन्तरेणाभिव्यक्तुमर्हति । एवं सति तस्मिन् धर्माविर्भावेणैव कैवल्यं त्यजन् नाट्यरूपतां जहातीत्युभयसामञ्जस्याय नटवेषात्मकैराहार्याभिनयैरालम्बनत्वारोपणेनाङ्गिकादिभिस्त्रिभिः सामाजिकानां रससंविज्जननम् । यत्र पुनरालम्बनस्यैव नटत्वं तत्रापि नाट्यदशायां मुख्यानां रसधर्माणामनाविष्कारेण न्यग्भूतैवालम्बनता । तादृशत्वमजानतः प्रत्यारोपिता च । एवं प्रकृते ब्रह्मात्मकस्य रसस्य पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रतिष्ठत्वालम्बनतयोरविरोधेपि यथा रसत्वं न्यग्भाव्यालम्बनताया एव क्वचित्प्रकटनं तथात्र तां न्यग्भाव्य तामप्रकटीकृत्य नटत्वं प्रकटीकृत्य "रसो वै स" इतिश्रुत्युक्तं हि स्वस्वरूपात्मकं रसं सङ्गीतशास्त्रोक्तप्रणाल्याभिनयतीति तत्र गुणाद्युपयोगस्तेनैते पल्लवादयोर्था उक्ता इत्यर्थः । तर्हि गुणा एव निरूप्या न गुणिन इत्यत आह रसेत्यादि । धर्म्याच्छादनबोधायेति । धर्मी रसस्तस्य गुप्ततबोधनाय । तथा च पल्लवादिषु तेषां प्रतिष्ठा निश्चितेति ते निरूपिताः । केवलगुणनिरूपणे तेषामागन्तुकता स्यादिति तथा । उक्तार्थबोधनाय मायापि निरूप्यत इत्यर्थः । ननु रसप्रतिष्ठा चूतस्य फले न तु पल्लव इति नास्योपयोगः कथञ्चिदुपयोगे वा हस्तकेन पल्लवादिरप्यभिनेयो न तु वेषेपि स्थाप्य इत्यत आहुर्वस्तुनिर्देशेत्यादि । नाट्ये हि न रासन आस्वादः किन्तु काव्येन शब्दद्वारेवात्र पल्लवादिवस्तूनां हस्तकनिर्देशेन चाक्षुषद्वारा मानस आस्वादो न तु तदभिव्यङ्ग्यस्यार्थस्य बोधनमतस्तेन रसवत्फलबोधार्थं प्रथमं पल्लवो मतो विचारितः । तथा च चूतपल्लवेन रसवत्फलं भावीति सन्द्वारा बोध्यत इति तेन मानसिकास्वादसिद्धिरिति रसप्रतिष्ठा तत्रापि न दुर्घटेति पल्लव उचित एव । तस्य हस्तेनाभिनय उक्तरीत्या मानसमात्रं न तु रसवत्फलपर्यवसायित्वबोधनमपीत्यतस्तत्स्थापन-

१ दर्शितो मत इत्यपि पाठः । २ गौणीत्यर्थः । ३ प्रणील्यैत्यपि पाठः । ४ धर्माणामित्यर्थः । ५ पल्लवस्य । ६ वस्तु

मित्यर्थः । भगवान् हि स्वरूपात्मकमेव हि रसमभिनयादिना यत्र स्थापयति ततः कदापि न गच्छति किन्तु बीजत्वात् फलं प्रयच्छतीतिवस्तुस्थितिः । तथा च भाववतामनया प्रणाड्या प्राप्तरसानामग्रे फलप्राप्तेरवश्यम्भावाय प्रथमं पल्लवस्थापनोक्तिरितिभावः । ननु भवत्वेतदेवं तथापि रसशास्त्र इष्टदर्शनादिभिस्तत्तद्धेतुभिर्जनितः प्रमोदात्मा स स्थायिभावस्तत्तदनुकूलदेशकालकलावेषभोगादिसेवनप्रभृतिभिस्तत्तद्धेतुभिः प्रकृष्यमाणः स स रस इत्युच्यते स च मनोविकार एवान्तरश्चानेकरूपश्चानित्यश्च भगवांस्तु न तथा किञ्च पूर्वश्लोके वरत्वमुपपादितमत्र च नदृष्टान्तेनाभिनेतृत्वं तथैव विध्रीयमाणश्लोकेपि । एवं चालम्बनत्वमभिनेतृत्वं च स्फुटति न तु सर्वरसत्वमतः कथं प्रतिज्ञापूर्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः कारिकायां शास्त्रार्थस्येत्यादि । अयमर्थः । 'रसो वै स' इतिश्रुत्या 'असद्वा इदमग्र आसीदि'त्यादिनोपक्रान्तस्य ब्रह्मण एव रसत्वं बोध्यते । रसशब्दश्च रसनाग्राह्ये गुणे द्रवद्द्रव्ये सारभूतेर्थे आस्वाद्यानन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धः । तेषु प्रकृते कोर्थो विवक्षित इत्याकाङ्क्षायां 'रस ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाती'त्यनेन रसस्यानन्दत्वं प्राणधारणप्रयोजकत्वं हृदयाकाशस्थत्वमानन्दजनकत्वं च तस्यैवोच्यते । तेन हृदयस्थः प्राणिनामानन्दजनको य आनन्दः स रस इति सिध्यति । तत्र यद्यप्यानन्दोत्पत्तिरूपस्य कार्यस्य तत्तदवयवेष्वनुभूयमानत्वेनानन्दस्य सर्वशरीरव्यापित्वं तथाप्युक्तश्रुत्या 'स मानसीन आत्मा जनाना'मितिश्रुत्यन्तरेण च मनस्येव तस्य विशेषतः स्थितिरिति निश्चीयते । एवं सति रसशास्त्रप्रणाड्या जायमानो यो मानसो विकारः प्रमोदात्मा स रसात्मनो भगवत एव कार्यभूत 'एष ह्येवानन्दयाती'ति सावधारणश्रुतेस्तथा तदंशभूतश्च 'तस्यैवानन्दस्ये'तिश्रुतेः । अत एव च प्रकृष्यमाणे तस्मिन् रसत्वप्रतीतिर्लौकिकानां तथाप्रयोगश्च ब्रह्मादिषु पुरुषपदप्रयोगवद् भाक्तः । न चैवं सत्यानन्दमात्रस्यैव तथात्वात् प्रणाड्यामेव कुतो विशेष इति शङ्क्यम् । रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । न च मानाभावः । लौकिकस्य प्रणाड्यभिव्यङ्ग्यत्वे सिद्धे तद्दृष्टान्तेनालौकिकेपि तथात्वमातुं शक्यत्वात् । कारणतद्धर्माणामेव कार्येभिव्यक्तेः सन्देहनिरासाच्च । न चानित्यत्वापत्तिः । ब्रह्मत्वादेव तन्निरासात् । अत एव न मनोविकारत्वमपि । नाप्यनेकरूपत्वं दोषाय । तस्य

मित्यर्थः । भगवान् हि स्वरूपात्मकमेव हि रसमभिनयादिना यत्र स्थापयति ततः कदापि न गच्छति किन्तु बीजत्वात् फलं प्रयच्छतीतिवस्तुस्थितिः । तथा च भाववतां नाट्यप्रणाड्या प्राप्तरसानामग्रे फलप्राप्तेरवश्यम्भावाय प्रथमं पल्लवस्थापनोक्तिरितिभावः । ननु भवत्वेतदेवं तथापि रसशास्त्र इष्टदर्शनादिभिस्तत्तद्धेतुभिर्जनितः प्रमोदात्मा स स्थायिभावस्तत्तद्रसानुकूलदेशकालकलावेषभोगादिसेवनप्रभृतिभिस्तत्तद्धेतुभिः प्रकृष्यमाणः स स रस इत्युच्यते स च मनोविकार एवान्तरश्चानेकरूपश्चानित्यश्च भगवांस्तु न तथा किञ्च पूर्वश्लोके वरत्वमुपपादितमत्र च नदृष्टान्तेनाभिनेतृत्वं तथैव विध्रीयमाणश्लोकेपि । एवं चालम्बनत्वमभिनेतृत्वं च स्फुटति न तु सर्वरसत्वमतः कथं प्रतिज्ञापूर्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः कारिकायां शास्त्रार्थस्येत्यादि । अयमर्थः । 'रसो वै स' इतिश्रुत्या 'असद्वा इदमग्र आसीदि'त्यादिनोपक्रान्तस्य ब्रह्मण एव रसत्वं बोध्यते । रसशब्दश्च रसनाग्राह्ये गुणे द्रवद्द्रव्ये सारभूतेर्थे आस्वाद्यानन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धः । तेषु प्रकृते कोर्थो विवक्षित इत्याकाङ्क्षायां 'रस ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाती'त्यनेन रसस्यानन्दत्वं प्राणधारणप्रयोजकत्वं हृदयाकाशस्थत्वमानन्दजनकत्वं च तस्यैवोच्यते । तेन हृदयस्थः प्राणिनामानन्दजनको य आनन्दः स रस इति सिध्यति । तत्र यद्यप्यानन्दोत्पत्तिरूपस्य कार्यस्य तत्तदवयवेष्वनुभूयमानत्वेनानन्दस्य सर्वशरीरव्यापित्वं तथाप्युक्तश्रुत्या 'स मानसीन आत्मा जनाना' मितिश्रुत्यन्तरेण च मनस्येव तस्य विशेषतः स्थितिरिति निश्चीयते । एवं सति रसशास्त्रप्रणाड्या जायमानो यो मानसो विकारः प्रमोदात्मा स रसात्मनो भगवत एव कार्यभूत 'एष ह्येवानन्दयाती'तिसावधारणश्रुतेस्तथा तदंशभूतश्च 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'तिश्रुतेः । अत एव च प्रकृष्यमाणे तस्मिन् रसत्वप्रतीतिर्लौकिकानां तथाप्रयोगश्च ब्रह्मादिषु पुरुषपदप्रयोगवद् भाक्तः । न चैवं सत्यानन्दमात्रस्यैव तथात्वात् प्रणाड्यामेव कुतो विशेष इति शङ्क्यम् । रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । न च मानाभावः । लौकिकस्य प्रणाड्यभिव्यङ्ग्यत्वे सिद्धे तद्दृष्टान्तेनालौकिकेपि तथात्वमातुं शक्यत्वात् । कारणतद्धर्माणामेव कार्येभिव्यक्तेः सन्देहनिरासाच्च । न चानित्यत्वापत्तिः । ब्रह्मत्वादेव तन्निरासात् । अत एव न मनोविकारत्वमपि । नाप्यनेकरूपत्वं दोषाय । तस्य

१ कारिकास्वपि । २ रसात्मनि भगवति । ३ 'रसो वै स' इति भगवति पुरुषपदप्रयोगश्च । ४ रसवत्त्वात् । ५ अलौकिकमित्यपि पाठः ।

प्रणाडीकृतत्वेन वास्तविकरूपत्वाबाधकत्वा 'दनन्तरूप'-मितिश्रुत्या वास्तविकत्वाच । तेनेदं सिद्धम् । परं ब्रह्मैव रसत्वाभोक्तप्रणाड्या हृद्याविर्भूतं सत् स रस इति । तत्र च चिदंशो न्यग्भूत एव । अत एव 'कृषिर्भूवाचक' इतिश्रुतौ सदानन्द[illegible] । न च भूशब्दस्य सत्तावाचकत्वात् सत्तानन्द इति भवति न तु सदानन्द इति शक्यम् । तत्सत्ताया आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभावस्य व्याकरणमते सिद्धत्वात् सत एव सिद्धेः । अतः परब्रह्मणस्तथात्वेन प्रणाड्याविर्भूतेपि तथात्वमेव । नन्वस्त्वेवं तथाप्युक्तश्रुतौ ब्रह्मणो रसत्वमुच्यते न तु रसस्य ब्रह्मत्वं तथा सति बहिराविर्भूतस्य भगवतो रसत्वाभावात् कथं प्रतिज्ञायाः पूर्तिरिति चेदित्थम् । यत्रेदं वर्ण्यते न तत्र भगवान् बहिः प्रकटः किन्तु हृद्येवेत्युपपादितं 'बर्हापीडे'त्यस्य स्वतन्त्रे । यदपि बहिस्तदाप्यासक्तिभ्रमन्यायेन 'मानसीन' एवेति तत्पूर्तेः । नन्वेवं सति तृप्तिविशेषरूपत्वान्न भगवानिति चेन्न । लोके तृप्त्या ग्राह्यस्य देशकालपरिच्छिन्नत्वेन तत्र तदभावेपि विरहादौ [illegible] तृप्तिनिर्गमात् ख्यातिः स्वीक्रियते न तथा प्रकृते । देशकालापरिच्छिन्नत्वात् । किन्त्वनन्यभक्तिलभ्यत्वाद् यादृशी सा तथा तत्राविर्भवति। सा च मनोधर्म इति तदभिव्यङ्ग्यत्वेन बहिराविर्भूतस्य मानसीनत्वेन तृप्तित्वाभावान्मायावादिमते तृप्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नयोश्चैतन्ययोरेकत्वाभावे बहिःस्थस्य तृप्त्यवच्छिन्नत्वेपि तृप्तित्वाभाववत् । नन्वस्त्वेवं तथापि प्रकृतानुरोधाच्छृङ्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यं तस्य च परस्परसाकाङ्क्षस्त्रीपुंव्यक्त्यात्मकालम्बनद्वयाधीनस्थिति-कत्वादत्रापि तथात्वमङ्गीकर्तव्यं तच्च भगवतो रसत्वे विरुध्येतैकालम्बनकत्वेन रसाभासत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेन्न । आलम्बनत्वस्यापि सत्त्वात् । 'कामिनां दर्शयन् दैन्य'मित्यस्य टिप्पण्यां 'रसात्मको रसवांश्च भगवा'-निति कण्ठरवेणोक्तत्वात् । न च विरोधः। स्वप्रतिष्ठत्वस्य श्रौतत्वेन सर्वसम्मतत्वात् । यथान्येषां कामेन कामवत्त्वं कामस्य तु स्वत एव तथान्येषां रसेन रसवत्त्वं रसस्य तु स्वत इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदप्रसङ्गात् । तस्माद् बहिराविर्भूतस्यापि भगवतो रसत्वमबाधमेव । तथा चैवम्प्रकारकस्य शास्त्रार्थस्य श्रुत्यर्थस्य परिज्ञानाद् विचारपूर्वकाभिश्रयाद् भावस्य कलिका स्थायिभावात्मिका विचारयतां भवेत् । बीजाङ्कुरादिकं तु पूर्वमङ्गप्रहात्मकं सिद्धमेवास्तीतिभावः । ततस्तस्य स्थायिभावस्य वैचित्र्यं भावादि-व्यभिचारिभावादि-

प्रणाडीकृतत्वेन वास्तविकरूपाबाधकत्वा 'दनन्तरूप'-मितिश्रुत्या वास्तविकत्वाच । तेनेदं सिद्धम् । परं ब्रह्मैव रसत्वाभोक्तप्रणाड्या हृद्याविर्भूतं सत् स रस इति । तत्र च चिदंशो न्यग्भूत एव । अत एव 'कृषिर्भूवाचक' इति-श्रुतौ सदानन्दत्वमेवोक्तम् । न च भूशब्दस्य सत्तावाचकत्वात् सत्तानन्द इति भवति न तु सदानन्द इति शक्यम् । तत्सत्ताया आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभावस्य व्याकरणमते सिद्धत्वात् सत एव सिद्धेः । अतः परब्रह्मणस्तथात्वेन प्रणाड्याविर्भूतेपि तथात्वमेव । नन्वस्त्वेवं तथाप्युक्तश्रुतौ ब्रह्मणो रसत्वमुच्यते न तु रसस्य ब्रह्मत्वं तथा सति बहिराविर्भूतस्य भगवतो रसत्वाभावात् कथं प्रतिज्ञायाः पूर्तिरिति चेदित्थम् । यत्रेदं वर्ण्यते न तत्र भगवान् बहिःप्रकटः किन्तु हृद्येवेत्युपपादितं 'बर्हापीडे'त्यस्य स्वतन्त्रे । यदपि [illegible]सक्तिभ्रम-न्यायेन 'मानसीन' एवेति तत्पूर्तेः । नन्वेवं सति तृप्तिविशेषरूपत्वान्न भगवानिति चेन्न । लोके तृप्त्या ग्राह्यस्य देशकालपरिच्छिन्नत्वेन तत्र तदभावेपि विरहादौ संस्कारप्राबल्यादिना तृप्तिनिर्गमात् ख्यातिः स्वीक्रियते न तथा प्रकृते । देशकालापरिच्छिन्नत्वा[illegible] । किन्त्वनन्यभक्तिलभ्यत्वाद् यादृशी सा तथा तत्राविर्भवति । सा च मनोधर्म इति तदभिव्यङ्ग्यत्वेन बहिराविर्भूतस्य मानसीनत्वेन तृप्तित्वाभावान्मायावादिमते तृप्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नयोश्चैतन्ययोरेकत्वाभावे बहिःस्थस्य तृप्त्यवच्छिन्नत्वेपि [illegible]वत् । नन्वस्त्वेवं तथापि प्रकृतानुरोधाच्छृङ्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यं तस्य च परस्परसाकाङ्क्षस्त्रीपुंव्यक्त्यात्मकालम्बनद्वयाधीनस्थितिकत्वादत्रापि तथात्वमङ्गीकर्तव्यं तच्च भगवतो रसत्वे विरुध्येतैकालम्बनकत्वेन रसाभासत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेन्न । आलम्बनत्वस्यापि सत्त्वात् । 'कामिनां दर्शयन् दैन्य'-मित्यस्य टिप्पण्यां 'रसात्मको रसवांश्च भगवा'-निति कण्ठरवेणोक्तत्वात् । न च विरोधः । स्वप्रतिष्ठत्वस्य श्रौतत्वेन सर्वसम्मतत्वात् । यथान्येषां कामेन कामवत्त्वं कामस्य तु स्वत एव तथान्येषां रसेन रसवत्त्वं रसस्य तु स्वत इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदप्रसङ्गात् । तस्माद् बहिराविर्भूतस्यापि भगवतो रसत्वमबाधमेव । तथा चैवम्प्रकारकस्य शास्त्रार्थस्य श्रुत्यर्थस्य परिज्ञानाद् विचारपूर्वकाभिश्रयाद् भावस्य कलिका स्थायिभावात्मिका विचारयतां भवेत् । बीजाङ्कुरादिक तु पूर्वमङ्गप्रहात्मकं सिद्धमेवास्तीतिभावः । ततस्तस्य स्थायिभावस्य वैचित्र्यं भावादि-व्यभिचारि-

१ सदानन्दत्वेन । २ सदानन्दत्वम् । ३ ब्रह्मणो रसत्वेत्यादि । ४ अहङ्कृहस्थितो वा बहिः स्थित इत्यासक्त्या भ्रमस्तन्न्यायेन । ५ प्रतिज्ञा- । ६ विशय- । ७ देशे । ८ वस्त्वभावेपि । ९ बहिःस्थितस्य घटादेः । १० स्वस्मिन् भगवति स्थितत्वस्य प्रियारूपालम्बनस्य । ११ भगवतीतिशेषः ।

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ॥९॥

एवं रसं निरूप्य तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकं वेणुनादं निरूपयन्ति गोप्य इति ।

गोप्य इतिसम्बोधनं पूर्वरसाभिज्ञापकम् । नात्र बोधनीयं वचनीयं वा किञ्चिदस्ति । यद्यपि तेन रसो न पीतस्तथापि मुखे सन्दर्शनादन्यार्थत्वेपि भोजनं करोतीति लक्ष्यते । पुरुषस्य तद्भोजनं सर्वथासम्भावितम् । अन्यथा भगवतैव भुक्तं स्यात् । अतः स्त्रीणामेतद् भोग्यम् । तदाह गोपिकानामिति । अधरसुधा गोपिकानां सम्बन्धिनी । बहुवचनेन समुदायरूपा लक्ष्मीरप्यनेन सूचिता । तदंशाश्च तत्रैव समागताः । नान्यत्र तद्भोगो लोके प्रसिद्धः । तादृशस्य वस्तुनो भोक्ता पुरुष एव न भवति किम्पुनर्योन्यन्तर्गतो जीवस्तत्रापि वेणुः ? आधिदैविकस्य चेतनत्वं सूचयन्त्य आहुः सर्वा एव आधिदैविक्य इति स्वगोष्ठ्यां तस्यापि विचारो घटते । सर्वं धर्मफलमितिवैदिकसिद्धान्तः । अतः कारणभूतं धर्मं विचारयन्ति किमाचरदिति । धर्मः सर्वोपि वेदसिद्धः । वेदरूपाश्च वयम् । अतोस्मदज्ञातः कथं धर्मो भवति येन धर्मेण वयं जाताः ? परं तत्रापि मर्यादान्यायेन साधनविरोधाभावः । ततोस्माकं स्त्रीत्वम् । वेणौ तु तदभावस्ततः सन्देहः फलस्य दृष्टत्वाच्च । सम्मत्यर्थं च गोपिकासम्बोधनम् । अयमितिपुल्लिङ्गनिर्देशश्च बाधकः । स्मेति प्रसिद्धिश्च । वस्तुतस्तु न तस्य फलम् । तदुपपादितम् । तदन्यतराबाधे कर्तव्ये साधनबलनिश्चयेन फलाभावः पूर्वपक्षः । फलबलविचारेण साधनाभावाभावः सिद्धान्तः । तदाह वेणुपदेन । वश्च इश्च वयौ तावणूकृतौ येनेति । लोकेभ्यस्तथासुखदानाद् धर्मोस्तीति निश्चीयते । अधरसम्बन्धादेव तथात्वमित्यनिश्चयोपि । तथापि साधनं स्वयमेवेतिनिश्चयः । पुष्टिबलमाश्रित्य तस्य सिद्धिरिति ज्ञापयितुं मर्यादायां हीनतामाह दामोदरेति । दाम उदरे यस्येति भगवतो गोपिकाधीनत्वं सूचितम् । लोभात्मकश्चाधरः। अतः स्वतः परतश्च तस्य साधनाभावः सूचितः । सुधापदेन च रसविवक्षायां रसनेद्रियाभावश्च बाधकत्वेन सूचितः । नादं भुङ्क्ते इत्यविवादम् । सुधामपि भुङ्क्ते इति विवादास्पदम् । "सा

कृतं भवेत् । तदिहास्मिञ्छ्लोके पुष्पस्थानमुच्यते । 'विचित्रवेषा' वित्यनेन कथ्यते । ततोहोरात्रं वासना तत्तद्भावनारूपा स्यात् । तथा सति प्रसिद्ध्या रसत्वाद्धीयेतेत्याच्छादनं विवरणे । अन्यथा प्रयोजनाभावात् परिकरं न स्मरेयुः । इममर्थं सङ्गृह्य साधकशिक्षार्थमाहू रसेत्यादि । एतावदर्धश्लोकोक्तम् । सिद्धदशायां फलानुभवप्रकारमुत्तरार्धेन बोधयन्तीत्याशयेनाहुराविरित्यादि । तथा च तदा 'मानसीन'स्य बहिराविर्भावे स्वधर्मप्राकट्यं करोतीत्यर्थः । सिद्धमाहुरत इत्यादि । तथा चोक्तप्रणाड्यान्तराविर्भूतो रसो बहिराविर्भूतस्तु धर्मसाहित्यात् तदुद्बोधकत्वाच्च साधनमतः स्थानभेदेनोभयमप्यविरुद्धमितिभावः । त्रयाणामित्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुः स्थायीत्यादि । तदेवोक्तमिति । गोष्ठीमध्ये विराजनमेवोक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भावादि-कृतं भवेत् । तदिहास्मिञ्छ्लोके पुष्पस्थानमुच्यते । 'विचित्रवेषा' वित्यनेन कथ्यते । ततोहोरात्रं वासना तत्तद्भावनारूपा स्यात् । तथा सति प्रसिद्ध्या रसत्वाद्धीयेतेत्याच्छादनं विवरणे । अन्यथा प्रयोजनाभावात् परिकरं न स्मरेयुः । इममर्थं सङ्गृह्य साधकशिक्षार्थमाहू रसेत्यादि । एतावदर्धश्लोकोक्तम् । सिद्धदशायां फलानुभवप्रकारमुत्तरार्धेन बोधयन्तीत्याशयेनाहुराविरित्यादि । तथा च तदा 'मानसीन'स्य बहिराविर्भावे स्वधर्मप्राकट्यं करोतीत्यर्थः। सिद्धमाहुरत इत्यादि । तथा चोक्तप्रणाड्यान्तराविर्भूतो रसो बहिराविर्भूतस्तु धर्मसाहित्यात् तदुद्बोधकत्वाच्च साधनमतः स्थानभेदेनोभयमप्यविरुद्धमितिभावः । त्रयाणामित्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुः स्थायीत्यादि । तदेवोक्तमिति । गोष्ठीमध्ये विराजनमेवोक्तमित्यर्थः ॥८॥

१ शृङ्गारादिकम । २ चूतप्रवालेति । ३ मध्ये विरेजतुरिति । ४ रस— । ५ अन्तराविर्भूतबहिराविर्भूतरसरूपभावत्स्वरूपाभयमप्यविरुद्धम् ।

वनस्पतीन् प्राविश'' दितिश्रुतेः। सुधानधिकारः पूर्वमुपपादितः। किञ्च भगवांश्चेद् दद्यात् कदाचित् सम्भवेदपि। व्यभिचारे स्त्रीसिद्धान्तवत्। गोपिकावत् स्वयं भुङ्क्ते इत्याश्चर्यम्। अधरमुखसम्बन्धे पानमस्माकं सिद्धमस्ति। तस्यापि मन्यामहे। किञ्चास्मदपेक्षयापि तस्मिन् विशेषः। यस्मिन् भोजनेवशिष्टं रसं ह्रदिन्यस्तरवश्च भुञ्जते। बालत्वान्मातरपितरावेव पालयति। उभयत्र हेतुमाह। यतो ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचो जाता अन्तःपूर्णानन्दास्ततोप्यानन्दाधिक्ये रोमाञ्चयुक्ता भवन्ति। तत्रायं निर्णयः। रोमाञ्चोत्र कमलरूपः। स च जगति सर्वोत्तमः। अतो हेत्वन्तरानन्दरोमाञ्चो न भवति। तथा सति शैवालानामेवोद्गमः स्यान्न कमलादीनाम्। अतो ज्ञायतेधरामृतमेव ह्रदिनीभिः पीतमिति। अन्यथा तेषु लक्ष्म्या उद्गमो न स्यात्। "यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घना''दितिन्यायात्। लक्ष्म्यास्तदेकभोगित्वमुपपादितम्। उपलक्षणमेतत्। अश्रु च मुमुचुः। न हि मकरन्दोन्यस्य रसो भवति। तरवश्च तथा। तेषां रोमाञ्चः फलान्यश्रु च मधुधाराः। एतच्चोभयविधं नान्यथा सम्भवति। न चैतद् द्वयं तयोः स्वाभाविकामिति मन्तव्यम्। कादाचित्कत्वाद् वेणुनादानन्तरमेव तथात्वात् स्वाभाविकवैलक्षण्याच्च। तदाह यथार्या इति। सन्तो हि भगवद्धर्मान्तःप्रवेश एव तथा भवन्तीति। तस्माद् ह्रदिन्यो मातृरूपास्तरवः पितृरूपाश्च तद्भुक्तावशिष्टरसपातारः॥

अत्रेदं विचार्यते। पूर्वं "रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन्ति"त्युक्तम्। तस्य रन्ध्रा एव मुखरूपा इति तत्र पूरिता चेत् सा तदानायासेनैव प्रभुकारित एव तद्भोगो भवत्यतः स्वयं भुङ्क्ते इत्यनुपपन्नं यद्यपि तथापि स्वप्रियाणां साक्षात्सुधाभोगाधिकारसम्पत्त्यर्थमुक्तरीत्या सुधापूरणं वेण्वर्थं नात एव गोपिकानामित्युक्तम्। एवं सति यदस्य तद्भोजनं तत् स्वत एवेति सुष्ठूक्तं स्वयं भुङ्क्ते इति। नन्वेवमेतद्भुक्तावशिष्टस्यैव रसस्य पानं प्रभुप्रियाणामप्यायाति रन्ध्रसम्बन्धस्य प्राथमिकत्वात् किञ्चित्कालमभोजने हेत्वभावादिति चेदत्रैवं प्रतिभाति। अत्रत्यं सर्वमलौकिकमतो लौकिकयुक्त्या निर्णेतुं नोचितमन्यथा 'सरःसरिन्महीध्रेषु' कृतं वेणुकूजितं व्रजस्थिताः स्वामिन्य एव कथं शृणुयुर्नान्ये ? एतच्चोपपादितं "तद् व्रजस्त्रिय" इत्यत्र। एवं सति भगवदिच्छाया बलिष्ठत्वात् प्रयोजनस्यातिगुरुत्वाच्चादौ व्रजदेवीकर्णहृदयेष्वेव सा प्रविष्टा। अपरञ्च यथोच्छ्वासदशायामास्यपतितमप्युद्गीर्णमेव वस्तु भवति न निगीर्णं तथा भगवता व्यवहितदेशस्थस्वप्रियाकर्णहृदयपूरणैकाचित्तेन निजास्याम्बुजाविर्भवच्छ्वासो नादब्रह्माविर्भावहेतुस्तादृशः कृतो यो मार्गत्वेन प्रसङ्गतो रन्ध्रेष्वायातस्तत्र च सुधां पूरितामभीष्टदेशेनयदतो न तामितरो भोक्तुं शक्तः। एवं सत्यपि साक्षादधरसम्बन्धो मुखे वेणोरस्तीति सम्भाव्यते तत्पानं वेणुत्वेन निश्चयोप्यतोस्य तद्भोगो व्रजदेवीनां तूक्तरीत्या साक्षाद्भोगस्तस्मान्नैतदवशिष्टं रसस्य। अन्यथा ह्रदिन्यादिषु यथावशिष्टरसपानमुक्तं तथात्रापि वदेयुर्न तु गोपिकानामितिपदेन तासामेवात्र स्वत्वं वदेयुः। अपरञ्च वेणोः स्वातन्त्र्येण सुधाभोगो भगवता मनीषितोन्यथा ह्रदिन्यादिषु सुधासम्बन्धो न स्यात्। तथा सति तेषु लीला न स्यात्। यत एतत्सुधासम्बन्धिष्वेव सा चिकीर्षितातो जलस्थलरमणसम्बन्धिषु तत्सम्बन्धः कार्यते। स च वेणुभुक्तसुधांशो यो नादद्वारा निर्गतस्तेनैवेति सर्वमवदातम्। एवं सति व्रजदेवीनां वेणोश्च युगपत्सुधाभोग उपपद्यते। किञ्च दामोदरत्वेन व्रजदेव्यधीनस्तदुपभोगोपयोगि सर्व-

१ इदं स्वतन्त्रं श्रीमत्प्रभुचरणकृतं क्वचित्पुस्तकेषु श्रीसुबोधिन्यन्तःश्लिष्टं दृश्यते।

मवशः सम्पादयतीति किमितोधिकं वदामः? न हि जलधिरुद्वेलः केनापि निरोद्धुं शक्य इति दिक् । इदं वेणुवादनं "रन्ध्रान् वेणोरधरसुधये"तिवाक्येन यदुक्तं तदिति जानीमः । यतोन्यदापि गवामाह्वाने"नुचरै" रित्यत्र "गा गोपकै" रित्यादिषु "नद्यस्तदे"त्यादिषु च लतादीनाञ्चैतत्कार्यमुच्यते । तेनादावेवात्राधिकारसम्पत्त्यर्थं वेणुरन्ध्रेषु यत् सुधापूरणं तत्सामयिकमेवेदमुच्यत इतिज्ञापनायापि गोपिकानामित्युक्तम् ॥ ९ ॥

गोप्यः किमाचरदित्यस्याभासे–तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकमिति । कामरसो हि सहजः वेणुनादेन सह सुधान्तःप्रविष्टा सहजं पूर्वकामं दूरीकृत्य भगवदीयं तं प्रकटितं करोतीति तथा । दामोदरेत्यस्याभासे–मर्यादायां हीनतामिति । हीनतां साधनहीनतां न्यूनतामितियावत् । नादं भुङ्क्त इत्यत्र प्रमाणमाहुः 'सा वनस्पती'नित्यादि । 'वाग् वै देवेभ्योपाक्रामद् यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविश'दितिश्रुतिः । सुधाभोगविनोदे हेतुः सुधानधिकार इति ॥ ९ ॥

गोप्य इत्यत्र–टिप्पण्यां सहजमित्यादि । तथा च मनोधर्मरूपं तं दूरीकृत्य भगवद्धर्मरूपं तं तथा करोति । तथा चासन्य इन्द्रियाणीव भगवदीयसुधा कार्यं करोतीत्यर्थः । एतेन लौकिकसाधर्म्याल्लौकिकत्वशङ्कापि निरस्ता ज्ञेया । सुबोधिन्यां पूर्वरसाभिज्ञापकमिति । श्रुतिवरदानसामयिकरसाभिज्ञापकम् । वेणौ सुधापूरणं वक्तुं विचारबीजभूतामुत्कर्टां कोटिमाहुर्यद्यपीत्यादि । लक्ष्यत इति । सम्भाव्यते । ननु लक्ष्म्या अपि तद्भोक्तृत्वात् कथं गोपिकामात्रसम्बन्धित्वमित्याकाङ्क्षायां तामपि स्वान्तराहुर्बहुवचनेनेत्यादि । तत्रापि वेणुरिति । स्थावरःसदंशः । आहुरिति । भोजनमाहुरित्यर्थः । येनेति । विचाररूपेण । साधनविरोधाभाव इति । स्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः । वैदिकविचारत्वादधिकरणरीत्याहुस्तर्हीत्यादि । अत्र वेणुकृतभोगो विषयः । स सम्भवति न वेतिसंशयः । सङ्गतिः प्रसङ्गः । भुज्यमानस्य स्वीयत्वेन तद्विचारस्योपेक्षानर्हत्वादिति ज्ञेयम् । साधनेत्यादि । स्वरूपयोग्यतासम्पादकं साधनबलं ज्ञेयम् । निश्चीयत इति । स्वरूपयोग्यताभावेपि ततसत्तानुमीयत इत्यर्थः । उभयसमाधानार्थं सिद्धान्तमाहुस्तथापीत्यादि । तर्हि तत्रापि किं साधनं येन स्वयं तथेत्यत आहुः पुष्टीत्यादि । टिप्पण्यां न्यूनतामिति । येन भगवान् वशे भवति तादृक् साधनं मर्यादायां नास्तीति तथेत्यर्थः ॥९॥

गोप्य इत्यत्र–तस्याधिदैविकेत्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुः कामरसेत्यादि । आभासे टिप्पण्यां सहजमित्यादि । तथा च मनोधर्मरूपं तं दूरीकृत्य भगवद्धर्मरूपं तं तथा करोति । तथा च आसन्य इन्द्रियाणीव भगवदीयसुधा कार्यं करोतीत्यर्थः । एतेन लौकिकसाधर्म्याल्लौकिकत्वशङ्कापि निरस्ता ज्ञेया । सुबोधिन्यां निरूपयतीति । 'रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरय'न्नित्येतस्य विमर्शतया वदन्ति । पूर्वरसाभिज्ञापकमिति । श्रुतिवरदानसामयिकरसाभिज्ञापकम् । वेणौ सुधापूरणं वक्तुं विचारबीजभूतामुत्कर्टां कोटिमाहुर्यद्यपीत्यादि । लक्ष्यत इति । सम्भाव्यते । ननु लक्ष्म्या अपि तद्भोक्तृत्वात् कथं गोपिकामात्रसम्बन्धित्वमित्याकाङ्क्षायां तामपि स्वान्तराहुर्बहुवचनेनेत्यादि । तत्रापि वेणुरिति । स्थावरः सदंशः । आहुरिति । भोजनमाहुरित्यर्थः । येनेति । विचाररूपेण । साधनविरोधाभाव इति । स्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः । तथोपपादितमिति । 'बर्हापीडे'त्यत्रोपपादितम् । वैदिकविचारत्वादधिकरणरीत्याहुस्तर्हीत्यादि । अत्र वेणुकृतभोगो विषयः । स सम्भवति न वेतिसंशयः । सङ्गतिः प्रसङ्गः । भुज्यमानस्य स्वीयत्वेन तद्विचारस्योपेक्षानर्हत्वादिति ज्ञेयम् । साधनेत्यादि । स्वरूपयोग्यतासम्पादकं साधनबलं ज्ञेयम् । निश्चीयत इति । स्वरूपयोग्यताभावेपि सोनुमीयत इत्यर्थः । उभयसमाधानार्थं सिद्धान्तमाहुस्तथापीत्यादि । तर्हि तत्रापि किं साधनं येन स्वयं तथेत्यत आहुः पुष्टीत्यादि । हीनतापदस्यार्थं टिप्पण्यामाहुर्न्यूनतामिति । येन भगवान् वशे भवति तादृक् साधनं मर्यादायां नास्तीति तथेत्यर्थः । एवं चास्मिन् श्लोके आर्यदृष्टान्तेन नदीतरौ रसपातुत्वबोधनाद् वेणौ सुधापूरणं निर्णीतमिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

---

१ विमर्षेत्यादिरपि पाठः । २. स्थावरः सन् अंशो वंशखण्डः । ३. साधनम् ।

वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्ववरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥

वृन्दावनविहारे चरणानां स्वरूपमाह वृन्दावनमिति ।

देवानां पादा भूमिं न स्पृशन्ति सुतरां देवोत्तमस्य तत्रापि पुरुषोत्तमस्य । पुरुषोत्तमांशस्य पुरुषस्य महाधिभौतिकौ पादावाध्यात्मिकावतीन्द्रियावाधिदैविकावानन्दरूपौ । तयोरपि न भूमिसम्बन्धः । भूमावपि दैत्यभूमिरधमा । तत्रापि स्त्रीसम्बन्धिनी । तद् वृन्दावनम् । तस्मिन् भगवतः पादा वर्तन्त इति तस्या भाग्याभिनन्दनं स्वस्यौत्कण्ठ्यख्यापकम् । स्वस्यापि हृदयदेशो भूमिर्भवति । स्त्रीणां च हृदयं कठिनमपि भवति । पर्वता अपि सन्त्यन्तःप्रवाहा नद्यश्च सन्ति रसपूराः । रोमपङ्क्तिर्वनमपि । भवति स्त्रीसम्बन्धि च । एवं तुल्यतायामप्यत्र चरणौ न स्थाप्येते तत्र स्थाप्येते इतीर्ष्यया[1] वर्णनम् । गुणत्रयेण पूर्वं वर्णनं निर्गुणगोपिका त्वेषेति नात्रासूयेति केचित् । सखीति सम्मत्यर्थम् । तादृश्यो न बह्व्य इत्येकवचनम् । असूयापक्षेपि तथा । ननु भगवत्पदानि यथा व्यापिवैकुण्ठे भवन्त्येवं वृन्दावनेपि जातानीति किमाश्चर्यम् ? तत्राह भुवो वितनोति कीर्तिमिति । यदि वृन्दावनं व्यापिवैकुण्ठ एव स्यात् तदा न काचिच् चिन्ता । भूमौ तद् वर्तत इति केवलं भूमेः कीर्तिमेव करोति । धन्या भूर्यत्र वृन्दावनमस्तीति भगवतो नित्यस्थितिममन्यमानाया वचनम् । पदानि त्वाधिदैविके नित्यान्येव स्थास्यन्ति । प्रदर्शयिष्यति च कश्चिद् भगवांस्त्वपराधीन इति न तत्प्रदर्शने वृन्दावनस्य सामर्थ्यम् । भक्तेः सर्वत्रैव तथात्वान्न वृन्दावनप्रतिष्ठा भवतीति प्रतिष्ठाया निमित्तमाह यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मीति । यद् यस्मात् तद् वनं देवक्याः पुत्रस्य पदाम्बुजानां लक्ष्माणि चिह्नानि ध्वजवज्रादीनि तैर्लब्धा लक्ष्मीर्येन । स्वस्य स्वच्छन्दसम्बन्धार्थं देवकीसुतपदप्रयोगः । नन्दगोपसम्बन्धिनी सा । देवक्याः प्रसूतिमात्रं न त्वन्यदिति सुतपदम् । स्त्रीप्राधान्यात् स्त्रीषु

वृन्दावनं सखीत्यस्याभासे—चरणानां स्वरूपमाहेति । अत्रेदमाकूतमिति मे भाति । भगवच्चरणमाहात्म्यं सर्वश्रुतिप्रतिपादितम् । तदेव 'देवानां पादा' इत्युपक्रम्य 'तस्या भाग्याभिनन्दन' मित्यन्तेनोक्तम् । तथा चैतादृक्पदसम्बन्धाद् वृन्दावनस्वरूपमुत्तमत्वेन निरूपितं भवति । तत् कथमुक्तमत्र विहारनिरूपणेन चरणानां तथेति ? अत्रेदमाकूतम् । लोकवेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गीयलीलासामग्री हि नान्यत्र प्रसिद्धा । एवं सति तत्कर्तापि तथेति सिध्यति । अत एव 'वृन्दावनाद् गतो दूर'मित्यग्रे वक्ष्यति । यतस्तत्र पुष्टिलीलानङ्गीकारो वक्ष्यते । एवं सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामियं लीलात्रैवेति फलिष्यति । एवं सति यत्रैव शुद्धपुष्टिमार्गाङ्गीकारस्तत्रैवैतच्चरणलीलेति ज्ञेयम् । अत एव बृहद्वनेपि 'प्रेक्ष्यन्त्य उज्झितगृहा जगृहुः' 'सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन् मुदम्' 'कृष्णस्य गोप्य' इत्यादिनेयमेवोक्ता । कालीयशिरोनृत्ये नैतच्चरणप्राकट्यं तत्र पुष्टिलीलाया अनङ्गीकारात् । अत एव तत्स्तुतिरपि तादृशी । अतो यत्र शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तिमार्गप्रकटनं लीलायां तत्रैतच्चरणारविन्दाविर्भाव इति ज्ञेयम् । अतः सुष्ठूक्तं चरणानां स्वरूपमाहेति । असाधारणधर्मनिरूपणे धर्मिनिरूपणसम्पत्तिवत् । यतो लीलैव तत्परिचायिका । एवं सति 'देवानां पादा' इत्यारभ्या 'धिदैविकावानन्दरूपा' वित्यन्तेन यावन्ति चरणरूपाण्युक्तानि तदतीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति । उक्तेषु पुरुषोत्तमो लोकवेदप्रथितो ज्ञेयः । अयं तदतीत ज्ञेयः ॥ १० ॥

---

१ °परेतेत्यादिपाठोपि । २ ईर्ष्ययेत्यपि पाठः । ३ पदाम्बुजानि लक्ष्याणीत्यपि पाठः । तदा °लक्ष्यलक्ष्मीति मूलपाठो लक्षणा वा । लक्ष्मलक्ष्मीति वा पाठः ।

कृपापि सूचिता । पुष्टिमार्गे तासां प्राधान्यमित्यवोचाम । भक्तिमार्गे चरणौ प्रधानभूतौ तत्राप्यम्बुजं जलोद्भूतं स्त्रीणामेव हृदये तापहारकत्वेन शोभते । तादृशस्यापि या ध्वजवज्राङ्कुशादिशोभा सा नान्यत्र फलति। वृन्दावने सा प्रतिफलितेति पादत्वमेव सम्पन्नमतो लक्ष्मीरपि तत्र नियता । अतः पदाम्बुजैर्लब्धा लक्ष्मीर्येनेति । भूमिर्यदि सान्द्रा तदैवं भवतीति भूमिकृतैव सा लक्ष्मीप्राप्तिरतो युक्तं च भूमेःकीर्तिं ख्यापयतीति । किञ्च न केवलं लक्ष्मीरेव प्राप्ता किन्तु भक्तिज्ञाने अपि प्राप्ते इत्याह गोविन्देति । यदा भगवान् वेणुनादं करोति तदा नीलमेघो गर्जतीव भाति। ततो मयूरा मत्ताश्च भवन्ति। ततो नृत्यन्ति। यदैव भगवता वेणुनादः क्रियते तदैव देहविस्मरणं नृत्यं च जायत इति भक्त्युद्रेक उक्तः । मयूरा वनमेवेति वृन्दावनप्रशंसा । तादृशं नृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसानुष्ववरतानि तूष्णीं स्थितान्यन्यानि सर्वाण्येव सत्त्वानि यत्र । सभगवद्भक्तिज्ञानात् तेषां तूष्णीम्भावलक्षणं ज्ञानमुक्तम् । एको भक्तोऽन्ये सर्वे ज्ञानिनः । नन्वधोबिलेशयाः स्वभावतः कथं ज्ञानिनो भविष्यन्ति ज्ञानस्य फलमूर्ध्वगमनमित्याशङ्क्याहाद्रिसानुष्विति । यत्र क्वापि स्थितास्तत्रैव गत्वा पश्यन्तस्तिष्ठन्तीति दोषाभावः । स्वस्थानत्याग ऊर्ध्वगमनं चोक्तम् ॥ १० ॥

वृन्दावनमित्यत्र–'वृन्दारण्य'मित्यादेरयं विमर्श इतिज्ञापनाय तत्स्वरूपं विवरीतुमाहुर्देवानामित्यादि । तात्पर्यं तु टिप्पण्यामेव स्फुटम् । ईर्ष्ययेत्यादि । एतेनेयं तामसभक्तोक्तिरितिसिद्धान्तो ज्ञापितः । तेन प्रथमे निर्गुणोक्तिर्ज्ञेया । नित्यस्थितिमिति । स्वहृदीत्यर्थात् । नन्वेतद् वृन्दावनपि तुल्यमिति नात्रेर्ष्यावकाश इत्यत आहुः पदानीत्यादि । नन्वेवं सति प्रदर्शनस्य कादाचित्कत्वस्य वृन्दावने तौल्यान्नेर्ष्यावकाश इति तद्बीजं व्यक्तीकर्तुमाहुः प्रतिष्ठाया इत्यादि ख्यापयतीत्यन्तम्। मूले 'पद'शब्दस्यैव सत्त्वाद् विमर्शेम्बुजपदं चरणचिह्नमात्रोपलक्षकमित्याशयेनात्र बहुवचनम् । समासस्तु सप्तमीतत्पुरुषः । तथा च पदे प्रतिफलिते यान्यम्बुजानि लक्ष्माणीत्यर्थः । यद्वात्र मयूरव्यंसकादिसमास इत्याशयेनाहुर्भूमिर्यदीत्यादि । एतेन स्वस्य तथाभावाभावात् तदस्थापनमिति दैन्यद्योतनान्निर्गुणोक्तित्वमपि साधितम् । किञ्चेत्यादिनापीर्ष्या दैन्य एव सूच्यत इति विभावनीयम् ॥ १० ॥

वृन्दावनमित्यत्र–'वृन्दारण्यं स्वपदरमण'मित्यादेरयं विमर्श इतिज्ञापनाय तत्स्वरूपं विवरीतुमाहुर्देवानामित्यादि । तात्पर्यं त्वेतदाभासे टिप्पण्यामेवाहुरत्रेत्यादि । मे भातीति । आशङ्कारूपं मम भाति । अत्र समाधानं स्फुटीकुर्वन्त्यत्रेदमित्यादि । तत्र पुष्टिलीलाया अनङ्गीकारादिति। दुष्टदमनार्थं तस्मिन् नृत्ये सङ्कर्षणलीलासाङ्कर्येण तथात्वात् । नन्वत्र लीलास्वरूपमे[३] विविक्तं सिध्यति न तु चरणानामित्यत आहुरसाधारणेत्यादि । सिद्धमाहुरेवं सतीत्यादि । सुबोधिन्यां तस्या इति । वृन्दायाः । ईर्ष्ययेत्यादि । एतेनेयं तामसभक्तोक्तिरितिसिद्धान्तो ज्ञापितः । तेन प्रथमे निर्गुणोक्तिर्ज्ञेया । नित्यस्थितिमिति । स्वहृदीत्यर्थात् । नन्वेतद् वृन्दावनेपि तुल्यमिति नात्रेर्ष्यावकाश इत्यत आहुः पदानीत्यादि । नन्वेवं सति प्रदर्शनस्य कादाचित्कत्वस्य वृन्दावने तौल्यान्नेर्ष्यावकाश इति तद्बीजं व्यक्तीकर्तुमाहुः प्रतिष्ठाया इत्यादि ख्यापयतीत्यन्तम् । व्याख्येय 'पद'शब्दस्यैव सत्त्वाद् विमर्शेम्बुजपदं चरणचिह्नमात्रोपलक्षकमित्याशयेनात्र बहुवचनम् । समासस्तु सप्तमीतत्पुरुषः । तथा च पदे प्रतिफलिते यान्यम्बुजानि लक्ष्माणीत्यर्थः। यद्वात्र मयूरव्यंसकादिसमास इत्याशयेनाहुर्भूमिर्यदीत्यादि । एतेन स्वस्य तथाभावाभावात् तदस्थापनमिति दैन्यद्योतनान्निर्गुणत्वोक्तित्वमपि साधितम् । किञ्चेत्यादिनापीर्ष्या दैन्य एव सूच्यत इति विभावनीयम् । मयूरा वनमेवेति । वनस्थत्वाद वनस्य प्रशंसेति । उद्रिक्तभक्तित्वात् प्रशंसा ॥ १० ॥

१ स्थापयतीतिपाठोपि । २ अनार्द्रत्वात् । ३ पद– ।

धन्यास्तु मूढमतयोपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम्।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥११॥

एवं रूपवर्णनामुक्त्वा षोढा वेणुं वर्णयन्ति धन्यास्त्वितिषड्भिः।

हरिण्योप्सरसो गावः पक्षिणो नद्य एव च। मेघाश्चेतिक्रमेणैव कृष्णैश्वर्यादिबोधकाः ॥१॥
ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा। निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः ॥२॥
वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः। सान्निध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छा तेन ततो महत् ॥३॥
यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात्। स्वधर्मे योजयेत् तेषु तदा भवति नान्यथा ॥४॥
तामसा राजसाश्चान्ये गुणातीताश्च रूप्यते। वृन्दावनं गुणातीतं मुनयश्चापि पक्षिणः ॥५॥
गोवर्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिह स्थितम्। तद्गताश्चापि लोकेस्मिन् गुणातीता भवन्ति हि ॥६॥

"यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणास्मै वाद्यत" इति श्रुतिन्यायेन सर्वे एव विहगा भगवदीया अपि परमां श्रियं प्राप्नुवन्ति।

श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदि। ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावविजयो यदि ॥७॥
हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात्। उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदा ॥८॥
भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥८½॥

तत्र प्रथमं हरिणीनां भाग्यमभिनन्दन्ति धन्या इति। ज्ञानं हि क्रियाविशेषणीभूतम्। क्रियोत्कर्षः पूजायाम्। सापि चेज्ज्ञानमयैर्द्रव्यैर्भगवद्विषयिणी भवति। भगवज्ज्ञानं स्वज्ञानं च तस्या अप्यङ्गम्। तदभावे सर्वं व्यर्थम्। यद्यन्यत्रापि तद् भवेत् तदा तदेवोत्तममिति-पक्षमाश्रित्य पूर्वपक्षं व्यावर्तयन्ति धन्यास्त्विति। तुशब्देन स दोषो न ज्ञायत इत्याशङ्कां परिहरन्त्य आहुर्मूढमतयोपीति। स्त्रीणामेवाभिनन्दनं प्रकरणाद्धरिणानां स्त्रियोत्र विवक्षिता हरिण्यः। सर्वत्रान्या एव वर्णयन्तीति ज्ञातव्यम्। स्वस्याकृतार्थताभावनया दैन्याविर्भावे भगवान् कृपया वर्ण्यमानसर्वसामग्रीसहितः प्रकटीभूत इति ज्ञापयितुमेता इत्युक्तम्। तासां भाग्ये हेतुमाहुर्या नन्दनन्दनं निरीक्ष्य वेणुरणितमाकर्ण्य भगवत्कृतैः प्रणयावलोकैर्विरचितां पूजां स्वस्मिन् दधुरिति। या इति। पूर्वं भगवदुक्ताः प्रसिद्धाः। नन्दमप्यानन्दयतीति नन्दनन्दनः। भक्तोद्धारार्थमेव ब्रह्मवाक्यात् प्रवृत्तः। उद्धार-प्रकरणात् ता अप्युद्धरिष्यतीति उपात्तः स्वीकृतो विचित्रो वेषो येन। अनेन रसाभिनयार्थं प्रवृत्तो भगवानुक्तः। एवं स्वरूपतस्तत्कार्यकर्तृत्वं साधनतश्च फलमुखं कर्तृत्वमुक्तम्। विचित्र-पदेन सर्व एव रसाः परिगृहीताः। समीपे स्वीकारो ब्रह्मानन्दस्य तत्र प्रवेशनार्थः। आकर्ण्ये-त्येव क्रिया वेणुरणिते भगवति चार्थतः शब्दतश्च। पशुदृष्टिर्विशेषं न गृह्णातीति शास्त्रदृष्टिरुक्ता। पश्चाज्जायमानापि प्रत्यक्षदृष्टिरन्यानुरोधिनीति विद्यमानापि सा न गणिता। तदाहाकर्ण्येति। वेणो रणितं सर्वरसासाधारणम्। यथा रसो बाह्यतो न गच्छति तथाशब्दविशेषो रणितम्। तादृशमपि निकटे गत्वा श्रुतवत्यः। अनेन दैहिका धर्मा निवर्तिताः। सहकृष्णसाराः। स्वभर्तृसहिताः। अनेन भर्तृनिरोधोपि परिहृतः। सापत्न्याभावश्च कृष्णसारा इत्यनेन। कृष्ण एव सारो येषामिति कृष्णसाराः। अनेन गोपास्तथा न भवन्तीति स्वस्यातथात्वं सूचितम्। अन्यथास्माभिरपि सह गोचारणं कुर्युः। अत एतेभिमानसारा एव। धन्यास्ते कृष्णसाराः।

१. वीक्ष्येत्यपि पाठः।

स्नेहपूर्वकावलोकनैर्विरचितां भगवति पूजां धारयामासुः । नेत्राण्येव कमलानि ज्ञानवासितानि ज्ञानोद्भवस्थानानि । तैरत्र पूजा सर्वोत्तमा तस्याश्च धारणं ततोपि । कृतिरर्थादेवोक्ता । भगवता च प्रतिपूजितमात्मनि वा दधुः । सदयावलोकैरिति वा पाठः । एतावदेव कर्तव्यं प्राणिनां भगवतश्च ॥ ११ ॥

धन्यास्त्वित्यत्र—स दोषो न ज्ञायत इति । दोषस्वरूपमाहुर्न ज्ञायत इति । मृगीभिर्भगवत्स्वरूपं श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वेन न ज्ञायत इतिलक्षणो दोष इत्यर्थः । पूजां दधुरित्यत्र—तस्याश्च धारणं ततोपीति । सर्वोत्तममितिशेषः ॥ ११ ॥

धन्या इत्यत्र—कारिकासु ततो महदिति । उत्कैश्वर्यान्मर्यादामार्गीयवीर्याच्चेत्यर्थः। अन्य इति। सात्त्विकाः। पक्षिनिरूपकप्रसङ्गतो वृन्दावनगोवर्धननिरूपकाणां गुणातीतत्वे हेतुमाहु रूप्यत इत्यादि । हिर्हेतौ । यतो हेतोर्वृन्दावनादि त्रयमिह व्रजे स्थितं गुणातीतं रूप्यते क्षोभादासक्तिभराच्चेत्यर्थादतो हेतोस्तद्गता अप्यस्मिँल्लोके भक्तसमाजे गुणातीता भवन्तीत्यर्थः। समानशीलत्व एव रत्युदयादितिभावः। उत्कर्षश्चापि वैराग्य इति । 'तदैव स्या'दितिपूर्वेणान्वयः । ननु सर्वदुःखहर्तरि दुःखस्यासम्भवदुक्तिकत्वादसङ्गतमिदमित्याशङ्कायामाहुर्भक्तस्येत्यादि । चस्त्वर्थेवधारणे । तादृशत्वं चेत्यनेन स्वसर्वस्वनिवेदनं समुच्चीयते। तदत्र 'कुसुमावली'पदात् सिद्धं भक्तिश्च 'सखि'पदादिति ज्ञेयम्। विवृतौ पूर्वपक्षमिति। 'ज्ञानं ही'त्यारभ्य 'व्यर्थ'मित्यन्तोक्तमित्यर्थः। स्त्रीणामित्यादि। मूढमतित्वादिकं कृष्णसारेष्वपि तुल्यमिति तद्वारणायेदमुक्तम्। हरिणानां स्त्रिय इति। न तु नायिकाविशेषाः। भगवतः पूजाधारणे गमकमाहुर्या इत्यादि। पूर्वमिति। द्वादशाध्याये 'नृत्यन्त्यमी'त्यादिश्लोके। तत्कार्यकर्तृत्वमिति। उद्धारानुकूलरसकार्यकर्तृत्वम्। तत्रेति। हरिणीष्वित्यर्थः। नन्दनन्दनं निरीक्ष्येति यदुक्तं तन्मूले नास्तीत्याशङ्कया 'कर्ण्य'त्यस्य तात्पर्यार्थमाहुराकर्ण्येत्येवेत्यादि। तथापि साक्षात्कारः कथमायातीत्यत आहुः पश्चिवत्यादि॥११॥

धन्या इत्यत्र—कारिकासु ततो महदिति । उत्कैश्वर्यान्मर्यादामार्गीयवीर्याच्चेत्यर्थः । अन्य इति । सात्त्विकाः । पक्षिनिरूपकप्रसङ्गतो वृन्दावनगोवर्धननिरूपकाणां गुणातीतत्वे हेतुमाहु रूप्यत इत्यादि । हिर्हेतौ । यतो हेतोर्वृन्दावनादि त्रयमिह व्रजे स्थितं गुणातीतं रूप्यते क्षोभादासक्तिभराच्चेत्यर्थादतो हेतोस्तद्गता अप्यस्मिँल्लोके भक्तसमाजे गुणातीता भवन्तीत्यर्थः। समानशीलत्व एव रत्युदयादितिभावः। उत्कर्षश्चापि वैराग्य इति । 'तदैव स्या' दितिपूर्वेणान्वयः । ननु सर्वदुःखहर्तरि दुःखस्यासम्भवदुक्तिकत्वादसङ्गतमिदमित्याशङ्कायामाहुर्भक्तस्येत्यादि। चस्त्वर्थेवधारणे । तादृशत्वं चेत्यनेन स्वसर्वस्वनिवेदनं समुच्चीयते । तदत्र 'कुसुमावली'पदात् सिद्धं भक्तिश्च 'सखि'पदादिति ज्ञेयम् । विवृतावन्यत्रापि तदिति ज्ञानरहितेर्थेपि तादृशं पूजनम्। पूर्वपक्षमिति । 'ज्ञानं ही' त्यारभ्य 'व्यर्थ' मित्यन्तोक्तमित्यर्थः। स दोषो न ज्ञायत इत्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुर्मृगीभिरित्यादि। सुबोधिन्यां स्त्रीणामित्यादि। मूढमतित्वादिकं कृष्णसारेष्वपि तुल्यमिति तद्वारणायेदमुक्तम् । हरिणानां स्त्रिय इति । न तु नायिकाविशेषाः । भगवतः पूजाधारणे गमकमाहुर्या इत्यादि । पूर्वमिति । द्वादशाध्याये 'नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेने'त्यत्र । तत्कार्यकर्तृत्वमिति । उद्धारानुकूलरसकार्यकर्तृत्वम् । तत्रेति । हरिणीष्वित्यर्थः। नन्दनन्दनं निरीक्ष्येति यदुक्तं तन्मूले नास्तीत्याशङ्कया 'कर्ण्य'त्यस्य तात्पर्यार्थमाहुराकर्ण्येत्येवेत्यादि । तथापि साक्षात्कारः कथमायातीत्यत आहुः पश्चिवत्यादि । सापत्न्याभावमुपपादयन्ति कृष्णेत्यादिना । ततोपीत्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुः सर्वोत्तममिति। तथा च 'धा'धातोरत्र पोषणार्थत्वं तत्र पूर्वकृतिरपेक्षिता सा चार्थादेवोक्तेत्यर्थः। पूजां दधुरित्यस्यार्थान्तरमाहुर्भगवतश्चेत्यादि । एतावदिति । प्रीतिपूर्वकं निरीक्षणम् । भगवदवलोकनम् । कृपापूर्वकं भगवतो जीवावलोकनम् ॥ ११ ॥

---

१ वीक्ष्येत्यपि पाठः । २ निरन्तरमित्यपि पाठस्तत्र निरीक्षणं शेषः ।

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवचारुवेषं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥१२॥

अप्सरसामवस्थामाह कृष्णं निरीक्ष्येति । कृष्णपदार्थात् स्त्रीणां निरोधः सूचितः । आनन्दे हष्ट आनन्दसाधन आसक्त्यभावो युक्त एव । तत्रापि सदानन्दे । नितरामीक्षणं दिव्यदृष्ट्या । स्वजातीयोद्धारार्थमागत इतिविशेषः । तदाहुर्वनितो — वचारुवेषमिति । वनितानामेवोत्सवार्थे चारुर्वेषो यस्य । स उत्सवो ह्यनेकविधः । तत्तदुत्सवे ते ते भूषिता भवन्त्युत्सवरसानुभवार्थम् । केवलं वनितानामेवोत्सवो यत्र । वनं यौवनमिताः प्राप्ताः प्राप्नवत्यः । वनं सञ्जातमिति वा । इतच्प्रत्ययः । न हि तत्र प्रविष्टः पुनरावर्तते । यौ वनमित्यत्रापि 'यु' मिश्रणार्थे वनमिति तासामेवोत्सवो भवत्विति भगवता वेषः कृतः । सर्वाभरणभूषिताः सर्वा एव वनिता यथावेषरसं पुरुषार्थमनुभवन्ति । अनेनास्मिन्नुत्सवे यासामलङ्कारादिनोत्सवो न जातस्तासां वनितात्वं व्यर्थमेव यथा रण्डानाम् । तत्रापि चारु मनोहरमन्तरप्यलङ्कारहेतुः । तत्र प्रेमज्ञानादिकमलङ्काराः । बहिरिवान्तरपि रसानुभवश्च । अनेनाप्सरसां भगवदर्थागमने सर्वोऽप्युपाय उक्तः । अनुभावकं ततो विलम्बेन प्रस्थापकमाह श्रुत्वा चेति । निकटे समागत्य पूर्ववदेव क्वणितस्य श्रवणम् । अत्र वेण्वतिरिक्तकूजितादिक्वणितानां सङ्ग्रहार्थं तस्य भगवतः क्वणितमित्युक्तम् । क्वणितश्च वेणुः । तादृशवेणावाविर्भावं प्राप्तानि विचित्राणि गीतान्याकर्ण्येतिसम्बन्धः । एकेनैव गीतेन मूर्च्छिता जाता इत्येकवचनम् । विचित्राणि सर्वरसार्थानि । शृङ्गार एव सर्वे रसा इति नाट्यशास्त्रसिद्धान्तः । अन्यस्य रसत्वमेव न मन्यन्ते । यथा महान्तः सुवर्णाभरणान्येवोपकरणानि च कुर्वन्ति तथा शृङ्गार एव सर्वरसाः । अन्यथा रसिकानां रुचिर्नोत्पद्येत । अत एव विचित्रं गीतम् । यद्यपि ता देव्यो देवतारूपाः पूज्या एव तत्रापि विमानेनैव गतिरेषां नापि भोग्या नापि दुःखसहनशीलास्तथापि स्मरेणैव नुन्नः सारो यासां शरीरेन्द्रियापेक्षया मनो बलिष्ठमिति स्मरेण सारो विवेकः सर्वोऽप्यपहृतः । भूमावनागमने पद्भ्यामनागमने स्वतोऽप्यनागमने हेतव उक्ताः । ततो यज्जातं तदाहुर्मुमुहुरिति । न केवलमन्तरेव हृदयप्रदेशे मोहः किन्तूपर्यधश्चेति । भ्रश्यत्प्रसूनानि कबरे यासां विगता नीवी च यासामिति केशनीवीबन्धयोर्विश्लेष आमुष्मिकैहिकफलपरित्यागज्ञापकः । देवतात्वाच्च मरणम् । विमानगतित्वाच्चाधःपतनम् । विवेकाभावाच्चोपायेनागमनम् । भगवदनुपयोगेऽन्यस्यापि रसो नोत्पद्यतामिति रसाभासो वर्णितः । देवसहितानामपि प्रायेणात्रावतीर्णानां केवलानां स्त्रियस्ताः स्वपत्यन्वेषणार्थमागता भगवन्तं दृष्ट्वा पूर्वावस्थां सर्वामेव विस्मृतवत्यो भगवानेव पतिर्भवत्विति । तदास्माकं तथात्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र—उपाय उक्तः दिव्यदृष्ट्या दूरादवगत्य भगवदर्थमागमने स उक्त इत्यर्थः । दिव्यदृष्टेः सार्वदिकत्वादिदानीमेव कुत आगमनमित्याकाङ्क्षायां विशेषहेतुं स्फुटीकुर्वन्त्यनुभावकमित्यादि । यद्यपीत्यादिना व्याख्यातस्य तात्पर्यमाहुर्नापीत्यादि । तर्हि किमित्यागता इत्यत आहुस्तथापीत्यादि । अपहारं कार्यद्वारा विवृण्वन्ति भूमावित्यादिना । देवसहिता

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र—वनमित्यस्मादितचि कर्तरि जाते वनितेति भवति । 'वनिता जातरागस्त्रीभियोरि'ति कोशश्च । एतौ च रूढियोगौ लौकिकतरुणीसामान्याविति तौ विहाय विशिष्टाभिर्दृष्टिभिः स्वाधिकारेण यद् युक्तं यच्च भगवद्भूषाशयस्तदुभयमेताभिर्विशिष्टाभिर्वक्त्रीभिर्ज्ञातमिति बोधयितुमतिपरोक्षवादेन वनितापदयोगामेवाहुर्वनं यौवनमित्यादि । अत्र प्रथम-

१. यद्भूषेत्यपि पाठः ।

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ।
शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकलाःस्पृशंत्यः

गवां वत्सानां च चरित्रमाह गावश्च इति । चकाराद् गावोपि तथा जाताः । उत्तमाधमयोर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यते । असम्भावितत्वान्मोहः । ता हि वेणुमात्र आसक्तास्तथा कुर्वन्तीतिशङ्कां परिहर्तुमाहुः कृष्णमुखेति। कृष्णमुखान्निर्गतं यद् वेणुगीतम् । ननु बहूनां वादने मुखादर्शन इतरवैलक्षण्यानवधाने कथं भगवन्मुखवेणुगीतमिति ज्ञायते? तत्राह पीयूषेति। अमृतं हि तत् । तेन व्यञ्जकान्तराभावेपि स्वत एव ज्ञायते। सदानन्दो वाच्यः। मुखं वागधिपतिः। निर्गमनं वाक् । वेणुरितरविस्मारकः। गीतं षड्गुणात्मकम् । अतः सर्वां सामग्रीं वक्तुमेतावदुक्तम् । अन्यथा 'कृष्णगीतपीयूष'मित्येव वदेयुः। इतरगीतपीयूषनिवृत्त्यर्थं कर्णानामुत्तम्भनम्। प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वात्। प्रत्येकपक्षेपि बहुवचनं सङ्गच्छते। पुटशब्देन तदर्थमेव कर्णसम्पादनमिति ज्ञापितम्। न हि पर्णपुटे पुनः कार्यान्तरं भवति। चषकादिकं तु बह्वर्थं भवेत्। पुटानां बहुत्वं प्रतिक्षणं नूतनरसतां बोधयति। व्यवस्था तु पूर्वोक्तैव। शावा बालकाः हरिणादीनामन्यजीवानां गवामेव वा अतिबालका घोषे वा। स्नुतं स्तनात् पयःकवलरूपं येषाम्। न तस्य पयसोन्तःप्रवेशः। इदं सन्दिग्धमिति प्रमाणमाहुः स्मेति। तस्थुर्गावः शावाश्च। उभयेषामपि तथात्वे हेतुमाहुर्गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्य इति। तासां न बहिःसंवेदनं यतोन्तर्भगवन्तं स्पृशन्ति। तत्रापि दृशावृत्तचक्षुषा भगवन्तं स्पृशन्त्य इति न भावनामात्रं किन्त्वाविर्भूत इति ज्ञापितम् । अन्यथा कथं तुल्यता स्फुरति ? बहिरदर्शने हेतुरश्रुकला इति। अश्रूणां कला यासाम्। गोविन्दपदं गवां हृदय आविर्भावे दोषाभावार्थं यतोयं तेषामेवेन्द्रः ॥ १३ ॥

कृष्णमुखनिर्गतेत्यत्र–मुखं वागधिपतिरित्यादि । अत्रायं भावः । पूर्वश्लोके देवस्त्रीणां मोह एवोक्तो वस्तुसामर्थ्यान्न तु रसपानमपि । गवां भगवदीयत्वाद् भगवत्सङ्गतत्वात् प्रियत्वाच्च रसपक्ष वर्णद्वयस्वापत्तिर्द्वितीये 'यौ' इत्येकस्यैव। सा च 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथापरो वर्णविकारनाशौ'-वित्युक्तत्वेन पृषोदरादित्वाज्ज्ञेया । योगप्रयोजनमाहुर्नहीत्यादिना । तथा च दृष्टिभिः स्वस्य स्थिरयौवनत्वं त्रिदशत्वान्निश्चित्य तेन भावेन स्वस्याप्युत्सवयोग्यता ज्ञाता भगवता तु स्थिरतादृग्भावविशिष्टस्थिरयौवनानामर्थे कृत इति तासां मोह इति वक्त्रीभिर्ज्ञातमिति-भावः । योगान्तरमाहुर्यौवनमित्यादि । योगद्वयार्थ सङ्कल्प सिद्धमाहुस्तासामेवेत्यादि। उपाय उक्त इति । दिव्यदृष्ट्या दूरादवगत्य भगवदर्थमागमने स उक्त इत्यर्थः । दिव्यदृष्टेः सार्वदिकत्वादिदानीमेव कृत आगमनमित्याकाङ्क्षायां विशेषहेतुं स्फुटीकुर्वन्त्यनुभावकमित्यादि । यद्यपीत्यादिना व्याख्यातस्य तात्पर्यमाहुर्नापीत्यादि । तर्हि किमित्यागता इत्यत आहुस्तथापीत्यादि । अपहारं कार्यद्वारा विशृण्वन्ति भूमावित्यादिना । देवसहिता अपीति । केवलानां तासां विमानगतिप्रसिद्ध्यभावात् तथेत्याशयः । तथापि मूले देवतापदाभावादरुच्या पक्षान्तरमाहुः प्रायेणेत्यादि । अस्मिन् पक्षेवतीर्णानां गोपानामेव पुरुषत्वं बोध्यते तेन न कारिकाविरोधः । अस्माकमिति । तदर्थमेवावतीर्णानामित्यर्थः ॥ १२ ॥

अपीति । केवलानां तासां विमानगतिप्रसिद्ध्यभावात् तथेत्याशयः। तथापि मूले देवपदाभावादरुच्या पक्षान्तरमाहुः प्रायेणेत्यादि । अस्मिन् पक्षेवतीर्णानां गोपानामेव पुरुषत्वं बोध्यं तेन न कारिकाविरोधः। अस्माकमिति । तदर्थमेवावतीर्णानामित्यर्थः ॥ १२ ॥

१. °निष्पादनमित्यपि पाठः

१. चेष इतिशेषः। २. देवसहिताः।

पानमुच्यते । तत्र सुरस्त्रीणां यत्र तथात्वं तत्रैतासां पशुजातीयत्वेन तदसम्भावितमित्याशङ्कानिरासाय नेदं साधारण्येन गानं किन्तु यथैतासामपि रसानुभवो भवति तथा सर्वसामग्रीप्रकटनपूर्वकमिति ज्ञापनायेति । अत एवाग्रे हृदि प्राकट्यं स्पर्शश्चोक्तः । आधिदैविकसम्बन्धमात्रेण यत्राध्यात्मिकाधिभौतिकयोरपि कार्यकरणसामर्थ्यं तत्र साक्षादाधिदैविकस्यैव करणत्वे किं वाच्यं कार्यसम्पत्ताविति वागधिपतित्वाद्युक्तेस्तात्पर्यम् । एतेन शब्दनिष्ठरसप्राप्तौ साधनसम्पत्तिरुक्ता भवति । किञ्च वाच्यार्थाज्ञाने रसस्वरूपाज्ञानात् तत्कार्यासम्भव इतिशङ्का कृष्णपदार्थोक्त्या निरस्ता । स्वरूपात्मकत्वादर्थस्य स्वत एव प्रकटत्वात्तज्ज्ञानसाधनानामनपेक्षणाद् बलवत्त्वाच्च न पशुत्वादिकं प्रतिबन्धकमतः सर्वमवदातम् । अपरञ्च कृष्णमुखान्निर्गतस्य तत्रापि परम्परासम्बद्धस्य पीयूषस्य यत्रैतादृशत्वं तत्रापि पशुषु तत्र साक्षान्मुखपानकर्त्रीषु किं वाच्यमित्युत्कण्ठाज्ञापनायापि निर्गमनाद्युक्तिरिति ज्ञेयम् । अन्यच्च मुखस्याग्नित्वेन साक्षात्तत्पानकर्त्रीणां कदाचित् तत्पीयूषं तापमप्युत्कटं जनयति । इदं तु तस्मान्निर्गतत्वेन सदैवानन्दजनकमेव न तु तथा । तस्माद् भिन्नत्वेन परम्परासम्बन्धाच्च तद्धर्मासम्भवात् । अत एव साक्षात्सम्बन्धानन्तरं यादृशस्तापस्तादृशो न पूर्वं किन्तु सहजसम्बन्धात् तद्धर्मवत्त्वस्यापि सहजत्वात् कञ्चन तापं जनयतीतिज्ञापनायैतावदुक्तमिति । प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वादिति । पुटत्वोक्त्या तत्र यथैकेन रसेन पूर्णे द्वितीयरसावकाशो न सम्भवति तथैकैकक्षणसम्बन्धिनादरसस्यामितत्वात् तेन पूर्णे पुटे द्वितीयादिक्षणसम्बन्धिनां तेषां प्रवेशासम्भवात् तत्पानार्थं द्वितीयादिपुटापेक्षावश्यकीति तथात्वम् । अन्यथा करणाभावेन नादग्रहणासम्भवाद् द्वितीयादिपानमेव न भवेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । भगवत्सम्बन्ध्यर्थो न लौकिकेन्द्रियग्राह्यः किन्त्वलौकिकैरेव तैः प्रभुदित्सा च तत्र हेतुः । तथा च तथैव तावत्साधनसम्पत्तिर्भवतीति नानुपपत्तिः काचित् ॥१३॥

गाव इत्यत्र-तथा जाता इति । मोहिता जाता इत्यर्थः । मोहे हेतुमाहुरुत्तमाधमयोरित्यादि । सात्त्विकतामसयो राजसदेहाभिलाष इत्यर्थः । नन्वयं मोहो नोक्तहेतुकः किन्तु हेत्वन्तरादित्याशङ्क्यते ता इत्यादि । तर्हि कृष्णगीतपीयूषमित्येव वाच्यं नत्वधिकमित्याकाङ्क्षायामाहुः सदानन्देत्यादि । निर्गमनं वागिति । पूर्वमासन्यरूपस्य निर्गमदशायामेव वैखरीत्वेन तदेव सेत्यर्थः । मुखं वागित्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यां स्फुटम् । नन्वेवं प्रतिक्षणनूतनत्वे रसस्य नित्यत्वहानिरिति तत्परिहारायाहुर्व्यवस्थेत्यादि । 'चूतप्रवाले'तिश्लोक एव कारिकाभिः स्फुटीकृतेति प्रणालीविशेषेणाविर्भावप्रकारभेदेपि न नित्यत्वहानिरित्यर्थः । नन्विदं सर्वमाविर्भावे सङ्गच्छते तत्रैव किंमानमित्याकाङ्क्षायां मूलाशयमाहुर्भगवन्तमित्यादि । तथा च स्पर्शान्यथानुपपत्त्यैवाविर्भावसिद्धिरितिभावः । उपचारव्युदासाय कार्यद्वारापि परिचाययन्त्यन्यथेत्यादि । उक्तमोहप्रयोजिका स्वस्य भगवत्तुल्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

गाव इत्यत्र-तथा जाता इति । मोहिता जाता इत्यर्थः । मोहे हेतुमाहुरुत्तमाधमयोरित्यादि । सात्त्विकतामसयो राजसदेहाभिलाष इत्यर्थः । नन्वयं मोहो नोक्तहेतुकः किन्तु हेत्वन्तरादित्याशङ्क्यते ता इत्यादि । तर्हि कृष्णगीतपीयूषमित्येव वाच्यं न त्वधिकमित्याकाङ्क्षायामाहुः सदानन्देत्यादि । निर्गमनं वागिति । पूर्वमासन्यरूपस्य निर्गमदशायामेव वैखरीत्वेन तदेव सेत्यर्थः । मुखं वागित्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यां स्फुटम् । नन्वेवं प्रतिक्षणनूतनत्वे रसस्य नित्यत्वहानिरिति तत्परिहारायाहुर्व्यवस्थेत्यादि । 'चूतप्रवाले'तिश्लोक एव कारिकाभिः स्फुटीकृतेति प्रणालीविशेषेणाविर्भावप्रकारभेदेपि न नित्यत्वहानिरित्यर्थः । नन्विदं सर्वमाविर्भावे सङ्गच्छते तत्रैव किं मानमित्याकाङ्क्षायां मूलाशयमाहुर्भगवन्तमित्यादि । तथा च स्पर्शान्यथानुपपत्त्यैवाविर्भावसिद्धिरितिभावः । उपचारव्युदासाय कार्यद्वारापि परिचाययन्त्यन्यथेत्यादि । उक्तमोहप्रयोजिका स्वस्य भगवत्तुल्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

---

१. यथैवैता° त्यपिपाठः । २. प्रकटत्वाज्ज्ञान° त्यपि पाठः । ३. °पि तत्त्वादित्यपि पाठः ।

प्रायो बताम्ब विहगा मुनयो वनेस्मिन् कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम्।
आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवालान् शृण्वन्ति मीलितदृशो विगतान्यवाचः

पक्षिणां श्रवणं सङ्गाभावाज्ज्ञानाभावाच्चासम्भावितं मत्वा सम्भावनानिरूपणपूर्वकमुपपादयन्ति प्राय इति। एता निर्गुणाः। अत एव यशोदया सह स्नेहः। तद्गृहकन्यका वा। यथा सर्वा धनस्य रत्नानां सङ्ग्रह एवमेवोत्तमकन्यकानामपि। द्रव्येण क्रीतास्ता गृहे परिपाल्यन्ते राज्ञां दानार्थे। ता यशोदानन्दगोपकुमारिका अम्बेत्याहुः। सिद्धवन्निरूपणे का एता इति सन्देहो भवेदतः प्राय इत्याहुः। प्रायः प्रायेण। बत इति खेदे कथमेतादृशीं योनिं प्राप्ता इति। हर्षे वा। साधु तैरयमुपायः कृत इति। अम्बेतिसम्बोधनं दयार्थम्। भगवदाविर्भावादिति केचित्। अतस्तासां वाक्याद् विहगा मुनय एव बाहुल्येन। ते हि मुनयो मननशीला जानन्त्यत्र भगवानाविर्भविष्यतीति। अत एवास्मिन् वने कृष्णेक्षणाः कृष्णार्थमेव क्षणो येषां कृष्ण एव वेक्षणं येषाम्। भगवन्तं पश्यन्त एव तदुदितं कलवेणुगीतं द्रुमभुजानारुह्य शृण्वन्ति। यावद् भगवतो वेणुनादो न श्रुतस्तावद् रूपमेव पश्यन्तः स्थिताः। यदा पुनर्वेणुनादमारब्धवांस्तदोभयं कृतवन्तः। यदा पुनस्ततो भगवान् दूरे गतस्तदोड्डीयान्यत्रगमने वेणुनादरसो गमिष्यतीति तत्रैव स्थिताः। कदाचित् स रसो रसान्तरमुत्पादयिष्यति रसान्तरेण वा प्रतिबन्धो भविष्यतीति नाशङ्कनीयम्। यतः कलमव्यक्तमधुरं वेणुगीतम्। ततो भगवतःसकाशादुदितं नादब्रह्मात्मकम्। वेणुरप्यव्यक्तमधुरस्ततो मधुर एव रस उत्पद्यत इति। गीतं वा भगवदुक्तपरमार्थप्रतिपादकम्। तदा तदुदितमितिविशेष्यम्। वेदशाखा इव द्रुमभुजानारुह्य पतनमारणादिशङ्काभावान्निश्चिन्ताः शृण्वन्ति। मनसो विषयान्तरसञ्चाराभावाय भगवति दूरे गते दर्शनाभावान्मननाभ्यासाच्च मीलितदृशो जाताः। विशेषेण गता अन्यविषयिका वाचो येभ्यः। भगवदुपयोगिवागत्यागज्ञापनायान्यपदम्। एतच्च सार्वादिकमिति ज्ञेयम्। अन्यथा श्रवणकाले वाचस्तत्प्रतिबन्धकत्वेनैवाभावः सिद्ध इति तदुक्तिर्निरर्था स्यात्। तथा च सदैतद्रसानुभवो हृदीति ज्ञापितं भवति। एतेनास्य नादस्यालौकिकत्वं दुर्लभत्वं च सूच्यते। न हि मुनीनामतादृशेर्थे आसक्तिः सम्भवति। तेषां शरादिभयाभावार्थमाह रुचि प्रवालानिति। पल्लवा उत्तमाः। कोमलपत्राण्याम्रादिस्थितानि दृष्टिमुद्रणेपि हेतुः। अन्यथा प्रवालदर्शनं स्यात्। मुखमुद्रणेपि हेतुः। अन्यथा तेषां भक्षणं स्यात्। कोलाहलश्च सम्भवति शकुनभाषणमन्योन्यं पदार्थनिरूपणं वा ॥१४॥

प्रायो बताम्बेत्यत्र—सम्बोधनं दयार्थमिति। दयया भगवान्[1] निकट एव स्थापयेदितिभावः। तेषां शरेति। पल्लवैरेवावृताङ्गत्वेनान्यदर्शनाभावाच्छरादिभयाभाव इति केचित् ॥ १४ ॥

यद्यप्युक्ता एते हेतवस्तु साधका एव भवन्ति तथापि मन्मनन्येवं भाति। यतो यत्रादरसपराः स्वरूपरसान्तरायमपि सहन्ते तेन तात्पर्यान्तरमपि ज्ञेयम्। तथा हि। भुजपदतात्पर्यं पूर्वमेवोक्तम्। कदाचिद् वेषशय्याद्यर्थं तत्र भक्तानां प्रभोर्वा तदानयनार्थं तदारोहणे सान्निध्यरसोप्यनुभूतो भविष्यतीत्याशया तत्रारूढा इति विशेषणतात्पर्यम्। नेत्राणिमीलने पल्लवानयनार्थं भक्तानां निःशङ्कप्रवृत्तिर्न स्यादिति तथाकृतिः। वाङ्निरोधहेतुः स्पष्टः। ॥ १४ ॥

प्रायो बताम्बेत्यत्र—अत इति। ऋषित्वादित्यर्थः। रसान्तरमिति। विजातीयं लौकिकं वा। मधुर एवेत्यनेन विजातीयनिवृत्तिरुक्ता। भगवदुक्तेत्यादिना च लौकिकतन्निवृत्तिः ॥ १४ ॥

प्रायो बताम्बेत्यत्र—अत इति। ऋषित्वादित्यर्थः। रसान्तरमिति। विजातीयं लौकिकं वा। मधुर एवेत्यनेन विजातीयनिवृत्तिरुक्ता। भगवदुक्तेत्यादिना च लौकिकतन्निवृत्तिः[2] ॥ १४ ॥

१ भगवन्निकट इत्यपि पाठः। २ इदं श्रीमत्प्रभुचरणकृतं स्वतन्त्रं क्वचित्पुस्तकेषु श्रीसुबोधिन्यन्तः स्थितं दृश्यते।

नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ।
आलिङ्गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥१५॥

दृष्ट्वातपे व्रजपशून् सहरामगोपैः सञ्चारयन्तमनुवेणुमुदीरयन्तम् ।
प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् १६

भगवद्वेणुनादेन नद्यादिषु जातमाह नद्यस्तदेति । यदा मुनयो भगवतानुगृहीता वेणुद्वारा सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्तस्तदा नद्योपि वयमपि कृतार्था भविष्याम इति तदुपधार्य मुनीनां ज्ञानोपदेशं निश्चित्य तत् प्रसिद्धं मोक्षदातुर्गीतं श्रुत्वावर्तेन भ्रमणेन मूर्च्छया लक्षितो योयं मनोभवस्तेन स्तम्भजनकेन भग्नो वेगो यासाम् । स्वाभाविकी गतिः कुण्ठिता । मनोभवोत्र विवेकः । अचेतनप्रायाणामपि भगवत्सम्बन्धाकाङ्क्षेत्याहुः । न स्थितिमात्रेण तदासक्तिर्भवत्यौषधादिनापि तथासम्भवादत आह्वालिङ्गनार्थं स्थगितं स्थिरीभूतं भगवतः पादयुगलं कमलोपहाराः सत्य ऊर्मिरूपैर्भुजैर्गृह्णन्ति । स्वहृदयकमलं भगवच्चरणारविन्दे दत्वा तत् स्वयं गृह्णन्ति । नदीनामपि देवतात्वात् ताभिः सह नान्या लीला सम्भवति । अत आलिङ्गनार्थमेव स्थितिः । प्रयोजनार्थमुक्तं मुरारेरिति । मुरो हि जलदोषात्मकाविद्यारूपस्तस्यारित्वादवश्यं चरणसम्बन्धे नदीगतामविद्यां नाशयिष्यति ॥ १५ ॥

मेघानामाहुर्दृष्ट्वेति । आतपे शरत्कालसम्बधिनि व्रजपशून् सर्वदा छायाभ्यासयुक्तान् सर्वदा रक्षका गोपा अभितो रतिवर्धको राम एतैः सहितमेतैर्वा सञ्चारयन्तं सर्वसामग्रीसहितं देवतावेदसहितं धर्मसहितं तदनु वेणुमुदीरयन्तं सर्वेषामाधिदैविकानुद्दीपयन्तम् । सर्वशक्तिसहितो हि ताभिः सह क्रीडति तदावश्यं छायापेक्षितेति प्रेम्णा भगवत्स्नेहेन सख्यपर्यन्तं गतेन तादृशेन प्रवृद्धो मेघः स्ववपुषा सख्युरातपत्रं व्यधात् । प्रवृद्धमुदित इतिपाठे प्रवृद्धश्चासौ मुदितश्च । प्रेम प्रवृद्धं यथा भवति तथा वोदितः । अतः कुसुमावलीभिः सूक्ष्मस्वकणिकाभिः—"मेघपुष्पं घनरस" इतिकोशात्—पूर्वमेनन सख्यपर्यन्तं भक्तिः कृतेदानीमात्मनिवेदनं कृतवान् । प्रेम्णैव प्रवृद्धः श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तमागतः स्नेहवशाद् वा स्थूलो जातः । कामरूपिणस्ते यथाभिलषितं रूपं कुर्वन्ति । प्रकृते भगवत्स्नेहाद् यथाभिलषितं रूपं कृतवान् यावता सर्वेषां छायः भवति । ननु स्वस्यापि क्लेशो भवतीति किं दुःखेन तथा कृतवान्? नेत्याह मुदित इति । यावज्जन्म यो भक्त्यैव वर्धते सोन्ते कृतात्मनिवेदो भवति । लोकोपकारित्वान्नीलत्वाज्जीवनदातृत्वाच्च सख्यमिति केचित् । सर्वस्वमपि दत्तवानिति ज्ञापयितुं कुसुमावलीभिः सहेत्युक्तम् । अनेन साक्षाल्लक्ष्म्या सह भगवतः क्रीडा सूचिता । अत एवाग्रे पुलिन्दीनां स्तोत्रं भविष्यति । गोपैर्गोचारणं बलभद्रेण रक्षा वेणुनादेन प्रबोधनं पश्चाद् रमणमिति शेषवदस्यापि सखित्वात् तादृशेपि समये छायाकरणं युक्तमेव ॥ १६ ॥

नद्यस्तदेत्यत्र—सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्त इति । भगवत्स्वरूपात्मकरसतत्त्वं ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥१५॥

नद्य इत्यत्र—भवतीति । ज्ञाता भवतीत्यर्थः । आतपेति । सामग्रीत्यस्यैव विवरणं देवतावेदेत्यादि ॥ १५ ॥

नद्य इत्यत्र-भवतीति। ज्ञाता भवतीत्यर्थः। आतपेति। सामग्रीत्यस्यैव विवरणं देवतावेदेत्यादि ॥१५॥

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥१७॥

वनेवासिक्षुद्रजातीयाः पुलिन्दास्तेषां पत्न्यः पुलिन्द्यः। भगवन्नैकट्यात् तासामपि भक्तिजातेत्याह पूर्णा इति। सर्वापेक्षया पुलिन्द्य एव पूर्णाः। तासां साक्षाद्भगवच्चरणारविन्दरजस्सम्बन्धो वर्तत इति। उरुभिर्गीयत इत्युरुगायो भगवान् सर्वप्रमाणसिद्धः सर्वगुणपूर्णस्तस्य पदाब्जं चरणारविन्दद्वयं तत्र यो रागस्तत्सहिता श्री। महता विचारेण हि लक्ष्मीर्भगवन्तं वव्रे। तच्चरणारविन्दभक्ता या लक्ष्मीस्तस्या यत् कुङ्कुमं तयैव निष्पादितं दिव्यं कुङ्कुमम्। अर्थात् तयैव भगवच्चरणारविन्दे दत्तम्। तत् पुनर्बन्धविशेषे लक्ष्म्या एव दयिताया रसदातृत्वेन प्रियायाः स्तनयोर्मण्डितम्। तया वा स्वहृदि स्थापितम्। अथवा लक्ष्म्या दत्तमाधिदैविकीषु शक्तिषु स्तनेषु मण्डितम्। ततश्चरणारविन्दे समागतम्। अथवा तृणरूषितेन तृणेन कृत्वा कुङ्कुममेव मकरिकापत्रवद् भूषितम्। तदा तत् कुङ्कुमसहितं तृणं भगवद्धस्तस्थितं भूमौ पतति। तृणेषु वा रूषितं संलग्नं चरणारविन्दात्। तादृशस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन लक्ष्म्या ताभिर्वा सह भगवत्सम्भोगदर्शनेन वा स्मरकृता रुग् यासां तास्तद्दर्शनस्मररुजः तदा तच्छान्त्यर्थमाननकुचेषु कुङ्कुमेन लिम्पन्त्यस्तदाधिं जहुः। तत् कुङ्कुमं मुखे स्तनयोश्च दत्वा ता अपि यदोपस्थितास्तदा तद्द्वारा लक्ष्मीप्रवेशात् ता अप्युपभुक्तास्तदाधिं जहुः। अतस्ताः पूर्णाः। इयमलौकिकी भगवत्कथा। उरुगायेतिवचनात् ताभिरपि भगवाञ्छ्रुत इति लक्ष्यते। एतद् वनगमने भवतीत्यस्माकं तदभावादपूर्णत्वमिति। कामस्तु वस्तुतो मनःपीडारूपः ॥ १७ ॥

दृष्ट्वेत्यत्र—अनेनेति। छायादिकरणकथनेन। तस्यासाधारणलक्ष्मीचिह्नत्वादिति प्रतिभाति। उपष्टम्भाय गमकान्तरमाहुरत एवेत्यादि ॥ १६ ॥

पूर्णा इत्यत्र-नन्वन्तर्भगवत्प्राकट्यस्य सत्त्वात् कथमपूर्णत्वं वदन्तीत्याकाङ्क्षायामाहुः कामस्त्वित्यादि। तथा च तन्नैतन्निवर्तकमपि तूद्बोधकमतस्तथेत्यर्थः। स्वतन्त्रे जहुरित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वं ज्ञेयम्। नन्वाभासेन पुलिन्दीनामेतद्विषयकभगवदाधिहारकत्वं स्फुटमेव स्पष्टीकृतमिति समाप्तौ 'ननु भगवती'त्यादिपूर्वपक्षो न प्राप्तावसरः समाहितौ च पुलिन्दीतापजन्यभगवत्तापहारकत्वं पुलिन्दीनामुक्तमित्याभासविरोधश्चेति चेदुच्यते। एतद्विषयकभगवदाधिहारकत्वं न यादृशं तादृशं किन्तु भगवद्दर्शनजनितरिरंसाभरतापक्लेशदर्शनजन्यभगवदाधिप्रयोजिकानामेव। तथा च पुलिन्दीनां तादृशत्वाभावात् कथं तथात्वमिति पूर्वपक्षाशयः। तद्वत्तां तथेति समाहित्याशयः। तथा च पूर्वोक्ताधिहारकत्वयोग्यतानिरूपकोयमग्रिमग्रन्थः। वस्तुतस्तु तद्विषयकोप्याधिरेतद्विषयक एव लक्ष्मीप्रवेशानन्तरमेव रमणात्। अतोपि पूर्णात्वमाननं युक्तमेवेतिभावः ।१७।

दृष्ट्वेत्यत्र—अनेनेति। छायादिकरणकथनेन। तस्यासाधारणलक्ष्मीचिह्नत्वादिति प्रतिभाति। उपष्टम्भाय गमकान्तरमाहुरत एवेत्यादि ॥ १६ ॥

पूर्णा इत्यत्र-नन्वन्तर्भगवत्प्राकट्यस्य सत्त्वात् कथमपूर्णत्वं वदन्तीत्याकाङ्क्षायामाहुः कामस्त्वित्यादि। तथा च तन्नैतन्निवर्तकमपि तूद्बोधकमतस्तथेत्यर्थः। स्वतन्त्रे जहुरित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वं ज्ञेयम्। नन्वाभासेन पुलिन्दीनामेतद्विषयकभगवदाधिहारकत्वं स्फुटमेव स्पष्टीकृतमिति समाप्तौ 'ननु भगवती'त्यादिपूर्वपक्षो न प्राप्तावसरः समाहितौ च पुलिन्दीतापजन्यभगवत्तापहारकत्वं पुलिन्दीनामुक्तमित्याभासविरोधश्चेति चेदुच्यते। एतद्विषयकभगवदाधिहारकत्वं न यादृशं तादृशं किन्तु भगवद्दर्शनजनितरिरंसाभरतापक्लेशदर्शनं जन्यभगवदाधिप्रयोजिकानामेव। तथा च पुलिन्दीनां तादृशत्वाभावात् कथं तथात्वमिति पूर्वपक्षाशयः। तद्वत्तां तथेति समाहित्याशयः। तथा च पूर्वोक्ताधिहारकत्वयोग्यतानिरूपकोयमग्रिमग्रन्थः। वस्तुतस्तु तद्विषयकोप्याधिरेतद्विषयक एव लक्ष्मीप्रवेशानन्तरमेव रमणात्। अतोपि पूर्णात्वमाननं युक्तमेवेतिभावः ॥१७॥

हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद् रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः।
मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत् पानीयसुयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥१८॥
गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः।
अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम्॥१९॥

निर्गुणा आहुर्हन्तेति। कथं पुलिन्द्य एतादृश्यो जाता इत्याशङ्कायां भगवद्भक्तसङ्गात् तथात्वं जातमिति गोवर्धनस्य भगवद्भक्तत्वमाहुः। हन्तेति खेदे। यद्यस्माभिरपि गोवर्धने स्थितं स्यात् तदास्माकमपि तथा भवेत्। तदभावात् खेदः। अयमद्रिर्गोवर्धनो हरिदासानां मध्ये वर्यः। तत्र हेतुर्यद् यस्मात्कारणाद् रामकृष्णचरणारविन्दस्पर्शे प्रकृष्टो मोदो यस्येति। स एव भगवदीयेषु श्रेष्ठो यो भक्तिमार्गस्य स्पर्शेप्यानन्दयुक्तो भवति। किञ्च सात्त्विकोयं गुणातीतो वातो निर्धनोथापि तयोर्मानं करोति। सहगोगणयोः। गावश्च गणा देवरूपा बालकाश्च तयोः। पानीयसुयवसकन्दरकन्द॰ैश्चतुर्भिरातिथ्यं करोति। पानीयसुयवसे गवाम्। कन्दरास्थानम्। कन्दमूलानि भक्ष्याणि। "तृणानि भूमिरुदक" मितिवाक्याच्चतुष्टयसम्पत्तिरुक्ता। तत्र कोमलदूर्वा गवां भक्षणार्थेन्येषामास्तरणार्थे चोपयुज्यन्ते। भूमिः कन्दरैव। प्रायेणेदानीं वर्षतीति लक्ष्यते। वाक्स्थाने कन्दमूलानि। सर्वाभावे वाचो गणना। सन्तोषो भक्तस्याधिकः। अबला इतिसम्बोधनम्। सर्वासामप्यस्माकं तत्र गमने सामर्थ्याभाव उक्तः। कन्दा भर्जनसापेक्षाः। मूलानि तु तथैव भक्ष्याणि। एकरसाभावाय चोक्तम्। अन्नव्यञ्जनभावार्थं वा। तत्राप्यवान्तरभेदा बहव इति बहुवचनम्। अनेनाबलास्वाक्रोशोपि प्रदर्शितो या नवनीतादिभक्षणे विमनस्का जाताः। अतो युक्तमेवापूर्णत्वम्। पूर्वोक्ताः पुलिन्द्य इति पर्वतप्रेरणया कन्दमूलादिकं ताभिः समानीयत इति लक्ष्यते ॥ १८ ॥

ननु तथापि वयं सजातीया योग्यास्ता विहाय तस्मिंस्तासु च कथं कृपेत्याशङ्क्याहुर्गा गोपकैरिति। विपरीतं हि भगवच्चरित्रम्। साक्षाद् भगवान् न किञ्चित् करोति किन्तु साक्षिमात्रेणैव गतिमतामपस्न्दनं भवति तरूणां च पुलकम् तथास्माकं योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां पुलिन्दीनां तथात्वमिति। विपरीतसम्पादने हेतुत्रयमाह गोपकैः सहानुवनं गा नयतोः सतोरित्येकः। वेणुस्वनैरित्यपरः। कलानि पदानि यत्रेतिविशेषणेन चापरः। पदैश्चरणैर्वा। गावो वने वने नीयन्ते। सर्वेषामेव वनानां शुद्धिः सम्पाद्यते। अतो वनानि निर्दुष्टानि भवन्ति। गवां गोपानां च तत्सम्बन्धो भवति। एतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छतः। तत उदारो यो वेणुस्वनो वेणुर्वा उदारस्ततो वेणुभुक्तशेषं ते भुञ्जते। अतस्तेषां पुलक उचित एव। ये पुनर्गतिमन्तस्ते दोहार्थं भगवति समागते मनःपूर्वकं स्वामृतदानार्थं तत्र विघ्नाभावार्थं च सर्व एव तूष्णीं भवन्ति। शब्दशङ्कया चलन्त्यपि न। अत एव भगवतोव्यक्तमधुराणि पदानि भवन्ति। शनैर्गमनात्। दोहकालोयम्। सख्य इतिसम्बोधनं तत्र गतानां दर्शनेन सम्मत्यर्थम्। अतस्तनुभृत्सु स्थावरजङ्गमेषु चित्रं भवति। तामवस्थां ज्ञापयति निर्योगपाशकृतलक्षणयोरिति। नितरां योगो याभ्यां गोवत्सयोस्तौ पाशौ निर्योगपाशौ निदाने ताभ्यां कृतं लक्षणं

१. येनेति पाठोपि। २. °स्स पाशो निर्योगपाश इत्यपि पाठः।

ययोः। हस्तेन तदुभयग्रहणं पादयोर्योजनं वा। अतो भीताः सर्वे एव जङ्गमा अस्मानपि बध्नीतेति। स्थावराणां तु भयात् स्वत एव मधुधाराः ॥ १९ ॥

गा गोपकैरित्यत्र—सर्वेषामेव वनानामित्यारभ्य तत्र गच्छत इत्यन्तं शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्तिरुच्यते। वस्तुतस्त्वाज्ञानहेतुभूततरुत्वस्वभावोशुद्धिपदार्थोत्र विवक्षितः। पूर्वं 'कृष्णमुखनिर्गते'त्यादिना पशुत्वेपि सति तदुल्लङ्घ्यैतद्रसानुभाविका सामग्र्युक्तेति तत्फलवत्यो गाव इति तत्सम्बन्धे सति वनस्यापि तरुत्वादिस्वभावोल्लङ्घनपूर्विका रसप्राप्तिर्भवति। गोपेषु रसिकत्वं स्पष्टम्। तदेव धर्मपदेनोच्यते। तदेतदुक्तमेतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छत इत्यनेन। गोषु तस्थुरितिपदेन क्रियानिवृत्तेरप्युक्तत्वात् तत्सम्बन्धादत्रापि तथा। वेणुस्वनयोरौदार्योक्त्या प्रासङ्गिकमिदं नादकार्यं वस्तुस्वभावजं न त्वेतदुद्दिश्य भगवतायं नादः कृत इति ज्ञाप्यते। प्रासङ्गिककार्यकथनेन यत्रैतेष्वेवैतादृश्यं तत्रैतन्नादविषयेषु किं वाच्यमिति ज्ञाप्यते। अतो भीता इत्यादि। गोनिष्ठरसग्रहणार्थं बन्धनादिप्रयासं करोति तथास्मासु प्रयासं मा करोत्वित्याशयेन प्रभुप्रयासाद् भीताः स्वत एव समर्पयन्तीत्यर्थः। निदान इति पाशनामोक्तिः॥ १९ ॥ ॥ समाप्ता श्रीवेणुगीताध्यायटिप्पणी ॥

अथ वात्र विवक्षितलीलां गुप्ततया निरूपयन्ति। गोपकैर्गवां वने निवेशनेन प्रियस्य व्यासङ्गाभावः सूचितः। तत्र स्वच्छन्दरमणार्थं तादृग्भक्तागमनार्थं वेणुस्वनः। दूरस्थागमनार्थमादौ तारस्ततो निर्गतानां प्रियस्थितिस्थानज्ञापको मध्यमस्ततो निकटे समागततदर्थं मन्द्रः तत्तद्भक्तनामग्रहणेनापि स्वनानां बहुत्वम्। अन्याज्ञापनादव्यक्तानि स्वनामत्वेन ज्ञापनान्मधुराण्यतः कलानि नामरूपाणि पदानि यत्र तादृशैः स्वनैर्गतिमतामस्पन्दनं तरूणां च पुलकमेतच्चित्रम्। एतदागमनं हि दिवसे। तत् तु सर्वसमक्षमशक्यं भवति। वेणुस्वनैः सर्वेषां तथात्वे निःप्रत्यूहं तद् भवति। उक्तवेणुस्वनैस्तनुभृत्सूक्तभक्तेषु सत्सूक्तस्वनैरस्पन्दनादिकं चित्रमित्युदारवेणुस्वनैः कलपदैरितिपदयोरावृत्त्यापि पदसम्बन्धो ज्ञेयः। प्रियसङ्गमाभावदशायां तन्वनुसंधानाभावात् तैरेव तदनुसन्धानात् तथात्वम्। स्वगोष्ठ्यां सर्वा एतादृश्य एवेत्युक्तार्थसम्मत्यर्थं सख्य इतिसम्बोधनम्। उदारो हि पात्रापात्रविवेकराहित्येन ददात्यल्पेपि बहु चातस्स्थावरेभ्योपि दानेन वस्तुसामर्थ्यात् तेषां तत्त्वं युक्तमतस्तरूणां रसोपयोगिपुष्पमधुधारावत्त्वम्। गवां वने निवेशनोक्त्या दिवासम्बन्ध्येतच्चरित्रमुक्तम्। तत आगमनानन्तरं सन्ध्यासम्बन्धि निरूपयन्ति निर्योगेत्यादिना। लक्षणपदेन गोदोहनानुरूपस्तत्सामयिकस्सर्वोपि वेष उच्यते। एतादृशयोस्तयोस्सतोरर्थाद्दर्शनेनैवोक्तकार्यद्वयं पूर्वस्मादपि विशिष्टं चित्रम्। औदार्येणोक्तरीत्या वेणुनादेनापि तेषां तथात्वं यद्यपि चित्रं तथापि परनिष्ठरसमादातुमुद्यतयोस्तयोस्तेषां तथात्वं ततोपि विशिष्टम्। स्वाभाविकस्यापि ज्ञानस्य तिरोधानसम्भवादत एवोपसर्ग उक्तः। वेणुत्वेन ब्रह्मानन्दतुच्छकरणात् तनुरहितेभ्यो मुक्तेभ्योपि तद् ददातीति ज्ञायते परन्तु तेषां तनुराहित्यान्नोक्तकार्यसम्भव इति वेणुपदतनुभृत्पदसमभिव्याहारादवगम्यते। गोनिष्ठं भोग्यं रसमादातुमुद्यतं प्रभुं दृष्ट्वा ताभ्यः स्वप्रयत्नपूर्वकं गृह्णाति वयं तु प्रभुप्रयत्नं विनैव स्वयमेव स्वनिष्ठं रसं समर्पयिष्याम इति तथा कुर्वन्ति। आदौ तरूणां रूपज्ञानं चित्रं "निरीक्ष्य रूपं यद् गोद्विजद्रुममृगा" इतिवाक्यात् तेषां रूपज्ञानं मन्तव्यम्। तच्च दोहनसमये रूपमहिम्नैव। एतेन स्वरूपसम्बन्धि सर्वं प्रमेयमर्यादानाशकं स्वरूपानन्ददायकं चेति चित्रमिति ज्ञाप्यते। तत्रापि रसवद्भ्यो रसजिघृक्षाज्ञानमतिचित्रम्। एवं सति प्रभो रसवदपेक्षाज्ञानेन स्वस्यापि तथात्वेन स्वोपयोगज्ञानेनापि प्रमुदिताः स्वनिष्ठं प्रकटीकुर्वन्तीति ज्ञायते। अन्तःपूर्णरसस्याधिक्ये स्थानाभावेन प्रतिरोमकूपं बहिर्निस्सारणे रोम्णामपि तथात्वं बहिःपुलकस्सोत्र प्रत्यवयवं मधुधाराः पुष्पफलानि चेति ज्ञेयम्।

१. इदं स्वतन्त्रं श्रीप्रभुचरणकृतं श्रीसुबोधिन्यन्तः क्लिष्टं क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यते।

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः।
वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥

अथवा गागोपकैरनुवनं नयतोर्वेणुस्वनैर्नियोगपाशकृतलक्षणयोः कलपदैरुक्तकार्यद्वयं चित्रमिति प्रत्येकं सम्बन्धः। दोहनार्थमतिशनैश्चलनेन नूपुरसिञ्जितमप्यव्यक्तं मधुरं च भवतीति तदुक्तत्वं पदानां कलत्वम्। परितो गोवृन्दवेष्टनेन पदाम्बुजानां कादाचित्कं दर्शनमिति वा तेषामव्यक्तता। लक्षणपदेनोक्तपाशाभ्यां गोपादयोर्योजनेन तासां न गतिराहित्यं किन्तु कलपदैरेव। तत्तु गोदोहनचिह्नत्वेनैव कृतमिति ज्ञाप्यते। पुलकपदमावृत्त्या पूर्वापरसम्बन्धीति ज्ञेयम्। अतः सर्वरसभोक्ता भगवान् वृन्दावने विजयत इति निरूपितम् ॥ १९ ॥

उपसंहरति एवंविधा इति। अयमेकप्रकार उक्तः। एवंविधाः कोटिशः सन्ति लीलाः। तत्र हेतुर्भगवत इति। गुणानां भगवतश्च मिश्रणे कोटिशः प्रस्तारा भवन्ति। किञ्च मर्यादायां परिमिता अपि भवन्ति। या पुनर्वृन्दावनचारिणः स्वेच्छागतिमतो भगवतोतो मर्यादाभावादसङ्ख्याता एव। अत एवं वर्णयन्त्यो गोप्यस्तन्मयतां ययुः। क्रीडामय्य एव जाताः। जाग्रत्स्वप्नेषु क्रीडामेव पश्यन्त्य आसक्तिभ्रमन्यायेन। ययुरिति न पुनस्तेषां संसारे समागमनम्।

एवं सप्तभिर्मध्यमो निरोधो निरूपितः पञ्चपर्वाविद्यानिवृत्तिपूर्वकमन्तर्भगवत्प्राप्तिरूपः ॥२०॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणेऽष्टादशाध्यायविवरणम् ॥ १८ ॥

गागोपकैरित्यस्य टिप्पण्याम्-अत्रापि तथेति। वनेपि क्रियानिवृत्तिः। सा 'चाद्रिसान्वि'त्यादिना वृन्दावन एवोक्तेत्यतोऽस्पन्दनं गतिमतामित्यनेन सर्वत्रोच्यत इत्यर्थः। वेणुस्वनेत्यादिना च कुलवधूत्वं तेषु पुलक इति च वैपरीत्यस्यैव पोषकमिदमपीति ज्ञापितम्। सुबोधिन्यां तामवस्थामिति। गतिमदस्पन्दजनिकामित्यर्थः। स्वतन्त्रे-अस्पन्दनादिकमिति। अन्येषामितिशेषः। तथाकुर्वन्तीति। तरव इतिशेषः। इदमेव प्रपञ्च्य समर्थयन्ति आदावित्यादिना ॥ १९ ॥

एवंविधा इत्यत्र-आसक्तिभ्रमन्यायेनेति।'त्रिभुवनमपि तन्मयं विरह' इत्यादौ प्रसिद्धेनेत्यर्थः। यद्वासक्तौ सत्यां यो भ्रम आसक्तिभ्रमस्तन्न्यायेन। यथा समुद्रावर्तपतितो नावर्तते तथासक्तिभ्रमपतितोपीत्यासक्ते रससमुद्रत्वं भ्रमस्य चावर्तत्वं युज्यते। अत एवोक्तमभिज्ञेन केनचि 'दावर्ते रससिन्धोः प्रत्यावर्तेत किं मग्न'इति। तथा चैतास्तन्न्यायेन तद् ययुर्न तु मिथ्याभ्रमपतिता इत्यर्थः। सर्वात्मभावस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्। तदुपपादितं भाष्यतृतीयाध्याये 'विधेव तु निर्धारणा'दित्यत्र ॥ २० ॥

॥ इति श्रीपीताम्बरविरचिताष्टादशाध्यायस्य सुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः समाप्तः ॥ १८ ॥

गा गोपकैरित्यत्र-टिप्पण्यामत्रापि तथेति। वनेपि क्रियानिवृत्तिः। सा 'चाद्रिसान्वि'त्यादिना वृन्दावन एवोक्तेत्यतोऽस्पन्दनं गतिमतामित्यनेन सर्वत्रोच्यत इत्यर्थः। वेणुस्वनेत्यादिना च कुलवधूत्वं तेषु पुलक इति च वैपरीत्यस्यैव पोषकमिदमपीति ज्ञापितम्। सुबोधिन्यां तामवस्थामिति। गतिमदस्पन्दजनिकामित्यर्थः। स्वतन्त्रे-अस्पन्दनादिकमिति। अन्येषामितिशेषः। तथा कुर्वन्तीति। तरव इतिशेषः। इदमेव प्रपञ्च्य समर्थयन्ति आदावित्यादिना ॥ १९ ॥

एवंविधा इत्यत्र-आसक्तिभ्रमन्यायेनेति। 'त्रिभुवनमपि तन्मयं विरह' इत्यादौ प्रसिद्धेनेत्यर्थः। यद्वासक्तौ सत्यां यो भ्रम आवर्तस्तन्न्यायेन। यथा समुद्रावर्तपतितो नावर्तते तथासक्तिभ्रमपतितोपीत्यासक्ते रससमुद्रत्वं भ्रमस्य चावर्तत्वं युज्यते। अत एवोक्तमभिज्ञेन केनचि 'दावर्ते रससिन्धोः प्रत्यावर्तेत किं मग्न' इति। तथा चैतास्तन्न्यायेन तद् ययुर्न तु मिथ्याभ्रमपतिता इत्यर्थः। सर्वात्मभावस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्। तदुपपादितं भाष्यतृतीयाध्याये 'विधेव तु निर्धारणा'दित्यत्र ॥ २० ॥

॥ इति श्रीपीताम्बरविरचिताष्टादशाध्यायस्य सुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ इति श्रीमच्चतुर्थप्रस्थानरूपभागवते महापुराणे निरोधाख्यलीलाप्रतिपादके दशमस्कन्धे पूर्वार्धे द्वितीये तामसप्रकरणे प्रमेयाख्यावान्तरप्रकरणे समाप्तः सप्तमो धर्मिस्वरूपप्रतिपादको वेणुगीताध्यायः स्कन्धादारभ्याष्टादशः ॥

---

१. इदमपि स्वतन्त्रं श्रीप्रभुचरणकृतं श्रीसुबोधिन्यन्तः श्लिष्टमेव क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यते। २. अतःपरमित्यपि पाठः। ३. अयं सर्वोपि ग्रन्थो ब्रह्मानुस्तरणात् इति मम्मतिः। प्रतीकानामप्यलिखनात् ॥

॥ प्रथमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीवेणुगीतसुबोधिनीलेखः श्रीवल्लभकृतः ॥

अष्टादशेध्याये—तद्गुण इति । भगवदासक्ता एव गुणासक्ता भवन्त्यतोत्र गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्ज्ञापितेत्यर्थः ॥

इत्थंशरदित्यत्र—आधिदैविकेति । यत्रागत्य देवा मिलिताः स्वस्वकृतं कार्यं कुर्वन्ति नयनभ्रुवादिभिस्तावत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥१॥

कुसुमितेत्यत्र—सरस इति । यतः शृङ्गारात्मा रसोतो मधोर्वसन्तस्याधिपतिरित्यर्थः । क्रियाज्ञानेति । क्रियाशक्तिरूपा गोपाः । अन्तरङ्गकार्यार्थं तत्र क्रियाशक्तेः स्थापितत्वात् । ज्ञानशक्तिरूपो बलः प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थः । तत्र लीलाज्ञानस्य स्थापितत्वात् । अन्यत्र क्रियाशक्तिस्थापनेप्यन्तरङ्गलीलायां तथाधिकाराभावाज्ज्ञानमात्रस्थापनमितिभावः । सामग्र्यभावादिति । नायकस्य सरसत्वाभावे रतिर्न सम्पद्यत इत्यर्थः । त्रिविधानिति । सरित्सरोमहीध्रस्थानित्यर्थः । शृङ्गारार्थमिति । शृङ्गारो रतिः प्रेमेतियावत् तदुद्बोधनार्थमित्यर्थः । मधुपतिपदतात्पर्यार्थोयम् । 'बर्हापीडे'तिश्लोकोक्तयावद्गुणलीलाविशिष्टस्वरूपानुभावकं न भवतीति केवलपदमेवकारश्च । उद्बोधनमुक्त्वेति । इत्याहेत्यनेनैतस्य समानकर्तृत्वम् । उद्बुद्धकामा इति । कामोभिलाषो रतिः प्रेमेतियावत् । प्रेमैवोद्बुद्धं सदासक्तिपदवाच्यं भवति । तथा चोद्बुद्धकामा आसक्तिमत्य इत्यर्थः । एतेन कूजनेन वनस्थानां शृङ्गारोद्बोधनं मुख्यं व्रजस्थानाञ्च प्रासङ्गिकं सम्पादितवानित्यर्थः । भगवदुद्बोधार्थमिति । ' अन्तःप्रविष्टो भगवान् ' इत्यत्रेव हृदिस्थितस्य वर्णनेन बहिरुद्बोधनार्थमित्यर्थः ॥२॥

तद् व्रजस्त्रिय इत्यत्र—स्मरोपीति । स्मरस्य लीलोपयोगित्वेन देवतात्वादित्यर्थः । स्मरोद्बोधे हेत्वन्तरमप्याहुरुद्दीपनेति । मूले काश्चित्पदसूचितं विभागमाहुस्तन्मध्य इति । पुनरिति । गीतश्रवणानन्तरमित्यर्थः । भगवत्सङ्गमिति । मूर्च्छितानां त्वज्ञानमेव । अन्यासां गीतश्रवणान्तरमन्तःस्थितभगवत्सङ्गप्राप्तिरिति । तासामपीति । मूर्च्छितानां समुच्चयार्थमपिशब्दः ॥३॥

तद् वर्णयितुमित्यत्र—स्वानुभूतमिति । स्वाभिर्लीलास्वनुभूतमित्यर्थः । वेणुगीतञ्चेति । ताभिर्लीलाः कुर्वद् वेणौ गीतं स्वरूपमित्यर्थः । कार्यत इत्यादि । कार्यमाश्लेषादि । कारणं भगवतो भावोद्बोधः । फलं स्वरूपानन्दस्थापनम् । स्वरूपं विवृतावयवत्वादीति ज्ञेयम् । स्मरणजातेनेति । स्मरणपदेन व्यापारः । स्मरपदेन तज्जन्या स्मृतिरितिभेदः ॥४॥

बर्हापीडमित्यत्र—पूर्वोत्तरेति । पूर्वश्लोकार्थे वर्णनाशक्तावुत्तरश्लोकार्थे वर्णने वा वृन्दारण्यप्रवेशस्य हेतुत्वं नास्त्यतो मध्येयं श्लोकोनुचित इत्यर्थः । कर्मोक्तमिति । प्रवेशानन्तरं भगवता कृतं कर्म किञ्चिन्नोक्तमित्यर्थः । चुकूजेति पूर्वमुक्तं न तु जगावित्यतो 'वेणुगीतमाश्रुत्ये'तिकथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्यावृत्तिः कृतेति ज्ञेयम् । तत्कूजितमाश्रुत्येत्यनेन पूर्वोक्तकूजितानुवादः । तदनन्तरं वेणुगीतमाश्रुत्येत्यन्वयः । स्मरोदयमित्यनेन द्वितीया गानक्रियाक्षिप्यते । तथा च तत्कूजितमाश्रुत्य

ततो वेणुगीतमाश्रुत्येति विशेषेण तत्पदवाच्यकूजितस्य वेणुगीतस्य च पूर्वत्र स्मरोदयः प्रासङ्गिको द्वितीय उद्देश इतिविभागः । कूजितगीतयोर्भेदं विवृण्वन्ति गीतं हीति । स्वरूपानुभव इति । शब्द इतिशेषः। तदनन्तरं तस्य स्मरणमित्यर्थः । तत इति । लीलाविशिष्टस्वरूपानुभवानन्तरमित्यर्थः। तद्विनेति तादृशस्वरूपं विनेत्यर्थः । स्मरोदयमेवेति स्मरणासिद्ध्यर्थं शाब्द एवानुभवः कारितो न त्वापरोक्ष्यमित्यर्थः। सर्वात्मनेति । सर्वांशेनेत्यर्थः । सर्वेन्द्रियेति । आन्तररमण इन्द्रियादिष्वेवाविर्भावो न तु देह इतिभावः । भावोद्दीपकत्वेति । स्मरोदयपदस्यार्थोनेनानूदितः । मात्रपदेन 'बर्हापीडे'तिश्लोकोक्त इन्द्रियादिषु स्वरूपाविर्भावो व्यावर्तितः । कूजनपदेनात्र गीतमपि ज्ञेयम् । तस्यापि स्मरोदयत्वोक्तेः । स्मरवेगज इति । स्मरकृतचित्तचाञ्चल्यजनितचित्तविक्षेप इत्यर्थः। स्मरवेगेचेति। स्मरकृतचित्तचाञ्चल्य इत्यर्थः । व्याख्याने अग्रिमेति । मुखेषु भगवद्भोग्यसुधाभोगयोग्यतासिद्ध्यर्थमित्यर्थः । नादेनुभूयमान इति । इदं 'बिभ्रद्वेणो रन्ध्रान् पूरय'न्नितिसमभिव्याहारादेतस्य नादे पूरणमुक्तमिति ज्ञेयम् । तदानुभव एव न तु स्मरणमतः स्मरवेगाभाव इतिभावः । स्मरपदस्य कामवाचकत्वे तदापि तद्वेगः स्यादतः स्मरणवाचकत्वं व्युत्पादितम् । पृथगनुभवे बाह्यरमणमेव स्यादितिभावः । साक्षाद्भोग इति । न त्वंशावतारेष्विव सत्त्वव्यवधानेनेत्यर्थः । अत एव हिशब्दः। अन्यथेति । योग्यतां विनैव भोग इत्यर्थः । एतदङ्गीकारेणेति । गोपिकाङ्गीकारेणेत्यर्थः । 'विक्रीडितं व्रजवधूभि'रितिवाक्यादितिभावः । एवं सतीति । स्मरणाभावे सतीत्यर्थः । पूर्वोक्तो नादः स्मरोदयोयमनुभावक इति निर्गलितो विभेदः । वाक्यार्थ इति । अग्रे वर्णनीयो रूपलीलासहितो वेणुरवोत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः । वृन्दारण्यप्रवेशस्याद्यश्लोकेन प्राप्तत्वादत्र तदनुवादेनायमेव वाक्यार्थ इतिभावः । प्रकारविशेषश्चेति । वर्णितः स्यादितिशेषः । नादस्य रूपक्रीडयोश्च वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः। नादे वाच्यतासम्बन्धेनैतदुभयं वर्तत इत्यनयोरन्योन्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धः । नादेन सह रूपक्रीडयोरप्यनुभवकथनात् त्रयाणामपि सामानाधिकरण्यं च वेण्वाधारत्वमित्यर्थः । स्वरूपगुणलीला इति । अग्रे वेणोः षोढा वर्णनीयत्वात्तेन गुणा उक्ता इति ज्ञेयम् । चेतादिति । भूषणार्थं धारणमेतत्सूचनार्थं च धारणमिति समुच्चयार्थश्चकारः । आभासे तथात्वज्ञापनायेत्युक्तमुपसंहरन्त्यतो युक्तैवेति । एतादृशस्य सर्वांशेनानुभवाभावेनुबुभूषाया विद्यमानत्वाद्वर्णनाशक्तिर्युक्तैवेत्यर्थः । बिभ्रदित्यस्य बहिःप्रकटनं कुर्वदित्यर्थः। प्राकट्यस्य बिभ्रत्पदार्थत्वं विशदयन्ति यथेति। पात्रभरणेन कारणेन कार्यं रसदानमनुमीयते तथात्र वपुःप्राकट्येन कारणेन भक्तेभ्यो रसदानं कार्यमनुमीयते। तथा च रसदानकारणत्वधर्मसाम्येन प्राकट्यं भरणपदार्थ इत्यर्थः । पात्रस्थानीयो धर्मिरूपो भगवान् । तत्स्थरसस्थानीयस्तासु स्थापनीयो भावात्मकभगवद्रूपः 'स्त्रीभावो गूढ' इति वक्ष्यमाण आनन्दः। भरणस्थानीयं धर्मिरूपवपुःप्राकट्यम् । दृष्टान्ते धारणस्य भरणपदार्थत्वात् कर्तृभिन्नत्वं कर्मणः । दार्ष्टान्तिके प्राकट्यस्य भरणपदार्थत्वात् 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'तिवत् स्वरूपस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वञ्चेति। पूर्वं हृद्येव प्राकट्यं तेन वर्णनाशक्तिरुक्ता । अधुनेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु प्राकट्यमिति बिभ्रत्पदेनोक्तमितिभावः । श्रोत्रे इति । संयोगे प्रियावचनश्रवणेन विप्रयोगे तद्गुणश्रवणेन चोभयविधशृङ्गारानुभावके इत्यर्थः । तयोरिति । शृङ्गारानुभावके तदुद्बोधकस्थापनेन भगवतो रसोद्बोधात् पूर्वं निरूपितः स्वरूपात्मको

रस उच्छलितोवयवविकारादिरूपो भवतीत्यर्थः । तादृशास्त्विति । आलम्बनरूप इत्यर्थः । कटाक्षाद्यनुभावरूपस्त्वगुप्तोपि तथेति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । गुप्त एवेति । प्रकटस्तु रसाभासजनकत्वेन रसपोषको भवेदपि न तु रसत्वमापद्येतेत्येवकारः । पीताम्बरं कटिस्थं ज्ञेयम् । उद्बुद्धे रस इति । ज्ञात इतिशेषः । तथाज्ञाने समयविशेषे तथा जातत्वादधुनापि रसत्वसाधकं वासोविगण्य्य तमेवालम्बनं रसाभासं वर्णयेयुर्न तु श्लोकद्वयेन रसद्वयमित्यर्थः । माया हीति । हिशब्देन सम्मतिः । धने मोहजनकत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वात् तत्सादृश्यकथनेन रूपेपि पीते मोहजनकत्वं सूचितम् । तेन सम्यगवलोकनाभावः सूचित इत्यर्थः । आच्छन्नं रसमिति । आलम्बनमित्यर्थः । उद्घाटयेयुरिति । जानीयुरित्यर्थः । नादद्वारा पीताम्बरानुभवे भगवदिच्छया तादृशो मदः समजनि येन तदन्तःस्थितालम्बनादिविचारो न जात इति निर्गलितोर्थः । मूले मालापदेन वनमाला ज्ञेया । तथा च वैजयन्तीं वनमालाञ्च बिभ्रदित्यर्थः । वैजयन्त्याः कीर्तिरूपत्वं योगेन व्युत्पादयन्ति वै निश्चयेनेति । सप्तेति । नादे गुणसहितस्वरूपस्थापनं सङ्ख्यातात्पर्येणापि ज्ञाप्यत इत्याशयः । मूले सुधयेत्येकवचनेन प्रसङ्गेनान्ययोरपि स्वरूपं निरूपणीयमतस्त्रैविध्यं विवृण्वन्ति सुधेति । दीव्यन्तीति देवास्तद्भोग्या सच्चिदादिषु स्थापिता मुख्यांशभूता धर्मभूतेत्यर्थः । मुख्यलीलायां भगवतो भोग्या पूर्वदलात्मकस्वरूपभूतानन्द इत्यर्थः । सर्वैरपि मुखद्वाराऽभोग्योत्तरदलात्मकस्वरूपभूतानन्द इत्यर्थः । तत्रेति । त्रैविध्य इत्यर्थः । अधरो हि लोभात्मकत्वाद्यथायोग्यं विविच्य ददात्यतस्त्रैविध्यमित्यर्थः । मुखद्वाराऽभोगे हेतुमाहुस्तस्या इति । उत्तरदलात्मकस्वरूपं श्रोत्रद्वारा हृदि प्रविष्टं सदनुभूतं भवति । ततो वर्णने मुखद्वारा निर्गच्छतीति रसमर्यादेत्यर्थः । उच्छिष्टेनेति । ततो निर्गमनादुच्छिष्टं मुखं तेनेत्यर्थः । अन्यमुखतो निर्गतस्य श्रवणेपि तन्मुखस्य परम्परया हेतुत्वम् । साक्षात्करणत्वन्तु स्वश्रोत्रयोरेवेति साक्षादित्युक्तम् । अत इति । सोत्तरदलात्मिका श्रोत्रपेयैव । मुखद्वारा पाने पूर्वदलत्वमेव स्यादितिभावः । अत एव न सम्भवतीत्युक्तमेवकारश्चात्रोक्तः । वेणौ स्थापने भगवतस्तात्पर्यमाहुः सा हीति । सर्वाभोग्या देवभोग्या चेत्यर्थः । सर्वेषामिति । भोग्यदेहेन्द्रियादीनां देवानाञ्चेत्यर्थः । आनन्द एवेति । द्रवीभूता सर्वांशसम्बन्धार्थं विरलावयवा सर्वांशेन प्रकटा । आनन्दरूपैवेत्यर्थः । आनन्दसारेति । आनन्दस्य भगवतोपि सारभूतेत्यर्थः । स्वत इति । लोभस्थात्वात् स्वतो न कुत्रापि यात्यतो भगवानेव योजितवानित्यर्थः । वेणुं वादयन्नित्येतावतैव चारितार्थ्येपि मूले सुधापूरणकर्तृत्वोक्तेस्तात्पर्यमिदमिति ज्ञेयम् । अमूर्तत्वादिति विरलावयवत्वादित्यर्थः। ते हीति । रन्ध्रस्तदन्तर्वर्त्यवकाशस्तस्योप्सिततमत्वोक्त्या रन्ध्रद्वारा परम्परया वेणुस्पर्शसम्भवेपि साक्षात् तं न स्पृशतीत्यर्थः । स्वभोगयोग्यमिति । स्वस्य भगवद्भोग्यसुधारूपं यत् स्वरूपं तत्कर्मकभोगयोग्यमित्यर्थः । यावदिति । तत्रैव विशेषबोधनाय चकारः । निरोधः सिद्ध इति । निबन्ध आसक्तेः प्रमेयप्रकरणसाध्यत्वोक्तेस्तद्रूपनिरोधसिद्धिः प्रकरणान्ते वक्तव्येत्याशयः । अत इति । यतो यत्किञ्चिदपि तद्रसप्रवेशं बिना निरोधासिद्धिरत इत्यर्थः । देवानाहुर्गोपेष्वित्यादिना । एते त्रयो देवपदवाच्या इत्यर्थः । तत इति । निरोधानन्तरं लीलाद्वयं पूर्वभावसम्पादनरूपस्कन्धद्वयेनोच्यते । फलं तु निरोध एवेतिभावः । अग्रिममिति । निरोधफलरूपो मुख्यो रसभोगः । एकोनविंशाध्यायोक्तवसनदानेन पूर्वं ब्रह्मानन्दभावे

जातेऽपि पुनः पञ्चत्रिंशाध्यायोक्तब्रह्मानन्दभावात्मैतदनन्तरं शब्दब्रह्मकृतपूर्वभावसम्पादनेनाधिदेवक्रीडायोग्यपूर्वसिद्धप्रसादरूपशक्तिप्रवेशकृतस्त्रीत्वे पुनः सम्पन्ने सति सम्भवतीत्यर्थः। लक्ष्म्या इवेति। लक्ष्मीर्हि ब्रह्मानन्दरूपा सती नायिकारूपा। अत्रापि धर्मद्वयसम्पादनेन लक्ष्म्या साम्यसम्पादनाद्रसभोगेऽपि साम्यमितिभावः। लक्ष्मीपदमत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस्य स्वकीयारूपालम्बनपरं न त्वत्रत्यमुख्यापरं टिप्पण्यां तादृशानामित्यस्य 'महिष्यादीना'मितिव्याख्यानात्। एतासां पतित्वेन प्रार्थनात् तत्साम्यमेव वक्तव्यमिति तदाशयः। अत एव 'विवाहितान्यायेन रमणं भविष्यती'त्यग्रिमाध्याये वक्ष्यते। अत इति। यतो लीलाद्वयं मत्यापत्तिरूपमतो निरोधो महत् स्वरूपात्मकं फलं यस्य तादृश इत्यर्थः। अतोत्रेति। यतो निरोधो महाफलस्तच्च फलं स्त्रीष्वेव सिद्धमतस्ता एव तामसप्रकरणान्ते तदन्तर्गतप्रमेयप्रकरणान्ते च निरूप्यन्त इत्यर्थः। अत इति। यतो भगवत्कर्मकभोगरूपं स्त्रीणाम्माहात्म्यमत इत्यर्थः। न हीति। पुरुषो भोग्यो न भवतीति। तत्र भगवत्कर्तृकभोगासम्भवादनुपदोक्तमर्यादया भगवत्कर्मकोऽपि भोगो न भवेदत एवाग्निकुमाराणामपि स्त्रीत्वमित्यर्थः। अन्योपभोग्य इति। स्त्रीभोग्य इत्यर्थः। इदं तृतीयस्कन्धनिबन्धे विचारितम्। तत्सम्मतिसूचनाय हिशब्दः। स्वोपभोग्य इति। पुरुषान्तरोपभोग्य इत्यर्थः। तर्ह्येवं मुख्यरसभोगे सम्पन्नेऽग्रे ज्ञानोपदेशप्रयासः किमर्थ इत्याशङ्क्याहुः परमिति। अत एवेति यतोत्र स्त्रिय एव योग्या अत एवाग्रेऽधिदेवस्य भगवतः सम्बन्धिनीं प्रसादरूपां स्वाधिदैविकरूपां वा स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्तीत्यर्थः। अत इति। यतो मुख्यो रसो दित्सितोऽत इत्यर्थः। वृन्दारण्यप्रवेशेन स्वाच्छन्द्यं 'श्लिष्यति कामपी'त्यादिप्रकारकं स्वस्य सम्पादितवानित्यर्थः। नन्विति। जगति नायिकासु भक्तिभावोद्बोधो न कारितोऽतः कथं तादृशी लीलेत्यर्थः। स्वपदेति। तथाचिह्नदर्शनेन स्मृतपूर्वसम्भोगा उद्बुद्धभावा भविष्यन्तीति प्रत्यक्षेऽर्थः। परोक्षवादेन स्त्रियः अरण्यं वनं स्त्रीसङ्गम इत्यर्थः। स्त्रिया इति जात्यपेक्षयैकवचनम्। तत्रावेशेन भगवत्कर्मकभोगकर्तृत्वरूपं स्वाच्छन्द्यं भवतीतिभावः। पूर्वं गोपवृन्दैः सह स्थितः पश्चात् तत्र प्राविशत्। स्वाच्छन्द्यं मूल उपसर्गस्यार्थ इति ज्ञेयम्। नन्विति। जगति स्त्रीसङ्गे भक्तिभावोद्बोधो न कारित इति कथं कृतकार्यतेत्यर्थः। स्वपदेति। स्वकर्तृकभोगे तासु विविधप्रकारैश्चरणस्थापनेन भावोद्बोधं कारयित्वा स्वाच्छन्द्यं तत्कर्तृकभोगरूपं सम्पादितवान्। चरणे नानाप्रकारबोधार्थं व्याख्याने स्वपदानामितिबहुवचनम्। तथा च 'गोपवृन्दैः सह स्थितः स'इत्यन्तेन पूर्वस्थितिरुक्ता। पश्चात् स्वपदानां रमणं यत्र तादृशं तत्सङ्गं कृत्वा तत्र प्रकर्षेण स्वाच्छन्द्यसम्पिपादयिषयात्राविशत् स्वावेशेन तासु स्वाच्छन्द्यं सम्पादितवानित्यर्थो ज्ञेयः। अत एव नायिकानां पुंभावावेशे तथा भवतीति रसशास्त्रम्। एतदाशयेनैव वृन्दारण्यप्रवेशस्य लीलात्वं पूर्वमुक्तम्। एवं पूर्णरसानुभवानन्तरं ताभिर्गीतकीर्तिरिति गानेन रसस्थैर्यं निरूपितम्। अवशिष्ट इति। वेणुनादेन व्रजस्थितासु सर्वभोग्यसुधानुभवरूपमोक्षस्थापनम्। गोपसाहित्येन तेषु दास्यरूपधर्मस्थापनम्। वृन्दारण्यप्रवेशेन वनस्थितासु स्वाच्छन्द्यरूपकामस्थापनम्। स्वपदरमणेन तासूद्बुद्धभावरूपभक्तिस्थापनमवशिष्टोऽर्थः। गानरूपतत्स्थापनमपि तास्वेवेति वनस्थितासु त्रयमुक्तम्। व्रजस्थितास्वेकम्। गोपेष्वेकम्। एवं विभागेन पुरुषार्थपञ्चकस्थापनं ज्ञेयम्। अस्मिन् श्लोके सर्वभोग्यसुधापूरितत्वरूपवेणुरवस्वरूप[illegible] वाक्यार्थ इत्युपसंहारे बोधयन्ति स्त्रीभाव

इति। स्त्रीणां हृदये नादद्वारा पूरितो भावः सुधारूपो गूढः सर्वाभोग्यः पुष्टिमार्गेनुग्रहमार्गे तत्त्वमनारोपितं मुख्यं फलमितिरूपः कृष्णपदार्थः कृष्णस्वरूपं सर्वत्र किम्बहुना रमणेपि संवृत एव किन्तु क्वचिदेव स्थाने हृदयरूपे वेणुनादश्रवणे सति श्रोत्रद्वारा विवृतः प्रकट इत्यस्मिन् श्लोके निरूपितम्। सर्वाभोग्यसुधारूपं भगवत्स्वरूपं वेणुद्वारैव प्रकटमुक्तमित्यर्थः। अतो नादस्य मुख्यफलानुभावकत्वाद् रूपं वेणुनादः क्रीडा चेति त्रयाणाम्मध्ये रूपं क्रीडा चेति सर्वमेवोपसर्जनीभूतं गौणमुभयापेक्षया वेणुनाद एव मुख्य इतिहेतोस्त्रयानुभवेपि तद् द्वयं गौणं कृत्वा तं वेणुनादमेव मुख्यतया वर्णयितुमारेभिरे गोप्य इतिहेतोस्तद्वर्णनेनाभिरमणमाहेत्यर्थः ॥५॥

इतिवेणुरवमित्यत्र—श्रवणस्य वर्णनस्य च वेणुरवमित्येव कर्मेत्याहुर्वेणुरवं वर्णयितुमिति। एतस्यैव विवरणं वेणुरवमाकर्ण्य वर्णयितुमिति। तमेव श्रुत्वा तमेव वर्णयितुमारेभिर इतिहेतोः श्रवणस्य वर्णनस्य चैकेनैव कर्मणा सम्बन्ध इत्यर्थः। श्लोकद्वये श्रवणोक्तेस्तात्पर्यमाहुस्तत्रेति। उभयोर्विभेदं वक्तुमाहुरमुनेति। पूर्वश्लोकोक्तं तु केवलमितिभावः। अनेनापीति। अर्थः स्वरूपं स्पष्टो नादात् पृथक्कृत्य भगवता व्रजस्थासु नोक्तो न बोधित इति वनस्थासु स्वाच्छन्द्यसम्पादनसूचकेन प्रशब्देन पूर्वश्लोके ज्ञापितम्। अत्र राजन्निति सम्बोधनेनापि तज् ज्ञापितम्। राजानो हि गुप्तकार्यकर्तारो भवन्ति। श्रोतुस्तथासम्बोधनेन श्रवणविषयेपि स धर्मो ज्ञापित इत्यर्थः। तर्हीति। स्पष्टम्। स्वरूपानुभवाभाव इत्यर्थः। तत्रेति। वेणुरवश्रवण इत्यर्थः। कामोद्दीपन इति। पूर्वं व्याख्यानात् स्मरणरूपभावोद्दीपन इत्यर्थः। अन्तःपूर्णायामिति। तथा च मुख्यरसानुभवान्न चेष्टितस्मरणामितिभावः ॥६॥

अग्रे त्रयोदशश्लोकार्थोक्तौ—रसद्वयार्थमिति। रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वितयम्। एकस्मात् श्लोकाद् वेणुपूरणं निरूपितम्। स्वच्छन्दलीलासिद्ध्यर्थं पादानां चरणारविन्दानां यद् गमनं रमणं तत्र हेतुर्भूमेः कीर्तिविस्तारोपरश्लोकोक्तः। एवं चतुर्भिः पीठिका। सामान्यतः पदार्थत्रयनिरूपणत्वात्। ततो विशेषतो निरूपणम्। तत्र षड्भिर्वेणोर्वादनं निरूपितम्। स्वरूपलीलाव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः। ततो द्वाभ्यां भक्तिप्रतिष्ठारूपपादगमननिरूपणम्। तत एकेन तत्र प्राप्तदोषसमाधानम्। लीलायां प्रतिबन्धाभावेपि दूषणं तु स्यादिति तुशब्दः। स्वरूपस्य तु स्पष्टमननुभवस्य सूचितत्वान् न विशेषतो निरूपणमितिभावः। श्लोकाभासे स्वरूपत इति। रसस्य स्वरूपे विभावादयस्तत्प्रकारेण रसात्मकमित्यर्थः। द्वितीये तु केवलरसात्मको वक्ष्यते। अग्रे कारिकासु—इन्द्रियवतां फलमिति। भक्तिफलत्वेनाभिलषितमित्यर्थः। संलापादिकमेवेन्द्रियवतां तत्तदिन्द्रियप्रकारकरसानुभावकत्वेनेन्द्रियसाफल्यापादकत्वात् फलत्वेनाभिलषितं न तु मोक्षः। तत्र हेतुरन्यथेति। यतो निःप्रकारकरसानुभावकत्वेनेन्द्रियवैफल्यापादकस्तस्मादित्यर्थः। भगवांश्चेत् सेवोपयोगिदेहमात्रमेव फलं ददाति तदेदं न भवति परन्त्वभिलषितमिदमेवेतिभावः। पुरुषोत्तमे प्रवेशरूपे मोक्ष इन्द्रियवैफल्यं दृष्टान्तेन विशदयन्ति यथेति। अन्धकारे स्थितिश्चेद् भवेदितिशेषः। तदाक्ष्णोः फलं चाक्षुषं ज्ञानं न भवेदतः स्पर्शादिना ज्ञानजननेपि चक्षुर्वैफल्यमेव भवेत् तथेन्द्रियप्राणान्तःकरणयुक्तानां मोक्षोपि चेद् भवेत् तदेन्द्रियाणां फलं तत्तत्प्रकारकरसानुभवो न भवेदतः स्वरूपतोनुभवेपि संलापाद्यभावेनेन्द्रियवैफल्यमेव

भवेत् । अतः साधकानां सर्वात्मभाववतां बाधकानां भगवदतिरिक्तसर्वविषयाणां त्यागे सति तत् मोक्षलक्षणं वस्तु फलत्वेनाभिलषितं न भवेदित्यर्थः। तथा चेन्द्रियवैफल्यापादकत्वेनोभयोरुपमानोपमेयभावः। कदाचिदन्धकारस्थितौ कदाचिद् भावोद्रेकेण देहाद्यस्फूर्त्या भगवद्रूपस्वरूपमोक्षे च वैफल्यं न भवतीति स्थितेर्नियतत्वमुक्तं मोक्षे सर्वथेति च । सायुज्यादिरिति । सहयोगः पुरुषोत्तमे प्रवेशस्तदादिरित्यर्थः । उपनिषद्रूपा इति । मोक्षस्य विचार्यत्वादुपनिषत्त्वमेवोक्तम् । न ह्यनुभवेति । श्रुत्युक्तं फलमुपनिषद्रूपाणामस्माकमनुभवेन विरुद्धं विचारेपि कृतेस्मदनुभवे न पर्यवस्यति तादृशं न भवति । इदं त्वनुभवापर्यवसायि दृश्यते । अतो व्यवस्थोच्यत इतिभावः । श्रुतेराप्तत्वादन्यथाकथनं न युक्तमिति हिशब्दः । केवलानामिति । 'वाङ् मनसि दर्शनाद्' इतिसूत्रचतुष्टयोक्तप्रकारेण सङ्घातलये सेवोपयोगिदेहो येभ्यो भगवता न दत्तस्तेषामित्यर्थः । एतेषां मोक्षः पुरुषोत्तमे स्थितिरेव फलमित्येवकारः । प्राप्ततादृशदेहानां त्वनुग्रहतारतम्येन त्रयमपि भवतीति । भावजुष्टं यैर्वा निपीतमिति । अनादरान्मुख्यपक्षोन्य आक्षिप्तः सोयमुक्त इति ज्ञेयम् । गोपिकानामेवेति । तत्रापि कासाञ्चित् तथाभाववतीनामिदं फलं भवति । एवकारेण गोपव्यावृत्तिः । चक्षुष्मत्पदपरमिति । चक्षुष्मत्पदं पिपर्ति स्वार्थेन पूरयतीति परं तेन सहैकार्थमित्यर्थः । तेनास्येति । सख्य इत्यन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थः । पशूनन्विति । अन्वित्युपसर्गस्य सार्थकत्वाय पशूनित्यस्याप्यावृत्तिः । तथा च पशून् गवादीननु पशूनेतद्रसानभिज्ञान् बहिरङ्गगोपान् वनं निवेशयतोरित्यर्थः । निवेशान्यथानुपपत्त्या वनपदार्थोर्थापत्तिलभ्यो न त्वध्याहारः। तथा च निवेशपदार्थाकाङ्क्षापूरणाय निवेशपदार्थान्तर्गत एव वनपदार्थ इति ज्ञेयम् । ये तु कालेन तुल्या इति । भगवज्जन्मकालीना इत्यर्थः । बहिरङ्गानामेतेषाञ्च वनप्रवेशनहेतुर्निर्गुणेति । अन्तरङ्गलीलाधिकाराभावे सहस्थापने दोषारोपसम्भवोतो वनप्रवेशनमेव युक्तमित्यर्थः । वयस्यपदस्यार्थान्तरमाहुर्भगवत इति । तदाधारत्व इति । तत् प्राकट्यं गोपलीलयोरेककालाधारत्वे निमित्तम् । प्राकट्येन हेतुना तादृशलीलाकाले वनमागता इतिभावः । तथा च वयसा भगवत्प्राकट्येन हेतुना लीलया तुल्या लीलाकालाधारा इत्यर्थः । मुख्यवयस्यानां व्रतप्रसङ्गे वाच्यानां भगवता सह स्थितिनियमादत्र चैतेषां वननिवेशस्योक्तत्वादेतेभ्यो भिन्ना इत्याशयः पक्षद्वयेपि । तदेति । वयस्यपदस्यैवं व्याख्याने सतीत्यर्थः । प्रथमपक्षमुपसंहरन्ति तैःसह चेति । तथा सतीति । रसानभिज्ञत्वेन पशूनां बहिरङ्गानामपि गोपानां श्रमे सतीस्ततः पर्यटनासामर्थ्ये सति 'गता गावो दूरं प्रखरखुरचिह्नान्यपि वने न लक्ष्यन्ते हन्त द्रुततरमिहागच्छते'तिप्रकारेण भगवते निवेदने कृते सति श्रान्तगोपस्थाने वयस्यानां निवेशनार्थं वयस्यसहभाव इत्यर्थः । आविष्टस्येति । रामाविष्टांशस्य मुखं पृथक् स्पष्टं न किन्त्वावेशाधिकरणसङ्कर्षणमुखसंवलितमेवातो मुख्यप्रकटस्य भगवतः कृष्णस्यैव मुखमुभयरूपस्या।विष्टस्य कृष्णस्य च मुखमुक्तमितिशेषः । मुखस्य प्रधानत्वे प्रमाणसम्मतिमप्याहुर्नान्यानीति । अन्यन्मुखमिति । राममुखसंवलितं मुखमित्यर्थः । अवयवान्तरस्य दृश्यत्वेनोपस्थितिर्भवति मुखस्य तु भोग्यरसवत्त्वाद् भोग्यत्वेनैवोपस्थितिः । तत् तु रामाविष्टमुखे केवलभगवदुपासकानां न सम्भवतीत्यतोपि न पृथङ् निरूपितमितिभावः । मुखस्यैकत्वमिति । सापेक्षभगवन्मुखपान एव यत्रानादरस्तत्राविष्टभगवन्मुखे किं वक्तव्यमितिभावः ।

ईश्वरत्वेनेति । व्रजराजत्वेनाराधनमनुरोधो वा कर्तव्य इतिबुद्ध्येत्यर्थः । सर्वेषां दर्शनकर्तॄणां साधारणपक्षत्वादेवमुक्तम् । वर्णिकास्तु नैवंविधा इति ज्ञेयम् । पूर्वपक्षमाहुर्नहीति । समाधानमाहुरावेशेति । अनावेशपक्ष इत्यमाशङ्का भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । लौकिकेति । लौकिको भावः पूर्वोक्ता बुद्धिस्तत्सापेक्षमित्यर्थः । वेणुमन्विति । इदमर्थकथनम् । विग्रहस्तु अनुगतो वेणुर्यस्येति ज्ञेय· जुष्टं निपीतमित्येतयोर्भेदमाहुः सेवनं निदर्शनमिति । केवलं शब्दश्रवणमित्यर्थः । तत्र हेतुमाहुर्मनोहरत्वादिति । पाने हेतुमाहुः शिक्षार्थमिति । स्वस्य तादृशवेणुवाद्यशिक्षणार्थं मूले वेतिविकल्पेन पानमुक्तमित्यर्थः । विशेषणस्य वेणोः प्राधान्याच्छब्दकर्मकमेव क्रियाद्वयमुक्तम् । मूले वापदं कैश्चिज्जुष्टं कैश्चिन्निपीतमितिविकल्पबोधनार्थं न त्वनादरमात्रबोधनार्थम् । स तु स्वरादेवायातीत्यर्थः । अनुरक्तानामिति । अनुरक्ता भक्तास्तेषां ये कटाक्षास्तेषां मोक्षो यत्र भगवन्मुख इत्यर्थः ॥७॥

चूतेत्यत्र—कर्णयोरिति । उपरिभाग इति ज्ञेयम् । तथा सति मुकुटे बद्धः पीताम्बरखण्डः प्रवालेन बर्हस्तबकेन चानुपृक्तो भवति । परिधानीयमुत्तरीयं च मालयानुपृक्तं भवति । परिधीयत इतिव्युत्पत्त्या त्रयमपि परिधानम् । तैस्त्रिभिरपि विचित्रो वेषो ययोरित्यर्थः । पीताम्बरादीति । आदिपदेन रामस्य नीलाम्बराणि । कारिकासु—गुणा इत्यादि । अग्रे त्रयाणामित्यनुवादस्य टिप्पण्यां विगाढभावपदस्य विगाढो विलोडितः कटाक्षादिरूपो भावोनुभाव इत्यर्थः। तथा च स्थायिभावव्यभिचारिभावानुभावा गुणाः क्रमेण प्रवालस्तबकमालारूपाः। माया च परिधानरूपा । एते चत्वारोपि पदार्था वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति । स्थायिभावात्मकस्य स्वरूपस्यैवात्रालम्बनविभावत्वात् स्थायिभावो विभावश्चात्रैक एव ज्ञेयः । तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्यालम्बनविभावात्मकस्य वैचित्र्यं धर्मरूपस्थायिभावेन व्यभिचारिभावानुभावाभ्याञ्च भवतीत्यर्थः । गुणानां मायायाश्च तत्तद्रूपत्वं व्युत्पादयन्ति रसेति । आम्रे मुख्यतया रसस्य प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रवालानां स्थायिभावत्वम्। रसपदं श्लिष्टार्थकं ज्ञेयम्। बर्हे रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभिचारात् तत्स्तबकानां व्यभिचारित्वम्। उत्पले सुगन्धस्य प्रतिष्ठितत्वात् तत्सौरभघ्राणजनितचुम्बनस्य च रसानुभावकत्वात् तन्मालाया अनुभावत्वम् । धर्मिणः स्वरूपस्याच्छादनं तद्बोधाय मायापि निरूप्यते। अतो माया परिधानरूपेत्यर्थः । वैचित्र्यसम्पादकास्तु गुणा एव । परं सम्यग्वैचित्र्यार्थं धर्म्याच्छादनमप्यपेक्षितमिति मायापीत्यपिशब्दः । नन्वत्र शब्दतः सर्वं निर्दिष्टं तावता रसानुभवः कथं भवेत् ? न हि "शर्करा मधुरे"तिवाक्येन माधुर्यानुभवो भवतीत्याशङ्क्याहुर्वस्त्विति । वस्तुनो निर्देशमात्रेणापि रसो जायते । तत्र दृष्टान्तः श्रोतॄणां काव्यमिति । यथा काव्यस्य "रसवद् वाक्यं काव्य" मित्युक्तत्वेन रसवत्त्वात् तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो रसः श्रोतृभिश्चर्वणयास्वाद्यते तथैतद्वाक्य परितः सुधागलनरूपं वर्णनमित्युक्तत्वेन रसवत्त्वादन्योन्यं तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो रसः श्रोत्रीभिरन्योन्यं चर्वणयास्वाद्यतेतो वस्तुनिर्देशमात्रेण रस इत्यर्थः । एवं क्रमेण पदार्थचतुष्टयस्य निरूपणे हेतुमाहू रसवदिति । रसवत्त्वेन फलस्य बोधनाय पल्लव उक्तः । पल्लवदर्शने फलस्य स्वरूपस्य रसत्वेन ज्ञानं भवति तेन कलिका हेतुः प्राथमिकभावोदये भवत्यतः प्राथमिकभावहेतुत्वात् प्रथमं पल्लवो मतः । द्वितीयमाहुः शास्त्रेति । रसशास्त्रस्यार्थः फलं तस्य परितो रसवत्त्वेन ज्ञानाद् बोधात् तदनन्तरं जातस्य भावस्य कलिकाविलम्बेन पुष्पत्वद्वारा रसानुभवज्ञापिका

भवेदतस्तदनन्तरं कलिकासदृशा बर्हस्तबका उक्ताः । तृतीयमाहुस्तत इति । तदनन्तरं तस्य कलिकारूपभावस्य चकाराद् वेषस्य वैचित्र्यं भवेदतः पुष्पाणामुत्पलानां स्थानं माला तदनन्तरमिहोच्यते । चतुर्थमाहुरहोरात्रमिति । सर्वदा वासना तदनुभवः स्यात् तदागुप्तत्वाद् रसत्वमेव न स्यात् ततो हेतोस्तदनन्तरमाच्छादनं परिधानं स्मृतम् । पूर्वं पुष्पाण्युक्तान्यतो वासनापदम् । नन्वेवंनिरूपणे धर्मसहितनिरूपणमेव जातमतः "केवलरसरूपमाहे"त्याभासेन विरोध इत्याशङ्क्याहू रसोत्पत्त्यर्थमिति । एतावत् सर्वमेतासु रसस्वरूपाविर्भावार्थं निरूपितं न तु धर्मसहिताविर्भावार्थम् । नन्वेतावद् विनैव रसाविर्भावः कुतो नोक्त इत्यत आहुरितिस्थितिरिति । "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति"रितिवाक्यादियं रसमर्यादाऽऽविर्भाव इत्यग्रिमेणान्वयः । तासु रसाविर्भावक्रम एवमुक्तः । भगवत्येवंक्रमे प्रकारमाहू रसास्वादादिति । रसास्वादनानन्तरं नृत्यं तदनन्तरं शोभा भवेत् । अत एतदनन्तरं गुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते । एवमुद्बुद्धस्यागोपने रसाभासत्वं स्यादत एवंक्रमेण तत्तत्सूचकपदार्थनिरूपणम् । बर्हस्तबकस्य नृत्यन्मयूरानुकरणत्वात् तत्सूचकत्वं ज्ञेयम् । एतादृशपरिधानकृतवेषावेतावतैव वैचित्र्यं प्राप्तावपि । विचित्रपदोक्तितात्पर्यमाहुः सर्वेति । तर्हि साधनान्यपि तत्र वक्तव्यानीत्यत आहुस्त्रयाणामिति । हासः प्रधानं रतिर्गौणी चेद्धास्यरसः । हासो गौणो रतिःप्रधानं चेच्छृङ्गारः । एवं नवस्वपि । एवम्प्रकारेण त्रय एव नवानामपि साधका भवन्ति । शोभाया धर्म्यन्तर्गतत्वेन तादृशशोभाविशिष्टधर्मिरसनिरूपणं वाक्यार्थः । रसपोषकत्वं तु गीतवाद्ययोरेवेत्याशयेनोत्तराभासस्तथोक्तः । सुलभत्वमिति । गोपिकान्तरगोष्ठ्यां स्थितावस्मद्धृदये नागच्छेदितिभावः । मध्येपदस्याकाङ्क्षापूरणायाहुर्गीतवाद्ययोरिति । गीतवाद्ययोर्मध्ये तत्समय इत्यर्थः । नटदृष्टान्तेन वाद्यमुक्तं नृत्यमपि सूचितम् । गायमानाविति पदेन गानमुक्तं नृत्यमपि सूचितम् । एवं पदद्वयेन पदार्थत्रयमुक्तमित्याशयेनाहुस्त्रयाणामिति । समानतेति । यादृशेन निपुणेन गानं क्रियत तादृशेनैव वाद्यं तादृशेनैव नृत्यमेवंनैपुण्येन समानता सैव सर्वोत्तमा न तु न्यूनाधिकता । तच्छोभाकथनेन साम्यं सूचितमिति भावः । नटवरपदस्य नृत्यं वाच्यार्थो वाद्यं सूचितार्थ इत्येवं कुतो न भवेदित्यत आहुर्नृत्यस्य त्विति । गीतवाद्ये बहुकालं नृत्यं तु रसोद्रेके कदाचिज् जायतेतोस्माभिर्वाद्यमेव वाच्यार्थत्वेनोक्तम् । वरपदेन धर्मसहितरसनिरूपणाशङ्काव्यावृत्त्यर्थमाहुर्लौकिकेति । बर्हस्तबकधारणसूचितं तामसभावनृत्यम् । तस्य तादृशसामयिकत्वात् । नटवरपदसूचितं राजसभावनृत्यम् । गानसूचितं सात्त्विकभावनृत्यम् । उपविश्य गाने नृत्यम् । उपविश्य गाने नृत्यं कथं सम्भवतीत्यत आहुर्हस्तेति । सात्त्विकत्वे हेतुमाहुः श्रमरहितमिति ॥८॥

गोप्य इत्यस्याभासे—तस्येति । स्वहृदये सहजकामत्वेनाविर्भूतस्येतिशेषः । वेणुनादमिति । सुधामपीत्यपिशब्दस्य "नादं भुङ्क्ष्व" इत्यविवादमित्यर्थं वक्ष्यन्ति । तथा च सुधाया अपिशब्देन गौणत्वसूचनान्नादस्यैव मुख्यत्वेन तन्निरूपणमेव वाक्यार्थ इतिभावः । तथा चाधिदैविकतासम्पादकं सुधासहितमित्यर्थः । गोप्य इत्यत्र—पूर्वरसेति कामरसस्येत्यर्थः । अत्रेति । आधिदैवकतासम्पादकसुधासाहित्य इत्यर्थः । सर्वानुभवसाक्षिकत्वादितिभावः । तादृशकुशलाचरणे किमित्यनेनाश्चर्यकथने हेतुमाहुः पुरुषस्येति । गोपिकापदकथने लक्ष्म्याः सम्बन्धित्वं मा स्यात् तस्या गोपभार्यात्वाभावादित्यत

आहुर्बहुवचनेनेति। अनेन बहुवचनेन सापि सम्बन्धित्वेन सूचिता। तत्र हेतुः समुदायरूपेति। समुदाये रूपं स्वरूपं यस्याः। आवेशेनेतिभावः। नचैवमपि गौणत्वं स्यादित्यत आहुस्तदंशाश्चेति। चस्त्वर्थे। तदंशा एतास्तु तयैव हेतुभूतया सुधासम्बन्धे समागतास्तद्योग्या जाताः। अतस्तस्यास्तु कैमुत्येन मुख्य एव सम्बन्धः सूचित इतिभावः। तत्रापीति। स्थावरत्वेपि वेणुर्नीरसो न त्वाम्रादिवत् सरस इत्यर्थः। आधिदैविकस्येति। अधरसम्बद्धस्येत्यर्थः। आधिदैविक इति। अधरसम्बन्धिन्य इत्यर्थः। सर्वमिति। साधनानां सर्वेषां मनोनिग्रहपर्यवसायित्वस्योक्तत्वाद् धर्मस्य च चित्तशोधकत्वादित्यर्थः। साधनविचार एवमेव। अनुग्रहविचारस्तु भिन्न इति वैदिक इत्युक्तम्। वयं जाता इति। तादृशो धर्मः सम्भवेदितिशेषः। तत्रापीति। अस्मास्वपीत्यर्थः। विरोधाभावं विवृण्वन्ति तत इति। धर्मादित्यर्थः। पुल्लिङ्गनिर्देशश्चेति। स्थावरत्वात् स्त्रीत्वाभावो बाधक उक्तः पुंस्त्वं च बाधकमिति चकारः। प्रसिद्धिश्चेति। अधरसुधाभोगो रहस्येवानुभवसिद्धोतः प्रसिद्धिरपि भोगे बाधिकेत्यर्थः। रसविवक्षायामिति। रसभोगविवक्षायामित्यर्थः। बाधकत्वेनेति। रसभोगकथनेच्छा रसनेन्द्रियाभावज्ञानेन बाधिता भवतीत्यर्थः। तथा च बाधकस्य विद्यमानत्वात् साधनेन रसभोगो वक्तुमशक्य इतिभावः। सम्भवेदपीति। अनधिकारिण इतिशेषः। तत्र दृष्टान्तो व्यभिचारेति। रसः स्त्रीनिष्ठः। तत्राधिकारी पतिः। स स्वतोपि भुङ्क्ते। अनधिकारी परकीयस्तु तया दत्तमेव प्राप्नोति न तु स्वतः। तथात्राप्यनधिकारी वेणुः पुष्टिबलेनापि भगवद्दत्तमेव प्राप्नुयात्। स्वतोभोजनं त्वाश्चर्यमेव। तथा च रसस्य व्यभिचारेनधिकारिणि गमने स्त्रीषु सिद्धो योन्तःफलरसरूपस्तद्वत् सम्भवेदपि परं भगवांश्चेद् दद्यात् स्वतस्त्वाश्चर्यमेवेत्यर्थः। ननु पानं कथं निर्धारितं तत्राहुरधरेति। किञ्चेति। ह्रदिनीतरुकृतपानान्यथानुपपत्त्यापि पानं मन्यामह इत्यर्थः। उभयत्रेति। ह्रदिनीनां तरूणां च पानकथने साधकं हेतुमाहेत्यर्थः। अन्यथा तेष्विति। कमलानां हेत्वन्तरादानन्दरोमाञ्चत्वे तेषु कमलेषु प्रकटेषु सत्सु तस्या उद्गमो न स्यात्। तेषां रसोद्दीपकत्वात् तेषूद्गतेषु लक्ष्मीरायातीतिभावः। विचारान्त इदम्। वेणुनादनमिति। ननु तत् तु सर्वभोग्यसुधाया रन्ध्रेषु पूरणरूपमिदं तु देवभोग्यसुधाया वेणुकृतभोगरूपमतः कथं तदित्य हुर्यत इति। अन्यदाप्युभयरूपं वेणुवादनं जायतेत इदं द्वयमप्युभयरूपमितिभावः। तत्र स्वामिनीनामधिकारसम्पत्त्यर्थं सर्वभोग्यसुधापूरणमत्र वेणुर्देवभोग्यांशं भुङ्क्त इतिविवेकः। तेनेति। उभयरूपत्वेन हेतुनेत्यर्थः। अत्रेति। स्वामिनीष्वित्यर्थः। अत्रापि 'गोपिकाना'मितिपदादुभयरूपत्वं ज्ञापितं तथा चोभयरूपमितिभावः ॥९॥

वृन्दावनमित्यत्र 'बर्हापीडे'तिश्लोके वृन्दावनप्रवेशस्य प्रथमश्लोकोक्तस्यैवानुवादाद् विशेषणधर्माणामेव प्राधान्येन स्वपदरमणमितिवृन्दावनविशेषणव्याख्यानरूपत्वादस्य तात्पर्यार्थश्चरणस्वरूपमेव वक्तुमुचित इत्याशयेनाभासस्तथोक्तः। तन्निरूपणमुपपादयन्ति देवानामित्यादिना। पुरुषोत्तमस्येति। लोकवेदप्रसिद्धस्येत्यर्थः। आध्यात्मिकाविति। इन्द्रियरूपावित्यर्थः। विराजो गतिर्न दृश्यते। आधिदैविकौ। 'भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्या'मित्यत्र 'पद्भ्या'मितिपदेनोक्तावित्यर्थः। तयोरपीति। आधिदैविकयोः पुरुषचरणयोरपीत्यर्थः। कुतस्तरां पुरुषोत्तमचरणयोरितिभावः। 'द्रक्ष्याम मां घां च तवानुकम्पिता'मितिब्रह्मप्रार्थनया पदस्थापनेपि भूमावेव पदस्थापनमुचितमित्याशयेन

वृन्दावनस्यातथात्वमाहुर्भूमावपीति । एवं सर्वथाऽयोग्येपि देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मीत्यनेन लक्ष्मीलाभहेतुपदाम्बुजधारणोक्त्या निःसाधनफलात्मत्वेन लोकवेदातीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति । भगवत इति । एतैर्लक्ष्मीलाभोक्त्या लोकवेदातीतस्येत्यर्थः । ननु तत्र लीलोपयोगिस्थानसद्भावात् पद धारणमुचितमतः स्वस्य कथनभिलाष इत्याशङ्क्य स्वस्यापि तत्तुल्यत्वमाहुः स्वस्यापीति। अन्तः प्रवाह। इति । सरस्वत्यादिनदीनामिव बहिरप्रकटः प्रवाहो यासां रसस्य पूरो यासु तादृश्यो नद्य इत्यर्थः । भगवद्रसस्यान्तर्विद्यमानत्वादितिभावः । किञ्चिदिति। स्वमतं तु निर्गुणत्वेपि तद्रसस्वभावात कदाचिद् सूया सम्भवत्येवेतिभावः। व्यापिवैकुण्ठ इति । अप्रकटितं स्थान व्यापिवैकुण्ठं भूमौ प्रकटं वृन्दावनमितिविभेदः । केवलमिति । न तु पदाम्बुजेनास्माकमिव तस्य रसानुभव इत्यर्थः । ननु वृन्दावने भगवान् नित्यं तिष्ठत्यतो भगवतो लब्धलक्ष्मीत्येव वक्तुमुचितं भवतीत्यत आहुर्भगवत इति । नित्यं स्थितिम्। प्रकटस्थितिमित्यर्थः । तिष्ठन्नपि प्रकटो न तिष्ठति । पदचिह्नानि तु नित्यान्येव । प्रकटान्येव स्थाप्यन्त इति तुशब्दः । आधिदैविके तादृशलीलाधारे स्थाप्यन्ते । प्राकट्ये तत्र हेतुमाहुर्वृन्दावनं कर्तृ। स्वभूमेः सार्द्रताकरणेन क्वचित् प्रदर्शयिष्यति । आधारस्यापि वृन्दावनस्य 'स्वव्यापारे ही'तिन्यायेन कर्तृत्वम् । ननु भगवन्तमेव कुतो न प्रदर्शयति तत्राहुर्भगवांस्त्विति । स्वतन्त्रत्वान्न तत्र सामर्थ्यम् । ननु स्वतन्त्रत्वेपि भक्तवश्यत्वाद् भक्त्यैव प्रदर्शनीय इत्यत आहुर्भक्तेरिति । तथा तु सर्वत्रैव भविष्यति । वृन्दावने को विशेषः ? चिह्नदर्शनं त्वाधुनिकानामपि जायत इति न भक्तिसापेक्षमितिभावः । लक्ष्मार्णाति। तथा च मूले पदस्थितं यदम्बुजं चिह्नमुपलक्षणेन ध्वजादीन्यपि तैर्लब्धलक्ष्मीत्यर्थो ज्ञेयः। पादत्वमेव सम्पन्नमिति। ध्वजादिविशिष्टत्वमेव पादत्वमितिभावः। युक्तश्चेति। भूम्योपकृतस्तामुपकरोतीति युक्तम् । प्रतिष्ठाया निमित्तं पूर्वमुक्तम् । इदमपि निमित्तमिति चकारः । अस्मिन् पक्षे मूले यद् यस्माद् भूमेः शकाशादित्यर्थः। मत्तानां मयूराणां नृत्यं यत्र तादृशं वृन्दावनम्। गोविन्दवेणुमनु जातमिति भक्तिप्राप्तिरिति सिद्धम् । नन्विदं तु मयूराणामतो वृन्दावनस्य भक्तिज्ञानप्राप्तिराभासे कथमुक्तेत्यत आहुर्मयूरा इति । सततस्थित्यासाधारणधर्मतापत्तेर्वनभावापन्नाः । अतो वृन्दावनस्यैव स्वासाधारणधर्मे भक्तिप्राप्त्या प्रशंसोक्तेत्यर्थः । प्रेक्ष्येत्याद्येकं समस्तपदम्। तादृशं नृत्यमितिसमभिव्याहारात् कर्म। तूष्णीम्भावेति। तूष्णीम्भावः कार्यलक्षणं यस्य तादृशं भगवल्लीलाज्ञानमित्यर्थः । एक इति मयूर इत्यर्थः। जात्यपेक्षयैकवचनम् । अन्ये सर्वे इति । नानाजातीया इत्यर्थः। तूष्णीम्भावेन दोषाभाव उक्तः। सानुस्थितया अन्यद् द्वयमुक्तम् ॥ १० ॥

रूपवर्णनमिति । वेणोरितिशेषः । वेणुं स्वरूपतो वर्णयित्वा धर्मतो वर्णयन्तीत्यर्थः। वपुर्युक्तत्वं वेणोः स्वरूपमिति "बर्हापीडे"तिश्लोकोक्त'नादेनुभूयमान एवानुभूतं भवति न तु पृथगि'त्यादिना निरूपितमेव । तथा च रसद्वयनिरूपणं चरणनिरूपणमपि वेणुस्वरूपवर्णनमेवेतिभावः । प्रोढेति । ऐश्वर्यादिबोधनहेतुत्वप्रकारेणेत्यर्थः । धन्यास्त्वित्यत्र-वीर्यमिति । 'देवोऽन्वि'त्यारभ्यैवं मूर्छा जाता तेन कारणेन ततो देवस्त्रीभ्यो हेतुभ्यो महद् वीर्यं बोधितं जातमितिशेषः । वारणादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रत्यक्षे तृणादौ यासक्तिस्ततो वारणं सम्पाद्येत्यर्थः । योजयेदिति । पीयूषरूपं स्वधर्मं योजयेद् भगवानितिशेषः । नान्यथेति । मर्यादामार्गीयमत्रोपयुक्तं न भवतीत्यर्थः । परिपयोजनं

गोष्वेव न तु शावेष्विति । यशोबोधकत्वकथनेत्र गाव एवोक्ताः । अन्य इति सात्त्विका इत्यर्थः । इह स्थितमिति। निरूप्येष्वित्यर्थः । निरूपकाणां स्वरूपमाहुस्तद्गताश्चेति । उपलक्षणेन तत्तन्निरूपका-स्तथातथेतिभावः । तामसराजससात्त्विकानिर्गुणा प्रथमपर्याये । द्वितीये तृतीयेऽप्येवमेव क्रमः । लोके-स्मिन्निति । भक्तलक्षण इत्यर्थः । 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इतिवाक्यसम्मत्या हिशब्दः । भगवदीया अपीति । धर्मिसम्बन्धात् सामान्यतः श्रीप्राप्तावपि पूर्वोक्तन्यायेन परमां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। नन्वेवं पक्षिणां श्रीप्राप्त्या भगवद्गुणबोधनं कथं सम्पन्नमित्यत आहुः श्रियो हीति। सेवके तत्सिद्ध्या स्वामिनि कैमुत्येनैव सिद्धेतिभावः । अयं न्यायस्त्रिष्वपि ज्ञेयः। हरेश्चरणयोरिति । अत्रैवं विभागः। सर्वत्रानासक्तिः सामान्यवैराग्यम् । सैव त्यागविशिष्टा वैराग्य उत्कर्षः । तत्रापि हरिचरणरतिर्भक्ति-मार्गीयं वैराग्यम्। सैव सर्वस्वनिवेदनविशिष्टा तद्वैराग्य उत्कर्षः । तत्र हरेः शीतादिनिवारणरूपा सेवा पुष्टिमार्गीयं वैराग्यम् । सैव भक्तिविशिष्टा तद्वैराग्ये उत्कर्ष इति । तथा चैवमन्वयः । हरे श्चरणयोःप्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनविशिष्टा सती वैराग्ये भक्तिमार्गीय उत्कर्षः । पूर्वोक्तसामान्य वैराग्यतदुत्कर्षावप्यत्र सम्पन्नावित्यपिशब्दचकारौ । पुष्टिमार्गीयमाहुर्यदि हरेरपि हरिर्भवेत् तादृशत्वं च भक्त्या भवेत् सा सेवकोचिता सेवा पुष्टिमार्गीयमुत्कृष्टं वैराग्यमित्यर्थः । अत्रापि पूर्वोक्तवैराग्यतदुत्कर्षसमुच्चयार्थं चकारद्वयम् । एवं षण्णां तात्पर्यार्था उक्ताः । आभासेषु तु वाच्यार्था वक्ष्यन्त इतिविभागः। तत्रेति । हरिण्यादिष्वित्यर्थः। तुशब्देन स्वव्यावर्तने हेतुमाहु-र्ज्ञानं हीति । जानातीच्छतियतत इतिक्रमादेवं युक्तमिति हिशब्दः । आकर्ण्येतिल्यबाकर्णन-रूपज्ञानस्य पूजाविषयविषयकस्य गौणत्वमुक्तम् । पूजापदेनोत्कृष्टा क्रियोक्ता । प्रणयावलोकैरित्य-नेन ज्ञानमयद्रव्याण्युक्तानि । व्यापारेण व्यापारवानाक्षिप्तः। अवलोकनस्य व्यापारत्वात् । करणत्वं तु नेत्राणामेवेतिविभागः। स्वावलोकनरचितत्वपक्षे स्वस्य भगवज्ज्ञानमुक्तम् । भगवता प्रतिपूजितमा-त्मनि दधुरिति । भगवदवलोकनरचितत्वपक्षे भगवतो हरिणीज्ञानमुक्तम् । एतेन व्यापारोपि ज्ञानरूप एवोक्तः । एवमस्मासु नास्त्यतः सा व्यावृत्तिः स्वासामेवोत्तमत्वामितिपक्षव्यावृत्तिः । तदेवोत्तममिति । तदुत्तममेवेत्यर्थः। पूर्वपक्षमिति । सुधाभोगित्वाद् गोपिकानामेवोत्तमत्वामितिपक्षमित्यर्थः। हरिणानामिति। कृष्णसारसाहित्योक्तेरत्र पुंयोगे ङीष् न तु जातिलक्षणमितिभावः। सर्वत्रेति । गोनिरूपणान्तं केवला-भ्योन्या अन्यपूर्वा वर्णयन्ति । अतस्तासामेव प्रकरणात् सहकृष्णसारा इत्यनेन हरिणसहिता स्त्रिय उक्ता न तु केवला इतिभावः। निरीक्ष्येति। अर्थादाकर्णनमेवानेन विवृतं न तु पदान्तराध्याहारः। अग्रे निषेधात् । अग्रवाक्यादिति । "अस्तित्वयुक्त" इतिश्लोकोक्तादित्यर्थः । उद्धारप्रकरणादिति । "प्रकरणं देशकाला"विति निबन्धे लक्षणमुक्तम् । तथा चोद्धारकालादित्यर्थः । अनेनेति । वेषे वैचित्र्यकथनान्नृत्यसामायिकत्वसूचनेनेत्यर्थः। एवमिति। नन्दनन्दनपदेन स्वरूपतस्तदुक्तम् । वेषस्वी-कारकथनेन साधनतस्तदुक्तम् । समीप इति। उप समीप आत्त इत्यनेन हरिणीनां समीपे वेषस्वीकारो हरिणीषु स्वरूपानन्दस्य प्रवेशनार्थः। वेषसमये निरावृतस्वरूपदर्शनेन तथा भवति । वेषानन्तरदर्शने स्वाच्छादकादिविशिष्टत्वाद् धर्मसहितानन्दानुभवो भवेत् । अत एवात्यनुगृहीतस्यैव समक्षं भगवतः शृङ्गारादिकं कर्तव्यमितिमार्गमर्यादा । आकर्ण्येतिवन्निरीक्ष्येत्येव कुतो नोक्तम् ? तस्यापि द्विधा

व्याख्यानसम्भवादित्यत आहुः पशुदृष्टिरिति । सर्वरसेति । सर्वे रसा असाधारणा यत्र । सर्वरससाधारणेतिपाठे सर्वे रसाः साधारणा यत्र नत्वेकः कश्चिन्मुख्य इत्यर्थः । अनेनेति। भयस्वभावानामपि भगवन्निकटगमनेनेत्यर्थः । अर्थत आकर्णनरूपस्य निरीक्षणस्य गमन एव सम्भवान्निकटे गत्वेत्युक्तम् । निरोधोपीति । ज्ञानं हीत्यादिना स्वव्यावर्तने हेतुः पूर्वमुक्तः । अत्रापि हेतुरुच्यत इत्यपिशब्दः । बहुवचनेन सापत्न्याभाव उक्तः । भगवति पूजामिति । स्वकृतावलोकैः प्रियायाः सप्रणयावलोकस्मारणेन भगवतस्तोषणमत्र पूजा । ततस्तासु तथाभावजनकं तादृग्भावेन भगवत्कृतमवलोकनं प्रतिपूजनं ज्ञेयम् । कृतिरिति । अस्मिन् पक्षे प्रतिपूजितरूपा कृतिरर्थादुक्तेत्यर्थः । तोषणस्य धारणं स्थिरता । तथा सति प्रतिपूजितं भवत्येवेतिभावः । तुशब्दकृतपूर्वपक्षव्यावर्तनमुपसंहारेपि बोधयन्त्येतावदेवेति । सुधाभोगादिकं त्वधिकम् । आवश्यकमेतावदेवेत्येवकारः । अत एवास्मिन् पक्षे एतासां धन्यत्वमितिभावः ॥११॥

कृष्णमित्यत्र—आनन्दसाधन इति । आमुष्मिकैहिकफल इत्यर्थः । दिव्यदृष्ट्येति । मानुषभावराहित्येनेत्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणावस्था न स्यादितिभावः। विशेष इति । उद्धारविषयसजातीयत्वं हरिणीभ्यो विशेषः। अप्सरःस्वितिशेषः। तदाहुरिति। तत् तस्मादेतासु तत्सजातीयत्वबोधनार्थं चारुवेषनिमित्तभूतोत्सववतीनां वनितात्वमाहुरित्यर्थः । तथा चायमवान्तरपदस्याभासो ज्ञेयः । केवलमिति । यत्र वेषे कृते सति केवलं वनितानामेवोत्सवो भवत्येतादृशो वेष इत्यर्थकथनं न तु विग्रहः । वनितोत्सवाय वनिताभूषणार्थं चारुर्वेषो यस्येतिविग्रहः । उत्सवस्य भूषणहेतुत्वादुत्सवपदेन भूषणमुक्तमितिभावः । कृताभरणेति । अत्र कृतपदं नूतनवाचकम् । भगवतो वेषान्तरस्वीकारे स्वयमपि नूतनाभरणानि परिहितानीत्यर्थः । यथावेषेति । भगवतः पीताम्बरपरिधाने स्वयं नीलाम्बरपरिधानमितिवेषानतिक्रमेण शृङ्गारादिषु मध्ये यं रसं भगवान् प्रकटयति तदनतिक्रमेण चेत्यर्थः । अस्मिन्नुत्सव इति। अस्मिन् वेषे कृते सतीत्यर्थः। सर्वोप्युपाय इति। दिव्यदृष्ट्या दर्शनं प्रेम ज्ञानादिरन्तर्भगवदनुभवश्चेति । अनुभावकमिति । उद्दीपनेन रसानुभावकम् । क्वणितगीतयोः श्रवणमविलम्बेन शीघ्रमेव ततो विमानाद् भगवति प्रस्थापकमित्यर्थः । क्वणितपदस्यावृत्तिमभिप्रेत्य क्वणितश्चेति चकारः । तथा च तत्क्वणितं क्वणितवेणुविचित्रगीतश्चेतिसमासः । गीतस्य शृङ्गारोद्बोधकत्वेपि सर्वरसार्थत्वमुपपादयन्ति शृङ्गार एवेति । अन्यस्येति । शृङ्गाराङ्गत्वभावापन्नस्येत्यर्थः । यथेति । उपकरणानि चकाराद् भूषणानि सुवर्णस्यासमन्ताद् भरणं येषु तादृशानि न तु मध्यावकाशे लाक्षायुक्तानि कुर्वन्ति । तथा सुवर्णमयोपकरणवच्छृङ्गाराङ्गभूता एव रसा इत्यर्थः । नापीति । एतादृशीषु स्मरकृतस्ताद्विवेकापहारश्च न भवति तथापि प्रमेयबलात् तथा जातमित्यर्थः । तृतीयचरणीयविशेषणत्रयतात्पर्यमाहुर्भूमाविति । मृत्वा भूमाववतार इत्यर्थः । देवीनां मरणासम्भवादितिभावः । पद्भ्यामिति । अन्यभयाद् विमानं त्यक्त्वा गुप्ततया पद्भ्यामित्यर्थः । विमानगतीनां भूस्पर्शासम्भवादितिभावः । स्वत इति । उपायचातुर्येण विमानमेव तत्र नीत्वेत्यर्थः । विवेकापहारादितिभावः । अग्रे विवरणादेवमर्थो ज्ञेयः । असावधानता मोहपदार्थो ज्ञेयः । देवसहिता अपीति । 'देवानां मरणं नास्ती'ति प्रथमाध्याये 'गिरं समाधा' वितिश्लोके 'अमरा' इतिसम्बोधनेनोक्तमिति

व्याख्यातम् । अत एकेन रूपेण योगिन इवात्राप्यवतीर्णाः । पूर्वरूपं तु तत्र तिष्ठत्येवेतिभावः । तथा च देवपदेन तत्र स्थिता ज्ञेयाः। द्वितीयगीते "सह सिद्धै" रिति वक्ष्यते तन्न्यायेनात्रापि देवसाहित्यमुक्तम् । केवलानामिति । स्त्रियो विहाय स्वयमेवावतीर्णानामित्यर्थः । देवलोकस्थाः सर्वा एव स्त्रियोऽप्सरस इत्याशयेनाभासेऽप्सरसामित्युक्तम् । स्वपत्यन्वेषणार्थमिति । स्वपत्युरत्रावतीर्णं यद् रूपं तदन्वेषणार्थमित्यर्थः । निर्भयतया भगवद्दर्शनार्थमागमनं त्विन्द्राभिषेकानन्तरं वक्ष्यतेत एव द्वितीयगीते तथेतिभावः ॥१२॥

गाव इत्यत्र—तथा जाता इति। अभिलषिताप्राप्त्या मुमुहुरित्यर्थः । उत्तमाधमयोरिति। सात्त्विकत्वादुत्तमानां तामसत्वादधमानां देवस्त्रीणां गवां च यथोचितंसायुज्यलक्षणस्य मध्यमस्य सेवाफलस्याभिलाष इत्यर्थः । सायुज्यस्वरूपं सेवाफलविवृतेरवधार्यम् । देवस्त्रीणामागमनस्याशक्यत्वान्मोह उक्तः । गवां मोहे हेतुमाहुरसम्भावितत्वादितिशेषः । ता हीति । गावोन्यकृतवेणुनादेऽप्यासक्ताः कर्णोत्तम्भनं कुर्वन्तीतिशङ्कां परिहर्तुं कर्णोत्तम्भनहेतुवेणुनादस्य कृष्णकृतत्वमाहुरित्यर्थः । पशूनां तावद् विशेषज्ञानाभावः प्रसिद्ध इति हिशब्दः । एतेन कृष्णकृतनाद एव कर्णोत्तम्भनं कुर्वन्ति नान्यनाद इति सूचितम् । व्यञ्जकान्तरेति । स्वरूपमेव स्वव्यञ्जकमित्यर्थः । एतन्नादे विशेषं वक्तुं पीयूषपद-स्यार्थमाहुः सदानन्दो वाच्य इति । अन्यगीतस्य स्ववक्तृवाचकनियमाभावेपि भगवतोधिकस्य कस्यचिदभावाद् भगवत्कृतं गीतं सदानन्दवाचकमेव भवति । अतः सदानन्दकृतगीतस्य सदानन्द एव वाच्यः । अयमस्मिन्नादे विशेषः । अन्यकृतनादस्तु सरिगमादिरूपः स्वरमात्ररूप इतिभावः । तस्मान्नादनिष्ठरसानुभवार्थमत्रैव नादे कर्णोत्तम्भनं नान्यनाद इत्यर्थः । ननु भगवद्गीतस्य सर्वस्यैव सदानन्दवाचकत्वात् पूर्वश्लोकोक्तदेवस्त्रीणां कथं न रसानुभव इत्यत आहुर्मुखमित्यादि । तत्र सामग्री गुप्तैव स्थापितात्र प्रकटितेति पदत्रयेण सूचितमित्यर्थः । "द्वया ह प्राजापत्या" इत्यत्राधिदैविकसहितेन्द्रियस्य कल्याणत्वकथनेन तादृशशब्दस्यैव प्रमितिजनकत्वाद् देवता वागिन्द्रियं च शब्द-निष्ठरसमाप्तौ सामग्री । इतरविस्मृतौ निःप्रत्यूहं रसानुभवो भवतीति सापि सामग्रीति ज्ञेयम् । शाब्द-बोधे शब्दःकरणमतस्तत्सम्बन्धिनो धर्मा सामग्रीतिभावः । टिप्पण्यां वागाधिपतित्वाद्युक्तेरित्यादि-पदात् त्रिष्वपि कैमुत्यमुक्तम् । तथा च त्र्याधिदैविकस्य करणत्वे वाङ्निर्गमनरूपविषयेन्द्रियत्वमितर-विस्मारकत्वञ्च द्वारम्। तादृशशब्दाद् रसानुभवे किं वाच्यमितिकैमुत्येन रसपानं सूचितं भवति। भगवति देवतानां गोलकत्वं विषयाणां चेन्द्रियत्वमिति द्वितीयस्कन्धे स्थापितम् । अतो मुखपदं देवतावाचकं निर्गमपदं चेन्द्रियवाचकमितिभावः । एवं सामग्रीतो विशेषमुक्त्वा स्वरूपतोऽप्याहुर्गीतमिति । पूर्वोक्तं गीतं विचित्रं सर्वरसार्थमित्युक्तम् । इदं तु पीयूषत्वकथनात् षड् गुणा आत्मनि यस्य तादृशं भगवद्रूप-मित्यर्थः । अधरपीयूषषड्गुणत्वमग्रे व्युत्पाद्यम् । अत इति । सामग्र्या अपेक्षितत्वात् तां वक्तुं मुखे-त्यादित्रयमुक्तमित्यर्थः । अन्यथेति । पदत्रयस्य सामग्रीप्रकटनतात्पर्यकत्वाभाव इत्यर्थः । ननु तथा-प्युत्तम्भनं किमर्थमित्यत आहुरितरेति । अतिबालका इति । किञ्चित्प्रौढा वत्सास्तु गोष्ठ एव तिष्ठन्तीति तेषां तादृशत्वमसम्भावितमित्यातिपदम् । घोषे वेति । सायं गवां घोषे समागमनानन्तरं वा वत्सानामेवम्भावः । तदा प्रौढवत्सानामपि तथा सम्भवतीत्यतिपदं न देयमितिभावः। स्तनादिति।

गृहीतमितिशेषः। तथा च स्तनगृहीतं पयःकवलं स्तनपयःकवलं मध्यमपदलोपी समासः। स्रुतं तद् येषामितिविग्रहः। मातृणां स्तनाद् गृहीतं पयःकवलं येषां मुखात् स्रुतं बहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः। स्रावे हेतुर्न तस्येति। यत इति शेषः। ग्रहण इव नादश्रवणे गिलनक्रियाया निवृत्तत्वात् तस्य पयसो नान्तः प्रवेशो यतोतः स्राव इत्यर्थः। सन्दिग्धमिति। ग्रहणगिलनयोर्मध्ये कालस्य दुर्लक्ष्यत्वादितिभावः। प्रमाणमाहुरिति। स्मपदस्य प्रसिद्ध्यर्थकत्वात् प्रसिद्धिहेतुभूतं प्रत्यक्षं प्रमाणं स्मपदेन सूचितमित्यर्थः। तस्थुर्गाव इति। मोहो गवामेव। पयःस्रावश्च शावानामेव। क्रियानिवृत्तिस्तूभयेषामपीत्यर्थः। तथात्व इति। क्रियानिवृत्तौ। दृशात्मनि गोविन्दस्पर्शो हेतुरित्यर्थः। स्पृशन्त्य इतिस्त्रीलिङ्ग-प्रयोगोपि वत्सानामपि क्रियानिवृत्त्युक्तया तद्धेतुः। किञ्चित्स्पर्शः समभिव्याहाराद् प्राप्त एव। गवां तु पूर्वाघोक्तरसपानवत्त्वात् सर्वथा तथेतिभावः। तुल्यतेति। हीनजातीयानां ब्रह्माविर्भावे तुल्यतास्फूर्त्या स्पर्शः सम्भवतीत्यर्थः। दोषाभावार्थमिति। हीननिष्ठत्वेन भावाभासत्वाभावार्थमित्यर्थः। तेषामेवेति। गवादीनामित्यर्थः। इन्द्रः। परमैश्वर्यं प्राप्तः। पुष्टिमार्गीयम्। तत्र मर्यादातिक्रमो भवतीतिभावः॥१३॥

प्राय इत्यस्याभासे—श्रवणमिति। नादनिष्ठरसानुभवः शक्तितात्पर्यनिर्धार इत्यर्थः। अत एवानुवादे 'सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्त' इति वक्ष्यते। सङ्गेति। मृगीणामिव कृष्णसारसङ्गाद् गवामिव कृपयैवं-ज्ञानमार्गानिरूपणेन ज्ञानसम्पादनाद् वा तथा भवतीतिभावः। सम्भावनेति। मुनित्वनिरूपणपूर्वक-मित्यर्थः। व्याख्याने—भगवदाविर्भावादिति। सर्वात्मकस्य भगवतो माता सर्वेषामेव मातेत्येता अप्यम्बेत्युक्तवत्य इत्यर्थः। एतद्विषयकपतित्वस्य वक्ष्यमाणत्वादेवंव्याख्यानमसमञ्जसमिति केचिदि-त्युक्तम्। स्वयं तु गृहकन्यकापक्षे तत्त्वेनाम्बेतिव्यवहारो भिन्नपक्षेपि "दयार्थे तथे"त्युक्तमेव। मुनित्वं श्रोतॄन् प्रति स्वयमुपपादयन्ति वक्त्रीणां कुमारिकात्वेन ऋषित्वादित्यर्थः। ते हीति। ये विहगास्त इत्यर्थः। मूले य इतिपदस्य ये विहगास्ते मुनयोत एवं शृण्वन्तीति पूर्वत्रान्वयो ज्ञेयः। उत्तर-त्रान्वये श्रवणं मुनित्वे हेतुः स्यान्न तु मुनित्वं श्रवणे तथा चाभासो विरुध्येत। अत्रेति। अत्र नादे सुधारूपो भगवानाविर्भविष्यतीत्यर्थः। अत एवेति। मुनित्वादेव पूर्वोक्तं ज्ञात्वैवं शृण्वन्तीत्यन्वयः। कृष्णार्थमेवेति। येषां क्षणःकृष्णार्थमेव भगवद्भावनयैव यातीत्यर्थः। यावदित्यादि। द्रुमभुजानारुह्य पूर्वं कृष्णेक्षणास्ततस्तादृशा एव शृण्वन्ति ततो मीलितदृशः शृण्वन्ति। कृष्णेक्षणत्वे मीलितदृक्त्वं न सम्भवतीत्येवंविभागेन व्याख्यानम्। तत्रैव स्थिता इति। मीलितदृश इतिशेषः। रसान्तरमिति। नादः स्वनिष्ठस्वरूपदिदृक्षामव्यक्तत्वान्नोत्पादयिष्यतीत्यर्थः। तथा सत्युड्डीय गमनं स्यादितिभावः। रसान्तरेण वेति। पूर्वानुभूतेन कृष्णेक्षणरसेनोड्डीय गमनं नादस्य मधुरत्वान्न भविष्यतीत्यर्थः। वेणोः कलत्वं व्युत्पादयन्ति तत इति। गीतं वेति। मधुरमेवोत्पद्यत इति पूर्वेणान्वयः। गीतनिष्ठं माधुर्यमाहुर्भगवदुक्तेति। गीतस्य विशेष्यत्वपक्ष उदितमुदयं प्राप्तमित्यर्थः। द्वितीय उदितं कथितमित्यर्थः। मुखमुद्रणे हेत्वन्तरमपि स्वयमाहुः कोलाहलश्चेति। स्यादितिशेषः॥१४॥

नद्यस्तदेत्यत्र—तदुपधार्येत्येतावत आवृत्तिरित्याशयेनाहुर्निश्चित्येति। श्रुत्वेति। अत्रत्य-कामस्वरूपमाहुर्मनोभवोत्र विवेक इति। विवेकसहितोत्र मनोभवो न तु देवस्त्रीणामिव नुन्नसास्त्व-जनकः। तथा सति तासामिव नदीनामपि भगवत्यनागमनं स्यादितिभावः। विवेक इत्यर्थ

आद्य''जन्तम् । विवेकसहित इत्यर्थः । नदीनामपि देवतात्वादिति । स्वीकृतमानुषभावस्य तासामपि मानुषत्वेनावतारं विना भोग्यत्वाभावादित्यर्थः । अप्सरसामपि देवीत्वादेवानागमनमुक्तमित्यपिशब्दः । नदीगतामविद्यामिति । भगवदनुपयोगिदेहसम्बन्धमित्यर्थः ॥१५॥

इष्ट्वेत्यत्र—सर्वशक्तीति । ज्ञानक्रियाशक्तिसहित इत्यर्थः ॥१६॥

पूर्णा इत्यत्र—साक्षादिति । तृणेषु रूषितमितिपक्षे तत् कुङ्कुमं रजःसंयुक्तं भवति तादृशं ताभिर्गृह्यत इति साक्षाद्रजःसम्बन्धिन्यः । अस्माभिस्तु स्वोत्तमत्वभावनया तादृशं न गृह्यत इति न तथेतिभावः । वृन्दावनस्य देवकीसुतपदाम्बुजत्वं पूर्वं व्युत्पादितम् । एतासां सततं तत्र स्थितिरतः साक्षाद्रजःसम्बन्धात् पूर्णा जाताः । पूर्णतास्वरूपं श्लोकान्ते निरूपयिष्यन्ति । एतासां त्वाराधनेन फलसिद्धिरतः साधनानुरूपमेव फलम् । तद् वक्ष्यन्त्यग्रिमाध्याये ''याताबला'' इतिश्लोके । ''अलौकिक देह'' क्रमेण ''फलत्रय''स्य सेवाफलोक्तस्य सम्पत्तिस्तु रजसैव भवतीति ता एव पूर्णा जाताः। उरुगायेत्यस्यावान्तरपदद्वयार्थमाहुः सर्वेति । रागोनुराग इत्यर्थः। एतल्लक्ष्म्यां दाम्पत्याभावाद् दयितात्वं व्युत्पादयन्ति रसदातृत्वेनेति । तया वेति । लक्ष्म्या स्वालङ्कारार्थमेव निर्माय स्वहृदये लिप्तमित्यर्थः । अथवेति । शक्तिषु लक्ष्म्या प्रसादत्वेन दत्तं ताभिः स्वस्तनेषु मण्डितम् । तदा लक्ष्म्याः दयितानां प्रियाणां शक्तीनां स्तनेषु मण्डितेनेतिमूलार्थः । तत इति । लक्ष्मीस्तनाच्छक्तिस्तनाद्वा बन्धविशेषे भगवच्चरणारविन्दे समागतमित्यर्थः । एतमेव पक्षमाश्रित्य तृणेषु रूषितमिति वक्ष्यते । आद्यपक्षे लक्ष्म्या शक्तिभिर्वा स्वस्तनस्थितं पुलिन्दीभ्यो दत्तं ताभिः स्वस्तने तृणेन रूषितमिति तृणरूषितपदस्यार्थः । एतस्यैव पदस्यार्थान्तरमाहुरथवेति । अस्मिन् पक्षे भगवता दयितायाः लक्ष्म्याः शक्तीनां वा स्तनेषु मण्डितेनेत्यर्थः। 'कुङ्कुमेन कुचान् लिम्पन्त्य' इतिवक्तव्येपि क्वाचिदप्यवयवेषु तल्लिम्पनमाधित्यागहेतुरिति कुचानामीप्सिततमत्वाभावात् कुचेष्वित्युक्तम् । आननकुचेषु स्वात्मानं लिम्पन्त्य इत्यर्थः। लक्ष्मीप्रवेशादिति । लक्ष्म्यावेशादित्यर्थः। एतस्य कुङ्कुमस्य लक्ष्म्यसाधारणधर्मत्वात् तद्धारणे लक्ष्म्यावेशादयोगोलकन्यायेन लक्ष्मीत्वमेव सम्पन्नमितिभावः। अत इति। रजसा योग्यतासिद्धौ कुङ्कुमधारणे लक्ष्म्यावेशे जाते सत्युपभोगेन त्यक्ताधित्वादित्यर्थः । अस्माकं त्वाधिरस्तीतिभावः । अलौकिकीति । अग्रिमश्लोके तथासूचनादुत्थापनभोगसामायिकीयं कथेति तत्समये तादृशकुङ्कुमप्राप्तिस्ततो लक्ष्म्यागमने सत्येताभिस्सह रमणमित्येतद्रमणकथा लक्ष्म्याप्यज्ञातेत्यर्थः । भगवाञ् श्रुत इति । तावत्पर्यन्तं लक्ष्मीसख्यः पुलिन्दीभिः सह भगवत्कथां कथयन्तीतिभावः । कामस्याधिजननं व्युत्पादयन्ति कामो हीति । पीडानिरूपकस्तज्जनक इत्यर्थः ॥१७॥

हन्तेत्यत्र—भगवद्भक्तसङ्गादिति । पर्वतप्रेरणया कन्दमूलसमानयने कुङ्कुमप्राप्तिर्जातेतिभावः। तथा भवेदिति । त्यक्ताधित्वं भवेदित्यर्थः । अथापीति । दासो हि मानं तनोतीति तावता दासत्वं सिध्यति न तु तद्वर्यत्वमित्येवं व्याख्यानम् । व्रजस्य समृद्धिमत्त्वेप्ययं गुणातीतत्वान्निर्धनस्तादृशस्य पानीयकन्दादिकं स्वार्थं सज्ञाद्यमेवेति तथापि प्रयच्छतीत्यर्थः । एवमपि धर्मिष्ठत्वं सिध्यति न दासत्वमित्याशङ्क्याद्यविशेषणसहितेन तत् सिध्यतीत्याहुः सन्तोष इति । अन्ते—पर्वतप्रेरणयेति । गोवर्धने कामरूपित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् केनचिद्रूपेण प्रेरयतीतिभावः ॥१८॥

गा गोपकैरित्यस्याभासे—तस्मिन् कथं कृपेति । अस्मन्निष्ठरसं परित्यज्य तन्निष्ठकन्दादिभोग इत्यर्थः । व्याख्याने **विपरीतं हीति** । प्रमेयं मर्यादानाशकमित्यर्थः । **नयतोः सतोरेवं स्वत एव भवतीत्युक्तेरर्थमाहुः साक्षादिति** । तथा च यत्र गोवर्धने पुलिन्दीषु च साक्षात्कृतिस्तत्र वैपरीत्ये किं वक्तव्यमिति कैमुत्यपुरःसरं दृष्टान्तो ज्ञेयः । **हेतुत्रयमिति** । कारणत्रयमित्यर्थः । गवां वने नयनं ज्ञानजननद्वारा परम्परया हेतुः पुलके वेणुस्वनःसाक्षाद्धेतुः । वेणुनिष्ठानि कलपदानि पक्षान्तरे भगवच्चरणानि च गतिमतामस्पन्दने हेतुरितिविभागः। **चरणैर्वेति** । अस्मिन् पक्षे कलपद"मर्थ आद्यज"न्तं कलसिञ्जितनूपुरवत्वात् पदानां कलत्वं विवरिष्यन्ति । **अत इति** । वने गवां नयनादित्यर्थः। वनानां निर्दुष्टत्वे हेतुमाहुर्**गवामिति** । गोगोपसम्बन्धे तन्निष्ठशुद्धिधर्मौ वनेषु गच्छतस्तदानिर्दुष्टानि भवन्तीत्यर्थः। ततो वेणुभुक्तशेषभोगात् पुलको भवति पुष्पमधुधारारूपः । वेणुनिष्ठकलपदानां श्रवणार्थं गतिमतामस्पन्दनं सर्वानुभवसिद्धमिति तदनुक्त्वा भगवच्चरणानां हेतुत्वं साधयन्ति **ये पुनरिति** । **अत एवेति** । चलनाभावाद्धेतोस्तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **तामवस्थामिति** । कलचरणावस्थामित्यर्थः। **गा नयतोर्वेणुस्वनैस्तरूणां पुलको निर्योगपाशकृतलक्षणयोः कलपदैर्गतिमतामस्पन्दनमिदं तनुभृत्सु विचित्रं भवतीत्यन्वयः।** वेणुनिष्ठकलपदपक्षे **वेणुस्वनैरित्यस्यावृत्तिर्विशेषणेन** विशेष्यलाभो वा ज्ञेयः। **सर्व एवेति** । गोपिकादय इत्यर्थः। **बध्नीत इति**। रामकृष्णौ बध्नीतस्तदा तयोः प्रयास इतिलक्षणकभययुक्ता अस्पन्दनपूर्वकं रसं समर्पयिष्यन्तीतिशेषः । तरुषु विशेषमाहुः **स्थावराणां त्विति** । जङ्गमानामस्पन्दनेन प्रतिबन्धाभावमात्रं रसप्राकट्यं तु भगवदुद्यमेनैव भवति स्थावराणां तु भगवति वनं गते प्रभुप्रयासभयात् स्वत एव भगवदुद्यमं विनैव मधुधारा भवन्तीत्यर्थः । द्वितीयव्याख्याने—**तत्त्वं युक्तमिति** । पुलकवत्त्वमित्यर्थः । **अत इति** । पुलकस्य युक्तत्वादित्यर्थः । अन्ते—**तच्चेति** । दोहनसमये कलपदामृतवेणुगीतिभावात् स्वरूपनिष्ठेन महिम्ना महत्त्वेन निर्योगपाशादिनैव रूपज्ञानमित्यर्थः । **सर्वमिति** । निर्योगपाशादिकमपीत्यर्थः । **निर्योगेत्यस्यार्थमाहुस्तत्रापीति** । रूपज्ञानेपि रसवद्भ्यः सकाशाद्रसजिघृक्षा प्रभोर्जातेति प्रभुमनोधर्मज्ञानमतिचित्रमित्यर्थः । **एवं सतीति** । तादृशमनोधर्मज्ञाने सतीत्यर्थः । तृतीयव्याख्याने—**परित इति** । पदानां कादाचित्कं दर्शनमितिहेतोस्तेषां सिञ्जितानामव्यक्तता भगवदीयनिश्चयाभाव इत्यर्थः । श्लोकव्याख्यानान्ते—**अत इति** । "बर्हापीडे"तिश्लोकस्यैव त्रयोदशश्लोकैर्विवरणकथनेन तादृशस्य भगवतो वृन्दारण्यप्रवेशकथनादित्यर्थः ॥१९॥

॥ अष्टादशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

॥ द्वितीयं परिशिष्टम् ॥

॥ लालुभट्टजिद्योजिता श्रीवेणुगीताध्याययोजना ॥

अष्टादशाध्याये कारिकासु तद्गुणेषु प्रसक्ता हीति । नन्वत्राष्टादशाध्याये **गोपिकानामासक्तिर्निरूप्यत** इत्युक्तं तत् कथं सम्भवत्यासक्तेः स्फुटमकथनादित्याशङ्क्य गुणासक्तिरूपकार्येण भगवदासक्तिरनुमीयत इत्याहुस्**तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हीति** । **हि** यतस्तस्मिन् भगवति ये **आसक्तास्त एव गुणासक्ता भवन्तीत्यतो** गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्ज्ञाप्यत इतिभावः । नन्वासक्तेरुद्बोधस्तु कोकिलकूजनादिना भवति तत् स्वयं भगवता किमर्थं कृत इत्याशङ्क्य नात्रोद्बोधनमात्रं भगवता कृतमपि तु सर्वोपि सामग्री प्रभुणा कृतेत्यासक्त्युद्बोधोपि हरिणा कृत इत्याहुर्**आसक्तिः प्रेमपूर्वैवे**त्यारभ्य **न केनचिदि**त्यन्तेन । आसक्तेः**पूर्वावस्था प्रेम** । तदपि प्रभुणैव स्वस्मिन् व्रजभक्तानां **कृतं** प्रमाणप्रकरणे । ततोस्मिन् प्रकरण आसक्तिः कृता । ततो वेणुकूजनेन तदुद्बोधोपि **हरिणैव** कृत इति व्यक्तमेव । यतोऽङ्गीकारेणैव प्रभुःसर्वं साधयति । तथा च **साधनानि स्वयमेव सम्पाद्य फलं प्रयच्छतीति पुष्टिमार्गे प्रभुप्राप्तौ प्रभुरेव साधनम्** । " यमेवैष वृणुते तेन लभ्य " इतिश्रुतेः । **विद्यान्ते वर्ण्यत** इति । " विद्ययामृतमश्नुत " इतिश्रुतेर्विद्यां विना न भगवत्प्राप्तिस्ततोत्र व्रजजनेष्वपि सा निरूपणीयातो " बर्हापीडे "त्यन्तश्लोकपञ्चकसङ्ख्यासूचितपञ्चपर्वविद्यासिद्धौ गुणवर्णनलक्षणा भगवत्प्राप्तिरभूदितिभावः । विद्यायाः पञ्च पर्वाणि । " वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशे"दितिवाक्यात् । इदं त्ववधेयम् । लीलास्थजीवानां विद्याप्यलौकिकी । सा घोषसुन्दरीणामपि सम्पन्ना । तथा हि भगवदातिरिक्तेषु रागाभावो **वैराग्यम्** । रसात्मकत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं **साङ्ख्यम्** । चित्तस्य भगवदेकपरत्वं **योगः** । भगवद्विरहे तापक्लेशानुभव**स्तपः** । मुक्त्यन्तपुमर्थाकाङ्क्षारहिता भगवदासक्तिर्भक्तिरिति पञ्चपर्वा पुष्टिमार्गीयविद्या व्रजसुन्दरीणां सिद्धा । तत्र पञ्चममासक्तिरूपं पर्व । तदत्राध्यायार्थत्वेन निरूपित " मष्टादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटे"त्यनेन । **कालाधिक** इति । " अक्षण्वता " मित्यादित्रयोदशश्लोकैर्निरूप्यमाणो भगवान् कालातीत इति सूचयितुं कालस्य द्वादशात्मकत्वात् तदधिकत्रयोदशसङ्ख्यया कालातीतत्वं सूच्यते । एवं सति कालातीतत्वे तत्र त्रयोदशश्लोकेषु निरूप्यमाणानां स्वरूपगुणलीलादीनां नित्यत्वं सिद्धमेव । **पुरुषोत्तम** इति । पुरुषस्य द्वादशाङ्गत्वात् तदधिकत्रयोदशसङ्ख्यया त्रयोदशश्लोकेषु प्रतिपाद्यस्य पुरुषोत्तमत्वं सूच्यत इतिभावः ॥ कारिकाः १–४३॥

इत्थं शरदित्यत्र—आधिदैविकपर्यन्तमिति । आधिदैविकशब्दोत्र परोक्षवादरीत्या निकुञ्जादिप्रदेशवाचकः ॥ १ ॥

कुसुमितेत्यत्र—कुसुमिता ये वनराजयस्ताभिरिति । इह ये **वनराजय** इतिपुल्लिङ्गमुक्त्वा **ताभिरि**तिस्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् वनस्थितवृक्षादीनां स्त्रीभाववत्त्वं ध्वनितम् । तेन चिद्रूपतोक्ता । **मधुपतिरवगाह्येत्यत्र—मधुपतिर्गाश्चारयन्नि**ति । इह मधुशब्दो यादवपरत्वेन कैश्चिद् व्याख्यातः । तथा

१ व्रजेतिपाठोपि ।

सति तात्पर्यशून्यत्वं स्यादतस्तात्पर्यविशेषलाभाय **मधुपतिपदं** प्रकारान्तरेण व्याचक्षते **वसन्ताधिपतिः सरसः शृङ्गारात्मेति** । **क्रियाज्ञानसहित** इति । " यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति"रितिश्रुतेः परब्रह्मणः क्रियाज्ञानसाहित्यं सर्वदापेक्षितम् । तदत्र क्रियाशक्तिरूपा गोपास्तैर्गोचारणादिक्रिया सम्पाद्यते । अत एव " प्रेमप्रवृद्धमुदित " इत्यस्य सुबोधिन्यां वक्ष्यते " गोपैर्गोचारण"मिति । ज्ञानशक्तिरूपो **बलदेवस्तेन** लीलाप्रतिबन्धकीभूतानां दैत्यानां मायिकवत्सादिरूपाच्छादितानां यथार्थज्ञानं तन्मारणं भक्त-" रक्षा " **च** । तदेतत् " प्रेमप्रवृद्धमुदित " इत्यस्य **विवृतौ** वक्ष्यते " **बलभद्रेण रक्षे**"ति । **फलप्रकरणेपि** वक्ष्यते " यथा प्रमाणे रक्षायां बलभद्रोपयोग " इति । एवं प्रतिबन्धनिवृत्तौ भक्तैः सह भगवान् स्वच्छन्दं क्रीडति । एवमुभयशक्तिसाहित्यप्रयोजनं ज्ञेयम् । **देवतोद्बोधनायेति** । **देवताशब्दे**नात्र सरित्सरोवरमहीध्रनिकटवर्तिन्यो व्रजसुन्दर्यो ज्ञेयाः ॥ २ ॥

तद् व्रजस्त्रिय इत्यस्याभासे—**भगवदुद्बोधार्थ**मिति । यथा भगवता वेणुनादेन व्रजस्त्रिय उद्बोधिता एवं स्त्रीभिरपि गुणगानेन भगवानुद्बोधनीयः । उभयत्र शब्दस्यैवोद्बोधकत्वम् । **उद्बोधनं** नामोद्बोधकस्याभीष्टकार्यपरतया स्थापनम् । **तद् व्रजस्त्रिय** इत्यस्य विवरणे—**एवं स्मरो**पीति । यथा सर्वे लीलोपयोगिनो व्रजसीमन्तिनीप्रभृतय उत्थिताः स्वस्वसेवासमयमवधार्य सावधाना जाता **एवमाधिदैविकः स्मरोपि** लीलासामग्रीमध्यपातित्वादुत्थितो व्रजभक्तानां मानापनोदनादिकार्यार्थं तन्मनसामौत्कण्ठ्यादिसम्पादनेन स्वसेवासमये सावधानोभूदित्यर्थः । **तन्मध्ये काश्चन स्मरेण मूर्छिता एवेति** । मूले **काश्चि**दितिपदद्वयोक्त्या वेणुनादश्रवणकर्त्रीष्वपि श्रवणानन्तरमनुवर्णनं काभिश्चिदेव कृतं न तु सर्वाभिरिति ज्ञापितम् । वर्णनाकरणे कारणमाहुः **स्मरेण मूर्च्छिता** एवेति । तत्र कासाञ्चिन्मूर्छा न जाता तत्र किं कारणमित्याहुः **काश्चित् पुनःकृपया भगवत्सङ्गं प्राप्येति** । तथा च कृपाविशेष एव मूर्छाभावे भगवत्सङ्गे च कारणमित्यर्थः । सङ्केतान्तरो ज्ञेयः । **तासामपि पुनः कामोद्बोध** इति । वर्णनार्थं कृतेन कृष्णचेष्टितस्मरणेन जातो यः **कामोद्बोध**स्तस्मिन् सति वर्णनाशक्तिर्जातेत्यर्थः । पूर्वं वेणुकूजनवेणुगीताभ्यां स्मरोदयो जातः कृष्णचेष्टितस्मरणेन च विशेषतो जात इति ज्ञापयितुं पुनःपदं सुबोधिन्यामुक्तम् । **अन्ववर्णयन्** । वर्णितवत्य इति । "अक्षण्वता" मित्यादित्रयोदशभिः श्लोकैरित्यर्थः । अत एवा "क्षण्वता"मित्यस्याभासेनुवर्णनमेवेत्युक्तम् । इदमत्र बोध्यम् । "अन्ववर्णय" न्नित्यनेन व्रजसुन्दरीकर्तृक "मक्षण्वता" मित्यादित्रयोदशश्लोकोक्तं वर्णनमुक्तं श्रीशुकेन । ततः कथमवर्णयन्निति प्रकारजिज्ञासायां " तद् वर्णयितुमारब्धा " इत्यनेनारम्भदशायां स्मरवेगकृतः प्रतिबन्ध उक्तस्ततो भगवता तासां गुणवर्णनशक्तिसम्पादनार्थं "नटवरे"तिपदद्वयवाच्यं विप्रयोगसंयोगरसात्मकं धृतबर्हापीडत्वेनोद्बुद्धरसस्वरूपं कर्णिकारस्थापनेनोच्छलितरसभावं पीताम्बरधारणेन गुप्ततया सम्पादितरसताकं वैजयन्तीवनमालोभयवैशिष्ट्येन शृङ्गाररसोपयोगियावद्रससम्बन्धियशोद्योतकं सुधाज्ञापितस्वीयभोग्यत्वसूचितं स्त्रीभावं स्त्रीभावसूचितभक्तपरतन्त्रताकं शुद्धपुष्टिमार्गीयरसस्वरूपं वेणुरवेण बोधितम् । तदा श्रोत्रद्वारा नादप्रवेशे नादान्तर्वर्तिसुधासम्बन्धात् पूर्वोक्तप्रकारकरूपं श्रोत्रीणां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु पूर्णमाविरभूत् । तदेतद् " बर्हापीड" मितिश्लोके श्रीशुकेन वर्णितम् । " वृन्दारण्यं प्राविश " दित्युक्त्या व्रजसुन्दरीणां हृदये प्रवेशकथनादेतासां हृदयस्य वृन्दावनरूपत्वाद् " वृन्दावनं सखि भुव" इत्यस्य सुबोधिन्यां तथा वक्ष्यमाणत्वात् । एवं सुधासंवलितनादद्वारा स्वरूप-

स्य हृदयप्रवेशे सुधाधिक्योक्त्या गलनरूपवर्णनमभूत्। तदेत“द्दिति वेणुरवं राज” न्नितिश्लोकेनोक्तम्। तथा च सिद्धमेतत्। “स्वसखीभ्योन्ववर्णय” न्नित्यस्य प्रकारजिज्ञासायां “तद् वर्णयितुमारब्धा” इत्यनेन वर्णनारम्भे प्रतिबन्धमुक्त्वा “बर्हापीड” मित्यनेन प्रतिबन्धाभावपूर्वकं वर्णनशक्तिहेतुमुक्त्वे “त्विवेणुरव” मित्यनेनानुवर्णनं समर्थितमिति सर्वं सुस्थम्॥ ३॥

तद् वर्णयितुमारब्धा इत्यस्य विवरणे—**कार्यतः कारणतः स्वरूपतः फलतश्चेति** वेणुगीतस्य चतुर्धा वर्णनम्। तत्र यद्यपि वर्णनारम्भे प्रतिबन्धोभूत् तथापि प्रतिबन्धनिवृत्तौ चतुर्धा वर्णनं जातमेव। तत्र वेणुगीतस्य **कार्यतो** निरूपणं “वृन्दावनं सखि भुव” इत्यादिश्लोकेषु। **कारणतो** निरूपण “मक्षण्वता” मितिश्लोके। वेणुगीतकारणस्य भगवन्मुखस्वरूपस्य निरूपणात्। **स्वरूपतो** निरूपणं “गोप्यः किमाचरदय” मितिश्लोके। **फलतो** निरूपणं “गा गोपकै” रितिश्लोके। **नादेनुभूयमान एवानुभूतं भवति न तु पृथगिति**। गानकर्तॄणां दूरस्थत्वेन भगवद्वियुक्तत्वान्नादद्वारैव स्वरूपानुभव इत्यर्थः॥४॥

बर्हापीडमित्यस्याभासे—स्वयं वर्णयतीति। शुको वर्णयतीत्यर्थः। **तथात्वज्ञापनायेति**। गोपिकानां वर्णनाशक्तिज्ञापनायेत्यर्थः। **बर्हापीडमित्यत्र—वाक्यार्थो वर्णनीय इति**। गोपिकाभिर्वर्णनीयो वेणुरवोत्र “बर्हापीडे” तिश्लोके **वाक्यार्थो** मुख्यत्वेन भवतीत्यर्थः। **तथा सतीति**। वेणुरवस्य वाक्यार्थत्वे वेणुरवप्रतिपाद्यस्वरूपस्य वेणुनादस्य क्रीडायाश्च प्रतिपाद्यत्वं स्यादित्यर्थः। **स्वरूपेत्यादि**। “वपुर्बिभ्र” दित्यनेन स्वरूपं “रन्ध्रान् वेणोः पूरय” न्नित्यनेन गुणा “वृन्दारण्यं प्राविश” दित्यनेन च लीलोक्तेति ज्ञेयम्। **नृत्यन्मयूरानुकरणं चेति**। मुकुटधारणं शोभाधायकमुद्बुद्धपूर्णरसात्मकतासूचनाय नृत्यन्मयूरानुकरणं चेति चकारार्थः। **केवलो नाट्य इति**। **केवल इति**। उद्दीपनादिसामग्रीरहितो विप्रलम्भ इत्यर्थः। अभिनये तथैवोपलभ्यमानत्वात्। अभिनेतारो हि पुष्पादिसामग्रीं हस्ताभिनयेनैव प्रदर्शयन्ति। न हि तत्र पुष्पाणि सन्त्यतो विप्रलम्भस्य सामग्रीराहित्यात् केवलत्वम्। यद्यपि भगवद्विप्रलम्भस्यालौकिकत्वान्मनसा भाव्यमानापि सामग्री सत्यरूपैव तथापि सामग्र्या अनाविर्भावितत्वात् केवलत्वम्। तथा चाविर्भूतसामग्रीविशिष्टत्वं संयोगरसत्वमनाविर्भूतसामग्र्यभिन्नरूपत्वं विप्रयोगरसत्वमितिविवेकः। **भगवतो वपुरुभयविधमिति**। अत्रेदं ज्ञेयम्। लौकिके विरहे पुरुषाधिकरणको रसो न तु पुरुषो रसरूपो भगवति त्वलौकिकत्वाद् “रसो वै स” इतिश्रुते रसरूपत्वमतो भगवद्वपुष एव संयोगविप्रयोगात्मकत्वमुक्तम्। युगपद्रसद्वयात्मकतायाः श्रुतिसिद्धत्वेपि युक्त्यगोचरत्वं यद्यपि प्राप्तं तथापि वनस्थितभक्तैस्सह संयोगात् संयोगरसात्मकत्वं व्रजस्थितभक्तैः सह वियोगाद् विप्रयोगरसात्मकत्वमिति युक्तिविरोधो न शङ्कनीयः। रसस्य भगवदभेदाद् भगवद्वपुषोपि भगवदभेदाद् भगवतो वपुरुभयविधमित्युक्तम्। **नटवरवपुष इति**। **नटवरवद्** वपुर्यस्येत्युक्तेर्वपुषःस्वरूपात् पार्थक्यमायातीतिपार्थक्यनिराकरणाय वपूरूप इत्युक्तम्। **गोपिका वासो न गणयेयुरिति**। रसोद्बोधेनैवात्यार्त्या भगवद्वाससः पीताम्बरस्य गणनामकृत्वावलोकनं कुर्युस्तथात्वे रसस्य प्राकट्याद् रसाभासःस्यादतो गोपनार्थं पीताम्बरस्य मायारूपत्वं निरूपितम्। माया हि भगवत्साक्षात्कारे जवनिकेव तिष्ठति। प्रकृतेपि रसाच्छादिका जातेतिसूचनार्थं व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता। पीताम्बरस्य भगवत्स्वरूपगोपनान्मायात्वम्। **वै निश्चयेन सर्वत्र जयप्रकाशिकेति**। “साक्षान्मन्मथमन्मथ” इतिवाक्या-

दाधिदैविकमन्मथजेतृत्वं स्वरूपलावण्यस्य कमलादिजेतृत्वं नयनयोरेवं सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्तीति ज्ञेयम्। **वै निश्चयेने**तिव्युत्पत्तिस्तु नैरुक्ती ज्ञेया। **तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेने**ति। भगवत्कर्तृकं भोगं विना न सम्भवतीत्यर्थः। तथा च यदा फलप्रकरणे भक्तनिष्ठसुधां भगवान् भोक्ष्यते तदनन्तरं रसाधिक्ये भक्ताः साक्षादुच्छिष्टेन भगवत्सुधां भोक्ष्यन्त इतिहृदयम्। **अतःश्रोत्रपेयैवे**ति। प्रकृते फलप्रकरणाभावाद् व्रजस्त्रीणां भगवन्निकटस्थित्यभावाद् वेणुद्वारैवाधरसुधाप्राप्तिः। सुधाया वेणुनादसम्बद्धत्वान्नादस्य श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वात् तत्सम्बद्धसुधाया अपि श्रोत्रमात्रपेयत्वमितिभावः। तथा च संयोगावस्थायां साक्षात्पेयत्वेपि वियोगावस्थायां तु **श्रोत्रपेय**त्वमेवेतिविवेकः। किञ्च भगवद्भोग्याधिदैविकस्त्रीविग्रहप्राप्तानामेवैतस्याः सुधायाः साक्षाद्भोगोन्येषां सरित्सरोलतावृक्षमृगीगोपमेघादीनां तु तादृशविग्रहाभावाद् वेणुनादद्वारा श्रोत्रेणैव पानमतः सर्वेषां **श्रोत्रपेयैव**। अतः सर्वेषां साक्षात्पानाभावात् सुधायास्त्रैविध्यनिरूपणे यत् सर्वाभोग्यत्वं निरूपितं तत् समर्थितम्। **आनन्द एव सा प्रकटे**ति। साम्प्रतं वियोगावस्थायामित्यर्थः। इदमत्र ज्ञेयम्। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "तस्माद्वा एतस्माद् विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानन्दमय" इत्याद्यनेकश्रुतिषु पुरुषोत्तमस्यानन्दरूपत्वमानन्दमयत्वं चास्ति। तत्रायं विवेकः। संयोगावस्थायां सर्वसामग्रीसाहित्यात् सामग्र्याश्चानन्दरूपत्वादानन्दमयत्वं भगवतः। वियोगावस्थायां सर्वसामग्र्या भगवदभेदेन स्थितत्वादानन्दरूपत्वम्। तथा च सम्प्रति व्रजस्थितगोपिकानां भगवद्वियुक्तत्वात् तद्वियोगात्मकरसात्मको भगवानानन्दपदवाच्यः। तत्रैव सा सुधा **प्रकटे**ति। दूरस्थितत्वेन वेणुनादद्वारैव प्राप्या न तु साक्षादितिभावः। **आनन्दसारभूते**ति। **आनन्दरूपेषु** भगवदवयवसम्बन्धिभोग्यपदार्थेषु। ननु भगवदवयवसम्बन्धिभोग्यपदार्थेषु सर्वस्यैव सारत्वात् तत्र सारासारविवेकस्य वक्तुमयोग्यत्वात् कथं सारत्वमित्याशङ्क्य स्वोक्तं सारत्वं स्वयमेव व्याचक्षते **सा न कथञ्चिदि**त्यादिना। अन्येषु भगवत्सम्बन्धिषु भोग्यपदार्थेषु साधनत्वं फलत्वं चास्ति। तथा हि यथा भगवद्धस्तो भक्ताह्वान आनन्दसाधनं स्पर्शे तु फलरूपस्तथाधरसुधायाः साधनत्वं नास्ति किन्तु केवलं फलरूपत्वमेव। न ह्यधरसुधा कस्यापि साधनमस्ति। यद्यपि "मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोती"त्युक्त्या साक्षाद्भोगयोग्यतायां साधनत्वमस्ति तथापि श्रोत्रपेयाया एव साधनत्वम्। तत्रापि स्वप्राप्तावेव साधनत्वं न त्वितरत्र। साक्षादुच्छिष्टरीत्या भोग्यायास्तु केवलं फलत्वम्। इदमेव **सारत्वं** नाम। भोक्त्रीभिर्लभ्यमानत्वात्। **वेणोरित्यसमासादि**ति। असमास ऐकपद्याभावात् पदानां पार्थक्यम्। तेन पार्थक्यमेव सूचयति तद्व्याख्यानाम्। **अतो वेणुमध्ये सा सुधा ने**त्युक्तम्। **ततःकर्णद्वारे**त्यारभ्य **करोती**त्यन्तम्। सुधायाः शब्दसम्बद्धत्वाच्छब्दस्य श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वात् कर्णद्वारा प्रवेशः। तथैव वर्णनसमये शब्दसम्बद्धाया एव मुखे समागमनम्। **तत्राप्याधिदैविकरूप** इति। लक्ष्मीसमानस्त्रीविग्रहप्राप्तावित्यर्थः। **मुख्यो रसभोग** इति। उच्छिष्टरीत्या भोग इत्यर्थः। **भगवद्भोगानन्तरमेवे**ति। भगवत्कर्तृकभोगानन्तरमित्यर्थः। **भगवान् भोग्य** इति। रसाधिक्यवशात् स्त्रीभावे जाते सुधाभोगात् ताभिर्भोग्यो भवतीत्यर्थः। **आधिदैविकीं स्त्रियमि**ति। कात्यायनीमित्यर्थः। **स्वच्छन्दतामि**ति। भोग्यभक्तानां भोक्तृत्वमित्यर्थः। **स्वच्छन्दतामाहे**ति। गोपवृन्द-

साहित्येन निर्भयत्वसम्पादनात् स्वच्छन्दता सम्पद्यत इत्यर्थः । अत एवोक्तं "शक्तीनां निर्भयत्वायैते देवाः साक्षिण" इति । ननु जगति भक्तिर्न स्थापितेति कथं कृतकार्यता ? तत्राह स्वपदरमणमिति । अत्र स्थलत्रये प्रवेशः । "वृन्दारण्यं प्राविश" दित्युक्त्या वृन्दावने वनस्थितभक्तगणे व्रजस्थित-व्रजसुन्दरीमनसि च प्रवेशात् । तत्र वृन्दावनभूमेर्भगवच्चरणसम्बन्धेनार्द्रत्वाच्चरणाङ्कितत्वेन स्वपद-रमणत्वम् । वनस्थितभक्तगणस्य रमणसमये हृदये चरणस्थित्या तथात्वम् । व्रजस्थितभक्तानां मनस्याविर्भावे चरणानामाविर्भावात् तथात्वम् । धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैःसहेति । वृन्दावन-प्रवेशपक्षे गोचारणरूपो धर्मो गोपवृन्दसाहित्येन स्थापितः । वनस्थितभक्तगणप्रवेशपक्षे वनस्थित-भक्तानां लज्जाजन्यगोपनादिधर्मो भगवतो गोपवृन्दसाहित्याद् भवति गोपवृन्दस्यान्तरङ्गत्वात् । "एते देवाः साक्षिण" इति पूर्वमुक्तत्वात् । अवशिष्टेत्यादि । "स्वपदरमण" मित्यनेन भक्ते-रुक्तत्वाद् गोपवृन्दैरित्यनेन धर्मस्योक्तत्वादर्थकाममोक्षाणामवशिष्टत्वम् । तच्च "गीतकीर्ति"-रित्यनेनोच्यते । गीतकीर्तिरिति । व्रजस्थितसुन्दरीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येत्युक्तौ गुणगानमेव तासामर्थ-रूपः पुरुषार्थः । वनस्थितस्त्रीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येतिपक्ष आसक्तिमतीभिस्तादृशरसरूपस्य भगवतो गुणगानेनासक्तानामपि गुणश्रवणात् कामरूपः पुरुषार्थः सिध्यति । शुकादिभिर्गीता कीर्तिर्यस्येति-पक्षे तादृक्कीर्तिश्रवणादस्मदादीनां मोक्षः सिध्यति । एवं "गीतकीर्ति" रित्यनेनार्थकाममोक्षस्थापन-मुक्तम् ॥ ५ ॥

इति वेणुरवमित्यस्याभासे—स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वमित्यादि । भगवतः स्त्रीभावो लक्ष्मीसमानत्वं रसोद्रेके भोग्यत्वमितियावत् स स्त्रीभावः पुष्टिमार्गे तत्त्वम् । भगवतो भोग्यत्वेन भक्ताधीनत्वाद् भक्तानां भोक्तृतया स्वाधीनत्वात् । "कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना पुष्टिरुच्यते" इति पञ्चमस्कन्धनिबन्धे पुष्टिमार्गलक्षणात् । इति कृष्णपदार्थ इति । स्त्रीभावापन्नो भगवान् कृष्णपद-वाच्य इत्यर्थः । तादृशभावापन्नस्य भगवतः परमानन्दरूपत्वात् । रसशास्त्रे तथोक्तत्वात् । "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकस्तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" इतिश्रुतौ परमानन्दरूपतया कृष्णपदनिर्वचनात् । क्वचिद् विवृत इति । वेणुनादस्य बहुवारं जायमानत्वेपि नैता-दृशसुधासंवलितो जायतेतः क्वचिद् वेणुनादेधरसुधासंवलिते कृष्णपदार्थो विवृत इत्यर्थः । सुधा-संवलितत्वकथनात् सुधासार्थक्याय भगवतः स्त्रीभावोपेक्षितः । स एव कृष्णपदार्थः । सोऽस्मिन् वेणुनादे विवृतो "धरसुधया पूरय" न्नित्युक्तेः । स्त्रीभावाभावे भगवदधरसुधाया वैफल्यं स्यादतो-धरसुधासाहित्योक्तेः "स्त्रीभावो विवृत" इति ज्ञेयम् । अतो वेणुनादस्य प्राधान्यात् "तमेव वर्णयितुमारेभिर इत्युक्तम् । राजन्नितीति । "राजर्षिसत्तमे"त्यादिपदान्यनुक्त्वा "राज"पदमात्रमुक्तम् । राजपदं तु प्रजापालनादिस्वधर्मनिष्ठतावाचकम् । तेन धर्मनिष्ठतामात्रस्यात्र सूचनाद् रसानभिज्ञत्वं सूचितम् । तद् व्रजस्त्रिय इत्यादेः सङ्गतिं प्रदर्शयन्ति पूर्वं प्रथमश्रवणमात्रेणेत्यादिना । "तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्ये"त्यनेन प्रथमश्रवणे वर्णनार्थमुद्योग उक्तः । "तद् वर्णयितु" मित्यनेन स्मरवेगेन चित्तविक्षेपाद-शक्तिरुक्ता । ततो "बर्हापीड"मित्यनेन वर्णनशक्तिहेतुः सुधाप्रवेश उक्तः । तत "इतिवेणुरव" मित्य-नेन परितः सुधागलनरूपं वर्णनमुक्तम् । व्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचित इति । व्रजसम्बन्धि-

त्वेनाङ्गीकृतत्वाद् गुणगानातिरिक्तकार्याभाव इत्यर्थः। तथा च सेवासमये सैव क्रियते। वियोगावस्थायां तु गुणगानमितिविवेकः॥ ६॥

एवं सङ्गार्तिं विधाय "स्वसखीभ्योन्ववर्णय" नित्यत्रोक्तमनुवर्णनं श्रीगोपिकाभि "रक्षण्वता"मित्यादिभिः कृतमित्याहुरनुवर्णनमेवाहेति। **अक्षण्वतामित्यस्याभासे—तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकमिति**। संयोगरसात्मकमित्यर्थः। अनेन "नटवरवपु" रित्यत्रोक्तो "वर" पदार्थ उक्तः। "**अक्षण्वता**" मित्यादि। "अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति चे"ति पुरञ्जनोपाख्याने नारदवाक्यादक्षण्वत्पदमिन्द्रियवद्वाचकम्। तथा चेन्द्रियवतामिदमेव पुरुषोत्तमस्वरूपं फलमित्यन्वयः। फलत्वं विवृण्वन्ति **भगवता सह संलाप** इत्यादिभिः। अत्र सर्वेन्द्रियभोग्यत्वं निरूपितमिति **फलत्वं स्वरूपस्य**। तत्राश्लेषो बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकस्यैव दोरिन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयम्। **रोमोद्गमः** पायुकार्यम्। "सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायन" मितिश्रुते रोमोद्गमस्यापि विसर्गत्वात्। अत एव प्रक्षिप्ताध्यायसुबोधिन्यां "रोमाञ्चः स्वेदश्च दशमकार्य" मित्युक्तम्। द्वितीयपक्षे चक्षुष्मतामिदं स्वरूपमेव फलमित्यर्थः। सम्पूर्णस्वरूपस्यापि दृग्गोचरत्वात्। एवं पक्षद्वये स्वरूपमेव फलमित्युक्तम्। **रामकृष्णयोर्वक्त्रमिति**। रामकृष्णयोर्वक्त्रं यैर्वा निपीतं तेषामिदमेव फलम्। वक्त्रमित्यर्थः। अस्मिन् पक्षे मुखमात्रस्य फलत्वं ज्ञेयम्। तत्रापीश्वरत्वेनाराधनबुद्ध्या स्वस्वामिपुत्रत्वेनानुरोधबुद्ध्या वेतिपक्षद्वयम्। कथम्भूतं वक्त्रमित्यपेक्षायामनुवेणु। अनुवेणु नाम वेणुवादनपरम्। एवं सति वेणुनादप्राधान्येन मुखावलोकनकर्तार उक्तास्तेपि द्विविधाः। मनोहरत्वाद् ग्रहीतार एकेपरे तु भगवत्तुल्यं वयमपि वादयिष्याम इतिशिक्षार्थं वेणुनादं शृण्वन्तो मुखमवलोकयन्तीत्येतद् द्वयम्। एवं चत्वारो भेदा मुखमात्रावलोकने। **अनुरक्तकटाक्षमोक्षमिति**। कामसम्बन्धादपि भजनार्थं मुखावलोकनमिति पञ्च भेदा भगवन्मुखमात्रावलोकने ज्ञेयाः॥७॥

चूतप्रवालेत्यस्याभासे—केवलं रसरूपमिति। केवलपदेन विप्रलम्भशृङ्गारो ग्राह्यः। स "बर्हापीडे"तिश्लोके "नट"पदेनोक्तः। इह चूतप्रवालबर्हयोः पीताम्बरेण सम्बन्धकथनं शिरोबद्धपीताम्बरखण्डाभिप्रायेण। **रसाभिनयेवतारवदित्यादि**। बलदेवे यः पुरुषोत्तमावेशस्तस्य रसरूपत्वेन रसाभिनये स्कन्धबाहुधारणादिना स्वामिनीरमणसमयाभिनयकरणाद्यर्थं बलदेवोपयोगादित्यर्थः। **गुणा माया चे**त्यादि। **चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमाला** रजस्तमसत्त्वस्वरूपाः। ते च रस उपयुज्यन्ते। यतो रजोगुणेन विविधभावोत्पत्तिस्तमसा त्वेकत्र भगवदवयवे प्रीत्याधिक्येन मनसो लयः सत्त्वगुणेन सर्वेषां भगवदीयपदार्थानां रसोपयोगित्वेन ज्ञानम्। ननु प्रवालादीनां स्थापने किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामिह स्वरूपे **रसरूपसुगन्धानां** तादृशभक्तैकभोग्यानां रसगोपनसूचनार्थं **प्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमाला**पीताम्बरस्थापनमित्याह **रसरूपसुगन्धाना**मित्यादि। रससूचनार्थमाम्रपल्लवाः। बर्हस्तबकस्य सुन्दरत्वाद् रूपसौन्दर्यसूचनाय धारणम्। **उत्पलाब्जानां** सुगन्धबाहुल्यादानन्दमयविग्रहे सहजः सुगन्धः सूच्यते। रसस्य गोप्यत्वं पीताम्बरधारणेन ज्ञाप्यते। नन्वभिनयकरण आम्रपल्लवादिभी रसादिसूचने कथं रसानुभवस्तत्राहुर्वस्तुनिर्देशमात्रेणेत्यादि। **काव्यपदवाच्यस्य "रसवद्वाक्य"स्य** श्रवणे श्रोतॄणां रसानुभवो भवति। एवमाम्रपल्लवादिदर्शने तत्सूचितरसस्याप्यनुभवो भवति। व्रज-

स्थितसुन्दरीणां तु तादृशस्वरूपवर्णने परस्परश्रवणात् तन्निष्ठरसानुभवो भवति । ननु प्रथममाम्रपल्लवधारणमुक्तं तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाहू रसवत्फलबोधायेत्यादि । अग्रे रसवतः फलस्य स्वरूपानन्दसारभूतसुधानुभवस्य बोधनार्थं पल्लवधारणमित्यर्थः । शास्त्रार्थस्येति । रसशास्त्रस्यार्थः प्रयोजनं सुधाभोगस्तस्य पल्लवदर्शनेन भाव्यत्वेन परिज्ञानाद् भावस्य भगवद्विषयस्नेहस्य कलिकासक्तिरूपो भावो भवेदित्यर्थः । प्रेमानन्तरभावित्वादासक्तेः । उचितं चैतत् । प्रमाणप्रकरणलीलया प्रेमात्मकभावस्योत्पादितत्वात् प्रमेयप्रकरणलीलयासक्तिरूपो भाव उत्पाद्यत इति । कलिकायां हि रसरूपसुगन्धादयः सर्वे विद्यमाना अप्यव्यक्ता किञ्चिद्व्यक्ताश्च तथासक्तौ भावकार्यभूताः कटाक्षस्मितालापादयोप्यव्यक्ताः किञ्चिद्व्यक्ता भवन्तीति कलिकातादृश्यमासक्तेरतस्तादृशासक्तिसूचनार्थं कलिकातुल्यबर्हस्तबकधारणमितिभावः । ततस्तस्येत्यादि । तस्य भावस्य वैचित्र्यं व्यसनरूपतया फलितस्यालिङ्गनादिकार्यरूपेण विविधविलासरूपत्वं भवेत् । तदेव पुष्पस्थानीयम् । पुष्पे हि रसरूपसुगन्धादयो व्यक्ता भवन्ति तथा व्यसनेपि स्फुटा भवन्तीतिभावः । तादृशव्यसनसूचनार्थमुत्पलाब्जपुष्पमालाधारणमितिभावः । अहोरात्रमिति । पुष्पे जाते वासना स्फुटा भवति तथा व्यसने जाते तत्कार्याणां दर्शनाश्लेषरहोभाषणादीनां प्रत्यहं जायमानत्वाद् वासना लोके ज्ञानं स्यात् । तथा च प्रकटत्वाद् रसाभास एव स्यान्न रसत्वमिति रसत्वसाधनार्थमाच्छादनमपेक्षितम् । तदाच्छादनसूचनाय मायारूपपीताम्बरधारणम् । तथा चेदं तात्पर्यमत्राकलनीयम् । दर्शनाश्लेषादीनां गोपनार्थं चातुर्यविशेषरूपं कापट्यमपेक्षितम् । तदत्र मायाशब्दवाच्यम् । तेनैव रसगोपनं भवतीति बोध्यम् । एवङ्करणे फलं भवतीत्याहू रसोत्पत्त्यर्थमित्यादि । एवं प्रक्रियया रसोत्पत्तिःस्यादतो निरूपणमितिभावः । आविर्भावे रसास्वादान्नृत्यमिति । एवमभिनयकरणेभिनयकर्तुर्भगवतो रसास्वादान्नृत्यमभूदिति नट इत्यस्यार्थ उक्तः । रसत्वं प्रतिपद्यत इति । "गुप्तो हि रसो रसत्वमापद्यत" इतिरसशास्त्रात् । अनेन " रसो वै स"इतिश्रुत्युक्ता रसरूपता समर्थिता ॥८॥

गोप्यः किमाचरदित्यत्र—येन धर्मेणेत्यादि । योस्माभिर्धर्मः कृतः स एव वेणुना कृत इति ज्ञायते सुधारूपैकफललाभादित्यर्थः । तर्हि कः सन्देह इति चेत् तत्राहुः परं तत्रापीत्यादि । अस्मत्कृते साधने विरोधो नास्ति । आधिदैविकस्त्रीरूपप्राप्तेः । वेणौ तु विरोधोस्ति तादृशविग्रहाप्राप्तेरित्याहुस्ततोस्मास्वित्यादिना । स च जगति सर्वोत्तम इति । सर्वेषु जलसम्बन्धिषु कमलपदार्थ उत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

धन्यास्त्वित्यादिश्लोकार्थविवृतौ—" हरिण्योप्सरसो गाव" इत्यादिकारिकाः । तत्रेश्वरः पूज्यत इति । अनीश्वरेषु प्रविष्ट ईश्वरत्वसूचकसामग्रीमनाविर्भावयन्नपि यदा मूढैः पूज्यते तदा निरुपाधिकमैश्वर्यं सिध्यति । युक्तं चैतत् । ऐश्वर्यसामग्रीराहित्येपि बुधः पूजयेदपि स्वरूपज्ञानात् । मूढकृतपूजा तु परमैश्वर्यमेव बोधयति । इदमैश्वर्यं भगवन्निष्ठं भगवतैव बोध्यते । वीर्ययशसी अपि तथा । वीर्यं देवेष्वित्यादि । अप्सरसो हि देवताः । भगवांश्च मनुष्यवत् प्रतीयमानोतो भगवति कामस्तासामसम्भावितः । न हि देवाङ्गनावाञ्छितो रसो मनुष्ये भवति । नापि तासां भगवता स्वस्यालौकिकः प्रभावः प्रदर्शितः । किन्तु वनितोत्सवचारुवेषवेणुक्वणिताभ्यामेव साधारणस्त्रीणामिव तासां मोहोभूत् । अत इदं भगवद्वीर्यमिति वीर्यं देवेष्वित्यादिना वीर्यं निरूपितम् । श्रियो हि परमा

काष्ठेत्यादि। यदि सेवकाः परमं भोग्यं कुर्युस्तदा स्वामिनः परमं सौभाग्यं स्फुटीभवतीति लोके प्रसिद्धम्। पक्षिणो भगवत्कृतं वेणुनादं शृण्वन्ति तत्रापि भगवान् नीचैः स्थितो वेणुं वादयति। ते तु द्रुमभुजानारुह्योपरि स्थिता नादामृतमनुभवन्तीति श्रियो भोगः पक्षिणां सिद्धः। "यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणास्मै वाद्यत " इतिश्रुतौ वीणापदं मधुरनादानां वेण्वादीनामुपलक्षकमतो वेणुनादश्रवणे श्रियो भोगः पक्षिणां सिद्धः। इह भगवन्निष्ठा श्रीः पक्षिषु समागता भगवच्छ्रियः कार्यभूता। तथा च कार्यभूतया श्रिया कारणभूता भगवच्छ्रीर्बोध्यते। तथा ज्ञानमपि नदीषु समागतं कारणभूतं भगवज्ज्ञानं सूचयति। एवं वैराग्यमपि भगवद्धर्मो मेघे कार्यरूपेण समागतः स्वकारणभूतं भगवदधिकरणकं वैराग्यं बोधयति। उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि भक्त्या च तादृशत्वं सा सेवा सेवकोचितेति। हरेः सर्वदुःखहर्तुरपि यदि हरिः स्याद् दुःखहर्ता स्यात् तदा तस्मिन् वैराग्य उत्कर्ष इति ज्ञेयम्। यतो हरिदुःखहरणं वैराग्यकार्यम्। मोक्षान्तफलेषु रागाभावे प्रभुसुखैकाकाङ्क्षायामेव तादृग्भावोदयात्। स भावः कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुर्भक्त्या चेत्यादि। भक्त्या स्नेहेन तादृशत्वं भगवद्दुःखहर्तृत्वभावः स्यादित्यर्थः। एवं वैराग्यस्वरूपं स्नेहेन तत्सिद्धिं च निरूप्योपदिशन्ति सा सेवेत्यादि। सा मेघकर्तृका सेवा भगवद्दुःखहरणरूपा सेवकस्य पुष्टिस्थस्योचिता नाम कर्तव्येत्यर्थः। यथा मेघेन स्नेहवशात् प्रेरणमन्तरेणैवातपनिवारणरूपा सेवा भगवतः कृता तथा शास्त्रप्रेरणं विनैव देशकालानुरूपा भगवत्सौख्यसम्पादिका सेवा पुष्टिमार्गीयैः कर्तव्या। सेयं सख्यभक्तिरूपा। " सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्र " मित्यत्र " सखि " पदात्। एतद्यथा तथा मया सेवाकौमुद्यां प्रथमप्रकरणे निरूपितमिति ततोवधेयम्। धन्यास्त्वित्यस्य विवरणे—ज्ञानं हि क्रियाविशेषणीभूतमित्यादि। ननु हरिणीनां भगवत्स्वरूपज्ञानाभावाद् भगवदवलोकनात्मकपूजामात्रेण कथं धन्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य न ज्ञानमात्रं धन्यत्वसाधकं किन्तु भगवद्विषयकपूजनक्रिया धन्यत्वसाधिका ज्ञानसाहित्ये सा सुतरां धन्यत्वसाधिकेत्याहुर्ज्ञानं हीत्यादिना। ज्ञात्वा तदनुरूपं चेत् करोति तदा ज्ञानस्य सार्थक्यमतो ज्ञानस्य क्रियाविशेषणीभूतत्वम्। क्रियास्वपि भगवत्पूजात्मिकैव क्रियोत्कृष्टेत्याहुः क्रियोत्कर्षः पूजायामिति। " तत् कर्म हरितोषं यत् " इति चतुर्थस्कन्धवाक्यात्। सा पूजारूपा क्रिया हरिणीभिः कृतेति तासां धन्यत्वम्। तत्रापि ज्ञानेन्द्रियाधारत्वेन ज्ञानप्रचुरैर्नेत्रात्मकद्रव्यैः कृतेति सुतरां धन्यत्वमित्याहुः सापि चेदित्यादिना। ज्ञानमयैरिति। ज्ञानप्रचुरैर्ज्ञानस्वरूपैर्निवेद्यद्रव्यैरित्यर्थः। अयमर्थः। निवेद्यपदार्थानां स्वरूपं भगवत्प्रियत्वं देशकालानुगुणत्वं च ज्ञात्वा समर्प्यते तदा ते पदार्था ज्ञानमया उच्यन्ते। तथेह हरिणीभिः स्वनेत्राणां सौन्दर्यं भगवत्प्रियानेत्रस्मारकत्वेन प्रभुप्रियत्वं च बुद्ध्वा नेत्रैर्भगवान् पूजित इति युक्तं धन्यत्वम्। भगवज्ज्ञानमित्यादि। यादृशदेशकालवैशिष्ट्याद् यादृशवस्त्वपेक्षा भगवतोस्ति तादृग्देशकालानुरूपसेवनं मया विधेयमिति सम्प्रति देशकालानुरोधादिदमपेक्षितं भगवत इतिज्ञानं भगवज्ज्ञानमित्यर्थः। मदीयपदार्थेष्वेतस्य वस्तुनः सम्यक्त्वाद् भगवद्विनियोगयोग्यतेतिज्ञानं स्वज्ञानमित्यर्थः। एवमुभयज्ञानस्य पूजाङ्गत्वम्। हरिणीभिस्तथैव कृतं यतो भगवते शृङ्गाररसात्मकाय स्वनेत्रसौन्दर्यप्रदर्शनेन प्रियत्वं सम्पादितम्। एवं पुष्टिजीवैर्यथोचितं प्रियत्वं सम्पाद्यमितिशिक्षा ह्येतस्य ग्रन्थस्यथो हार्दम्।

भगवज्ज्ञानमपीत्यन्वयः । **तस्य** भगवत्पूजारूपक्रियोत्कर्षस्य भगवज्ज्ञान**मप्यङ्ग**मित्यर्थः । **तदभाव** इति । तस्याः पूजाया अभाव इत्यर्थः । **सर्वा**मिति । ज्ञानादिकमित्यर्थः । अङ्गिभूतायाः पूजाया अभावेऽङ्गानां ज्ञानादीनां वैयर्थ्यमितिभावः । **समीपे स्वीकार** इति । " उपात्तविचित्रवेष " मित्यत्रोप-शब्देन सामीप्यकथनाद्धरिणीसमीपे प्रभुणा वेषो धृतः । तथा च **वेषधारणसमये** भगवदव-यवानां हरिणीदृग्विषयत्वाद् भावविशेषोत्पत्तिर्मृगीगणस्याभूत् । तेन भावेन तादृशी रससम्बन्धिनी भग-वत्प्राप्तिर्भवित्रीतिभावः । **ब्रह्मानन्दस्ये**त्यादि । भगवदवयवावलोकनजन्यभावबलेन पूर्वं ब्रह्मानन्द-प्रवेशो हरिणीषु तत आधिदैविकस्त्रीविग्रहप्राप्तिस्ततः स्वरूपानन्दस्य हरिणीषु **प्रवेशार्थं** हरिणीनां निकटे भगवता वेषधारणं कृतमिति फलितम् । तथा "चायं पुनर्ब्रह्मानन्दे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्न" इतिपूर्वफक्किकानिरूपितफलप्राप्तिर्भविष्यतीत्युक्तं भवति । फक्किकास्मारकं **ब्रह्मानन्द**पदमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र—**वनं यौवनम्** । **इताः प्राप्ताः प्राप्तवत्य** इति । इह **वनिता**शब्दान्त-र्गत**वन**शब्देन विपिनं यौवनं च ग्राह्यम् । तत्र विपिनपक्षे **वनं** विपिन**मिताः** प्राप्ताः पुरुषा **वनिताः** । भगवदर्थं सकलत्यागं विधाय केवलं वनं प्रविष्टा भगवदीयास्तेषा**मुत्सवार्थं चारुवेषो** भगवता धृतः । तथा च कोटिकन्दर्पलावण्याधिकसुन्दरं तादृशवेषधारिणं श्री**कृष्ण**मवलोक्य जातस्त्रीभावाः पुरुषोत्तमं मां प्राप्स्यन्तीत्यभिप्रायकं वेषधारणं भगवता कृतमिति विभावनीयम् । **यौ**वनपक्षे **वनं** यौवन**मिताः प्राप्तवत्यो** मृगीदृशस्तासा**मुत्सवार्थं** भावोद्दीपनार्थं **वेष**धारणम् । **वनितानां** पुंसां **वनितानां** सुन्दरीणां च सूचनार्थं **प्राप्ताः प्राप्तवत्य** इति वारद्वयमुल्लेखः सुबोधिन्याम् । अन्यथा " प्राप्ता " इत्युक्ते " प्राप्त-वत्य " इत्युक्तिर्व्यर्था स्यात् । धातूपसर्गप्रत्ययार्थानामैक्यात् । यद्यपि " प्राप्ता " इत्युक्त्याप्युभयग्रहणं सम्भवति तथापि प्रकरणवशात् स्त्रीणामेव ग्रहणं स्यान्न तूभयोरत उभयग्रहणार्थं **प्राप्ताः प्राप्तवत्य** इत्युक्तम् । तथा च **प्राप्ता** इत्युक्त्या **वनिताः** पुरुषा गृहीताः **प्राप्तवत्य** इत्यनेन **वनिताः** स्त्रिय उक्ता इति ज्ञेयम् । एवं सति पुंसां भावोत्पादनार्थं स्त्रीणां च भावोद्दीपनार्थं वेषधारणमिति प्रयोजनद्वयं फलितम् । **न हि तत्र प्रविष्ट** इति । इदं वनिताशब्दान्तर्गत**वन**शब्दस्य विपिनवाचकत्वमादाय पुरुषपक्षे ज्ञेयम् । **तत्र** वने **प्रविष्टः** सर्वत्यागवान् **नावर्तत** इत्यर्थः । **वन**शब्देन कथं यौवनग्रहणमित्याकाङ्क्षाया-माहु**र्यौवनमित्यत्रापि ' यु ' मिश्रणार्थे वन**मिति । " यौवन " शब्दे **यावि**तिसप्तमी निमित्तार्थे । **यु**शब्दो मिश्रणार्थ उकारान्तः । तस्य सप्तम्यां **यावि**तिरूपं भानौ विष्णाविति वत् । **मिश्रणं** नायकेन सह विवक्षितम् । एवं **यौ** मिश्रणार्थं **वनं** यौवनमित्यर्थो भवति । यौवनमेव हि नायकेन सह नायिकां सङ्गमयति । तथा च यौवनत्वस्यापि वनव्याप्यत्वाद् वनविशेषो यौवनमतो **वन**शब्देन यौवनग्रहणं सुवचम् । यौवनस्य **वन**त्वं तु शृङ्गाररसोपयोगिसामग्रीमत्त्वधर्मसाम्येन ज्ञेयम् । **यौवन**शब्दस्यैतादृशी व्युत्पत्तिस्तु निरुक्तपद्धत्या ज्ञेया । " अप्यक्षरवर्णसाम्येन निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत " त्यनुशासनात् । **यथावेषरस**मिति । भगवत्कृतवेषं भगवदभिप्रेतरसं चानतिक्रम्येत्यर्थः । अयमत्राभिप्रायः । भगवता वनितानामत्युत्सवार्थे यथा वेषः कृतस्तथा वनिताभिरपि भगवदुत्सवार्थे भगवदभिप्रेतवसनभूषणादिकं क्रियते । भगवदभिप्रायस्तु भगवद्धृतपीताम्बरादिद्युतिजनकनीलवसनरक्तकञ्चुक्यादिधारणे । तथैवैताभिः कृतमिति वेषानतिक्रमो ज्ञेयः । एवं प्रभुचिकीर्षितशृङ्गारादिरसेप्यानुगुण्याद् **रसानतिक्रमः** ॥ १२ ॥

गावश्च कृष्णमित्यस्य विवृतौ—**उत्तमाधमयोर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यत** इति । **उत्तम**-शब्देनात्र **हरिण्यः** । नेत्रदर्शनेन घोषसीमन्तिनीनेत्रस्मारकत्वेन भगवत्प्रियतया **धन्यत्वोक्तेः** । **अधम**पदेन **गावः** । शृङ्गाररसानुपयुक्तत्वात् । अत एवोक्तम**सम्भावितत्वान्मोह** इति । **मध्यमाभि-लाष** इति । हरिणीनां मर्मवद्दर्शनमात्राभिलाषः । गवामन्तर्दर्शनस्पर्शमात्राभिलाषः । अप्सरसां पूर्वप्रकारेण रमणाभिलाषः सर्वोत्तम इति तदपेक्षया मृगीणां गवां **चाभिलाषो मध्यम**भावः । **मुखं वागाधिपति**रिति । भगवन्मुखमग्निरित्यर्थः । अग्नेर्वाग्दैवतत्वाद् । भगन्मुखस्याग्निरूपत्वाद् **वागधिपति-त्वम्** । **तादृशमुख**पदोक्त्या तापजनकत्वं सूचितम् । तेन भगवन्**मुखवेणुगीतपीयूषं** पिबतोपि तत्पीयूषस्यातिरसालत्वेन तद्विषयकपरमार्त्या बहु पानं सम्भवतीतिप्रयोजनं सिद्धम् ॥ १३ ॥

प्रायोबताम्ब विहगा इत्यस्य विवृतौ—**तदा तदुदित**मितिविशेष्यमिति । प्रथमपक्षे तु द्रुमभुजानारुह्य कलवेणुगीतं शृण्वन्तीत्यन्वयः । कथम्भूतं **कलगीतम्** ? **तदुदितम्** । तेन भगवतो**दितं** बोधितम् । एवं "कलवेणुगीत" मितिविशेष्यम् । अस्मिन् पक्षे तु द्रुमभुजानारुह्य तदुदितं शृण्वन्तीत्यन्वयः । कथम्भूतं **तदुदितम्** ? **कलवेणुगीत**मिति । विपरीतो विशेष्यविशेषण-भाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नद्यस्तदेत्यस्याभासे—**भगवद्वेणुनादेन नद्यादिषु जातमाहे**ति । नद्यादिष्वित्यत्रादिपदेन सरो-वरह्रदा गृह्यन्ते । यद्यपि मूले **नदी**पदमात्रमस्ति तथापि व्रजे नद्यन्तरस्याप्रकटत्वात् केवलं **श्रीयमुनाया** एव विराजमानत्वान्नद्य इतिबहुवचनेन सरोवरादीनां ग्रहणमिति ज्ञापयितुं **नद्यादिष्वि**त्युक्तम् ॥ १५ ॥

पूर्णाः पुलिन्द्य इत्यस्य विवरणे-**तद्द्वारा लक्ष्मीप्रवेशात् ता अप्युपभुक्ता** इति । इह पुलिन्दीभिः सह भगवतो रमणे "जहुस्तदाधि" मितिवाक्येनाधित्यागोक्तेः । अन्यथा श्रीसम्बन्धिकुङ्कुमस्या-ननकुचेषु सम्पर्के कामाधिसम्भव एव स्यान्न तु पीडानिवृत्तिः । अत एवाधित्यागकथनान्यथानुपपत्त्या रमणं ताभिःसह बोध्यम् । रमणस्यैव कामाधिनिवर्तकत्वात् । ननु गोपिकानामपि भगवद्विषयककामवत्त्वेन धन्यत्वात् कथं **पुलिन्द्य** एव **पूर्ण**त्वेन स्तूयन्त इत्याशङ्कायां न कामस्य धन्यताहेतुत्वं संयोगं विना कामस्य दुःखदत्वान्नास्माकं धन्यत्वमिति तासामाशयः । तं स्फुटयन्ति **कामस्तु वस्तुतो मनः-पीडारूप** इति । वियोगावस्थायां भगवद्विषयकः कामः प्रचुरपीडामेव जनयतीति केवलं दुःखानुभवान्न धन्यत्वम् । न हि क्षुत् सुखहेतुरपि तु क्षुधि सत्यामन्नभोगः सुखकरस्तद्वदितिभावः ॥ १७ ॥

पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैरित्यस्य व्याख्याने—**तत्राप्यवान्तरभेदा बहव** इति । **बहुवचन**-मिति । **कन्दमूले**ष्वप्यवान्तरभेदानां बाहुल्यात् तेषां सङ्ग्रहार्थम् । **कन्दमूल**पदयोः कन्दानि **च** मूलानि चेतिबहुवचनेन विग्रहः कार्य इतिभावः । तथा च नात्र समस्तपदगत "**कन्दमूलै**" रितिबहुवचनाभि-प्राय उक्तः किन्तु लौकिकविग्रहे **कन्दमूल**पदयोर्बहुवचनान्तत्वेन विवक्षितार्थसिद्धिरिति बोधितम् । तथा च नानाप्रकारककन्दमूलानां समर्पणं **हरिदासवर्येण** क्रियत इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्गोवर्धनधरश्रीवल्लभाचार्यवरश्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालूभट्टोपनामदीक्षित-बालकृष्णेन विरचितायां तामसप्रमेयप्रकरणसुबोधिनीयोजनायामष्टादशाध्यायसुबोधिनीयोजना सम्पूर्णा ॥

१. भगवदित्यादिरपि पाठः ।

॥ तृतीयं परिशिष्टम् ॥

॥ विद्वद्भक्तकृपारामात्मजनिर्भयरामभट्टसङ्गृहीतः कारिकार्थः ॥

अष्टादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटा । वर्ण्यवर्णकभेदेन गोपानामपि सोच्यते ॥१॥
प्रवेशबोधने तासामुद्बोधाय निरूपिते । तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हि ॥२॥
आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतम् । उद्बोधकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचित् ॥३॥
आसक्त्या वर्णनं तस्माद् विद्यान्ते वर्ण्यते स्फुटम् । कालाधिको हरिश्चात्र पुरुषोत्तम उच्यते ॥४॥
त्रयोदशविधा लीला तस्य उक्ता पृथक् पृथक् ॥ ४½[1] ॥

कारिकार्थसङ्ग्रहेष्टादशाध्यायारम्भे सार्धचतस्रः कारिकाः—वर्ण्यवर्णकभेदेनेति । वर्ण्य वर्णनीयं रात्रिचरितं वर्णका वर्णनकर्तारो गोपास्तत्र दिवाचरित्रं स्वामिन्यश्चेतिभेद इति विवृतं टिप्पण्याम् । प्रवेश इति । प्रथमश्लोकोक्तो वृन्दावनप्रवेशो द्वितीयश्लोकोक्तं वेणुकूजनरूपं बोधनं च तासामासक्त्युद्बोधनाय निरूप्यते । नन्वत्राध्याये भगवद्गुणासक्तिरेव स्फुटा न तु भगवदासक्तिरनुमीयत इत्यत आहुस्तद्गुणेष्वित्यादि । भगवद्विषयकप्रेमोद्बोधकयोरलौकिकत्वं बोधयितुं भगवत्कृतत्वमाहुः प्रेमापि हरिणा कृत उद्बोधकं च हरिणेति । फलितमाहुरासक्त्या वर्णनमिति । आसक्तौ सत्यामपि यावद् भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत् तस्य स्वरूपलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते यतस्तस्माद्धेतोरेकेन श्लोकेन ‘बर्हापीड’मित्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यत इत्यर्थः । यद्वा श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्तिव्यञ्जितमर्थमाहु विंद्यान्त इति । विद्याया अन्त इत्यर्थः । सा हि पञ्चपर्वात्मिका । तथा च गानारम्भोक्तेः पूर्वश्लोकेषु विद्यासमानसङ्ख्योक्त्या तेषु श्लोकेषु विद्यात्वं लक्ष्यते । ‘तथा च ब्रह्मविद्यातोप्याधिक्यं’ विद्याया ‘अपि’ गुणवर्णनं ‘ फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशय ’ इति विवृतं टिप्पण्याम् । तत्र प्रथमव्याख्यानपक्षे कारिकायोजना । यस्माद्धेतोर्वर्णनं ‘ तद् वर्णयितुमारब्धा ’ इतिश्लोकारब्धं वर्णनमासक्त्या केवलया न तु विद्यासहितया तस्माद्धेतोर्विद्या ब्रह्मस्वरूपज्ञानमन्ते ‘ तद् वर्णयितुमारब्धा ’ इतिश्लोकोक्तगानोपक्रमान्ते वर्ण्यते ‘ बर्हापीडे ’ त्येकेन श्लोकेन वर्ण्यत इति । द्वितीयव्याख्याने तु वर्णन ‘ मक्षण्वतां फलमिद ’ मितिश्लोकोक्तं यद् वर्णनं तद् यस्माद्धेतोरासक्त्या क्रियमाणं फलरूपमेव न तु साधनरूपं तस्माद्धेतोर्विद्यान्ते श्लोकपञ्चकात्मकविद्याया अन्ते वर्ण्यत इति । त्रयोदशश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः कालाधिक इत्यादिना । अत्र वर्ण्यमानो हरिर्द्वादशमासात्मककालादधिको द्वादशाङ्गाल्लौकिकपुरुषाच्चोत्तमः पुरुषोत्तम उच्यत इति सङ्ख्यातात्पर्यमत एव त्रयोदशविधा लीलो उक्ताः ॥ १ ॥

अक्षण्वतामित्यत्र—

रसद्वयार्थं द्वितयं वेणुकूजनमेकतः । स्वच्छन्दपादगमने हेतुश्चापि तथापरः ॥१॥
चतुर्भिः पीठिकैवं स्यात् षड्भिर्वेणोस्तु वादनम् द्वाभ्यां भक्तेः प्रतिष्ठा च दोषःस्याद् वर्णनेन्यथा॥२॥
वैपरीत्यात् समाधानमन्यथा स्यात् तु दूषणम् ॥ २½[2] ॥

१. पुल्लिङ्गप्रयोगः प्रतिभाति । २. बहुवचनान्तः पाठः प्रतिभाति ।

रसो हि द्विविधो धर्मसहितः केवलश्च । धर्मसहितः संयोगे । केवलो नाट्ये । तत्रा-'क्षण्वता' मितिश्लोके धर्मसहितः । 'चूतप्रवाले' त्यत्र केवलः । एवं रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वयम् । ततो 'गोप्य' इत्येकेन वेणुकूजनम् । 'वृन्दावनं सखि भुव' इतिश्लोकेन स्वच्छन्दलीलासिद्ध्यर्थं पादानां चरणारविन्दानां यद् गमनं रमणं तत्र हेतुर्भूमेः कीर्तिविस्तारो निरूपितः । एवं चतुर्भिः पीठिका । ततः षड्भिःश्लोकैर्वेणोर्वादनं निरूपितम् । द्वाभ्यामिति । 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इति 'हन्तायमद्रि'रिति च द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां चरणमाहात्म्यप्रकटनं भक्तिस्थापनरूपं चरणस्य भक्तिमार्गरूपत्वादित्यर्थः । एवन्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुरन्यथेति । भक्तिस्थापनातिरिक्ततात्पर्योक्तौ दूषणं स्यादित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या हीननायकत्वमापद्येत श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च हीनत्वापादकोतो भक्तिस्थापन एव तात्पर्यमितिभावः । तथापि लोकरीत्या तस्य दूषणत्वं भवत्येवेत्यत आहुर्वैपरीत्यात् समाधानमिति । प्रमेयमार्गं प्रमाणमार्गाद् विपरीतो बलिष्ठश्चेतिहेतोर्न दूषणमितिभावः । तथा चोक्तं 'गा गोपकै' रितिश्लोकविवरणे 'विपरीतं हि भगवच्चरित—' मित्यारभ्य 'गतिमतामस्पन्दनं भवति तरूणां च पुलकस्तथास्माकं योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां पुलिन्दीनां तथात्वमिति ॥ अत्रैवाग्रे—

भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च ॥ ३ ॥आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥३½॥
अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा ॥ ४ ॥ तत्कूजितानां श्रवणमाघ्राणं चापि सर्वतः ॥४½॥
तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदा ॥ ५ ॥ इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोपि नान्यथा ॥५½॥
यथान्धकारे नियता स्थितिर्नाक्ष्णोः फलं भवेत्॥६॥ एवं मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि॥६½॥
बाधकानां परित्यागे साधकानां न तद् भवेत् ॥ ७ ॥

अत्र भगवतः सर्वेन्द्रियोपभोग्यत्वं निरूपितम् । आश्लेषो बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकस्यैव हस्तेन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयम् । स्पर्शस्त्वगिन्द्रियकार्यं स्फुटम् । अधरामृतपानं रसनेन्द्रियकार्यम् । पूर्वोक्तः संलापस्तु वाक्कार्यम् । भोगो गुह्यकार्यम् । पुरुषाणां तु सेवोपयोगिपुत्राद्युत्पादनद्वारा तदुपयोगः । रोमोद्गमः पायुकार्यम् । इतरेन्द्रियोपयोगः स्पष्टस्तदुक्तं सुबोधिन्यां दशमस्कन्धे प्रक्षिप्ततृतीयाध्याये 'येषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्ता' मितिश्लोकविवरणे 'रोमाञ्चः स्वेदश्च दशमकार्यमन्येषामुपयोगः स्पष्ट एवे' ति दशमःपायुः । इदमेवेन्द्रियवतामित्यादि । इन्द्रियवतामिदमेव फलम् । अन्यथा मोक्षोपि न फलमित्यर्थः । इन्द्रियवतामपि तादृशफलाभावे हेतुमाहुर्बाधकानामिति । मुख्यफलप्राप्तौ बाधकानां भगवद्व्यतिरिक्तपदार्थानां परित्यागे सति साधकानां सर्वात्मभावात्मकसाधनवतां तत् मोक्षलक्षणं फलं न भवेत् किन्तु पुरुषोत्तमदर्शनाद्यात्मकं मुख्यं फलमेव भवेदित्यर्थः । तथा च मुख्यफलप्राप्तौ बाधकत्यागविशिष्टः सर्वात्मभावः साधनम् । मुमुक्षूणां बाधकत्यागेपि सर्वात्मभावात्मकसाधनाभावान्न मुख्यं फलं किन्तु मोक्ष एवेति ॥ ७ ॥

चूतप्रवालेत्यत्र—

गुणा माया च वेषार्थमित्याद्याः षट् ।

गुणा माया च वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति हि । अतो रसस्याभिनये चत्वारोर्था निरूपिताः ॥१॥

रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता । धर्म्याच्छादनबोधाय मायाप्यत्र निरूप्यते ॥२॥
वस्तुनिर्देशमात्रेण श्रोतृणां काव्यवद् रसः । रसवत्फलबोधाय प्रथमं पल्लवो मतः ॥३॥
शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् भावस्य कलिका भवेत् । ततस्तस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिहोच्यते ॥४॥
अहोरात्रं वासना स्यात् तत आच्छादनं मतम् । रसोत्पत्त्यर्थमेतावन् निरूपितमितिस्थितिः ॥५॥
आविर्भावे रसास्वादान्नृत्यं शोभा ततो भवेत् । अतोतिगुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते ॥६॥

गुणा माया चेति । प्रवालः स्तबको माला चेतित्रयं टिप्पण्युक्तप्रकारेण **स्थायिभावव्यभिचारि**भावविगाढभावात्मक**गुण**त्रयरूपम् । एवं चत्वारोपि वेषार्थमुपयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । अत्र श्री**वल्लभगोस्वामिनः**–' अत्र **टिप्पण्यां** विगाढभावपदस्य कटाक्षादिरूपोनुभावोर्थः स्थायिभावात्मकस्वरूपस्यैवात्रालम्बनविभावत्वात् स्थायिभावो विभावश्चात्र एक एव । तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्यालम्बनविभावात्मकस्य वैचित्र्यं धर्मरूपस्थायिभावेन व्यभिचारिभावानुभावाभ्यां च भवतीत्यर्थः । गुणानां मायायाश्च तत्तद्रूपत्वं व्युत्पादयन्ति **रसरूपसुगन्धाना**मिति । आम्रे मुख्यतया **रसस्य प्रतिष्ठितत्वात्** तत्प्रवालानां स्थायिभावत्वं **बर्हे** रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभिचारात् **स्तबका**नां व्यभिचारित्व**मुत्पले** **सुगन्ध**स्य प्रतिष्ठितत्वात् तस्य च रसानुभावकत्वात् तन्मालाया अनुभावत्वम् । **धर्मिणः** स्वरूपस्या**च्छादनबोधाय मायापि निरूप्यत** ' इति व्याचख्युः । ननु साक्षादनुभवाभावे वस्तुनिर्देशमात्रेण कथं रसानुभव इत्याशङ्क्याहु**र्वस्त्विव**ति । तत्र दृष्टान्तः **श्रोतृणां काव्यव**दिति । एवं क्रमेण पदार्थचतुष्टयनिरूपणे हेतुमाहु **रसवत्फलबोधाये**ति । **रसयुक्तफलबोधार्थं प्रथमं पल्लव** उक्तः । पल्लवदर्शने फलस्य स्वरूपस्य **रसवत्त्वेन बोधो** ज्ञानं भवति तेन कलिकाहेतुः प्राथमिकभावोदयो भवत्यतः प्राथमिकभावहेतुत्वात् **प्रथमं पल्लवो मतः** । द्वितीयमाहुः **शास्त्रे**ति । रस**शास्त्र**स्या**र्थः** फलं तस्य **परिज्ञानाद् भावस्य कलिका** रसानुभवज्ञापिका **भवे**दतः **पल्लवा**नन्तरं कलिकासदृशा **बर्हस्तबका** उक्ताः । तृतीयमाहु**स्ततस्तस्ये**ति । तदनन्तरं **तस्य** कलिकारूपभावस्य **वैचित्र्यं** भवेदतः पल्लवानन्तरं कलिकासदृशं **पुष्पस्थानं** पुष्पाणा**मुत्पला**दीनां **स्थानं** माला तदनन्तर**मिहोच्यते** । चतुर्थमाहु**रहोरात्र**मिति । परिधानाभावे सर्वदा **वासना** तदनुभवः **स्यात्** । तदागुप्तत्वाद् **रस**त्वमेव न स्यात् । **ततो** हेतोस्तदनन्तर**माच्छादनं** परिधानं स्मृतम् । एतावन्निरूपणप्रयोजनमाहु **रसोत्पत्त्यर्थ**मिति । **इतिस्थिति**रिति । **स्थिति**र्मर्यादा । यद्यपि एतत्प्रणालिकां विनापि भगवान् रसोत्पादनसमर्थस्तथापि रसमर्यादास्थापनाय तथेतिभावः । **नृत्यं शोभा ततो भवे**दिति । ' नटवरा ' वितिपदोक्तं **नृत्यं** ' विरेजतु ' रितिपदोक्ता **शोभा** ॥ ८ ॥

धन्यास्तु **मूढमतय** इत्यादिश्लोकषट्कोक्तान् हरिण्यादीनाहुः ।

हरिण्योप्सरसो गावः पक्षिणो नद्य एव च । मेघाश्चेतिक्रमेणैव कृष्णैश्वर्यादिबोधकाः ॥१॥
ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा । निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः ॥२॥
वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः । सान्निध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छा तेन ततो महत् ॥३॥
यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् । स्वधर्मं योजयेत् तेषु तदा भवति नान्यथा ॥४॥
तामसा राजसाश्चान्ये गुणातीताश्च रूप्यते । वृन्दावनं गुणातीतं मुनयश्चापि पक्षिणः ॥५॥

गोवर्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिह स्थितम् । तद्गताश्चापि लोकेस्मिन् गुणातीता भवन्ति हि ॥६॥
श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदि । ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावविजयो यदि ॥७॥
हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् । उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि ॥८॥
भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥ ११/८½ ॥

षट्सु श्लोकेष्वैश्वर्यादिनिरूपणमुपपादयितुमैश्वर्यादिलक्षणान्याहुरी**श्वरःपूज्यत** इति । **मूढैर्हरि**-ण्यादिभिरपि **पूजनादैश्वर्यम्** । **वीर्यं देवेष्वि**त्यादि । 'कृष्णं निरीक्ष्ये' तिश्लोके मनुष्यत्वेन प्रतीयमानस्यापि भगवतो देवाङ्गनास्वपि पुरुषाणां सान्निध्येपि कामेन मूर्च्छाजननात् **महद् वीर्यम्** । **यशो यदी**ति । 'गावश्चे' तिश्लोके **विमूढानां** गवां **प्रत्यक्षे** तृणादौ या**सक्तिस्ततो वारणं** कृत्वा पीयूषरूपं **स्वधर्मं** यदि **योजयेद्** भगवां**स्तदा यशो भवति नान्यथे**त्यर्थः । 'अक्षण्वतामि' त्यारभ्य 'धन्योयमद्रि' रित्यन्तद्वादशश्लोकोक्तेषु सगुणनिर्गुणभेदानाहु**स्तामसा राजसाश्चे**ति । **अन्य इति** । सात्त्विका इत्यर्थः । **गुणातीतान्** विवेचयन्ति **वृन्दावन**मित्यादिना । 'अक्षण्वता' मित्यादिश्लोकत्रये क्रमेण **तामसराजस**सात्त्विकाः । 'वृन्दावनं सखी' तिश्लोके **गुणातीतं वृन्दावनं** निरूप्यते । ततो 'धन्यास्स्मि' त्यादिषु त्रिषु हरिण्यादयः सगुणाः । 'प्रायो बताम्बे' तिश्लोके **पक्षिरूपा मुनयो गुणातीता**स्ततो 'नद्यस्तदे' त्यादिषु त्रिषु सगुणाः । 'हन्तायमद्रि' रित्यत्र गुणातीतो **गोवर्धनः** । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं '**वृन्दावन**' मित्यादि । **वृन्दावनं पक्षिरूपा मुनयो गोवर्धनश्चे**ति**त्रितयं गुणातीत**म् । एवं वर्णनीयभेदानुक्त्वा वर्णनकर्त्रीणामपि तद्वदेव सगुणनिर्गुणभेदानाहु**स्तद्गताश्चापी**-त्यादिना । **अस्मि**ल्लीलासृष्टिरूपे **लोके तद्गता**स्तेषु वृन्दावनादिषु गुणातीतेषु **रता**स्तद्वर्णनकर्त्र्योपि **गुणातीता भवन्ति** । उपलक्षणमेतत् । तेन तन्निरूपकास्तथाविधा इतिभावः । एवमैश्वर्यादिस्वरूप-मुक्त्वा 'प्रायो बताम्बे' तिश्लोकोक्तं श्रीलक्षणमाहुः 'श्रियो हि परमा काष्ठे' ति । यथा भगवान् 'यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणास्मै वाद्यत' इतिश्रुत्युक्तश्रीलक्षणवीणादिशब्दं शृणोति तथा भगवत्सेवकाः पक्ष्यादयोपि वेणुनादं शृण्वन्तीति भगवति **श्रियः परमा काष्ठा** निरूपिता । **ज्ञानोत्कर्ष** इति । सर्वदा वेगवतीनां नदीनां वेगभङ्गेन **स्वभावविजय**लक्षणं ज्ञानं सेवकेषु निरूपितम् । तथा च सेवकानामपि तादृशत्वे भगवति ज्ञानोत्कर्षः कैमुतिकन्यायसिद्धः । वैराग्यं निरूपयन्ति **हरेश्चरणयो**रिति । **स्वसर्वस्वनिवेदन**सहिता हरिचरणयोः **प्रीति**र्वैराग्यम् । अन्यत्र वैराग्ये सत्येव हरौ प्रीतिसम्भवात् । तत्रापि **वैराग्य उत्कर्षस्तदा** स्याद् **यदि हरेः** सर्वदुःख-**हर्तुरपि हरिर्भवेत्** । सेवको वस्त्राद्युपचारैः सेवया **हरेरपि** शीतोष्णादिनिवारणेन **हरि**र्दुःखहर्ता भवेदित्यर्थः । भगवतः श्रमो नास्तीति केचित् । अस्तीतिसिद्धान्तः । तदुपपादितं **सुबोधिन्यां दशम**-स्कन्धे **युगल**गीताध्याये 'श्रमवच्छीताद्यपि ज्ञेय' मिति । किञ्च 'नश्नन्नन्योभिचाकशीती—' तिश्रुत्या भगवतो **मर्यादामार्गे** भोजनाद्यभावेपि **पुष्टिमार्गे** भोजनादिकमस्त्येवे' त्युपपादितमष्टमाध्याय-टिप्पण्यां पूतनामोक्षाध्यायटिप्पण्यां च भगवति स्नेहहेतुककार्याणां स्वामिनीकर्तृकरक्षाप्रभृतीनां श्रमहेतुकत्वशङ्कापरिहारेण सर्वमुपपादितमिति सुष्ठूक्तं 'हरेरपि हरिर्यदी' ति । तथा च 'दृष्ट्वातपे व्रजपशू' निति श्लोके मेघस्य स्वसर्वस्वजलवर्षणेन स्ववपुषा छायाविधानेन च सेवाकरणाद् वैराग्यं सिद्धम् । एवं सेवके वैराग्यसिद्धौ भगवति किं वक्तव्यमितिभावः । एवं श्लोकषट्कतात्पर्यार्थ-निरूपणेनैश्वर्यादिषड्धर्मोपपादनाद् भगवत्त्वं समर्थितम् ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीवेणुगीताध्यायकारिकार्थः ॥

॥ चतुर्थं परिशिष्टम् ॥

॥ स्वतन्त्रलेखाः ॥

॥ तत्रादौ स्त्रीभावो गूढ इत्यत्र श्री हरिरायजीविरचितः स्वतन्त्रः ॥ १ ॥

स्त्रीभावो गूढ इत्यत्र—नन्वासक्तिहेतुकं वर्णनं तु यद्विषयिण्यासक्तिस्तद्विषयकमेवोचितमिति कथमत्र प्रभुस्वरूपं विहाय वेणुरववर्णनमित्याशङ्क्याहुः **स्त्रीभावो गूढ** इति । **पुष्टिमार्गे** यत्र प्रभुणैव सर्वसम्पत्तिस्तादृशे प्रमेयमार्गे मर्यादायां सर्वात्मकत्वाल्लोकवेदप्रथितपुरुषोत्तमस्वरूपवदत्र **स्त्रीणां** स्वामिनीनां **गूढो** रसात्मा **भावः** स्थायिभाव एव सर्वेषां भावात्मकभगवदात्मकत्वात् **तत्त्वं** वास्तवं रूपं भावात्मको भगवानेवेत्ययं **कृष्णपदार्थ** एतद्धृदयदेशमात्रवर्तिसत्तानन्दरूपः **क्वचिदिदानीं** कृष्णतां गतो ' ब्रह्मा विष्णू रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात ' इत्यादिषु **विवृतो** न सर्वत्रेति यतः **कृष्णो** भगवान् भावात्मा स्वस्वरूपानन्दसारत्वात् ' सुधारूप 'मेतासु परोक्षे प्रवेशयितुं वेणुनाद एव स्थापितवानिति सदा तत्संवलितमतः **सर्वमेव** पूर्वं हर्षाल्लीलादिष्वनुभूतं स्वरूपमप्युपसर्जनीभूतं सुधाप्रवेशेन कामस्य सर्वात्मभावरूपत्वसम्पत्तेर्नाद **एवेदानीम्प्राप्तः** स्वरूपात्मकः साम्प्रतमनुभूयमानत्वान्मुख्योऽतः कामाभावेन पूर्वानुभूतं विस्मृत्य साम्प्रतमनुभूयमानं **नादमेव** सर्वात्मभावेन **वर्णयितुमारेभिर** इत्युक्तमस्मदाचार्यैरितिभावः ।

मयैतच्चित्ततोषाय तात्पर्यं विनिरूपितम् ।
तेनाचार्याः प्रयच्छन्तु स्वपदाम्भोजरेणुताम् ॥ १ ॥ १ ॥

॥ इति श्रीहरिरायजीविरचितः स्त्रीभावो गूढ इत्यत्र स्वतन्त्रलेखः समाप्तः ॥

॥ गोप्यः किमाचरदयमित्यत्र स्वतन्त्रः ॥ २ ॥

यद्वा । अयं वेणुः **किं** कुशलं कीदृशं **कौशलमाचरत्** तद् दृष्टं युष्माभिर्न वेति पृच्छन्त्य इवाहुः **कुशलमिति** । भावप्रधानो निर्देशः । तेन भावस्यानिर्वचनीयत्वमन्यावेद्यत्वं च द्योतितम् । अतस्तदज्ञानमस्माकं सर्वासामिति बोधयितुं सम्बोधनं **गोप्य** इति । तर्हि कथं द्रष्टव्यामित्यपेक्षायामाहुः **स्मे**ति । विचारतः स्फुटमेवेत्यर्थः । योस्माभिरचेतनत्वेन सर्वदा व्यवहृतः सोयं चेतनादप्याधिकं कृतवानित्याश्चर्येणाहु**रयमि**ति । निःसारस्य ततोप्याश्चर्यं तदित्याहु**र्वेणुरि**ति । ननु किं तत्कौशलमित्यत आहु **र्दामोदरसुधा**मिति । या सुधास्माभिः कियता साधनेन सम्भूय भुज्यते तां स्वयमेको भुङ्क्तेद्वितीयोसाधनश्चेत्यर्थः । इदमस्य कौशलमेव । अन्यच्च तां भुक्त्वापि तल्लक्षणं पुलकमार्द्रतां च न प्रकटयाति । यदि प्रकटयेत् तदा पल्लवित आर्द्रश्च भवेत् । तथा सति वादयितुमयोग्यत्वादात्मानं प्रभुस्त्यक्ष्यतीति ज्ञात्वा यस्याः स्वल्पपानेप्यस्माकं तल्लक्षणं निवारयितुमशक्यं तामयं यथेष्टं भुञ्जानोपि न तल्लक्षणं प्रकटयाति । अतो रसस्वभावमप्यन्यथाकृत्वा स्वस्वभावप्रकटनं चास्य कौशलम् । अत एवास्माकमार्द्रतां दृष्ट्वा कियत्कालविरहेणैता न नङ्क्ष्यन्तीति मन्वानोस्मत्प्राणनाथोस्मान् व्रजे विहाय वेणोरनार्द्रतां च दृष्ट्वा मां विनायं क्षणमपि स्थातुं न शक्ष्यतीति

मन्वानस्तं करे गृहीत्वा वने विजयमकृत । तदस्माकमकौशलादेवोतिभावः । नन्वस्य भोगाभाव एव कुतो नोच्यते तल्लक्षणाभावादित्यत आहुर्यदवशिष्टरसमिति । अयं भावः । यद्यस्यैव भोगो न स्यात् तदा कथं ह्रादिन्यादीनामवशिष्टभोगः स्यात् ? तेषां च पुलकादिकं जातमेवेति न भोगः सन्दिग्ध इति । न चायं रसिको न भविष्यतीति मन्तव्यम् । यत्र परम्परासम्बन्धेपि रसस्वभावाज्जडानामपि ह्रादिन्यादीनां रसिकत्वं जायते तत्र साक्षादधरसम्बन्धेस्य तथात्वे किं वाच्यमित्युपपत्तेः । अतः स्वकौशलमस्य भोगहेतुरस्माकं स्वाकौशलमतद्धेतुरिति किमस्योपलम्भनेनेति हृदयम् ।

यद्वा । अयं वेणुरस्माकं किं कुशलं क्षेममाचरत् ? न किमपीत्यर्थः । ननु किमस्माभिरुपकृतं यदयमप्युपकरिष्यतीत्यत आहुरयमिति । योस्मत्प्राणवल्लभेन रसपारवश्याद् विस्मृतोस्माभिः स्मारितः कदाचिद् वादयितुमप्युक्तः सोयमित्यर्थः । तदेव चेदन्यथाकृतः स्यात् कथमधुनायं सुधाभोगं कुर्यात् ? अतस्तथाकरणाभावान्महानुपकारः कृत इतिभावः । अथ वा । ननु रासाद्यर्थमनेन वयमाहूतास्तत् कथं कुशलं न कृतमित्यपेक्षायामाहुरयमिति । सम्प्रति वाद्यमानोयं तथोच्यते न तु तदानीन्तन इत्यर्थः । ननु कथमियदवधि तदज्ञानमस्माकमित्याशङ्क्य स्वमौग्ध्यादेवेत्याहुर्गोप्य इति । ननु कियदस्य सामर्थ्यं येनास्मदुपकारको भविष्यतीतिचेत् तत्राहुर्वेणुरिति । एतावदस्य सामर्थ्यं येन ब्रह्मानन्दविषयानन्दावप्यणूकरोति तस्य किमन्यदसामर्थ्यमितिभावः । ननु तथा सामर्थ्येस्य को हेतुरित्याशङ्क्याहुर्दामोदरसुधामिति । या सुधा सर्वतोधिका दुर्लभा च तामयं भुङ्क्तेतः किमाश्चर्यमितरानन्दतुच्छीकरणइतिभावः । ननु कुशलं न कृतं चेदकुशलं किं कृतं यदेवमुच्यत इत्यत आहुर्गोपिकानामिति । इयं सुधास्माकमेव सर्वतस्तदपहरणादन्यः को वापकारो भविष्यतीतिभावः । यद्वा ननु यथैतावतीभिरस्माभिर्भुज्यते तथा तेनापीत्यत आहुर्गोपिकानामिति । यदेयं सुधास्माभिर्भुज्यते तदास्मदीयाप्यधरसुधा प्रियेण भुज्यते । एवं सति तदधरसुधायामस्मदीयापि सा तिष्ठति । निरन्तरं भोगाभ्यासात् । अतस्तस्या भोगे इतरस्या अपि भोगः सम्भवति । तदस्य पुरुषत्वादस्माकमकुशलं महदेवेति-सर्वमपिशब्देन ध्वन्यते । नन्वस्य को दोषः प्रिय एव चेत् प्रयच्छतीत्यत आहुः स्वयमिति । दामोदरत्वात् स एवं न करोतीत्यतः स्वयमेव तथेत्यर्थः । ननु स्वार्थपरस्य किमस्मत्कुशलेन वेत्यत आहुर्यदवशिष्टेत्यादि । वस्तुतः स्वार्थोपि नानेन साधितः परार्थो वा । स्वार्थपक्षे स्वयमेव भुञ्जीत परार्थपक्षे यदीया सुधा ताभ्य एव दातव्या स्यात् । अनेन द्वयमपि न कृतं यो ह्रदिन्यादिभ्यो दत्तवान् । तथा सति तदज्ञानेस्माकमपि खेदो न स्यादित्याशयेनाहुर्हृष्यत्त्वचोश्रु मुमुचुरिति । अपि च । एतद्रसभोक्तुरवश्यं लज्जापेक्षिता विशेषतः स्त्रीणाम् । अतस्तरूणां पुरुषत्वादलज्जाता युक्तापि परं ह्रदिन्यः स्त्रियो भूत्वा कथमेवं जाता इत्याशयेन दृष्टान्तमाहुर्यथार्या इति । यथा शास्त्रीयभक्ताः कुर्वन्ति तथा चक्रुरित्यार्यपदेन सूचितम् । किञ्च यस्य योर्थोपेक्षितस्तस्मै स देय इति दानव्यवस्था । एवं सति नद्यस्तरवश्च स्वभावत एवार्द्रास्तेषां न पुनरार्द्रतापेक्षिता । साम्प्रतमनार्द्रत्वादस्माकं च सापेक्षिता । तस्मादस्मान् विहाय नदीस्तरूंश्चार्द्रयतीति महत्यनौचिती दर्शिता ।

यद्वालं तावदस्मत्कुशलाकुशलवार्तया यतो वयं स्त्रियो व्रजस्थाश्च । अयं पुरुषो वनस्थश्चेति न कोपि सम्बन्धोस्माकमनेन । परमेतद् विचार्यताम् । किमयं स्वस्यापि कुशलमाचरत् ? नैवाचरादिति-

काकूक्तिः । कथमित्यपेक्षायामाहुरयं वेणुरिति । यतः पुरुषो वाद्यविशेषश्चेत्यर्थः । अयमभिप्रायः । यो हि यत्फलार्थं साधनं करोति स तेनैव साधनेन तत्फलयोग्यतामपि प्राप्नोति न तु तदर्थं साधनान्तरमपेक्षते । तथा च यथा पूर्वं श्रुतयो वयमेतद्रसभोगार्थं किञ्चित् कुशलं कृतवत्यस्तेनैव कुशलेनैतद्रसयोग्यतारूपं गोपीत्वमपि प्राप्तवत्यस्तथानेनापि चेदेतद्रसार्थं तत् कृतं स्यात् तदास्मदादिवदेतदनुभवयोग्यतापि प्राप्येत । अतस्तदभावात् कुशलं न कृतमेवेति लक्ष्यते । किञ्च । वयं शब्दात्मिका अपि भूत्वा गोपीत्वमन्तरेण नैतद्भोगेधिकृताः । अयं तु शब्दब्रह्मोत्पत्तिस्थानभूतो न तु तदात्मकत्वमपि प्राप्तः । अतोयं तावदपि कुशलं नाकरोद् येनास्मत्पूर्वरूपशब्दब्रह्मतामपि प्राप्नुयात् कुतस्तरामेतद्रसप्रापकं कुशलमस्य ? अपि च वाद्येन हि रसो न भुज्यते किन्तूद्बोध्यते । भोगस्तु रसालम्बनानामस्माकमेव सिध्यतीति रसशास्त्रसिद्धान्तः । परं साक्षात्तदधररसम्बन्धमात्रसम्पादकं किञ्चित् कुशलं वेणुत्वादस्य प्रसिद्धमित्याहुः स्मेति । अन्यथा वंशान्तरेषु कथमयमेव वेणुभावमापद्येतेतिभावः । ननु रसोनेन भुज्यतेस्माभिरपि दृश्यते ततः किमस्मत्कथनेनेति चेत् तत्राहुर्गोप्य इति । स्वमौग्ध्यादेव भोगप्रतीतिर्वस्तुतो न तथेतिभावः । ननु प्रियेणास्मिन् सुधा पूरितेति भोगे किमवशिष्टमित्यत आहुर्दामोदरसुधामिति । सत्यं पूरणाभिप्रायेण तामयं भुङ्क्ते तथापि किमयं स्वयं भुङ्क्ते ? स्वयं न भुङ्क्त एवेतिकाकूक्तिरप्यत्रापिशब्देन ध्वन्यते । पूरणस्यान्यार्थकत्वात् । यथा श्रीयशोदया पूर्वमुलूखले बद्धस्ततो भीत्यनुकरणं दृष्ट्वा स्नेहातिशयादधरे चुम्बितश्चेति चुम्बनमात्रेण न तत्सुधाभोगस्तस्या वक्तुमुचितस्तथाधिकाराभावादेवमत्रापीतितात्पर्येण दामोदरपदमुक्तम् । अपरं च । यो बाल्येपि रोषभावेन मात्रा वशीकृतः सोस्मद्भोगदशायामस्मद्रसभावेन वशीभवन् कथमस्मत्प्रतिकूलमाचरिष्यतीति च दामोदरपदध्वनिः । यो दाम्ना बद्धः सोस्मत्प्रणयेन किं न बद्धो भविष्यतीति च ध्वनिः । तेन स्वरूपतोस्य तदप्राप्तिरिति सूचितम् । लोभात्मकत्वादधरस्य स्थानतोपि न तत्प्राप्तिः । अधरपदेन नीचदेशोप्युच्यते । तथा च यथोच्चदेशस्थितो रसः स्वतोपि पतन् मुखे समायातीति नीचस्थितस्तु तदाहरणक्रिययैव गृहीतो भवति नत्वन्यथा तथायमपि रसः स्वप्रयत्नादेवानुभूतो भवति । अनुभवसाक्षिकत्वात् । अतो वेणोः क्रियाराहित्यात् कथमेतद्रसानुभवः स्यादितिभावः । स्त्रियाः स्वरूपप्रकटनं स्त्रीणामेवाग्रे सम्भवति न तु रसभरदशामन्तरेण स्वस्य पत्युरपि किं पुनः पुरुषान्तरस्य ? अतो रसस्वभावतो नास्य तत्प्राप्तिरिति सुधेतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशेन द्योतितम् । नन्वेवं सति पूरणस्यान्यार्थकत्वेन यदर्थं पूरणं सोन्यः क इत्यपेक्षायामाहुर्गोपिकानामिति । अस्माकमर्थे पूरितामितिशेषः । गोपिकापदेन तात्पर्यान्तरमाभिव्यज्यते । तथा हि चातुर्यानभिज्ञाः पतिमत्यश्च वयम् । अतो दिवसे तत्र गन्तुमशक्ताः । तदस्मत्प्राणपतिः स्वयं विदित्वास्मद्भोग्यसुधामस्मासु प्रापयिष्यन्नस्मत्पूर्वरूपशब्दब्रह्मणि तामपूरयत् । अतः पूरणसमये यथास्माभिरेव सा भुक्ता न त्वनेनेति सर्वमुपपन्नम् । अस्तु वा पूरणान्यथानुपपत्त्यास्य भोगस्तथापि स्वयं तदधरसुधां भुङ्क्ते न त्वस्मानिव स्वाधरसुधां तं पाययति । तथा सत्यस्मद्भोगे महानेव विशेषः । अतः किमस्य तद्भोगेनापीतिभावः । किञ्च भुङ्क्ते न तु पिबति । तथा च पेयो रसः पानादेव रसत्वमापद्यते । तच्च रसनेन्द्रियसापेक्षत्वादस्यानुपपन्नम् । अतो भुङ्क्त इत्युक्तम् । यद्यपि भोजनमपि तत्सापेक्षं तथापि गिलनेनोदरपूर्तिमात्रमत्र भोगपदार्थो

न तु रसस्वरूपं ज्ञात्वा तदास्वादपूर्वकं ग्रहणम् । गिलनमपि न स्वप्रयत्नतः । तथा सति रसज्ञानं रसस्पर्शो वा सम्भाव्येत । अतः प्रभुप्रयत्न एव । तेन श्रीशुकोपि भगवत्कर्तृकमेव तत्पूरणं न्यरूपय- 'दधरसुधया पूरय' न्निति । तस्मादातृप्तेः स्वरुच्या पीतो रसो नोद्गीर्णो भवति नापकारं वा जनयति परेच्छया पीतस्तु स्वल्पोपि तथा भवति । अतोस्य तदुद्गिरणमित्याशयेनाहुर्यदवशिष्टेत्यादि । भुक्तस्यैवोद्गिरणं न त्वंशान्तरस्येति मन्तव्यम् । अन्यथायं चान्येषां रसः पेपीयमानः स्वस्यैव तृप्तिं न भावयति कुतस्तरामवशेषस्तत्पानम् ? अपि च । यदि भुक्तसुधांशोत्रैव तिष्ठेत् तदायमपि तज्जनित- पुलकादिकमवश्यमाविष्कुर्यात् । अस्माकं तथानुभवादेतदवशिष्टरसपातृणां च तथादर्शनात् । अतोस्य भोगक्रियोक्ता । अन्येषां तद्धर्मप्रकटनाक्रियोक्ता । अन्यच्च । भगवतोपि नैतद्रसस्थैर्यमस्मिन्नभिप्रेतं किन्त्वन्यत्र प्रेषणमेव । अन्यथैकेन रन्ध्रेण पूरणसम्भवे 'रन्ध्रान् वेणोरधरसुधये' तिवाक्ये 'रन्ध्रा-' निति बहुवचनेन प्रवेशनिर्गमनरन्ध्राणां युगपत्पूरणं न सङ्गच्छेत । तथा चात्र स्थित्यभावात् प्रवेश- निर्गमनयोरेककालीनत्वेन यदैकरन्ध्रे प्रविष्टा तदैव रन्ध्रान्तरेषु निस्सरन्ती सुधा सर्वत्र युगपत् पूरिता भवतीति सिद्धम् । यथा पात्रे पूरितो रसस्तेन भुक्तो न भवति तथा मार्गत्वेनास्मिन् पूरिता सुधापीति नास्माकं कापि हानिः प्रत्युत ह्रदिन्यादीनां सुधासंवलितनादमार्गीभूयास्मत्सम्बन्धलीलोपयोगित्वं सम्पा- दयति । अन्यथा तन्न स्यात् । अतः सुतरामिष्टापत्तिरेवेति सर्वमवदातम् ॥

भावोयं गोकुलाधीशप्रियाणामनुवर्णितः ।
साधिकारं स्वविषयं तनोतु मयि वर्णके ॥ १ ॥ २ ॥

॥ वृन्दावनं गुणातीतमितिकारिकोपरि स्वतन्त्रः ॥ ३ ॥

पक्षिणां मुनित्वेन मननशीलतया सात्त्विकत्वमाशङ्क्य निर्गुणत्वं वक्तुं तत्प्रकारमाहुर्वृन्दावन- मिति । वृन्दावनमाधिदैविकभगवच्चरणात्मकतया **गुणातीतं** तथा **गोवर्धनो**पीति **पक्षिणामपि** 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इतिवाक्याद् वृन्दावनरतत्वेन गुणातीतत्वमेवेत्यर्थः । नन्वेवं गोवर्धनरतत्वेन पुलिन्दीनामपि तथात्वं स्यादिति चेन्न । तासु **तद्दर्शनजस्मररुजु**क्त्या कारणविशेषेण राजसभावस्य तत्र स्पष्टमुक्तत्वात् । ननु मौनादिना पक्षिष्वपि सात्त्विकत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेन्न । सत्त्वस्य तु ज्ञान- जनकत्वेन तेषु तद्भावोक्त्या न तथात्वमित्यर्थः । अत एवान्याननुसन्धानात् पतनशङ्कया **द्रुमभुजा- रोहणं** ज्ञानजनकदृङ्निमीलनमितरवागुपरमश्चोक्त इतिभावः । एवं सत्यन्यत्र सात्त्विकेनोक्ता अप्यत्र गुणातीता एवावगन्तव्याः । अत एव पूर्वमुक्तं 'तामसा राजसाश्चान्य' इति । ननु वृन्दावनस्य 'वनचर' इत्यत्र सत्त्वभूमित्वमुक्तं तत्कथमत्र निर्गुणत्वोक्तिरिति चेत् सत्यम् । परन्तु तत्र सात्त्विक- भावापन्नत्वं वक्तुं भूमेस्तथात्वमुक्तमत एव भगवतोपि तत्र तथाभाववत्त्वेन तत्सम्बन्धाद् भूमेरपि तथा- त्वमुक्तं स्वरूपं तु गुणातीतमेव । वृन्दावनस्य लीलासृष्टिस्थानां सर्वेषामेव गुणातीतत्वेप्येवंविवेको गुण- कृतो ज्ञेयः । यथा हरिण्यस्तामस्यो मूढमतित्वान्मुख्यसजातीयभाववत्त्वाच्च तथाप्सरसो राजस्यः कामभाववत्त्वात् । पक्षिणस्तु गुणातीता एव । नद्यो राजस्यः । तासु मनोभवसत्त्वोक्तेः । मेघास्तामसाः । एतत्सजातीयभाववत्त्वाद् भगवदर्थसर्वपरित्यागवत्त्वाच्च । पुलिन्द्यस्तु राजस्यः । कामिनीत्वात् । गोवर्धनो गुणातीतः । पूर्वमेवोक्तत्वात् । एवमेव सर्वत्र लीलास्थानां तादृग्भाववत्त्वे तादृशत्वं बोध्यमितिदिक् ॥ ३ ॥

॥ धन्याःस्म मूढमतयोपि हरिण्य एता इत्यस्योपरि श्रीमद्गोस्वामिनां स्वतन्त्रः ॥ ४ ॥

अथवा पीठिकां निरूप्य वेणुनादतत्कार्यनिरूपणे प्रथमं हरिणीषु तत्कार्यं निरूपयन्ति **धन्याःस्मेति** । **एता हरिणो धन्या** इति हरिणीषु धन्यत्वं निरूपितम् । तत्र च तत्कृतपूजाया हेतुत्वं निरूपितम् । तत्र मध्ये **तु**शब्द उक्तः । स च सर्वत्र पूर्वपक्षव्यावर्तकत्वेन निरूपितः । अत्र च पूर्वपक्षस्याश्रूयमाणत्वात् **तु**शब्दस्य कुत्रोपयोग इति चेत् सत्यम् । यद्यपि साक्षात्पूर्वपक्षश्रवणं नास्ति तथापि 'पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय' इतिन्यायेन यदि कश्चित् पूर्वपक्षं सम्भावयेत् सोपि **तु**शब्देन निवार्यते । नन्वेतत्पूजायां पूर्वपक्षस्यैवासम्भवात् पाक्षिकदोषस्याप्यसम्भव इति कथं तन्निवारणार्थमपि **तु**शब्दः ? सत्यम् । निर्दुष्टत्वेप्यतिदुष्टमनसा दोषस्फूर्तेः । मनोदुष्टत्वेपि कं प्रकारमाश्रित्य दोषस्फूर्तिसम्भवः ? तत्र प्रकारः । तत्कृतपूजायाः शास्त्रोक्ताङ्गराहित्येन तस्याः पूजात्वस्यैवासम्भवात् कथं तया धन्यत्वसिद्धिः? तत्र शास्त्रीयपूजाङ्गानि गणयति । तत्र पूजकस्य स्वस्वरूपज्ञानं स्वस्मिंश्च दासत्वं पूजोद्देश्यफलानुसन्धानं ततः सर्वेश्वरत्वेन पूज्यस्वरूपज्ञानं ततस्तत्पूजायां परमश्रद्धा पूजासाधनपदार्थसम्पादनं तथा देशकालमन्त्रादीनामप्यङ्गत्वमितिपक्षं **तु**शब्दो व्यावर्तयति । ननु **तु**शब्देन कथमेतद्व्यावृत्तिः? तत्रोपपत्तिः । एतेषामङ्गानां मर्यादामार्गीयत्वादेतत्कृतपूजायाश्च शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वात् मर्यादामार्गीयधर्माभावोत्र भूषणं न तु दूषणम् । मार्गभेदात् । अन्यथा मार्गभेदो न स्यात् । तस्मात् पुष्टिमार्गीयधर्माणां पुष्टिमार्गे भूषणत्वं न तु दूषणत्वं मर्यादामार्गे दूषणत्वं तथा मर्यादामार्गीयाणामस्मिन् मार्गे दूषणत्वमिति **तु**शब्देन मर्यादापक्षव्यावृत्तावियमुपपत्तिः । ननु तथापि तासां पशुत्वान्मूढत्वेन शुद्धपुष्टिमार्गाज्ञानात् कथं तत्कृतपूजाया धन्यत्वेहेतुत्वम् ? यद्यपि त्वन्मते **मूढमति**त्वं तथाप्य**पि**शब्देन शुद्धपुष्टिमार्गे**मूढमति**त्वं ज्ञाप्यते । तेनायमर्थः सिद्धः । मर्यादामार्गे **मूढमतयः** पुष्टिमार्गे**मूढमतय** इति । अन्यथा **अपि**शब्दवैयर्थ्यापत्तिः । ननु किमेतासां पुष्टिमार्गीयामूढमतित्वम् मर्यादामार्गीयस्वस्वरूपज्ञानविरुद्धज्ञानवत्त्वम् विरुद्धत्वं पशुत्वविस्मरणपूर्वकं नायिकात्वम् । प्रभावपि तन्मार्गाप्रसिद्धधर्मवत्त्वज्ञानाद**मूढमति**त्वम् । ननु कथमेवं ज्ञायत एतासां स्वस्मिन् प्रभावप्येतादृशं ज्ञानम्?अन्यथा वक्ष्यमाणकार्यं नोपपद्येत । कथं नोपपद्येतेति चेद् यदि स्वस्मिन् पशुत्वज्ञानमेव भवेत् तदा तज्जातेरतिभीरुत्वात् प्रभुसमीपे स्थितिर्न स्यात् । भीरुत्वस्य बाधकत्वात् । कदाचिन्नादाधीनतया स्थितावपि प्रभुसौन्दर्यविचित्रवेषानुसन्धानपूर्वकं दर्शनं न कुर्युः । एतावती भावाधीना बाह्यकृतिर्निरूपिता वेणुनादजन्या । पुनर्वेणुनादजन्यमान्तरं भावं निरूपयन्त्या**कर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसारा** इति । यद्यपि पूर्वं **नन्दनन्दन**मितिकथनादिदानी**माकर्ण्ये**तिकथनान्नन्दनन्दनं निरीक्ष्य वेणुरणितमाकर्ण्येतिक्रियाद्वयमपेक्षितं तथाप्युभयत्राप्येकक्रियानिरूपणस्यायमाशयः । **नन्दनन्दन**मितिनिरूपणेन दर्शनस्यानुक्तसिद्धत्वाद् दर्शनस्य न पृथङ् निरूपणम् । वेणुनादश्रवणे क्रियानिरूपणेन दृष्टमपि स्वरूपं वेणुनादश्रवणद्वारैव हृद्यागतमित्येकक्रियानिरूपणम् । ननु कथमेतज् ज्ञायते नादाकर्णनद्वारैव हृद्यागतमिति ? तत्रागमनज्ञापनं कार्यमाहुः **सहकृष्णसारा** इति । अयमर्थः । **सह** नादप्रवेशेन सहैव यतः **कृष्णसारा** जाताः । कृष्ण एव सारो यासाम् । अतः स्वरूपमनुभूय तादृश्यो जाताः । एतादृक्त्वमन्तःस्वरूपानुभवं विना न सम्भवतीत्या**कर्ण्ये**त्येव क्रिया । न कथमेतासामन्तःस्वरूपानुभवो जात इति ज्ञायते ? तत्र तज्ज्ञापकमाहुः

पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैरिति । यद्यन्तःस्वरूपानुभवो न स्यात् तदा भगवति परमस्नेहो न स्यात् स्नेहकार्यं च भावपूर्वकं कटाक्षैर्भगवत्पूजनं च न स्यात् । नन्वेतासां पुष्टिमार्गीयभाववत्वान्निरूपिकाणामपि पुष्टिमार्गीयत्वात् तन्मार्गे सेवाया एव मुख्यत्वात् पूजायाश्च गौणत्वात् कथमेतन्मार्गीयकृतेः पूजात्वम् ? तत्र हेतुर्यद्यप्यत्रापि भावाधीनकार्यत्वेन सेवात्वसम्भवेपि पुष्टिमार्गीयसेवात्वाभावात् स्वामिनीनां च तस्या एव सेवात्वात् एतत्कृतसेवायाः साक्षात्प्रभुसम्बन्धराहित्येन न पुष्टिपुष्टिरूपत्वं परन्त्वेतत्कृतेर्भावाधीनत्वेपि पूज्यपूजकयोरिव परस्परं मनस्तोषजननात् तस्याः कृतेः पूजासाम्यात् पूजात्वमुक्तम् । तथाप्यत्र एतावान् विशेषः । तत्र पूज्यतोषज्ञानस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् तोषसन्देह एव । अत एव भगवतोपि तत्प्रतिपूजनेन तासु तोषनिश्चयेन ततोप्याधिक्यमेतत्कृतपूजायाः । प्रतिपूजनं च **पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैरि**त्येतस्यान्योन्यपूजाप्रकारेणैवाचार्यैरेव व्याख्यातमिति भगवत्कृतप्रणयावलोकनरूपपूजायाः प्रतिपूजनरूपत्वं स्पष्टमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ४ ॥

॥ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतेत्यस्योपरि श्रीहरिरायाणां स्वतन्त्रः ॥ ५ ॥

ननु वेणुनादस्य भगवद्भावोद्बोधकत्वं सहजो धर्म इति कथं तच्छ्रवणेप्सरसां कामभावोदयेन मोहोत्पत्तिरितिचेदत्र तत्कृपयेदं प्रतिभाति । वेणुनादो ह्युत्सर्गतः सर्वेषां कामोद्बोधक एव ह्युत्स । 'मन्मथस्योग्रदूत'[1] इतिवाक्यात् । अत एव पूर्वं स्वामिनीनामपि तच्छ्रवणे स एव भाव उत्पन्नः । 'वेणुगीतं स्मरोदयं नाशकन् स्मरवेगेने' त्याद्युक्तेः । अतो यत्र स्वामिनीष्विव तद्द्वारा प्रवेष्टुं यत्र च सरिद्वृक्षलतादिषु स्वामिनीभिः सह विहर्तुं तांस्तन्मात्रलीलासम्बन्धिकार्योपयोगिनो विधातुं यत्र वा हरिण्यादिषु दृष्टिसाम्यात् स्वामिनीभावेन पश्यन् प्रवेष्टुं वेणुनादं करोति च तत्रैव भगवद्भावोदयः स्वाधिकारानुसारेणैव भवति । अतोप्सरसां द्वितीयगीते ब्रह्मादीनां च तच्छ्रवणे कामेन मोह एवाभून्न रसानुभवः । ननु तर्हि तासां श्रवणसम्पादनं किम्प्रयोजनकं भगवता निःप्रयोजनककार्याकरणादिति चेन्न । वेणुनादवीर्यबोधनस्यैवं तत्प्रयोजनकत्वात् । एतदेवोक्तं प्रभुभिर्विवृतौ 'वीर्यं देवे' ष्वित्यादिना । एवं सति गवामपि पूर्वं तच्छ्रवणे कामेन देवस्त्रीवन्मोह एव । तदेव विवृतं '**गावश्चे**' ति चकारार्थकथनेन । पश्चात् भगवदीयत्वस्वसङ्गतत्वादिधर्मैः[2] कृपाविशेषेण स्वामिनीष्विव तासु वेणुनादद्वारा प्रवेष्टुं या सामग्रीमत्र प्रकटितवान् भगवांस्तद्बोधाय पूर्वस्माद् विशिष्टो 'बर्हापीडे' तिपद्यनिरूपितः स्वरूपात्मको वेणुनादो निरूप्यते **सदानन्दो वाच्य** इत्यादिना । अत्रायं भावः । अत्र **कृष्णस्य गीत**मितिदूरान्वय एवाभिप्रेत इति ज्ञायते । 'अन्यथा कृष्णगीतपीयूष' मित्यग्रिमग्रन्थपर्यालोचनया तदवगमात् । तथा च वाच्यतासम्बन्धेन गीते कृष्ण इति तस्य **सदानन्दो वाच्यः** । स च गूढभावः स्वामिनीनामिति गवामान्तरस्वानुभवार्थं तद्भाव एव भगवता वेणुगीतद्वारा ताभ्यो दत्त इति बोध्यम् । किञ्च तापभावोप्यान्तरतदनुभवे हेतुः कामभाव इव बाह्यानुभव इति सोपि देय इति गीते परम्परया मुखसम्बन्धोपि निरूपितः । साक्षात्तत्सम्बन्धे तस्य बाह्यसम्बन्धाभावेनात्यसह्यतया शरीरस्थितिरेव न स्यात् । अत एव स्वामिनीनामपि सङ्गानुभवं पञ्चाध्याय्यां कारयित्वैव पश्चात् केवलान्तरानुभवः कारितः । विवृतौ **मुखे वागधिपति**त्वोक्तिस्तु वाक्प्रेरकत्वकथनाय । अन्यथा तदप्रेरणे वेणौ तदसञ्चारात् । वाग्द्वारैव तापभावस्य वेणौ सम्बन्धात् । ननु वागत्र न क्वापि निरूपिता

---

१. °स्यार्थं मन्मथ इत्यपि पाठः । २. °स्यावश्यकत्वादित्यपि पाठः ।

यद्द्वारा वेणौ तत्सम्बन्धः किन्तु नादमात्रमेवोक्तमितिचेत् तत्राहुर्**निर्गमनं** वागिति। **गीतस्य मुखनिर्गत**त्वेन तद्विशेषणीभूतनिर्गमनक्रियाया एव वाग्रूपत्वाद् भगवद्वाचो लोक इव ताल्वोष्ठपुटव्यापाराजन्यत्वात्। अत एव भगवन्निःश्वसनक्रियारूपाणां वेदानां वाग्रूपोक्तिः। अत एव "प्रजापतिर्हि वा" गितिश्रुतौ तस्य वेदात्मकत्वेन वाग्रूपत्वमुच्यते। किञ्चान्तरानुभवे बहिःसंवेदनाभावोप्यपेक्षित इति तदर्थं वेणुसम्बन्धोप्युक्तः। तस्येतरविस्मारकत्वात्। नन्वेवमपि योग्यशरीरसिद्ध्यभावे सर्वापीयं सामग्री व्यर्थेति तदर्थमाहुर्**गीतं षड्गुणात्मकं** भगवद्वाचकत्वाद् गुणैरेवासाधारणैः षड्भिर्भगवतो वाच्यत्वात्। 'भगवानिति शब्द्यत' इतिवचनात्। वेदानामपि गुणद्वारैव सर्वात्मकतद्वाचकत्वं 'बन्दिनस्तत्पराक्रमै'रितिवाक्यात्। तथा च भगवद्वाचकत्वेनास्य गीतस्यासाधारणषड्गुणरूपत्वेवेति **तेनैवात्र** योग्यता-सम्पादनमित्यर्थः। अत एव गवां स्वशरीरस्मृत्या स्वात्मनि स्वामिनीत्वस्फूर्तिरितिभावेनैव भावात्मकस्याम्तरोनुभवो निःप्रत्यूह-मुपपन्नः। इदञ्च यशोरूपवेणुगीतकार्यम्। एतादृशायोग्ययोग्यतासम्पादनरूपासाधारणकार्याकरणे यशोरूपत्वं न स्यादितिभावः॥

वेणुनादसुधापूर्णा हृदयस्थहरिप्रियाः।
गावो गूढतमाः स्वीयरजोभिः स्नपयन्तु माम् ॥ १ ॥ ५ ॥

॥ पूर्णाः पुलिन्द्य इतिश्लोकस्योपरि स्वतन्त्रलेखः ॥६॥

यद्वा स्वस्य भगवन्मनोभिलषितादिवारसपूर्त्यभावेनापूर्णत्वं मन्यमानाः पुलिन्दीषु तामाहुः **पूर्णा** इति। **पुलिन्द्यः पूर्णाः** सत्यस्त**दाधिं** भगवदाधिं **जहु**रितिभावः। **उरुगायो** भगवान्। उरुभिर्गीयत एव न तूपभुक्त इत्यर्थः। तस्य यत् **पदाब्ज**द्वयं तत्र यो **रागो**नुरागस्तेन यत् सम्पादितं **श्रिया कुङ्कुमं तेनाननकुचेषु लिम्पन्त्यः**। ननु तल्लिम्पनेन कथं तादृग्भावोत्पत्तिस्तत्राहु**र्दयितास्तनमण्डिते**नेति। **दयिता**या अत्यन्तप्रियाया विरहसामयिकोत्कटतापनिवृत्तिमनुभावयता प्रियेण स्थापितं यत् पदद्वयं तत्स्पर्शतो रसभरवशेन सात्त्विकस्वेदयुक्तस्तनेषु **मण्डित**तेनेतिभावः। ननु तत्रत्यकुङ्कुमप्राप्तिस्तासामसम्भावितेत्यत आहु**स्तृणरूषिते**नेति। **दयितास्तन**सम्बन्धित्वेन चरणद्वये सात्त्विकवत्त्वेन सार्द्रतया तृणेषु रूषितमित्यर्थः। अत एव तत्सजातीयकुङ्कुमलिम्पनेन तत्सजातीयभावोत्पत्त्यर्थं स्वस्वरूपं भगवान् प्रदर्शितवान्। तदेवाह **तद्दर्श**नेति। **तस्य** भगवतो यद् **दर्शनं** तेन जाता या **स्मररुक्** तादृश इत्यर्थः। नन्वेतासां तादृग्भावोत्पत्त्या तादृक्त्वं भगवान् दत्तवानिति वक्तुमुचिततरं न तु भगवदाधिहरणकथनमिति चेन्न। स्वदर्शनजनितरिरंसाभरवशतापक्लिष्टानां स्वस्यापि भवति तापः। तदुचिततरम्। अन्यथा "ये यथा मा—" मितिप्रतिज्ञाहानिरितिभावः॥

॥ पञ्चमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणप्रकटितश्रीमद्भागवतप्रकरणे दशमस्कन्धेध्यायविचारः ॥

॥ गोपीनां वेणुनादेन दृढासक्तिः स्थिराभवत् ॥

॥ षष्ठं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीपुरुषोत्तमजिद्योज्जिता निबन्धयोजना ॥

अष्टादशे तु 'रसो वै स' इतिश्रुतिनिरूपितब्रह्मत्वस्य स्फुटीकरणाद् धर्मिभावोपि स्फुट एवेति सार्धत्रयोदशभिः प्रमेयप्रकरणं विचारितम् ॥

॥ सप्तमं परिशिष्टम् ॥

॥ गोकुलरायभट्टकृतः श्रीभागवतप्रकरणाध्यायार्थः ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे **वेणुनादेन** गोपानां **दृढासक्तेः स्थिरी**करणाद् गोपीभिश्च रसरूपषड्गुणयुक्त-स्वरूपनिरूपणाच्च धर्मिनिरूपणमष्टादशाध्याये ॥

॥ अष्टमं परिशिष्टम् ॥

॥ घनश्यामभट्टकृता निबन्धोक्तरीत्या श्रीभागवतीयप्रकरणाध्यायविभागसूचनिका ॥

सप्तमे[१] 'रसो वै स[२]' इतिश्रुतिनिरूपितब्रह्मत्वस्य स्फुटीकरणाद् वेणुगीतनिरूपणेन धर्मिनिरूपणं, एवं सप्तभिरध्यायैः प्रमेयप्रकरणनिरूपणं कृतं, प्रमेयद्वारासक्तिरूपो निरोधः सिद्धोत्र स्त्रीणां तत्तदधिकारानुसारेण ॥

॥ नवमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमद्भागवतप्रतिस्कन्धाध्यायोक्तकथानुक्रमसारसन्दोहः ॥

वेणुगीतं व्रजे श्रुत्वा विप्रयोगः सुखावहः ॥

॥ दशमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणप्रकटितश्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ॥

गोपीकामप्रबोधकः । गोपीरत्नस्तुताशेषवेणुवाद्यविशारदः[३] ॥

॥ एकादशं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणप्रकटितदशमस्कन्धानुक्रमणी ॥

गोपीनां वचनामृतम् ॥

॥ द्वादशं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणप्रकटितत्रिविधनामावलिः ॥

गोचारणचारुविचित्रचारित्राय नमः । गोपिकाधैर्यविमोचकवेणुनादाय नमः । गोपाङ्गनानयनपानैकपात्राय नमः । श्रुतिरूपगोपिकावर्णितनिखिलगुणाय नमः[४] ॥

---

१. अध्याय इत्यधिकं प्रत्यन्तरे । २. रस ँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवतीत्यधिकं प्रत्यन्तरे । ३. नामद्वयस्यास्य टीका नामचन्द्रिकायां प्रसिद्धा । ४. अस्य नामचतुष्टयस्यापि टीका प्रसिद्धा ।

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

पत्रं पङ्क्तिः शुद्धम्

१. श्रीभागवते

२८,१ स्पृशन्त्यः
३३,१ यद्

२. श्रीसुबोधिन्यां

३,१ उच्यते V. L. (का.)
२ तस्य उक्ता
४,९ या
४,११ सरितः
सरांसि महीध्राः
५,३ वर्णयितु-
४ वेणुनादो
९ च V. L. (ले.)
१३ °वर्ण-
७,३ बर्हो
५ °वच
८ भरणं
९ अलुक्सप्तमी
१० संयोग-
१३ वासो
१६ विभ्र-
९,२ °त्मकेश्वरे
६ °द्रन्ध्रे-
१०,४ कीर्ति-
११,९ सर्वा
११ परितो?
१२ वेणुकूजन- V.L.(का.)
१७ °मारब्धं'
१५,२ उत्पलाब्जानां
२०,१६ °सुख-
१९ °न्द्रि-
२४,९ °व्यवरतानि
२५,११ °यदि V. L. (का.)
२५,२७ °हाक-
३१ सूचि-
३२ कुर्युः
६,३ °रिति
२७,१९ °र्याशां
२४ °गेन्यस्य
२८,५ पीयूषेति।
११ पयःकवल-
१२ स्मेति
३०,२ सह
५ °दतः
८ °क्षणाः
१३ ततो
१८ °त्यान्य-
१९ °तास्र-
३१,२ °ध्याम
८ °गृह्णन्ति
११ °सम्बन्धिनि
१२ सञ्चारयन्तं
१४ प्रेम्णा
१७ पूर्वमनेन
२० भक्त्यैव
३२,४ श्रीः
११ तदा
१२ जहुः
३३,४ चरणारविन्द-
७ तयोः
१८ °मस्पन्दनं च पुलकं
१९ सहानुवनं

३. श्रीटिप्पण्यां

१,३ °स्वेवेति
४ °चल्युः V. L.
५ तदन्ते च ज्ञापित-
१५ ज्ञाप्यते ॥२॥
१७ का. ३॥
२,२ स्वरूपगुणलीला
४,२ स्वार्थं
७ चिरस्थित्यादिकं
६,४ (स्वतन्त्रे) पूर्वं
१५ सिद्धा, तारतम्येन
३१ वृन्दा-
३२ °ध्य-
७,२ भक्तेषु तादृशत्व-
६ ब्रह्मणः
८ न त्विति
८,१ °च्छादकत्व-
९,२ °र्भाविनिर्झरैः
१०,५ पुनःपूर्वभावं सम्पादयतीति स्कन्धद्वयेन निरूप्यत इत्यर्थः
१२,३ °स्थापनरूप-
७ दूष्य-
२२,५ °विवादे हेतुः
२३,३ °सम्बन्धाद्
३ °पुष्पश्रङ्गी...तत्रैतच्चरण-
१४ इति ज्ञेयः
२९,६ °स्वरूपात्मक-
१७ तैः,
१८ °सम्पत्ति-
३०,३ °स्त्येवं
४ तथा हि
५ तदा-
३४,४ °पूर्विका
१३ मन्द्रस्तत-
२६ मुक्तेभ्यो-
३४,२५ °तुच्छी-
२८ स्व-

४ लघुप्रकाशे

३,१६ इतिभावः। अभिज्ञा... श्लोकेत्यादिना ॥३२॥
१०,१२ आहुस्तद्देश-
१३ केनचिद् नाट्य-
१६,३४ वाचिकः
१८,४ भाववतां नाश्यप्रणाड्या V.L
९ स रसः
१९,१ °रूपा V. L.
२०,४ सङ्गृह्य
३१,२ °पेति

५. बृहत्प्रकाशे

१,८ °तदर्थत्वं=गोपिका-
२,२६ स स्थित्यादिना
३,२ भगवतः
२३ इतिभावः, अभिज्ञा... श्लोकेत्यादिना ॥३२॥
३६ प्रलायक- V L.
३७ °रक्षणवत्फल-
३९ °स्ततः
४,१ अस्मिन्
७,९ न त्वित्यादि
८,३ °भेदा-
९,९ व्यवस्थान-
१०,१३ द्वारेण
१३,१८ मोक्षफलन-
२० अत्रेदं
२८ कर्तव्या
१५,१४ °लीलेति
१६,२६ °विशेष-
१८,४ भाववतां नाश्यप्रणाड्या
९ रसः
१९,१० °रूपत्वा- V. L.
१८ वृत्तिनिर्गमात्
२९ दर्शयन्
३७ °निश्रयाद्
३८ °दिकं
२२,४ तथा करोति। आसन्य इन्द्रियाणीव भगवदीयसुधा कामं करोतीत्यर्थः।
२४,२ विमर्श-
१९ सप्तमीतत्पुरुषः
२२ तथाभावाभावात्
२८,१ इत्येक-
९ सङ्गृह्य
२९,३ इत्यर्थः
३२,७ स्वत-
१३ °दर्शन-
३५,१३ आवर्त-
३५,२३ °लीला-
टि. स्वतन्त्रे

६. लेखे

१,७ रसः स्रोतो
१३ °कारश्च ॥२॥ उद्बोधन-
१७ °मित्यर्थः, तद्व्रजस्त्रिय
२० श्रवणानन्तर-
२१ °प्राप्तिरिति ॥ ३॥ताला
२३ °लीला:
२,९ °कृतचित्त-
१० रम्भान्
१५ व्रज-
१९ °क्रीडयो-
३,१० विभ्र-
२५ न हीति
२८ तद्रूप-
४,५ तदंशाना-
१७ जगति..भक्तिर्भावो-
२८ अवशिष्टेति
३० वन-
६,१० °तीतिभावः । जुष्टं
२४ वेति
२५ गच्छते'ति-
७,४ ज्ञेय:
१७ °लम्बन-
२३ °च्छादन-
२७ °वाक्ये
८,८ निष्पत्ति"-
१३ रतिः प्रधान
१९ °त्रयाणा-
२२ °स्माभि-
२८ वक्ष्यन्ति
२९ भाव:
३० °दैविकता-
९,१ समुदायरूपेति
१४ भुङ्क्ते
२९ विराजो
३२ प्रार्थनया
१०,६ केचिदिति
९ °लक्ष्मीत्येव
११ प्राकट्ये
१९ सकाशा-
२१ °वन-
२३ °वल्लीला-
२९ 'देवे-
३२ पीयूष-
११,२८ °सामयिकत्व-
१२,१ व्याख्यान- पशु-
११ दृष्टयेति
२३ शृङ्गारोद-
२६ एतादृशीषु
२८ °भाव:
२९ °स्पर्शा-
३२ मरणं
१३,० श्रीवेणु-
३ °तीर्णाना-
४ °तीर्णे
६ °गीते
१४ °गीतस्य
१७ °भवार्थम-
२२ शब्दः करण...धर्मा
२५ स्थापितम्
३० 'रेति
१४,४ यतोत:
५ °भूतं
१० °मेवेति
१७ °स्वे-
२३ शृण्वन्ति
२५ स्यादिति-
१५,१ देवता
३ °सम्बन्ध-
४ दृष्ट्वे-
१० रजसैव
१३ ताभि:
३० सङ्गत्य...त्यर्थः ।
३१ सन्तोष-
१६,२ प्रमेयमर्यादा-
१६,७ °वत्वात्
८ निर्दुष्टत्वे... °शुद्धि-
१४ बध्नीत
१९ कल-

---

७. योजनायां

१,७ सद्बोध-
२६ शारदित्यत्र..°दैविक-
२८ पुंलिङ्ग
२,८ °मुमय-
९ वनसुन्दर्यो
१८ °सङ्गो
२०वर्णनाशक्तिर्नातीत्यर्थः
२७ °सम्बन्धि-
३,४ "तिवेणु-
१५ विभ्र-
४,१ °दाधि-
७ साक्षात्पेयत्व-
८ -त्वमेवेति-
१३ °श्रुतिषु
१९ °त्वात्
३१ °धित्रय-
३२ भोक्तृत्व-
५,२ ननु...कार्यता.. स्व-
८ °साहित्यात्
९ "स्वपद-
११ कीर्ति-
१६ गूढः
२१ कृष्ण-
२२ क्वचिद्
६,१३ °कृष्ण-
२२ °खण्डाभि-
७,१४ चेदं
२४ उत्तम-
८,१४ मेघेन
१३ °प्रदर्शनेन
३२ °स्यार्थो
९,२ अङ्गि-
१०,७ °पीयूषं
९ प्रायो वता-
११ द्रुमभुजा-
२२ स्फोट-

---

८. कारिकार्थे

१,६ पुरुषोत्तम एव च V.L.
७ तत उक्ता V. L.
१० बोधनं
१६ °माहु-
२८ वेणुपूरण- V. L.
३१ पुं-
२,१० प्रमेयमार्गः
१७ पर्व
३,४ स्मृतम् V. L.
१२ °चारित्व-
२२ °धानाभावे
३२ °स्त्रापि
४,० °ध्याय-
३ °यदा V. L.
५ °श्वरः पूज्यते
६ मनुष्य-
९ 'हन्ता-
१९ मुक्त्वा
२६ शीतोष्णा-
२९ °मस्त्येवे-
३१ °शङ्का-

---

९. स्वतन्त्रे

१,११ °वानिति... पूर्वं
२५ कौशल-
२७ °तीति
२,७ °पीत्यर्थः
३,३ °द्रस-
११ °प्रतीति-
२७ °यित्व-
४,४ तदु-
१३ °सम्बन्धि-
२१ पुलिन्दी...स्त्या
३२ तादृग्भाव-
५,१ स्म मूढ- V. L.
५,३ धन्य-
८ सत्यम्
९ °सम्भवात्
१४ अन्यथा
१६ °व्यावृत्ता-
२९ तत्र ह्यागमन-
३१ अन्तःस्वरूप...सम्भव-
३२ ननु
६,१ वधूर्वि-
६,२ °वस्वा-
१३ °त्पत्तिरिति...श्रुत्सर्गः,
१८ अतोप्सरसां
२३ यां
७,३२ °मिति
७,५ °रेवा-
१९ साई-

॥श्रीवेणुगीतनां श्रीसुबोधिनीजीनो अनुवाद॥

નામ અને રૂપ એમ ઉભય પ્રકારે ક્રીડાકર્તા પુરુષોત્તમનું સૂક્ષ્મ બીજરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે ગાયત્રી, વૃક્ષરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે વેદ, અને ફલરૂપ રસરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે શ્રીમદ્ભાગવત.

अभिसन्धि. આસ્વાદ્યતાના પ્રતાપે કરીને બીજથી અને દ્રુમથી પણ રસાત્મક ફલનો સમુત્કર્ષ સર્વાનુભવગોચર છે, તેથી એક પ્રકારે બીજાત્મક ગાયત્રીથી અને કલ્પદ્રુમાત્મક વેદથી પણ નિર્ગલિત તત્ફલ રસાત્મક શ્રીમદ્ભાગવતનો સમુત્કર્ષ સહજ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આ અભિસન્ધિથી પરામર્શ કરતાં તો ગાયત્રીમૂલક વેદાર્થરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના બ્રહ્માનન્દાધિક ફલાત્મક ભગવદ્રસનું જ યથાધિકાર મુહુઃપાન ઉત્તમોત્તમ જીવનનો સુમહાન્ ઉદ્દેશ છે એમ નૈસર્ગિકી પ્રતીતિ થઈ જાય છે. ગાયત્રીભાષ્યાદિદ્વારા વેદનું, સપ્રકાશ તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણદ્વારા ગીતાનું, અને શ્રીમદણુભાષ્યાદિદ્વારા બ્રહ્મસૂત્રનું સ્વારસ્ય સુવિસ્પષ્ટ કરવાના મહામંગલ પ્રસંગમાં જ પ્રસ્થાનત્રયીની સર્વાન્તર રસાત્મક ભજનાનન્દની અનુરૂપા રૂપરેખાનાં સર્વાપ્યાયક દર્શન કરાવી લીધા પછી ચતુર્થ પ્રસ્થાન શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રમાં ત્રિવિધદુઃખહરણશીલ હરિ આનન્દૈકસ્વરૂપ મધુરાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણના અગાધ લીલાવારિધિમાં જ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરનો આત્યન્તિક નિરોધ આ પ્રકારે અત્યન્ત કમનીય છે. નામરૂપક્રીડાશીલ પુરુષોત્તમના ગાયત્રીમૂલક નિગમાર્થરૂપ પ્રસ્થાનચૂડામણિ રસાત્મફલરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રતિપદ અનુભૂયમાન પરમમધુર કૃપાનન્દનો શ્રીસુબોધિનીજીસ્વરૂપે પ્રાદુર્ભાવ અત્યન્તાંતરંગકોટિમાં વિરલ શ્રીપદ્મનાભદાસાદિ નિજજનને જ અર્થે કેવલ થયલો છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરનાં સર્વસ્વભૂતશ્રીસુબોધિનીજી ગાયત્રીની પણ ગાયત્રી છે, વેદનો પણ વેદ છે, ગીતાની પણ ગીતા છે, સૂત્રનું પણ સૂત્ર છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ દર્શનનું પણ દર્શન છે, ફલનું પણ ફલ છે, રસનો પણ રસ છે. આ મહામહિષ્ઠ સકલદર્શનૈકમંડન સુધાસિન્ધુના સ્વરૂપમધુરિમાના આસ્વાદાર્થે શ્રીવેણુગીતસદૃક્ષ[1] એક પણ અધ્યાયના ભાષ્યમાં સહૃદય અવગાહન સુપર્યાપ્ત છે.

પૂર્વવિશેષણવિશિષ્ટ દ્વાદશસ્કન્ધાત્મક શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના ૩૩૨ અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમની અનન્તા પરન્તુ દશવિધા સર્ગાદિ આશ્રયાન્તા લીલાનું સુનિપુણ પ્રતિપાદન છે. અનન્તા તથાપિ

प्रकरणार्थ. દશવિધા લીલાએ કરીને પણ વિશિષ્ટ શુદ્ધ પુરુષોત્તમનું હૃદય તો નિરોધલીલા[2] જ છે, તેથી નિરોધલીલાપ્રતિપાદક દશમ સ્કન્ધ હૃદયવત્ પરમનિગૂઢ છે. ૮૭ અધ્યાયના આ હૃદયાત્મક પરમનિગૂઢ નિરોધસ્કન્ધમાં જન્માદિ પંચ પ્રકરણ છે. ભક્તિથી પણ ઉત્કૃષ્ટ નિરોધદાનમાં સાક્ષાત્ સ્વરૂપે કરીને પ્રાદુર્ભાવની અપેક્ષા છે, તેથી ચાર અધ્યાયના પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવપ્રકરણમાં સ્માર્ત ત્રિમૂર્તિથી પણ અધિક ચતુર્મૂર્તિ પરિપૂર્ણ પુરુષોત્તમના પ્રાકટ્યની પરિકીર્તના છે. શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ ફલ છે, તદતિરિક્ત કાંઇ ફલ જ નથી, એમ આ ભક્તિમાર્ગમાં મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અન્યત્ર ફલત્વનો વ્યપદેશ પણ ફલાત્મકસ્વરૂપ પુરુષોત્તમના કેવલ સમ્બન્ધમાત્રથી જ ઘટે છે. પુરુષોત્તમનો ફલાત્મક સાક્ષાત્સ્વરૂપસમ્બન્ધ જેવો પારિભાષિક તામસને થાય છે તેવો ઇતર કોઇને પણ થતો નથી, તેથી अधो गच्छन्ति तामसाःની પણ ક્વચિત્ સ્થલવિશેષમાં તો અવ્યાપ્તિ પણ રમણીયા થઈ રહે છે. સાત્ત્વિક જીવની અભિરુચિ વિહિત જ્ઞાનાદિ માર્ગને વિષે અને વિક્ષેપાત્મક રાજસ જીવનો તો વ્યાસંગ કર્મને વિષે હોય છે, તેથી સ્વભાવનો અન્યથાભાવ ન થયલો હોવાથી વિહિત જ્ઞાનાદિમાર્ગમાં અભિરુચિમાન્ સાત્ત્વિકને અને લૌકિકાલૌકિક કર્મમાં વ્યાસક્ત વિક્ષેપવાન્ રાજસને ફલાત્મક પુરુષોત્તમસ્વરૂપની વિસ્મૃતિનો સંભવ હોવાથી તાદૃશ મહારસરૂપ ફલમૂર્ધન્ય નિરોધ જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, પ્રત્યુત તામસ જીવમાં તો મૌઢ્ય હોય છે તેથી યત્ર આગ્રહ પડે છે તત્રથી કોઇ પણ પ્રકારે તે જતો જ નથી એમ લોકમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ફલરૂપ ભગવત્સ્વરૂપને વિષે શ્રીવ્રજજનનો એવો તો સહજ સ્નેહ થઈ ગયો કે ધર્મનો પણ ઉપદેશ સાક્ષાદ્ ભગવાને કર્યો તથાપિ તે ભગવત્સ્વરૂપાતિરિક્ત ધર્મનો અંગીકાર ન જ કર્યો અને અગ્રે પ્રભુસ્વરૂપાતિરિક્ત જ્ઞાનનો પણ સ્વીકાર ન જ કર્યો, અર્થાત્ સર્વાત્મતાએ

---

૧. શ્રીસુબોધિનીજીમાંથી જ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના સિદ્ધાન્તસ્વારસ્યના કોમલ જિજ્ઞાસુને અર્થે શ્રીવેણુગીતાધ્યાય ઉત્કૃષ્ટ છે.

૨. 'નિરોધ'શબ્દનું વ્યાખ્યાન શ્રીસુબોધિનીજીના દશમ સ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયના વ્યાખ્યાનપ્રસંગે થયલું છે.

નિરોધ તો કેવલ શ્રીવ્રજજનને જ વિષે ફલીભૂત થયો. તામસ ધર્મના આ સામ્યે કરીને અને પુષ્ટિમાર્ગની[1] ગતિ મર્યાદાથી વિપરીતા જ છે એ પણ જણાવવાને જન્મપ્રકરણથી અગ્રિમ ૨૮ અધ્યાયના પ્રકરણને 'તામસ' સંજ્ઞા અર્પવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ તો આ પ્રકરણ તામસ નથી પરન્તુ નિર્ગુણ જ છે, અને જે નિસ્સાધન[2] ભાગ્યવાન્‌ના નિરોધદાનાર્થ પરિપૂર્ણ શ્રીપુરુષોત્તમનો અત્ર સાક્ષાત્ પ્રાદુર્ભાવ થયો તે શ્રીવ્રજજન પણ તામસ નથી પરન્તુ નિર્ગુણ જ છે, 'તેથી મદ્‌ભક્તિયુક્ત મદાત્મક યોગીને પ્રાયઃ નથી અત્ર જ્ઞાન હિતકર કે નથી વૈરાગ્ય હિતકર' ઇત્યાદિ ભગવદ્વાક્યથી અને 'સ્વર્ગને અપવર્ગને અને નરકને વિષે તુલ્યાર્થદર્શી' એ વાક્યથી જ્ઞાનવૈરાગ્યે સાધ્ય મોક્ષની પણ નરકતુલ્યા ગણના હોવાથી ભક્તિમાર્ગથી જ્ઞાનાદિમાર્ગની હીનતા અને ભગવદેકનિષ્ઠ વિશુદ્ધભાવવાન્ શ્રીવ્રજજનનું સર્વાધિકત્વ ભક્તિશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ જ હોવાથી પ્રાકટ્યથી અનન્તર ત્વરિત જ નિરોધદાનમાં મુખ્ય અધિકારી શ્રીવ્રજજનનો જ પ્રસંગ આ પારિભાષિકતામસ–પરન્તુ વસ્તુતઃ નિર્ગુણ જ–પ્રકરણમાં પ્રશંસાયો. વસ્તુતઃ તો પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ જ સાધનનિષ્ઠને અર્થે નથી, પરન્તુ કેવલ નિસ્સાધનને જ અર્થે છે, તેથી કેવલ–નિસ્સાધન સ્વરૂપાકાંક્ષી અર્થાત્ શ્રીવ્રજજનનાં પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ પણ સર્વેશ્વર સર્વાત્મ પ્રાદુર્ભૂત પ્રભુસ્વરૂપ[3] સ્વતઃ જ થઈ જાય છે એ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કરવાને આ તામસપ્રકરણના પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ એમ ચાર અવાન્તર વિભાગ છે. નિજ સ્વરૂપપ્રાકટ્યથી અનન્તર પ્રમાણાત્મકબાલલીલાનો સ્વીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને પ્રેમનું દાન કરે છે, પ્રમેયાત્મકગોચારણાદિલીલાનો અંગીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને આસક્તિનું દાન કરે છે, અને સાધનાત્મકશ્રીગોવર્ધનોદ્ધરણાદિલીલાનો ઉરીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને વ્યસનનું દાન કરે છે. નિસ્સાધન શ્રીવ્રજજનને આ સ્પૃહણીય પ્રકારે પ્રમાણરૂપ પ્રેમ પ્રમેયરૂપા આસક્તિ અને સાધનરૂપ વ્યસનનું–સર્વાત્મભાવનું–પણ સ્વરૂપતઃ જ દાન કરીને બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિક પરમવિમલભજનાનન્દાત્મક પુષ્ટિમહારસરૂપ શ્રીરાસોત્સવાદિ અવિચલનિત્યલીલામાં મધ્યપાતાત્મક પ્રવેશરૂપ ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ ફલનું સહજ દાન કરે છે. પારિભાષિકતામસ પ્રકરણની અને સાક્ષાત્સ્વરૂપે કરીને નિરોધમહાફલદાનાર્થ સારસ્વત કલ્પમાં પ્રાદુર્ભૂત પ્રભુની એકાદશ સમાની–વર્ષની–શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા રસપ્રચુરા લીલાવર્ણનાની પણ ઉપસંહૃતિ અત્ર જ થઈ જાય છે. નિરોધસ્કન્ધના આ પ્રકારના દ્વિતીય તામસપ્રકરણના મધ્યમાં મધ્યમણિવત્[4] દ્વિતીય અવાન્તર પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં સર્વાન્તર મધ્યનાયક[5] અસ્મત્સર્વસ્વ શ્રીવેણુનિનાદનો સર્વોપકારક પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જે સ્વરૂપાત્મકસુધાના સંવલનના વિના પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુના પણ રસાત્મ સ્વરૂપમાં આધિદૈવિકતા ન સમર્પાતાં અગ્રિમા સર્વા જ લીલાનો આવિર્ભાવ સુદુર્ઘટ થઈ જાય.

શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરે આદૃત ક્રમથી શ્રીદશમસ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના ૧૮મા અધ્યાયમાં શ્રીવેણુગીતનો પ્રસંગ છે.

અધ્યાયાર્થ. આ નિખિલ અવાન્તર પ્રમેયપ્રકરણમાં પ્રેમોત્તરા આસક્તિની વર્ણના છે એ સ્પષ્ટ કરવાનું છે, તેથી પ્રમેયપ્રકરણના આ અન્તિમ સપ્તમ અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું સ્ફુટ વર્ણન કર્યું છે. ગત ૧૭મા અધ્યાયના 'जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः' પર્યન્તના ૪૫મા શ્લોકમાં અને તેથી પણ પૂર્વે શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું અસ્ફુટ–સામાન્ય–વર્ણન તો યદ્યપિ છે જ, તથાપિ આ અધ્યાયમાં તો શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું સ્ફુટ–વિશેષ–નિરૂપણ છે. વર્ણને આસક્તિ સ્ફુટા થાય છે, પૂર્વે પણ આસક્તિ તો હતી જ પરન્તુ જ્ઞાપક–ગમક–વર્ણન બહિઃ ન હતું તેથી આસક્તિ અસ્ફુટા હતી, પરન્તુ આ અધ્યાયમાં તો તે વર્ણન પણ છે તેથી આસક્તિ સ્ફુટા છે, અર્થાત્ પ્રકરણની અને આ અધ્યાયની સામાન્ય–વિશેષભાવરૂપા સંગતિ છે. ભગવચ્ચરિત્ર જ વર્ણ્ય છે, અને ભગવાન્‌નું દિવસચરિત્ર અને રાત્રિચરિત્ર એમ તે વર્ણ્ય ચરિત્રનો જેમ દ્વિવિધ ભેદ છે તેમ શ્રીગોપીજન અને ગોપવર્ગ એમ વર્ણકનો–વર્ણનકર્તાનો–પણ દ્વિવિધ ભેદ છે. ભગવત્કૃત દિવસચરિત્રનું ગાન શ્રીગોપીજન કરે છે તેમ જ ભગવત્કૃત રાત્રિચરિત્રનું ગાન ગોપવર્ગ પણ કરે છે,

---

૧. सर्वसाधनराहित्यं फलाप्तौ यत्र साधनं फलं वा साधनं यत्र पुष्टिमार्गः स कथ्यते ઇત્યાદિ સુલક્ષણે કરીને લક્ષિત.

૨. अहन्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेण શ્લોકે કરીને સુવર્ણિત.

૩. ઇતરત્ર તો પ્રમાણપ્રમેયસાધનફલનિર્વાહ ધર્માદિ સ્વરૂપે પણ સુશક્ય જ છે.

૪. પાર્શ્વસ્થ મણિની પણ અતિશયિતશોભાના નિદાનભૂત.

૫. શ્રીનન્દાલયમાં શ્રીવેણુગીતપ્રસ્તાવમાં અને શ્રીરાસોત્સવપ્રસ્તાવમાં એમ ત્રિવિધ સ્વરૂપાત્મક પ્રાદુર્ભાવમાં પણ સુમધ્યમ.

તેથી શ્રીગોપીજનનો જ નિરોધ તો મુખ્ય હોવાથી પૂર્વે આ પ્રકરણના પંચ અધ્યાયમાં ગોપવર્ગને પણ નિરોધનું દાન થયું છે તે પણ ગોપિકાર્થે[1] જ છે અર્થાત્ ગોપનિરોધ પણ ગોપિકાકૃત વર્ણનમાં પ્રયોજક હોવાથી ગોપિકાર્થે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. બાલકો જે કાંઇક વૃત્ત અનુભવે છે તે નિજ બાલ્યસ્વભાવથી જ ઉત્સાહપૂર્વક સર્વસમક્ષ કથે છે તેમ ગોપવર્ગ કાંઇ બાલ્યસ્વભાવથી જ સર્વસમક્ષ ભગવચ્ચરિત્રનું કથન કરતો નથી, પરન્તુ પ્રભુવિષયિણી આસક્તિથી જ કથન કરે છે, અને આસક્તિનો તો આ સ્વભાવ જ છે કે જે પ્રભુચરિત્રનું સર્વસ્વતાએ જ્ઞાન થયું છે તેનું વ્યક્ત કથન સર્વસમક્ષ જ નહિ પરન્તુ કેવલ સ્વસમાનશીલસમક્ષ જ તે આસક્તિ કરાવે છે. પ્રભુને વિષે ગોપવર્ગ આસક્ત છે તેવાં જ આસક્ત શ્રીગોપીજન પણ છે, તેથી ગોપવર્ગ સ્વસમાનશીલ શ્રીગોપીજનસમક્ષ જ સ્વસ્વગેહમાં સ્વસર્વસ્વ ભગવચ્ચરિત્રનું સુંદર કથન કરે છે, સમાનશીલના જ સમક્ષ નિજ સર્વસ્વનું આ પ્રકારે આસક્તિપૂર્વક વ્યક્ત કથન થાય છે, તેથી તે કથન સુન્દર છે. આથી સુવ્યક્ત થઈ રહે છે કે જેમ દિવસે શ્રીગોપીજન ગુણગાન કરે છે તેમ રાત્રિએ ગોપવર્ગ પણ સમાનશીલ શ્રીગોપીજનના સમક્ષ ગુણગાન કરે જ છે, અને તેથી ગોપવર્ગની પણ આસક્તિ સ્ફુટા જ છે, અને પ્રમેયપ્રકરણના પ્રારંભમાં પણ આ જણાવ્યું જ હતું, તેથી આ પ્રકરણના અન્તમાં અત્ર પણ અન્તરંગક્રીડાર્થ વનપ્રવેશપ્રસંગમાં सगोगोपालकः અને गोपवृन्दैः ઇત્યાદિથી ગોપવર્ગનો સહભાવ કહીને તેનું પુનઃ સ્મરણ કરાવ્યું, અન્યથા જેમ વ્રતવરદાનપ્રસ્તાવમાં પ્રભુ પધાર્યા ત્યારે ગોપવર્ગને સંગમાં ન લેતાં અભીષ્ટ કાર્યની સમાપ્તિથી અનન્તર જ ગોપસહિત[2] થઈ ગયા તેમ અત્ર પણ પ્રભુ એકાકી જ પધારત, અર્થાદ્ અન્તરંગક્રીડાર્થ વૃન્દાવનપ્રવેશપ્રસંગમાં ગોપનો સહભાવ જ ગોપવર્ગની પ્રભુવિષયિણી આસક્તિને સંસાધે છે. શ્રીગોપીજન ભગવચ્ચરિત્રનું વર્ણન દિવસે આસક્તિપૂર્વક કરે છે એ તો આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જ છે. દિવસે સમસ્તશ્રીસ્વામિનીજીની શ્રીમદ્ગોકુલમાં નિજ ગેહમાં સ્થિતિ છે, તથાપિ ભગવાન્ વનમાં જે જે લીલા કરે છે તે સર્વા લીલાને ભગવદ્ભાવના અનુભાવે–સામર્થ્યે–નિજ હૃદયમાં અનુભવીને જેમ શ્રીગોપીજન ગાન કરે છે તેમ સમસ્ત ગોપવર્ગ પણ રાત્રિગતભગવલ્લીલાને અતિશયિતા આસક્તિના અનુભાવે સ્વસ્વહૃદયમાં અનુભવીને ગાન કરે છે, પરન્તુ ભગવત્કૃતા ગોપવર્ગગેયા રાત્રિલીલા અતિગોપ્યા હોવાથી શ્રીશુકે શ્રીમદ્ભાગવતમાં તે લીલાનું સ્પષ્ટ કથન ન કર્યું, શ્રીગોપીજને દિનલીલાનું ગાન કર્યું એમ કથનમાત્રથી જ ગોપવર્ગે પણ રાત્રિલીલાનું ગાન કર્યું એમ કથાઈ જ રહે છે, અર્થાદ્ અત્ર શ્રીસ્વામિનીજીકૃત ગુણગાનના કથને કરીને જ अन्ये तदनुरूपाणि શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ ગોપવર્ગકૃત ગુણગાનનું સહજ સંસૂચન થઈ જાય છે, કારણ કે ભગવલ્લીલાના ગાનનું કારણ આસક્તિ તો ઉભયત્ર સમાના જ છે, આસક્તિ કારણ છે, લીલાગાન કાર્ય છે, યત્ર યત્ર આસક્તિ સિદ્ધા છે, તત્ર તત્ર તે આસક્તિનું કાર્ય ગુણગાન પણ સિદ્ધ જ છે, શ્રીગોપીજન આસક્ત છે તેથી ગુણગાન કરે છે, ઉભયની–શ્રીગોપીજનની અને ગોપવર્ગની—પ્રભુને વિષે આસક્તિ તો સમાના છે, ગોપવર્ગની પણ પ્રભુને વિષે આસક્તિ સમાના છે જ એ તો પૂર્વે જણાવ્યું છે, તેથી ગોપવર્ગની આસક્તિનું કાર્ય લીલાગાન પણ પ્રકરણારંભમાં સુતરાં જણાવી જ દીધું છે, કેવલ એટલો જ વિશેષ કે ગોપગેય રાત્રિચરિત્ર નિતાન્તગોપ્ય હોવાથી તે ગોપગેય રાત્રિચરિત્રનું માત્ર સ્પષ્ટ કથન શ્રીશુકે ન કર્યું. (૧.) આ આસક્તિવર્ણનપ્રસ્તાવમાં શ્રીવેણુગીતાધ્યાયમાં ૨૦ શ્લોક છે, તેમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં વર્ણિત વૃન્દાવનપ્રવેશ અને દ્વિતીય શ્લોકમાં વર્ણિત શ્રીવેણુકૂજનરૂપ બોધન શ્રીગોપીજનની આસક્તિના ઉદ્બોધનને–ઉદ્દીપનને-અર્થે છે, યદ્યપિ પૂર્વાધ્યાયમાં गोपैस्तयोस्तदद्भुतं શ્લોકમાં ગોપવર્ગની પણ અને આ અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજનની ભગવદ્ગુણમાત્રમાં જ આસક્તિ સ્ફુટા છે, તથાપિ અત્ર કાર્યથી કારણનું જ્ઞાન અનુમાને થાય છે, ભગવદ્ગુણને વિષે આસક્તિ એ કાર્ય છે, અને ભગવાનને વિષે આસક્તિ એ કારણ છે, ભગવાનને વિષે આસક્તિરૂપ કારણ હોય તો જ ભગવદ્ગુણરૂપ કાર્યને વિષે આસક્તિ સંભવે, કારણ વિના કાર્ય સંભવે નહિ, ભગવાનના ગુણ વિષે આસક્તિરૂપ જે કાર્ય તે તો સ્ફુટ છે જ, તેથી ભગવાનને વિષે આસક્તિરૂપ જે કારણ તે પણ વિદ્યમાન છે એમ નિશ્ચય થાય છે,

---

૧. પ્રકાશની એક પ્રતિમાં तदर्थत्वं નો પર્યાય કોઇક વાચકે गोपिकार्थत्वं ટિપ્પનીત્વે દર્શાવ્યો છે, તેને અનુરોધીને આ પ્રકારે અર્થ કર્યો.

૨. અગ્રે अथ गोपैः परिवृतः ઇત્યાદિથી શ્રીશુક આ કથશે.

ભગવદાસક્ત જ ગુણાસક્ત હોય છે તેથી ગુણાસક્તિએ ભગવદાસક્તિ જ્ઞાપિતા થાય એ યુક્તં જ છે. (૨.) 'યત્ર યત્ર ગુણમાં આસક્તિ હોય તત્ર તત્ર ગુણીમાં પણ આસક્તિ હોય જ એવો કાંઇ નિયમ નથી' એમ અનિયમ કલ્પીને ભગવદાસક્તિ કદાચિદ્ ગુણસમ્બન્ધથી થયલી ગૌણી વા ઔપચારિકી હશે એમ પણ ન માનવું, કારણ કે પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રથમ થાય, અને તદનન્તર જ આસક્તિનો આવિષ્કાર થાય, આથી ભગવદાસક્તિ ગૌણી નથી પરન્તુ મુખ્યા જ છે, પ્રેમપૂર્વિકા જ છે, પ્રેમ જ ન હોત તો सगोपालकः પદે સખિમંડલનો સહભાવ જ ન કથત. પ્રેમ પૂર્વભાવ છે અને આસક્તિ તો ઉત્તરભાવ છે, પૂર્વભાવના નિરૂપણ વિના ઉત્તરભાવનું નિરૂપણ ન સંભવે, તેથી આસક્તિ-નિરૂપણે અત્ર પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રેમનું પણ નિરૂપણ છે જ, વૃન્દાવનપ્રવેશરૂપ પ્રથમ શ્લોકમાં તે જ પૂર્વભાવ પ્રેમનું નિરૂપણ છે, અને તે પ્રેમ તો ઉદ્બુદ્ધ થાય ત્યારે તેવા ઉદ્બુદ્ધ જ પ્રેમમાંથી આસક્તિનો આવિષ્કાર થાય છે, તેથી દ્વિતીય શ્લોકમાં વેણુકૂજનરૂપ ઉદ્બોધનનું નિરૂપણ કર્યું છે. લૌકિક પ્રેમ હોય તો કોકિલાદિના કૂજનથી પણ તેવા પ્રેમનો ઉદ્બોધ થઈ જાય, પરન્તુ અલૌકિક ભગવદ્વિષયક પ્રેમનું ઉદ્બોધન તે પ્રકારે થઈ શકતું નથી, તેથી અલૌકિક પ્રેમના ઉદ્બોધનાર્થ અલૌકિક ભગવત્કૃત પ્રવેશનું અને વેણુકૂજનનું કથન થયું. વેણુનું કૂજન પણ યઃકશ્ચન કરી લે તો અલૌકિક પ્રેમનો ઉદ્બોધ ન થાય તેથી વેણુકૂજન પણ પ્રભુએ સ્વતઃ જ કર્યું. વેણુકૂજનરૂપ માત્ર ઉદ્બોધન જ પ્રભુએ સ્વતઃ કર્યું અને પ્રેમ તો જીવવિહિત શ્રવણાદિ સાધને જ કરીને પ્રાક્ સિદ્ધ થઈ જ ગયો હતો એમ પણ નથી, પ્રેમ તો આસક્તિની કેવલપૂર્વાવસ્થા છે, અને તેથી તે પ્રેમનું પણ દાન હરિએ જ સ્વતઃ જ કર્યું. પ્રમાણપ્રકરણીયા લીલા પ્રકટા કરીને પ્રભુએ સ્વસ્વરૂપ વિષે પ્રેમનું અને પ્રમેયપ્રકરણીયા લીલા પ્રકટા કરીને આસક્તિનું દાન શ્રીવ્રજજનને સ્વતઃ જ કર્યું. વૃન્દાવનમાં સગોગોપાલપ્રવેશપૂર્વક વેણુકૂજન થયું, અને તત્ર આસક્તિના ઉદ્બોધનાર્થ થયલું વેણુકૂજન પણ અન્ય કોઇએ નહિ પરન્તુ હરિએ જ સ્વતઃ કર્યું. પ્રેમ આસક્તિ અને ઉદ્દીપક વેણુકૂજન એટલું જ માત્ર ભગવત્કૃત છે એમ પણ નથી, પરન્તુ અત્ર તો સર્વા જ સામગ્રી ભગવત્કૃતા છે, કારણ કે પ્રભુ નિજ અંગીકારમાત્રથી જ સર્વ સિદ્ધ કરે છે, સાધનની સંપત્તિ પણ સ્વતઃ જ કરી લઈને પ્રભુ ફલદાન કરે છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ જ સાધન છે. यमेवैष वृणुते ઇત્યાદિ શ્રુતિરૂપાનું યૂથ અત્ર પ્રમાણાકાંક્ષીને પણ પરિપૂર્ણ સંતોષ સમર્પે છે. પ્રેમ આસક્તિ ઉદ્દીપક કૂજન એમ સર્વા જ સામગ્રી ભગવત્કૃતા અલૌકિકી છે, તેથી અત્ર લોકવત્ કોકિલાદિકના ઉદ્દીપનના નિષેધથી સર્વ જ દુષ્ટ લૌકિક જીવવિહિત પ્રકારમાત્રનો અર્થાદ્ જ નિષેધ થઈ ગયો. શ્રીગોપીજનને વિષે ભગવાન્નો પ્રેમ જ ન હોત તો પ્રભુ વૃન્દાવનપ્રવેશ જ ન કરત અથવા પ્રવેશ કર્યા પછી ઉદ્બોધન ન કરત, પરન્તુ પ્રભુએ જ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ તો કર્યો એટલું જ નહિ પરન્તુ ઉદ્બોધન પણ કર્યું, અર્થાત્ વૃન્દાવનપ્રવેશના અને કૂજનના એમ ઉભયના ઉદ્બોધક પ્રભુ જ સ્વતઃ જ થયા, તેથી શ્રીગોપીજનને વિષે ભગવાન્નો પ્રેમ છે એમ નિશ્ચય થઈ જાય છે. 'ભગવાન્નો પણ આપણે વિષે પ્રેમ છે' એમ જાણ્યા પછી જ શ્રીગોપીજનનો પ્રેમ ઉદ્બુદ્ધ થયો અને એવી જ રીતિએ ઉદ્બુદ્ધ પ્રેમ મુખ્ય છે અને ઇતર-સાધનસાધ્ય-પ્રેમ તો માત્ર ગૌણ જ છે એમ આદ્ય શ્લોકદ્વયે સૂચવીને અગ્રિમ સર્વ જ વર્ણન આસક્તિપૂર્વક-મુખ્યભગવદ્દત્ત ભગવદાસક્તિપૂર્વક-જ થાય છે એમ શ્રીશુકે વિશદ કર્યું. (૩.) कुसुमितवनराजि શ્લોકમાં યદ્યપિ ઉદ્બોધકાન્તરની પણ ઉક્તિ હોવાથી ઉદ્બોધકાન્તર પણ કલ્પી શકાય તથાપિ વસ્તુતઃ અત્રત્ય સર્વ ઉદ્બોધનમાત્ર ભગવત્કૃત જ છે, કારણ કે આ સર્વ જ વર્ણન ભગવદ્ગુણગાનમાં આસક્ત શ્રીશુક કરે છે. આસક્તિપર્યન્તનું અલૌકિક દાન થયું હોય તથાપિ યત્રપર્યન્ત ભગવાન્ સ્વયં વિદ્યાનું દાન ન કરે તત્રપર્યન્ત પ્રભુના સ્વરૂપનું પ્રભુના ગુણનું અને પ્રભુની લીલાનું જ્ઞાન જ થઈ શકતું નથી એ यमेवैष वृणुते શ્રુતિનું સ્વારસ્ય છે, તેથી વૃન્દાવનપ્રવિષ્ટપ્રભુકૃત વેણુકૂજનનું શ્રવણ કરીને શ્રીગોપીજને વર્ણન કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો તથાપિ તે આસક્તિ તો કેવલા-આસક્તિમાત્ર-જ હતી પરંતુ વિદ્યાસહિતા આસક્તિ તે ન હતી, તેથી વર્ણનના-ગાનના-ઉપક્રમને અન્તે तद् वर्णयितुमारब्धाः શ્લોકને અન્તે बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं એ એક શ્લોકે કરીને વિદ્યાનું-બ્રહ્મસ્વરૂપજ્ઞાનનું-સ્ફુટ-સપરિકર-વર્ણન છે. પ્રભુદત્તા પણ કેવલા આસક્તિમાત્રવશાદ્ ગાનનો ઉપક્રમ થયો, તથાપિ સ્મરવેગે મન વિક્ષિપ્ત થઈ ગયું, ગાન જ ન થઈ શકયું, તેથી અન્તે પ્રભુએ સ્વતઃ શ્રીગોપીજનને વિદ્યાનું પણ દાન કર્યું, જે બ્રહ્મસ્વરૂપાત્મકવિદ્યાનું સપરિકર વર્ણન बर्हापीडं શ્લોકમાં સ્ફુટ છે, અર્થાદ્ ગુણગાનમાં અપેક્ષિત પ્રેમ આસક્તિ અને વિદ્યા એ સર્વા જ સામગ્રી સવમા ભગવદધીના જ છે. વિદ્યા પણ દ્વિવિધા છે, અમૂર્તા અને મૂર્તા, તેથી નાદબ્રહ્માત્મિકા અમૂર્તા વિદ્યા

અન્તઃકરણમાં અનુભવાવીને તદ્વિદ્યાફલભૂત સ્વરૂપાનુભવ પણ પ્રથમ આ વેણુગીતમાં તો ગાનદ્વારા અન્તઃકરણમાં જ કરાવ્યો, અગ્રે રાસોત્સવપ્રસ્તાવમાં તો સ્વલોકાત્મક વ્યાપિવૈકુંઠના બાહ્યાનુભવાત્મિકા મૂર્તા વિદ્યાએ કરીને તે મૂર્તા વિદ્યાના ફલભૂત સ્વરૂપાનન્દાનુભવનું દાન બહિરંગસંગદ્વારા કરશે, અત્ર દત્તા વિદ્યા અને તત્ફલ ઉભયે પણ અમૂર્ત છે, મૂર્તા[1] વિદ્યા અને તત્ફલનો પ્રસંગ તો અગ્રે ફલપ્રકરણમાં જ કથાશે, અર્થાદ્ 'વિદ્યા'શબ્દનો પ્રયોગ જેમ 'ઉપાસના' અર્થમાં થાય છે તેમ 'સાક્ષાત્કાર' અર્થમાં પણ શક્ય જ છે, અથવા 'વિદ્યા'નો અર્થ 'વિદ્યાશક્તિ' જ થાય છે, વિદ્યા વિના ભગવત્પ્રાપ્તિ નથી એમ વિદ્યયામૃતમશ્નુતે શ્રુતિનું મર્મ છે, તેથી શ્રીવ્રજજનમાં પણ અત્ર વિદ્યાનું નિરૂપણ થાય છે. આ અધ્યાયના પ્રારંભથી પંચમ बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं શ્લોકપર્યન્ત વૈરાગ્ય સાંખ્ય યોગ તપ અને ભક્તિ એ પ્રકારે પંચ પર્વે યુક્તા વિદ્યાનું પ્રતિપાદન છે, પંચપર્વા વિદ્યાનું દાન થયું તદનન્તર જ શ્રીગોપીજનને ભગવદ્‌ગુણવર્ણનરૂપભગવત્પ્રાપ્તિ સિદ્ધા થઈ. પંચપર્વાત્મક-વિદ્યાના નિરૂપણથી અનન્તર જ વિદ્યાને અન્તે ગાનનો પણ ફલોન્મુખ ઉપક્રમ થયલો છે, તેથી આ વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યાથી પણ અધિકા છે, બ્રહ્મવિદ્યાનું પણ ફલ છે, એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. પંચપર્વાત્મકવિદ્યાને અન્તે તત્ફલ ગાનનો પ્રારંભ કર્યો, તેથી બ્રહ્મવિદ્યાથી પણ ગુણગાન અધિક છે, બ્રહ્મવિદ્યાનું પણ તે ફલ છે. વસ્તુતઃ લીલાસ્થ જીવની વિદ્યા પણ અલૌકિકી છે, અને શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીને જ તે અલૌકિકી વિદ્યાસમ્પત્તિનું દાન થયલું છે. આ અલૌકિકી ભગવદ્દત્તા લીલોપયોગિની વિદ્યાનાં વૈરાગ્યાદિ પંચ પર્વનાં સ્વરૂપ પણ તેવાં જ વિલક્ષણ છે. ભગવદતિરિક્ત પદાર્થમાત્રમાંથી અનુરાગની નિવૃત્તિ એ અત્ર વૈરાગ્ય છે, પુરુષોત્તમ રસાત્મક છે એવું જ્ઞાન અત્ર સાંખ્ય છે, ચિત્તની ભગવદેકપરતા અત્ર યોગ છે, ભગવદ્વિરહમાં આત્યન્તિક તાપક્લેશનો અનુભવ એ અત્ર તપ છે, અને ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની આકાંક્ષાથી રહિતા ભગવદાસક્તિ એ અત્ર ભક્તિ[2] છે. આ પંચપર્વા પુષ્ટિમાર્ગીયા વિદ્યાનું દાન શ્રીવ્રજસુન્દરીને થયલું છે, પુષ્ટિમાર્ગીયા ભગવદ્દત્તા વિદ્યાનું પંચમ પર્વ જે ભગવદાસક્તિરૂપભક્તિ તે ભક્તિનું–ભગવદાસક્તિનું–નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં છે, અર્થાત્ શ્રીગોપીજનની આ પ્રકારની ભગવદાસક્તિ આ અષ્ટાદશ અધ્યાયનો–શ્રીવેણુગીતાધ્યાયનો–અર્થ છે. बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोःकर्णिकारं શ્લોકમાં ઉક્ત ભગવત્સ્વરૂપાનુભવ તો બ્રહ્મભાવની પણ ઉત્તરા દશા છે, આ અવસ્થા ભક્તિએ કરીને જ પ્રાપ્યા છે, भक्त्या मामभिजानाति શ્લોકમાં પ્રોક્તા ભક્તિએ કરીને પ્રાપ્ય અભિજ્ઞાન તે જ આ बर्हापीडंશ્લોકોક્ત ભગવત્સ્વરૂપાનુભવ. શ્રીગોપીજનને આ અભિજ્ઞારૂપ ભગવત્સ્વરૂપાનુભવનું દાન થયું એમ अक्षण्वतां फलमिदं ઇત્યાદિ શ્લોકમાં સુવ્યક્ત છે, તેથી આ અધ્યાયમાં જે વર્ણન છે તે આસક્તિપૂર્વક જ છે એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. ભક્તિએ અભિજ્ઞાન–સ્વરૂપાનુભવ–નિશ્ચિત કરી લીધા પછી જ અભિજ્ઞ શ્રીગોપીજન ગાનદ્વારા તે સ્વરૂપાનુભવને પ્રકટ કરે છે. વર્ણન તો अक्षण्वतां फलमिदं શ્લોકથી અનન્તર જ પ્રારંભાય છે, અને એ વર્ણન આસક્તિપૂર્વક જ થાય છે, તેથી કેવલ સાધનરૂપ જ નથી પરન્તુ ફલરૂપ જ છે, અને ફલરૂપ છે તેથી જ તે વર્ણન પંચપર્વા વિદ્યાના પણ અન્તમાં જ થયલું છે. અત્રપર્યન્ત આ અધ્યાયના પ્રારંભના શ્લોકષટ્કનું સ્વારસ્ય સ્પષ્ટ થયું. (૩ફૂ.) અગ્રે ત્રયોદશ શ્લોકે કરીને શ્રીગોપીજનકૃત ભગવદ્‌ગુણવર્ણન છે, અને અન્તિમ ૨૦મા શ્લોકમાં આ આસક્તિપ્રતિપાદક પ્રમેયપ્રકરણનો ઉપસંહાર છે. શ્રીગોપીજનગેય શ્રીવેણુગીતના શ્લોકની ત્રયોદશ સંખ્યામાં પણ મર્મ છે. પ્રવાહી જીવ દ્વાદશમાસાત્મક કાલને ઉપાસે છે અને માર્યાદિક જીવ દ્વાદશાંગ પુરુષને ઉપાસે છે, પ્રવાહિજીવોપાસ્ય દ્વાદશમાસાત્મક કાલથી અધિક અને મર્યાદાજીવોપાસ્ય દ્વાદશાંગ પુરુષથી પણ ઉત્તમ શ્રીગોપીજનગેય પદાર્થ તો ત્રયોદશાંગ છે, શ્રીગોપીજનગેય શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય આ ત્રયોદશાંગ વસ્તુ પ્રલાયક કાલથી પણ અધિક કાલાધિક–નિત્યલીલાસ્થ–હરિ છે, અને ક્ષરાક્ષર પુરુષથી પણ ઉત્તમ–પુરુષોત્તમ–છે, અક્ષણ્વાનનું ફલ જ છે, અર્થાત્ શ્રીવ્રજસીમંતિનીસંગીત નિત્યલીલાસ્થ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ ગુણ અને લીલા સર્વ જ નિત્ય વા કાલાતીત છે એમ સહજ સિદ્ધ થઈ રહે છે, અને તેથી જ અત્ર ભક્તવાક્યમાં કાલાધિક હરિનું અને પુરુષદ્વયથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમનું વર્ણન થાય છે, અને તેથી જ કાલાતીતા ક્ષરાક્ષરોત્તમા ત્રયોદશવિધા લીલાનું પૃથક્ પૃથક્ કથન છે.

---

૧. અમૂર્તા વિદ્યામાં શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટભૂપકુમાર શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના સ્વરૂપનું અને મૂર્તા વિદ્યામાં શ્રીમદ્વલ્લભરાજકુમાર શ્રીમદ્વિઠ્ઠલવરના સ્વરૂપનું પણ ચિન્તન ફલપ્રદ થશે.

૨. નવમસ્કન્ધાર્થરૂપ ભક્તિથી તો આ ભક્તિ વિલક્ષણા જ છે.

પૂર્વ-૧૭મા-અધ્યાયના અન્તમાં ભગવલ્લીલાર્થ શરદ્‌નું વર્ણન થયું, હવે આ અધ્યાયમાં વૃન્દાવનમાં ભગવાન્‌નો લીલાર્થ પ્રવેશ કથાય છે.

इत्थंशरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।
न्यविशद् वायुना वातं सगोगोपालकोच्युतः ॥ १ ॥

અક્ષરાર્થ—આ પ્રકારની શરદે કરીને સ્વચ્છ છે જલ જેમાં એવા અને પદ્માકરના સુગન્ધે યુક્ત વાયુએ વાત (વૃન્દાવનમાં) ગાયોએ અને ગોપાલે સહ અચ્યુતે નિવેશ કર્યો. ૧.

व्याख्यार्थ—'આ પ્રકારની જે શરત્ તે શરદે કરીને સ્વચ્છ છે જલ જેમાં એવા વૃન્દાવનમાં અચ્યુતે પ્રવેશ કર્યો' એમ શ્લોકના પદનો સમ્બન્ધ છે. યદ્યપિ આ શ્લોકમાં 'વૃન્દાવન' પદનું સ્પષ્ટ કથન નથી, તથાપિ પૂર્વ અધ્યાયમાં લીલાના અધિકરણદેશત્વે વનનું કથન છે, આ અધ્યાયમાં પણ દ્વિતીય શ્લોકમાં कुसुमितवनराजि પદમાં તે વનનું ગમક પણ છે, અને પંચમ શ્લોકમાં તો वृन्दारण्यं×××प्राविशत् એમ સ્પષ્ટા ઉકિત જ છે, તેથી અત્ર પ્રવેશસ્થલ વૃન્દાવન જ છે એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. અત્ર-આ અધ્યાયમાં-પણ પૂર્વવત્ આધિદૈવિકી શક્તિઓએ સહ લીલા વક્તવ્ય છે, ભગવાનની શક્તિઓમાં પણ ભગવદ્દ્ અલૌકિકત્વ નિત્યત્વ સ્વાભાવિકધર્મત્વ છે એ જણાવવાને, અને ભગવદ્‌ભોગ્યા શ્રીવ્રજસીમંતિનીજીના અલૌકિકત્વનિત્યત્વસહજધર્મત્વયુક્ત સ્વરૂપનું જેમને અભિજ્ઞાન જ નથી તેવા અનભિજ્ઞથી શ્રીસ્વામિનીજીઓનું સ્વરૂપ ગુપ્ત રક્ષવાને, અત્ર 'શક્તિ'પદનો પ્રયોગ થયો છે. તત્ર-લીલામાં-નાયક ઉત્કૃષ્ટ છે એ જણાવવાને પ્રભુને अच्युत કથ્યા, સ્વરૂપથી જેમની કદાપિ ચ્યુતિ જ ન થાય એવા ઉત્કૃષ્ટ નાયકની લીલામાં ગાયો અનુભવિકા પણ છે, લીલારસની અનુભવકર્ત્રી ગાયો છે, તેથી પણ નાયકનો નિર્દોષ ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે. ગોસદૃશ ભગવદ્ભકત જ આ લીલાના અનુભાવક હોય છે. જેમ ગાયો અનુભવિકા છે તેમ ગોપવર્ગ લીલામાં સેવક છે, શક્તિઓની-શ્રીવ્રજસીમંતિનીજીની-નિર્ભયતા સિદ્ધ કરવામાં એ ગોપરૂપ સેવકનો વિનિયોગ છે. આ ગોપવર્ગ દેવ છે. ૧૬મા અધ્યાયમાં आसन् सुविस्मिताःના વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે એમનું ઇન્દ્રિય નિર્દોષ છે, તેથી આ ગોપવર્ગ દેવ છે. શ્રીવ્રજસીમંતિનીજીએ સહ ભગવલ્લીલામાં નિર્ભયતાસમર્પક નિર્દુષ્ટેન્દ્રિયવાન્ દેવસ્વરૂપ ગોપવર્ગ સાક્ષી છે. પૂર્વોકતા નિર્દુષ્ટા ભગવલ્લીલામાં દેવના સાક્ષિત્વથી દિવ્યત્વ પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે. સાક્ષી (૧) સ્વાર્થથી અને સ્વાર્થની અપેક્ષાથી પણ રહિત (૨) ફલભોગસમર્પક અને (૩) ફલભોગમાં યથાધિકાર પ્રવર્તક હોય છે, આ સર્વ ધર્મ અત્ર નિજ અન્તરંગ ગોપવર્ગમાં છે, તેથી ઉપનિષદાદિમાં જેમ પરમાત્માને સાક્ષી કથ્યા છે તેમ અત્ર ગોપને 'સાક્ષી' કથ્યા, પ્રભુની નિર્દોષા અને પૂર્ણગુણા લીલામાં રમણ પણ જલના અને સ્થલના ભેદે કરીને દ્વિવિધ છે, તત્ર નિર્ભર રમણમાં પવનની અપેક્ષા રહે છે. જલક્રીડામાં તો નિર્મલતાની અને શૈત્યના અભાવની પણ અપેક્ષા રહે છે, જલ અતિશય શીતલ ન હોય અને નિર્મલ હોય તો જ જલક્રીડા પણ રસાલ થાય. ઋતુ શરત્ છે, તેથી જલ નિર્મલ છે અને તે અતિશય શીતલ પણ નથી. શરદે કરીને જ યત્ર જલ સ્વચ્છ છે તત્ર પ્રવેશ કર્યો, કર્મનો[૧]-કયા સ્થલમાં શે અર્થે પ્રવેશ કર્યો એનો-નિર્દેશ આ શ્લોકમાં વિશેષત: નથી તેથી, અને જલપ્રવેશ કથ્યો છે તેથી, આ પ્રવેશ સામાન્યત: ક્રીડાર્થ છે. પદ્માકરનો જે સુષ્ઠુ-શૈત્યસહિત-ગન્ધ તે પદ્માકરસુગન્ધ, પદ્માકરસુગન્ધે કરીને યુક્ત તે પદ્માકરસુગન્ધિ, એવા પદ્માકરસુગન્ધિ વાયુએ વાત વનમાં અચ્યુતે નિવેશ કર્યો. પવન ગન્ધવાન્ છે, તેથી જ ગન્ધભરે કરીને તે મન્દ પણ છે. ક્રીડામાં એટલું-શીત મન્દ સુગન્ધિ એમ ત્રિવિધ પવન અને અનતિશીત સ્વચ્છ જલ-જ અપેક્ષિત છે. આ શ્લોકમાં વિશેષણભૂત ધર્મનું-જલનું અને વાયુનું-જ પ્રાધાન્ય છે, તેથી સ્થલરૂપ વિશેષ્યનો નિર્દેશ નથી. અચ્યુતે નિવેશ કર્યો, આધિદૈવિકપર્યન્ત પ્રવેશ કર્યો, યત્ર આવીને મલેલી દેવતાઓ સ્વસ્વકૃત કાર્ય નેત્રભ્રુકુટિના વિલાસે કરે છે તત્રપર્યન્ત પ્રવેશ કર્યો. સગોગોપાલ અચ્યુતે નિકુંજપ્રદેશપર્યન્ત પ્રવેશ કર્યો એમ દેવપ્રિયા પરોક્ષા રીતિએ જણાવવાને 'આધિદૈવિક'પદનો પ્રયોગ છે, જેનો સંકેત નિ ઉપસર્ગે શ્રીશુકે જ કર્યો છે. (૧.)

પ્રથમ શ્લોકમાં આ પ્રકારે પ્રભુકૃતવન પ્રવેશ કથીને દ્વિતીય શ્લોકમાં દેવતાના ઉદ્‌બોધનું નિરૂપણ કરે છે.

---

૧. 'કર્મ'નો અર્થ 'ભગવત્કૃતા લીલા' પણ અત્ર થાય જ છે.

कुसुमितवनराजिशुष्मिभृंगद्विजकुलजुष्टसरःसरिन्महीध्रम् ।
मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुम ॥ २ ॥

અક્ષરાર્થ—કુસુમિત વનરાજિએ કરીને મત્ત ભૃંગોનાં અને પક્ષીઓનાં કુલોએ સેવિત સરોવરોને સરિતાઓને અને પર્વતોને અવગાહીને ગોપે અને બલદેવે યુક્ત ગોચારણકર્તા મધુપતિએ વેણુકૂજન કર્યું. ૨.

વ્યાખ્યાન—ગાયોને ચરાવતા મધુપતિએ વેણુનું કૂજન કર્યું, 'મધુપતિ'પદમાં 'મધુ'નો અર્થ કોઈક ટીકાકાર 'યાદવ' કરે છે, પરન્તુ તેવા અર્થમાં સ્વારસ્યનો લેશ પણ નથી, તેથી 'મધુ'નો અર્થ 'વસંત' જ કરવો, અને તે શૃંગારાત્મા રસે અથવા સરસ શૃંગારાત્માએ—વસંતાધિપતિએ—વેણુકૂજન કર્યું એમ અર્થસ્વારસ્ય અનુભવવું. તે રસ વા સરસ सरसः શૃંગારરસાત્મા છે, તેથી જ મધુના—વસંતના—અધિપતિ છે. લોકસિદ્ધ કાર્યાન્તરના વિના વૃન્દાવનમાં ગમન અને ચિરસ્થિત્યાદિક લોકવિરુદ્ધ છે, અને ચિકીર્ષિતલીલાનું લોકજ્ઞાન રસવિરુદ્ધ છે, આ પ્રકારના લોકજ્ઞાનનું અને રસવિરોધનું સમાધાન કરીને સર્વસંપાદન કરવાનું સામર્થ્ય ગોચારણરૂપ ધર્મમાં છે, કારણ કે સાક્ષાત્ અને પરંપરાના ભેદે કરીને ધર્મ ચતુર્વર્ગને પણ સિદ્ધ કરે છે, ગોચારણરૂપ ધર્મ કરતાં કરતાં મધુપતિએ વેણુકૂજન કર્યું તેથી સાક્ષાત્ અને પરંપરાએ ચતુર્વર્ગસાધક ભગવત્સમ્બન્ધી ગોચારણરૂપ ધર્મે જ લોકના અને રસના પરસ્પર સકલ વિરોધનું સમાધાન કરી લઈને ધર્માદિ મોક્ષાન્ત ચતુર્વર્ગનું સમ્પાદન કરી દીધું. ગોપ ક્રિયાશક્તિરૂપ છે, કારણ કે અંતરંગ કાર્યને અર્થે પ્રભુની ક્રિયાશક્તિ તત્ર સ્થાપિતા છે, અને બલદેવ જ્ઞાનશક્તિરૂપ પ્રતિબન્ધનિવૃત્ત્યર્થ છે. યદ્યપિ ક્રિયાશકિતનું પણ સ્થાપન બલદેવમાં છે, તથાપિ અંતરંગલીલામાં બલદેવનો તેવો અધિકાર નહિ હોવાથી અત્ર જ્ઞાનશક્તિમાત્રનું જ સ્થાપન કથ્યું. ગોચારણરૂપ ધર્મમાં ક્રિયાશક્તિસહિત પશુપાલ ગોપનો અને જ્ઞાનશક્તિસહિત બલદેવનો પણ સહભાવ સાર્થક છે, ગોચારણાદિ ક્રિયામાં અંતરંગ કાર્યાર્થે ભગવત્ક્રિયાશક્તિમાન ગોપનો ઉપયોગ છે, અને પ્રતિબન્ધકાસુરસમ્પત્તિની નિવૃત્તિપૂર્વક ભક્તોએ સહ સ્વચ્છન્દલીલાક્રીડાપ્રસંગમાં ભક્તરક્ષામાં ભગવજ્જ્ઞાનશકિતમાન્ બલદેવનો વિનિયોગ છે. ભગવત્ક્રિયા-શકિતએ સહિત પશુપાલના અને ભગવજ્જ્ઞાનશક્તિએ સહિત બલદેવના સહભાવથી મધુપતિનું यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः શ્રુતિએ ઉક્ત સર્વશકિતમત્ત્વ પણ સ્પષ્ટ થયું, અર્થાત્ પરબ્રહ્મમાં ક્રીડાર્થ ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિ સર્વદા જ અપેક્ષિત છે એ વિશદ થયું,[1] અન્યથા સધર્મક સર્વશક્તિમાન્ સરસ શૃંગારરસાત્મા મધુપતિના નિર્ધર્મકત્વના અને અકર્તૃત્વાદિના વિવર્તથી તો રસનિષ્પત્તિમાં જ વિપ્લવ થાય. સરોવરના સરિત્ના અને ગિરિના નૈકટ્યમાં વસતી ત્રિવિધા દેવતાના—શ્રીવનસુન્દરીના—ઉદ્બોધનાર્થ મધુપતિએ અસ્પષ્ટ વેણુકૂજન કર્યું, વેણુનાદ પણ કર્યો. અભીષ્ટકાર્યપરત્વે બોધકનું સ્થાપન તેજ ઉદ્બોધન, દેવતાનો પણ ઉદ્બોધ થાય તથાપિ સરસત્વરૂપસામગ્રીનો જ નાયકમાં અભાવ હોય તો ઉદ્બુદ્ધા પણ દેવતાની તત્ર રતિ સિદ્ધા ન થાય. આ અનુપપત્તિના પરિહારાર્થ ભગવાનને સરસ શૃંગારાત્મા મધુપતિ કથ્યા. કુસુમિત જે વનરાજિ[2] તેમણે કરીને જે મત્ત ભ્રમર અને વિહંગમ તેમના જે અવાન્તર જાતિભેદ તેમણે સેવ્યાં છે સરોવર સરિત્ અને ગિરિ યત્ર એવા વનને, અથવા તેમણે જુષ્ટ—સેવિત—સરોવરને સરિત્ને અને ગિરિને[3] જ, તે તે સ્થલે તે તે પ્રકારે લીલાકરણાર્થ અવગાહીને સરોવરસરિત્પર્વતસ્થા અર્થાત્ તત્ત્રયનિકટસ્થા એમ ત્રિવિધા શ્રીવનસુન્દરીના ઉદ્બોધનાર્થ કેવલશૃંગારરસાર્થ જ વેણુકૂજન કર્યું. આ સર્વ નિરૂપણ વિભાવાદિનું[4] થયું. મધુપતિના કૂજને કરીને રત્યાત્મક પ્રેમાત્મક શૃંગારરસનું ઉદ્બોધન—પ્રાદુર્ભાવ—સર્વથા ઉપપન્ન જ છે, કેવલ અને ધર્મસહિત એમ દ્વિવિધ શૃંગારરસમાં પણ અત્ર કૂજનનું કથન કેવલ[5] શૃઙ્ગારરસની જ નિષ્પત્તિને અર્થે

---

૧. અગ્રે प्रेमप्रवृद्धमुदितः શ્લોકમાં गौवैर्गोचारणं बलभद्रेण रक्षा અને ફલપ્રકરણીય પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમ જ શ્લોકમાં यथा प्रमाणे रक्षायां बलभद्रोपयोगः એમ કથાશે.

૨. શ્રીસુબોધિનીજીમાં कुसुमिता ये वनराजयः એમ પુલ્લિંગવાચક ये કથીને ताभिः એમ સ્ત્રીલિંગનિર્દેશથી વનસ્થ વૃક્ષાદિનું સ્ત્રીત્વ ધ્વનિત કરીને ચિદ્રૂપત્વ કથ્યું.

૩. આ પક્ષમાં સમાહારદ્વન્દ્વથી એકવદ્ભાવ જાણવો.

૪. આ પારિભાષિક શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ અષ્ટમ શ્લોકમાં થશે.

૫. વિપ્રયોગશૃંગારરસ તે જ કેવલ શૃંગારરસ, જે નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, ધર્મસહિત સર્વસામગ્રીયુક્ત સંયોગશૃંગારરસ તો સમ્ભોગદશામાં અનુભવાય છે.

કર્યું, ધર્મસહિત યાવદ્ગુણલીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપાનુભાવક તો કૂજન કાંઇ નથી પરન્તુ સુધાસંવલિત નાદ જ છે, જે बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं અથવા अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः શ્લોકમાં વિશદ કથાશે. (૨.)

આ પ્રકારે પ્રથમ શ્લોકમાં ભગવત્કૃત વૃન્દાવનપ્રવેશનું અને દ્વિતીય શ્લોકમાં ભગવત્કૃત દેવતોદ્બોધનનું કથન કરીને શ્રીશુક તૃતીય શ્લોકમાં શ્રીવ્રજસુન્દરીકૃત ભગવદ્ગુણગાનનો વર્ણનારમ્ભ કથે છે. શ્રીવનસુન્દરીએ સહ ભગવત્કૃતરમણના અવસરમાં શ્રીવ્રજસુન્દરીનો પણ કામ અર્થાત્ અભિલાષ રતિ વા પ્રેમ ઉદ્બુદ્ધ થઈ ગયો, ઉદ્બુદ્ધ પ્રેમ જ આસક્તિ હોવાથી શ્રીવ્રજભક્તની પણ આસક્તિ પ્રકટી થઈ. પ્રભુએ વેણુકૂજનદ્વારા શ્રીવનસુન્દરીના શૃંગારરસનું મુખ્ય અને શ્રીવ્રજસુન્દરીના શૃંગારરસનું તો પ્રાસંગિક જ ઉદ્બોધન કર્યું. ભગવત્કૃત વેણુકૂજન કામિનીના કામનું ઉદ્બોધક છે, તેથી પ્રસંગવશાત્ કૂજનદ્વારા શ્રીવ્રજસુન્દરીની પણ ઉત્કણ્ઠા પ્રકટી થઈ. શબ્દથી કામને ઉદ્બુદ્ધ કરીને શ્રીવ્રજસુન્દરીએ પણ 'अन्तःप्रविष्टो भगवान्'કારિકોક્તપ્રકારવદ્ અન્તઃપ્રવિષ્ટ–નિજ હૃદયમાં વિરાજમાન–ભગવાનના વર્ણનદ્વારા શબ્દથી જ બહિરુદ્બોધનાર્થ જેમ ભગવાને વેણુનાદે કરીને વ્રજસ્ત્રીનો ઉદ્બોધ કર્યો તેમ ગુણગાને કરીને વ્રજસ્ત્રીઓએ ભગવાનનો ઉદ્બોધ કર્તવ્ય તેથી–ભગવાનમાં અને ભક્તમાં ઉભયત્ર શબ્દ જ ઉદ્બોધક છે તેથી–સ્વસમાન શીલવ્યસન નિજસખીજનના સમક્ષ ભગવદ્ગુણની વર્ણનાનો પ્રારમ્ભ કર્યો એ પ્રસંગ શ્રીશુક તૃતીય શ્લોકે કરીને કથે છે.

तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ।
काश्चित् परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥

અક્ષરાર્થ—વ્રજસ્ત્રીઓએ તે સ્મરોદ્દીપક કૂજનનું અને વેણીગીતનું સમન્તાત્ આશ્રવણ કર્યા પછી કોઇકે કૃષ્ણના (ગુણનું) પરોક્ષમાં સ્વસખીજન પ્રતિ અનુવર્ણન કર્યું. ૩.

વ્યાખ્યાન—પ્રભુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરીને પ્રથમ અસ્પષ્ટ વેણુકૂજન કર્યું તદનન્તર વેણુદ્વારા લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનું સ્પષ્ટાર્થક રસનિરૂપક ગાન કર્યું, તે વૃન્દાવનીય આધિદૈવિક વેણુકૂજનનું અને તદનન્તર વેણુગીતનું પણ આશ્રવણ–સમન્તતઃ શ્રવણ–શ્રીગોપીજને કર્યું. વેણુનાદ આધિદૈવિક ન હોય તો વેણુનાદનું આશ્રવણ કેવલ વ્રજસ્થિત શ્રીગોપીજન જ કેમ કરે? વેણુનાદનું આશ્રવણ કેવલ વ્રજસ્થ શ્રીગોપીજન જ કરી શક્યાં, ઇતર નહિ, તેથી વેણુનાદ આધિદૈવિક છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. ભગવાન્ જે જે કાર્ય કરે છે તે તે કાર્ય સપ્રયોજનક કરે છે, જીવવત્ વ્યર્થ નિષ્પ્રયોજનક પણ કાર્ય ભગવાન્ કરતા નથી. રમણાર્થ ભાવનું ઉદ્દીપન જ કૂજનનું પ્રયોજન હોવાથી જેમના પ્રતિ ભગવાનની રમણેચ્છા જ નથી તેઓ પણ તે શ્રવણ કરી લે ત્યારે તો તે ભગવત્કારિત શ્રવણ નિષ્પ્રયોજક–વ્યર્થ–થઈ જાય તેથી જીવવત્ તેવું નિષ્પ્રયોજનક વ્યર્થ શ્રવણ પ્રભુ કરાવતા જ નથી એ સિદ્ધાન્તનો જ અંગીકાર કરવો, 'શ્રવણ તો સર્વેએ જ કર્યું પરન્તુ રત્યાત્મક સ્થાયી ભાવ વ્રજસ્થ શ્રીગોપીજનને જ વિષે હોવાથી તેમના જ–અન્યના નહિ–ભાવનું ઉદ્દીપન થયું' એ દોષવત્ મતનો નિરાસ તો પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તથી જ થઈ ગયો, કારણ કે સર્વજ્ઞ હોવાથી ભગવાનને વિષે જીવવત્ તેવી વ્યર્થા નિષ્પ્રયોજનિકા કૃતિ સંભવતી જ નથી, એટલુંજ નહિ પરન્તુ વેણુનાદ શુષ્કનાદમાત્ર જ નથી, વસ્તુતઃ તો તે વેણુનાદ સુધાસંવલિત છે, વેણુનાદમાં સુધાની નિષ્ઠા છે, અન્યથા '**વેણુનાદનિષ્ઠા સુધા નિજ પ્રવેશમાત્રથી જ ભગવદીયત્વસમ્પાદન કરે છે**' એ ભગવદીયત્વ-સમ્પાદનરૂપ સુધાસ્વભાવની જ હાનિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય, અર્થાત્ 'શ્રવણ તો સર્વેએ જ કર્યું પરન્તુ જેમને વિષે રત્યાત્મક સ્થાયી ભાવ છે તેમના જ ભાવનું ઉદ્દીપન થયું' આ પ્રકારના નિષ્પ્રયોજનક જીવતુલ્યતાપાદક પક્ષનો પરિત્યાગ કરીને નિજ પ્રવેશમાત્રથી જ વેણુનાદનિષ્ઠા સુધાનો ભગવદીયત્વસમ્પાદનરૂપ સ્વભાવ લક્ષમાં રક્ષીને સપ્રયોજનક ભગવદુત્કર્ષસમ્પાદક સિદ્ધાન્તનો જ સમાદર કરવો. જે સ્વામિનીભાવવાન્ ભક્તોને દૂરતઃ પણ શ્રવણ કરાવવાની નિજેચ્છા છે તેમને જ વિષે સપ્રયોજનક વેણુકૂજનના આશ્રવણની સિદ્ધિ સ્થાપી, અને જેમણે આશ્રવણ કર્યું તે સર્વના જ ભાવનું રમણાર્થ ઉદ્દીપન પણ થયું જ, ભાવોદ્દીપન પણ થયું જ, કારણ કે ભાવોદ્દીપન તો કૂજનનો સ્વભાવ જ છે. જીવકૃતિતઃ ભગવત્કૃતિનો આ પ્રકારે સનાતન ઉત્કર્ષ વેણુકૂજનનું આધિદૈવિકત્વ સંસિદ્ધ કરે છે. વેણુકૂજનના આશ્રવણાદિના ભગવદ્વિચારિત અધિકારી સ્વામિનીભાવે અંગીકૃત હોવાથી સુદૂરતઃ પણ સ્વરૂપનું દર્શન અને વેણુનિનાદનું શ્રવણાદિ પણ કરી શકે અને તેના અનધિકારી તો નિતાન્ત સામીપ્યમાં પણ દર્શનશ્રવણાદિ ન જ કરી શકે એ વૈલક્ષણ્ય સપ્રયોજનિકા ફલસમર્પિકા આધિદૈવિકતામાં

સર્વથા સૂપપન્ન હોવાથી તેનું સુનિપુણ નિરૂપણ ધન્યવાદાર્હ છે. ભગવત્કૃત ઉદ્દીપનવિભાવાત્મક વેણુકૂજનથી સર્વા લીલોપયોગિની વ્રજસીમન્તિનીપ્રભૃતિ દેવતાનો ઉદ્બોધ થયો તેમ સ્મરનો પણ થયો, કારણ કે આધિદૈવિક સ્મર પણ લીલોપયોગિત્વે દેવતા છે. 'ઉદય' 'ઉદ્બોધ' 'ઉત્થાન' એ સર્વ જ પદનો અર્થ 'અભીષ્ટકાર્યપરત્વે ઉદ્બોધકનું સ્થાપન' વા 'સ્વસ્વસેવાસમયને અવધારીને સેવાર્થ સાવધાનતા.' સ્વસ્વસેવાસમય પ્રાપ્ત થઈ ગયો એમ અવધારીને લીલોપયોગિશ્રીવ્રજસીમન્તિનીપ્રભૃતિ સર્વ સાવધાન થઈ ગયાં તેમ લીલાસામગ્રીમધ્યપાતી આધિદૈવિક સ્મર પણ તત્રત્ય ભક્તસમાજના માનાપનોદનાદિકાર્યાર્થ તે સમાજની માનસી ઉત્કણ્ઠાનું સમ્પાદન કરીને નિજ સેવાસમયમાં સાવધાન થઈ ગયો. નાદ ઉદ્દીપનવિભાવ છે, તેથી નાદથી સ્મરનો ઉદય યુક્ત છે. વેણુનાદશ્રવણકર્ત્રી શ્રીવ્રજસીમન્તિનીમાં પણ કોઇક તો સ્મરોદયે મૂર્છિતા થઈ ગયાં પરન્તુ પુનઃ ભગવદ્ગીતશ્રવણાનન્તર કૃપાથી કોઇકને અન્તઃસ્થિત ભગવાનનો આન્તર સમાગમ પણ પ્રાપ્ત થઈ ગયો. જેમને મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તેમને તો તત્ત્વાનવધારણરૂપ અજ્ઞાન[1] જ રહ્યું અને તેથી તેમનાથી ભગવદ્ગુણવર્ણન ન જ થઈ શક્યું, પરન્તુ ગીતશ્રવણાનન્તર કૃપાવિશેષથી પણ જેમને પ્રભુનો આન્તર સંગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો, તેમણે તાદૃશ સંગ પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણના પરોક્ષમાં વિદ્યમાન સમાનશીલવ્યસન નિજસખીજનના સમક્ષ અનુવર્ણન—ભગવત્કૂજનાનન્તર જ વર્ણન—કર્યું. આ પ્રકારે વેણુગીતશ્રોત્રીઓમાં પણ મૂર્છિતા અને અનુવર્ણયિત્રી એમ ઉભયે રસપોષક જ ભેદ છે. વેણુકૂજનગીતશ્રવણાનન્તર મૂર્છા જ ન થતાં આન્તર ભગવત્સંગ પ્રાપ્ત થાય અને તાદૃશ ભગવત્સમાગમ પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણના પરોક્ષમાં નિજ સમાનશીલવ્યસન સખીજનના સમક્ષ ભગવદ્દુદ્બોધાર્થ અનુવર્ણન કરવું એ કૃપાવિશેષનું કાર્ય છે, તેથી સર્વા જ શ્રોત્રીએ અનુવર્ણનનો આરમ્ભ ન કર્યો, પરન્તુ શ્રોત્રીમાં પણ વિશિષ્ટકૃપાપાત્ર કોઇક જ વ્રજસીમન્તિનીએ अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોકે કરીને અનુવર્ણનનો ઉપક્રમ કર્યો, અને એથી જ अक्षण्वतां શ્લોકના આભાસમાં 'અનુવર્ણન' પદ જ કથ્યું છે. અત્ર આ બોધયોગ્ય છે. શ્રીવ્રજસુન્દરીકૃત अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોકે કરીને વર્ણન તૃતીય શ્લોકની સમાપ્તિમાં अन्ववर्णयन् પદે શ્રીશુકે કથ્યું, તદનન્તર તે તે શ્રીવ્રજસુન્દરીએ કયે પ્રકારે વર્ણન કર્યું એમ વર્ણનપ્રકારની જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીશુકે ચતુર્થ तद् वर्णयितुमारब्धाः શ્લોકે આરમ્ભદશામાં સ્મરવેગકૃત પ્રતિબન્ધ કથ્યો. આ સ્મરવેગકૃત પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નિતાન્તનિસ્સાધનશ્રીવ્રજસુન્દરીમાં નથી, તેથી बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोःकर्णिकारं ઇત્યાદિપંચમશ્લોકોક્ત-ગુણલીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપબલે તે પ્રતિબન્ધ નિવૃત્ત કરીને પ્રભુએ વેણુરવસુધાદ્વારા ભગવદ્ગુણનું વર્ણન કરવાની શક્તિનું દાન શ્રીવ્રજસીમન્તિનીને કર્યું. પંચમશ્લોકોક્ત बर्हापीडंપદાર્થભૂત ઉદ્બુદ્ધશૃંગારરસસ્વરૂપ, नटवरवपुःપદાર્થરૂપ વિપ્રયોગશૃંગારરસાત્મ અને સંયોગશૃંગારરસાત્મ એમ દલદ્વયે વિશિષ્ટત્વે. कर्णयोःकर्णिकारंપદાર્થાત્મક શૃંગારરસમધ્યપાતી ઉચ્છલિતરસભાવે વિશિષ્ટ, वासः कनककपिशं પદતત્ત્વ ગોપ્યત્વે સમ્પાદિત શૃંગારરસતાક ગોપ્યરસે વિશિષ્ટ, वैजयन्तीं च मालाम्પદવાચ્ય ઉભયના—વૈજયન્તીના અને વનમાલાના—વૈશિષ્ટ્યે શૃંગારરસોપયોગિયાવદ્રસસમ્બન્ધિયશોદ્યોતક, અને रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् પદસ્વારસ્યભૂત સ્વીયભોગ્યત્વસૂચિત પરમનિગૂઢ પુષ્ટિમાર્ગૈકતત્ત્વ સ્ત્રીભાવ, અને તે સ્ત્રીભાવે સૂચિત ભક્તૈકવશ્ય શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયરસસ્વરૂપનું બોધન વેણુરવે કર્યું ત્યારે શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીમાં નાદનો પ્રવેશ શ્રોત્રદ્વારા થયો અને નાદનિષ્ઠ સુધાના સમ્બન્ધમાત્રથી તેમના દેહમાં ઇન્દ્રિયમાં પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને જીવમાં પણ પૂર્વોક્તપ્રકારક શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય રસાત્મક સ્વરૂપનો પરિપૂર્ણ પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ સર્વ પંચમ શ્લોકમાં કથીને ગાનપ્રતિબન્ધનિવૃત્ત્યર્થ અલૌકિકસામર્થ્યદાનનું પ્રતિપાદન શ્રીશુકે કર્યું. પંચમ શ્લોકમાં वृन्दारण्यं प्राविशत् પદે કરીને શ્રીશુકે પ્રભુના વૃન્દાવનપ્રવેશનું કથન કર્યું તત્ર પણ 'વૃન્દાવન'પદે શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીનાં હૃદયનો બોધ થઈ રહે છે, કારણ કે એમનાં હૃદય વૃન્દાવનૈકસ્વરૂપ છે, અને वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં વૃન્દાવનનું યથાર્થ સ્વરૂપ તે જ પ્રકારે વિશેષતઃ પણ આલેખાશે આ પ્રકારે સુધાસંવલિત-વેણુનાદદ્વારા શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયરસાત્મકભગવત્સ્વરૂપનો પ્રવેશ નિતાન્તનિસ્સાધનશ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીનાં હૃદયમાં થયો તદનન્તર તે વેણુનાદનિષ્ઠ સુધાના પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન અતિરેકથી ગલનરૂપ—ઉદ્ગારરૂપ—વર્ણન થયું. इतिवेणुरवं राजन् શ્લોકમાં વેણુરવના આ સર્વ પ્રકારનું કથન શ્રીશુકે કર્યું. આ પ્રકારના સમન્વયથી સિદ્ધ થઈ રહે છે કે स्वसखीभ्योन्ववर्णयन्માં જે અનુવર્ણન શ્રીશુકે કથ્યું તે અનુવર્ણનના પ્રકારની જિજ્ઞાસા થતાં ચતુર્થ तद् वर्णयितुमारब्धाः શ્લોકમાં વર્ણનારમ્ભમાં પ્રતિબન્ધનું કથન કરીને પંચમ बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं શ્લોકમાં

---

૧. મૂર્છા રસાન્તઃપાતી વ્યભિચારિભાવ છે, તેથી રસમધ્યપાતિ મૂર્છાજન્ય તત્ત્વાનવધારણરૂપ અજ્ઞાન પણ સરસ જ છે.

નિતાન્તનિસ્સાધન વ્રજભક્તના પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિપૂર્વક વર્ણનશક્તિહેતુનું-ગુણલીલાવિશિષ્ટ ઉદ્બુદ્ધશૃંગારરસરૂપ સ્વરૂપાત્મક વેણુનાદનું-વર્ણન કરીને ષષ્ઠશ્લોકસ્થ इतिवेणुरवं પદે કરીને અનુવર્ણનનું પૂર્વોક્ત જ સમર્થન શ્રીશુકે કર્યું. (૩)

આ પ્રકારે તૃતીય શ્લોકમાં સ્મરોદ્દીપક વેણુગીતનું વ્રજસ્ત્રીકૃત આશ્રવણ અને વ્રજસ્ત્રીમાં પણ કોઇકનો જ વર્ણનારમ્ભ કથીને તેમનો પણ પુનઃ કામોદ્બોધ થયો તેથી વિશેષતઃ વર્ણનની શકિત ન રહી. મૂર્છિતા વ્રજસ્ત્રીને તો પ્રથમથી જ અશક્તિ હતી પરન્તુ કૃપાવિશેષતઃ જેમને મૂર્છા ન થતાં આન્તર ભગવત્સંગ પ્રાપ્ત થયો હતો અને તાદૃશ સંગ પ્રાપ્ત કરીને જેમણે અનુવર્ણનનો પ્રારમ્ભ કર્યો તેમને પણ[1] ભગવલ્લીલાના સ્મરણથી પુનઃ કામનો ઉદ્બોધ થયો, ભગવાનના વેણુકૂજનથી અને વેણુગીતથી કામનો પ્રથમ ઉદ્બોધ તો આરમ્ભમાં જ થયો હતો તેમાં પણ કૃષ્ણલીલાની વર્ણનાર્થકૃતા સ્મૃતિથી પુનઃ વિશેષતઃ કામનો ઉદ્બોધ થયો, અને તેથી તેમની પણ વિશેષતઃ વર્ણનની શકિત ન રહી એ પ્રસંગ શ્રીશુક ચતુર્થ શ્લોકમાં કથે છે.

तद् वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।
नाशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ॥ ४ ॥

अक्षरार्थ—તેનું વર્ણન કરવાનો આરમ્ભ કર્યો, હે નૃપ, કૃષ્ણની લીલાને સ્મરતાં સ્મરવેગે તેમનાં મન વિક્ષિપ્ત થઈ ગયાં, વર્ણન ન કરી શકયાં. ૪

व्याख्यान—લીલામાં તે સ્વાનુભૂત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા[2] વેણુગીત ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન-કાર્યતઃ કારણતઃ ફલતઃ અને સ્વરૂપતઃ એમ ચતુર્ધા નિરૂપણ-કરવાનો આરમ્ભ કર્યો તત્ર મધ્યમાં વર્ણનાર્થ કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ કર્યું, તે સ્મરણથી સ્મરનું ઉદ્દીપન થયું, સ્મરણોદ્દીપ્ત સ્મરથી ચિત્તચાંચલ્યરૂપ વેગ પ્રકટ થયો, અને તે વેગથી વર્ણનકર્ત્રીનાં મન વિક્ષિપ્ત થઈ ગયાં. શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીએ લીલામાં અનુભૂત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા[2] શ્રીવનસુન્દરીએ સહ લીલાકર્તૃ અને પ્રભુએ જ શ્રીવ્રજસીમન્તિન્યુદ્બોધકત્વે વેણુને વિષે ગીત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા પ્રસ્તુતવેણુગીતાત્મક જ ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન-આશ્લેષાદિરૂપ કાર્યતઃ ભગવદ્ભાવોદ્બોધરૂપ કારણતઃ સ્વરૂપાનન્દસ્થાપનરૂપ ફલતઃ અને વિવૃતાવયવત્વાદિસ્વરૂપતઃ એ પ્રકારે ચતુર્ધા નિરૂપણ-કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો. તત્ર મધ્યમાં વર્ણનાર્થ કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ થયું, તે સ્મરણરૂપ વ્યાપારથી જ કાર્યસ્મૃતિનું અથવા સ્મરનું જ ઉદ્દીપન થયું. સ્મરણરૂપ વ્યાપારે કરીને ઉદ્દીપ્ત સ્મૃતિથી વા સ્મરથી ચિત્તચાંચલ્યસ્વરૂપ વેગ પ્રકટ થયો, અને તે વેગથી વર્ણનકર્ત્રી શ્રીવ્રજસીમન્તિજીનાં મન વિક્ષિપ્ત થઈ ગયાં કાર્યતઃ કારણતઃ ફલતઃ અને સ્વરૂપતઃ એમ ચતુર્ધા વેણુગીતવર્ણનના ઉપક્રમમાં પ્રતિબન્ધ થયો, તથાપિ પૂર્વોક્ત પ્રકારે જ્યારે તે પ્રતિબન્ધ નિવૃત્ત થઈ ગયો ત્યારે ચતુર્ધા વેણુગીતવર્ણન થયું જ. ઉક્ત ચતુર્ધા વર્ણનમાં वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिम् ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કાર્યતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કારણતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, કારણ કે વેણુગીતનું કારણ ભગવન્મુખારવિન્દ છે અને તે ભગવન્મુખારવિન્દનું નિરૂપણ એ શ્લોકમાં છે, गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुः શ્લોકમાં સ્વરૂપતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, અને गा गोपकैरनुवनं नयतोः શ્લોકમાં સ્વરૂપતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે. સ્મરવેગે ચિત્તચાંચલ્યવશાત્ શ્રીગોપીજન આ પ્રકારે વિક્ષિપ્તમના થઈ ગયાં, હે નૃપ ! હે પરીક્ષિત્ ! તું તો ધર્મવાન્ છે, જિતેન્દ્રિય છે, ધીર છે, એતદ્રસાનભિજ્ઞ છે. (૪)

શ્રીગોપીજનથી જે વર્ણન ન થઈ શકયું તે વર્ણન શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશકિત જણાવવાને શ્રીશુક સ્વયં જ પઞ્ચમ શ્લોકમાં કરે છે.

बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं
बिभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।
रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दै—
र्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः ॥ ५ ॥

अक्षरार्थ—બર્હાપીડ નટવરવપુને કર્ણને વિષે કર્ણિકારને કનકકપિશ વસ્ત્રને વૈજયન્તી માલાને ધરતાં અધરસુધાએ વેણુરન્ધ્રને પૂરતાં અને ગોપવૃન્દે ગીતકીર્તિ સ્વરૂપે સ્વપદરમણ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૫

---

૧ પૂર્વમૂર્છિતા તો વર્ણનાશક્તા હતાં જ. ૨. અત્ર લેખકાર वा ને સ્થલે च વાચે છે.

અસઙ્ગતિ. *અત્ર આ પ્રકારે શઙ્કા ઉદ્ભવે છે. આ પઞ્ચમ बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोःकर्णिकारं શ્લોકનો સમ્બન્ધ જ પૂર્વ તેમ જ ઉત્તર શ્લોકે સહ નથી, પૂર્વ ચતુર્થ શ્લોકમાં वर्णयितुं नाशकन्थी શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશક્તિ કથીને પ્રસ્તુત પઞ્ચમ શ્લોકમાં वृन्दावनं प्राविशत्થી વૃન્દાવનપ્રવેશ કથીને અગ્રિમ ષષ્ઠ શ્લોકમાં इतिवेणुरवं श्रुत्वा वर्णयन्त्योभिरेभिरेથી વેણુરવનું શ્રવણ કરીને વર્ણનનો અભિરમ્ભ-આરમ્ભ-કર્યો એમ શ્રીશુક કથે છે, અત્ર મધ્યશ્લોકોક્ત વૃન્દાવનપ્રવેશ નથી પૂર્વશ્લોકોક્ત વર્ણનાશક્તિનું કાર્ય કે નથી ઉત્તરશ્લોકોક્ત વર્ણનાભિરમ્ભનું કારણ, તેથી મધ્યમાં આ પઞ્ચમ અસમ્બદ્ધ અનન્વિત શ્લોકની સ્પષ્ટા જ કાર્યકારણાભાવરૂપા અસંગતિ છે. અથવા, જો સ્મરવેગ અને તત્કારણ કૃષ્ણચેષ્ટિત-સ્મરણ જ વર્ણનાશક્તિમાં હેતુભૂત છે ત્યારે તો તે સ્મરણ પઞ્ચમ શ્લોકથી અગ્રે પણ આવશ્યક હોવાથી વિદ્યમાન જ છે, તેથી ચતુર્થશ્લોક્ત કૃષ્ણચેષ્ટિતે સ્મરણથી કૃષ્ણવિષયક સ્મરવેગે વર્ણનાશક્તિ તો પઞ્ચમશ્લોકાનન્તર અગ્રે પણ છે જ તથાપિ શ્રીસ્વામિનીજી વર્ણન કરી શક્યાં એમ પણ આ શ્લોકની સ્પષ્ટા જ બાધાત્મિકા અસઙ્ગતિ છે.

સમાધિ. ઉક્તા અસઙ્ગતિના સમાધિનો પ્રકાર આ છે. આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં न्यविशत् પદથી પ્રવેશમાત્ર કથ્યો પરન્તુ પ્રવેશાનન્તર ઈપ્સિતતમ કર્મનું અથવા ભગવત્કૃત જ કર્મનું-લીલાનું-કથન નથી, તેથી न्यविशत्ના કર્મનિશ્ચાયકત્વે આ પ્રકૃત પઞ્ચમ શ્લોકની સંગતિ છે. દ્વિતીય શ્લોકમાં चुकूज वेणुम्પદથી વેણુકૂજનનું કથન થયું, તદનન્તર તૃતીય શ્લોકમાં तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य પદથી શ્રીવ્રજજને તે કૂજનનું શ્રવણ કર્યું એમ અનુવાદ થયો તેથી કૂજનના જ સ્વભાવમાત્રથી શ્રીગોપીજનના ભાવનું ઉદ્દીપન થઈ ગયું એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તદનન્તર અગ્રિમ વર્ણનાદિકાર્યાર્થે પ્રિયતમે લીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપનું વેણુદ્વારા કૂજનાતિરિક્ત જે ગાન કર્યું તે ગાનનું પણ આશ્રવણ શ્રીગોપીજને કર્યું એમ તૃતીયશ્લોકોક્ત वेणुगीतम् પદથી સ્પષ્ટ જણાય છે તેથી તૃતીયશ્લોકસ્થ आश्रुत्य પદની શ્રોતવ્ય કૂજનના અને વેણુગીતના ભેદથી અર્થાદ્ જ આવૃત્તિ જાણવી, કૂજનનો અને નાદનો આ ભેદ જ आश्रुत्यપદની આવૃત્તિમાં બીજ છે. તેથી શ્રીગોપીજને પ્રથમ પ્રિયતમકૃત કૂજનનું આશ્રવણ કર્યું અને તદનન્તર સ્મરોદય વેણુગીતનું પણ આશ્રવણ કર્યું એમ ફલિત થઈ રહે છે, દ્વિતીય શ્લોકમાં તો जगौ પદ નથી, કેવલ चुकूज પદ જ છે તથાપિ તૃતીય શ્લોકમાં आश्रुत्य वेणुगीतम् પદમાં गीतम् પદ કેમ કથ્યું એ શઙ્કાનો પણ પરિહાર आश्रुत्य પદની આવૃત્તિથી થઈ જાય છે. તૃતીય શ્લોકમાં तत् પદે પૂર્વશ્લોકસ્થ કૂજનનો અનુવાદ કરીને તદનન્તર आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् એમ વિશેષ કથ્યો તેથી ભગવત્કૃતા દ્વિતીયા ગાનક્રિયા પણ અર્થાપત્તિથી આક્ષિપ્તા જ થઈ રહે છે. પ્રથમ કૂજનક્રિયાથી જે સ્મરોદય થયો તે તો પ્રાસઙ્ગિકમાત્ર છે, પરન્તુ દ્વિતીયા ગાનક્રિયાથી જે સ્મરોદય થયો તે તો વસ્તુતઃ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ જ છે, પ્રસઙ્ગતઃ વેણુકૂજનાનન્તર 'સ્મરોદય થાય' એમ ઉદ્દેશપૂર્વક જ પ્રિયતમે આ દ્વિતીયા ગાનક્રિયા આચરી છે, કૂજનથી ગીત ભિન્ન છે, ગીત તો સ્પષ્ટાર્થક અને રસનિરૂપક હોય છે, તેથી-કૂજન અને ગીત ભિન્ન હોવાથી-ગીતાશ્રવણે લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનો શાબ્દ અનુભવ હૃદયમાં થયો, અને તેથી જ ગીતશ્રવણજન્ય લીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપના શાબ્દાનુભવાનન્તર પ્રિયતમના ચેષ્ટિતના અનુભવથી કૃષ્ણચેષ્ટિતનું સ્મરણ થયું એમ કથ્યું, કારણ કે સ્મરણકાલે કાંઇ અપરોક્ષ અનુભવ ન હતો, પ્રિયતમચેષ્ટિતસ્મરણાનન્તર શ્રીગોપીજન તાદૃશ સ્વરૂપ વિના રહી જ ન શક્યાં, તેથી તદ્ભાવના સ્વભાવથી જ તે ચેષ્ટિતનું અનુવર્ણન તેમણે આરમ્ભ્યું એમ તૃતીય શ્લોકની સમાપ્તિમાં કથ્યું. ગુણલીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનો સર્વાંશે અનુભવ થાય ત્યારે જ આ વર્ણન થઈ શકે, પરન્તુ પ્રકૃત પ્રસઙ્ગમાં તો પ્રિયતમે જે ગાનક્રિયા કરી તે સ્મરોદયને જ ઉદ્દેશીને કરી હતી તેથી, પ્રિયતમે શાબ્દ અનુભવ કરાવ્યો તે અપરોક્ષાનુભૂત્યર્થ નહિ પરન્તુ માત્ર સ્મરણસિદ્ધ્યર્થ જ હતો તેથી, શ્રીગોપીજનને સર્વાત્માએ-સર્વાંશે-પ્રિયતમનો સ્વરૂપાનુભવ ન થયો, અને તેથી જ તેમને વર્ણનાશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ[1]. શ્રીગોપીજનની વર્ણનશક્તિ જ ન રહી ત્યારે ચિકીર્ષિતા લીલા પણ સિદ્ધા થઈ શકશે નહિ એમ જોઈને પ્રભુએ એવા તો અપૂર્વ નાદનું પ્રાકટ્ય કર્યું કે જે નાદના શ્રવણે કરીને ગુણલીલાવિશિષ્ટ ઉદ્બુદ્ધરસાત્મકસ્વરૂપનો સર્વેન્દ્રિયમાં[2] પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને જીવમાં પણ પૂર્ણ

---

* આ પ્રકારનાં ચિહ્નદ્વયના મધ્યનો ભાગ શ્રીપુરુષોત્તમજીના અભિપ્રાયે શ્રીગુસાંઇજીના સ્વતન્ત્ર લેખદ્વયને અનુસરે છે.

૧. અત્રપર્યન્ત ચતુર્થશ્લોકોક્તા વર્ણનાશક્તિ વિશદ કરી.

૨. આન્તર રમણમાં પ્રભુપ્રાદુર્ભાવ દેહમાં ન હોવાથી અત્ર દેહનું કથન નથી.

પ્રાદુર્ભાવ થયો, ત્યારે શ્રીગોપીજન તદ્વર્ણન અને અભિતઃ રમણ પણ કરી શક્યાં. પ્રકાર એમ હોવાથી શ્રીશુકે પ્રથમ ચતુર્થ શ્લોકમાં વર્ણનાશક્તિ કથી, પ્રકૃત મધ્ય પઞ્ચમ શ્લોકમાં વર્ણનશક્તિનું કારણ કથ્યું, અને અગ્રિમ ષષ્ઠ શ્લોકમાં इतिवेणुरवंपદને इतिવિશેષણ સમર્પીને આ નવ્ય પઞ્ચમશ્લોકોક્ત વેણુરવ કાંઇ પૂર્વવત્ કેવલ જ વેણુરવ નથી પરન્તુ સ્વરૂપાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરીને વેણુરવનું પૂર્વ કૂજનનાદથી વૈશિષ્ટ્ય પ્રકટ કર્યું. પ્રથમનો વેણુનાદ આવો ન હતો તેથી શ્રીગોપીજન તે વેણુનાદનું શ્રવણ કરીને વર્ણન કરી શક્યાં નહિ, પરન્તુ આ बर्हापीडશ્લોકોક્ત વેણુરવનું શ્રવણ કરીને તો વર્ણન અને અભિતઃ રમણ પણ કરી શક્યાં, તેથી આ શ્લોકની સંગતિ નિષ્પ્રત્યૂહા સિદ્ધા થઈ, અર્થાદ્ આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રવેશમાત્રનું જ કથન છે વિશેષતઃ કર્મનું કથન નથી, તેથી કર્મનિશ્ચયાત્મક આ પંચમ શ્લોક સુસંગત જ છે. પરંતુ પ્રથમ વેણુકૂજન તદનન્તર કેવલ વેણુનાદ અને સર્વાન્તે ગુણલીલાવિશિષ્ટ ઉદ્બુદ્ધરસાત્મકસ્વરૂપનો સર્વેન્દ્રિયાદિમાં આવિર્ભાવક વેણુરવ આ પ્રકારનો ક્રમ પ્રભુએ શા ઉદ્દેશે આદર્યો? તારતમ્યે કૂજનના ગીતના અને રવના વિવિધ રસના ક્રમિક આવિર્ભાવથી મહાન્ રસ નિષ્પન્ન થાય છે તેથી પ્રભુએ આ પ્રકારે ક્રમ આદરીને આ આસ્વાદ્ય રસની દુર્લભતા જણાવી દીધી. પરમકાષ્ઠાપન્ન સ્વતન્ત્ર મહાફલની દિત્સાથી[૧] જ પ્રભુએ આ સર્વ કર્યું, અન્યથા[૨] શક્રશર્વાદિને[૩] અજ્ઞાન થયું ત્યારે જેમ તેમની ઉપેક્ષા કરી તેમ અત્ર પણ ઉપેક્ષા જ થાત. આ પ્રસંગમાં અન્ય વક્તવ્યવિશેષ અગ્રિમ વ્યાખ્યાનમાં જ વિશદ થશે. પંચમ શ્લોકની સંગતિમાં બીજનો આવિષ્કાર આ સ્વતન્ત્ર લેખનું પ્રયોજન છે.

प्रकारान्तर.

અત્રપર્યન્તની અસંગતિ અને તત્સમાધાન स्मरवेगेन પદમાં स्मरનો અર્થ 'કામ' માનીને કર્યું, પરન્તુ તેમ માની લેવાથી આ વર્ણન સર્વાત્મભાવવતી શ્રીસ્વામિનીજીકૃત[૪] નથી એમ શંકા રહી જાય તેથી હવે स्मरનો અર્થ 'સ્મરણ' જ કરવામાં આવે છે, અધિકારિભેદે ઉભયે અર્થ ગ્રાહ્ય જ છે. સ્મરનું–ભાવનું–ઉદ્દીપન કરવું એટલો જ કૂજનનો–અને કેવલ વેણુગીતનો પણ, કારણ કે કૂજનને અને કેવલ વેણુગીતને એમ ઉભયને જ 'સ્મરોદય'પદ મૂલમાં સમર્પ્યું છે–ધર્મ સ્મરોદય હોવાથી ભાવોદ્દીપક-માત્રથી જ– નહિ કે ઇન્દ્રિયાદિને વિષે बर्हापीडશ્લોકોક્ત સ્વરૂપાવિર્ભાવથી–ભાવોદ્દીપન વર્ણનોપક્રમ થતાં જ સ્મરવેગજન્ય ચિત્તચાંચલ્યજનિત ચિત્તવિક્ષેપ પ્રતિબન્ધ કથ્યો, અને વર્ણનાશક્તિનું અને સ્મરવેગનું–સ્મરકૃત ચિત્તચાંચલ્યનું–પણ કારણ કૃષ્ણચેષ્ટિતસ્મરણ છે એમ શ્રીશુકે કથ્યું. હવે 'અગ્રે પણ સ્મરવેગ અને તદ્ધેતુભૂત ભગવત્સ્મરણ તો આવશ્યક હોઇને સાર્વદિક જ છે તેથી પૂર્વવત્ અગ્રિમ પણ વર્ણન નહિ જ થઈ શકે' આ શંકાનો પરિહાર કરીને અગ્રિમ વર્ણનમાં ઉપપત્તિ[૫] પણ શ્રીશુક આ એક પંચમ શ્લોકે કરીને કથે છે. અત્ર આમ જાણવું શ્રીસામોપનિષદ્માં 'સ્મર આકાશથી ભૂયઃ–ઉત્કૃષ્ટ[૬] છે, તેથી યદ્યપિ બહુ બેસે તથાપિ સ્મર વિના કોઇનું શ્રવણ ન કરી શકે, મનન ન કરી શકે, વિજ્ઞાન ન કરી શકે, જ્યારે તેઓ સ્મરે ત્યારે શ્રવણ કરી શકે' ઇત્યાદિમાં स्मरનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ જેમ 'સ્મરણ' થાય છે, તેમ તૃતીય શ્લોકમાં स्मरवेगेन પદમાં स्मरનો અર્થ 'સ્મરણ' જ થાય છે, કારણ કે પ્રકૃત પ્રસંગમાં પણ ભગવદ્ભોગ્યસુધાભોગયોગ્યતાસિદ્ધિરૂપ અગ્રિમપ્રયોજનાર્થે શ્રીસ્વામિનીજીનાં મુખારવિન્દને વિષે નિજ અધરસુધાનો સમ્બન્ધ પ્રભુએ અવશ્ય કરાવવાનો જ છે. આ સુધાસમ્બન્ધ કેવલ વર્ણને કરીને જ થઈ શકે, અને વર્ણન તો સુધાસંવલિત નાદના અન્તઃપ્રવેશ વિના થઈ શકે નહિ, નાદનો અન્તઃપ્રવેશ પણ થઈ જાય તથાપિ પૂર્વવત્ કૃષ્ણચેષ્ટિતસ્મરણ થતાં તે વર્ણન જ સમ્ભવે નહિ, તેથી નદીવેગવત્ સ્મરવેગ અન્યાપ્રતિબન્ધ્ય છે એમ જણાવવાને જ स्मरवेगेन પદ કથ્યું, અન્યથા 'કૃષ્ણચેષ્ટિતને સ્મરતાં વર્ણન ન કરી શક્યાં' એટલાથી જ ચારિતાર્થ્ય હોવાથી શ્રીશુક स्मरवेगेन પદ જ ન કથત, તેથી નાદપ્રાધાન્યે જ નાદનું સ્મરણ અને નાદના હેતુમાત્ર પ્રભુ છે તેથી જ નાદહેતુત્વમાત્રે પ્રભુનું પણ સ્મરણ થાય–પરન્તુ પ્રભુપ્રાધાન્યે નહિ–ત્યારે જ સર્વસમ્પત્તિ સિદ્ધા થાય એમ પ્રભુએ સ્વયં વિચારીને પ્રથમ જ તાદશ નાદપ્રધાન નાદપ્રાકટ્ય ન કર્યું, તથાપિ જ્યારે

---

૧. દાન કરવાની ઇચ્છાથી. ૨. નહિ તો.

૩. પુષ્ટિસ્થપ્રભૂપેક્ષિત અત એવ પુષ્ટિલીલાબાહ્ય શર્વાદિને રસાત્મક પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય માનવાની બુદ્ધિ પણ તાદૃશાની જ થાય, ભગવત્કૃપાપાત્રની તો કદાપિ ન જ થાય.

૪. શ્રીગુસાંઇજી સર્વ જ ભગવદંગસંગિશ્રીગોપીજનના અર્થમાં આ પદ પ્રયોજે છે.

૫. યુક્તિ.

૬. કારણ કે સ્મર આકાશનિયામક અને અભ્યધિક છે, भूयान्પદમાં છાન્દસ વિભક્તિલોપથી આ પદ સિદ્ધ થયું જાણવું.

પ્રભુએ વર્ણનાશક્તિ દેખી ત્યારે જ ઉક્તકાર્યાર્થે ઉદ્બુદ્ધપૂર્ણશૃંગારરસાત્મક ઉદ્બોધકાચ્છાદકવિક્ષેપશક્તિમાન્ અત એવ અખિલાંગયુક્ત પણ સ્વરૂપનો અનુભવ[1]–સ્મરણ નહિ જ–અનુભૂયમાન[2] નાદમાં જ, પૃથક્[3] નહિ, થઈ જાય, એવો નાદ પ્રકટ કરીને શુદ્ધિપુષ્ટિસ્થાન વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પુષ્ટિમાર્ગાંગીકાર પણ પ્રકટ કર્યો. અનુભૂયમાન નાદને જ વિષે પૃથક્ નહિ, સ્વરૂપનો અનુભવ જ થયો, સ્મરણ નહિ, ભગવદ્વિયુક્તા ભગવદ્વિરહિણી ગાનકર્ત્રી દૂર વ્રજમાં છે, તેથી અત્ર તો જે સ્વરૂપાનુભવ થયો તે પણ નાદદ્વારા જ થયો એમ જાણવું. આ પ્રકારનો સ્વરૂપાત્મક નાદ પ્રકટ કરીને શુદ્ધપુષ્ટિસ્થાનમાં પ્રવેશ કરીને પુષ્ટિમાર્ગાંગીકાર પ્રકટ કરે ત્યારે જ અંશાવતારવત્ સત્ત્વગુણના વ્યવધાનસહિત નહિ પરન્તુ સાક્ષાત્ સંભોગ શ્રીસ્વામિનીજીને વિષે સમ્ભવે જ એ યુક્ત છે, અન્યથા[4] અત્રપર્યન્તની સર્વા જ ભગવત્કૃતિ નિષ્પ્રયોજનિકા થઈ જાય. જેમ વૃન્દાનો અંગીકાર કરીને દુષ્ટનું નિવારણ કર્યું તેમ શ્રીસ્વામિનીજીના અંગીકારથી[5] પણ પ્રભુ કીર્તિદ્વારા સર્વ જ વિશ્વનો દોષ દૂર કરશે તેથી આ પ્રકારે આ લીલા નિર્દુષ્ટા પણ છે એમ જણાવવાને गीतकीर्तिः વિશેષણ આ શ્લોકને અન્તે છે આ પ્રકારે અનુભવથી સ્મરણ નિવૃત્ત થઈ ગયું, તેથી–સ્મરણ નહિ પરન્તુ અનુભવ જ હોવાથી-નિષ્પ્રત્યૂહ રવવર્ણન થઈ શકયું, અને તેથી પૂર્વે ચતુર્થશ્લોકમાં વર્ણનાશક્તિ કથીને આ મધ્ય પંચમ શ્લોકમાં વર્ણનસાધનનું નિરૂપણ કરીને અગ્રિમ ષષ્ઠશ્લોકમાં વર્ણન કથ્યું, આથી આ પંચમ શ્લોકમાં વેણુરવના સ્વરૂપનું જ વર્ણન થાય છે, અને તેથી જ इतिवेणुरवम् એમ અગ્રિમ ષષ્ઠશ્લોકમાં કથ્યું, તેથી પૂર્વના કૂજનાદિથી આ વેણુરવના સ્વરૂપની વિલક્ષણતા જણાવી. પ્રથમ આસક્તિજનક ભાવોત્પાદક કૂજનનાદમાં તો પ્રાધાન્યે પ્રભુનો જ આન્તર અનુભવ થયો હતો અને નાદનો અનુભવ તો માત્ર ગૌણતાએ જ થયો હતો તેથી તત્ર તો 'સ્મરોદય' પણ થયો હતો, અને આ વર્ણનીય દ્વૈતીયીક અનુભાવક રવમાં તો યદ્યપિ સર્વત્ર જ પ્રભુનો આવિર્ભાવ છે તથાપિ પૂર્વવત્ નાદની ગૌણતા નથી પરન્તુ પ્રધાનતા છે, આ પ્રકારે પ્રથમ નાદથી વિલક્ષણ રવનો સ્વરૂપતઃપરિચય આ દ્વિતીય સ્વતન્ત્ર લેખનું પ્રયોજન છે.*

व्याख्यान—वाक्यार्थ. વૃન્દાવનપ્રવેશ તો આદ્ય શ્લોકથી જ પ્રાપ્ત થયો છે અને અત્ર તેનો અનુવાદ છે, તેથી સ્વરૂપમાત્ર જ વાકયાર્થ નથી, પરન્તુ શ્રીગોપીજનને વર્ણનીય સ્વરૂપે અને લીલાએ પણ સહિત વેણુરવ અત્ર 'बर्हापीड' શ્લોકમાં મુખ્યતઃ વાકયાર્થ છે. આદ્ય શ્લોકે વૃન્દાવનપ્રવેશ પ્રાપ્ત જ હોવાથી તેના અનુવાદે આ–વર્ણનીય વેણુરવ–જ વાકયાર્થ છે. વેણુરવ વાકયાર્થ હોવાથી વેણુરવે પ્રતિપાદ્ય સ્વરૂપ વેણુનાદ અને ક્રીડા પણ પ્રતિપાદ્ય થાય, સ્વરૂપ વેણુનાદ અને ક્રીડા એ ત્રયેનું વર્ણન–પ્રતિપાદન–થાય, અને એ ત્રયેના પરસ્પર સમ્બન્ધમાં પ્રકારવિશેષનું પણ વર્ણન થાય, વેણુનાદ વાચક છે, રૂપ અને ક્રીડા તદ્વાચ્ય છે, નાદનો અને રૂપક્રીડાનો આ પ્રકારે વાચ્યવાચકસમ્બન્ધ છે, તેથી નાદમાં વાચ્યતાસમ્બન્ધે કરીને રૂપ અને ક્રીડા ઉભયે છે, અને તેથી પણ નાદવાચ્ય રૂપનો અને ક્રીડાનો પણ પરસ્પર સામાનાધિકરણ્યરૂપ સમ્બન્ધ સિદ્ધ થાય છે. નાદે સહિત રૂપનો અને ક્રીડાનો પણ અત્ર અનુભવ કથ્યો તેથી અનુભૂયમાનત્વે નાદ રૂપ અને ક્રીડા એ ત્રયેનો પણ પરસ્પર સામાનાધિકરણ્યરૂપ સમ્બન્ધ અર્થાત્ તે ત્રયેનું વેણ્વાધારત્વ પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આવા વપુને ધરતાં–બહિઃ પ્રકટ કરતાં–વેણુના રન્ધ્રને પૂરતાં વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ શ્લોકનો સમ્બન્ધ છે, આથી સ્વરૂપનું ગુણનું અને ક્રીડાનું કથન પણ ક્રમશઃ જ થયું. 'વપુને બહિઃ પ્રકટ કરતાં' એ વિભાગથી સ્વરૂપનું 'વેણુના રન્ધ્રને પૂરતાં' એ વિભાગથી ગુણનું અને 'વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો' એ વિભાગથી ક્રીડાનું એમ ક્રમશઃ જ કથન થયું, અગ્રે વેણુ ષટ્ પ્રકારે વર્ણ્ય છે, તેથી તે સર્વ ષડ્ ગુણ વેણુના જ જાણવા

---

૧. અત્ર અનુભવ જ છે સ્મરણ નથી તેથી અત્ર સ્મરનો વેગ પણ નથી, સ્મરનો અર્થ 'કામ' કરવામાં આવે ત્યારે તો અનુભવથી પણ સ્મરવેગ થાય, તેથી 'સ્મર'પદનો વાચ્યાર્થ અત્ર 'કામ' નથી પરન્તુ 'સ્મરણ' જ વસ્તુતઃ છે.

૨. बिभ्रतના અને रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन्ના સમભિવ્યાહારથી નાદમાં જ સ્વરૂપની પણ પૂર્તિ સ્પષ્ટા છે.

૩. જો અનુભવ પૃથક્ થાય તો સ્મરણ બાહ્ય જ થઈ જાય.

૪. પૂર્વોક્ત પ્રકારે યોગ્યતાસમ્પાદન કરી આપ્યા વિના જ ભોગમાં.

૫. विक्रीडितं व्रजवधूभिः વાકય અત્ર પ્રમાણ છે.

* "શ્રીગોપીજનથી જે વર્ણન ન થઈ શકયું તે વર્ણન શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશક્તિ જણાવવાને શ્રીશુક સ્વયં જ પંચમ શ્લોકમાં કરે છે" ઇત્યાદિમાં જે સંગતિ વિદ્યમાના છે તેના જ ઉદ્ઘાટનાર્થ અને નાદસ્વરૂપપરિચાયનાર્થ અત્રપર્યન્ત શ્રીગુસાંઇજીના સ્વતન્ત્ર લેખદ્વયને અનુસરીને વ્યાખ્યાન થયું.

बर्हापीडम्.

बर्हनो અર્થ 'મયૂરપિચ્છ' થાય છે, તે જ છે आपीडं 'શિરોભૂષણ' જે વપુનું એવા વપુને અર્થાત્ સુધાપોષક શ્રીઅંગને આ બર્હાપીડાનુકરણ નૃત્યન્મયૂરનું છે, મયૂરમાં રસનો ઉદ્બોધ થાય છે ત્યારે જ ઉદ્બુદ્ધરસ મયૂર નૃત્ય કરે છે, તેથી ભગવાનનો પણ રસ ઉદ્બુદ્ધ છે એમ 'बर्हापीडं' પદે સૂચિત થાય છે, મુકુટધારણ શોભાધાયક છે તેથી ભૂષણાર્થ તેનું ધારણ છે, અને આ મુકુટધારણમાં નૃત્યન્મયૂરનું અનુકરણ છે, તેથી ઉદ્બુદ્ધપૂર્ણરસાત્મતાનું પણ સૂચન તદ્ધારણથી થાય છે, અર્થાત્ बर्हापीडं પદથી ભગવાનની શોભાનું અને ઉદ્બુદ્ધરસાત્મતાનું એમ ઉભયનું પણ સૂચન થાય છે. આવા સ્વરૂપનું સ્મરણમાત્ર જ થાય અને સર્વાંશે અનુભવ તો થાય નહિ તેથી આવા સ્વરૂપની સર્વાંશે અનુભવેચ્છા હોવાથી શ્રીગોપીજનનું તથાત્વ-વર્ણનાશક્તિ-યુક્ત જ છે.

नटवरवपुः.

આ વપુ. પણ નટવદ્ અને વરવદ્ એમ દ્વિપ્રકારક છે, કારણ કે રસ પણ દ્વિવિધ છે, ૧ કેવલ, અને ૨ ધર્મસહિત. 'કેવલ' રસ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને 'ધર્મસહિત' રસ સમ્ભોગમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનનું વપુ 'કેવલ' અને 'ધર્મસહિત' એમ ઉભયવિધ છે, તેથી 'નટ'વદ્ અને 'વર'વદ્ પણ 'વપુ' કથ્યું. ઉદ્દીપનાદિસામગ્રીરહિત 'કેવલ' વિપ્રલમ્ભ-વિપ્રયોગશૃંગારરસ-નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, નાટ્યમાં અભિનેતા હસ્તાભિનયે પુષ્પાદિ સામગ્રીનું પ્રદર્શન કરાવી લે છે, તેથી યદ્યપિ તત્ર પુષ્પાદિ સામગ્રી નથી તથાપિ તેમાં-અભિનયમાત્રમાં-જ 'કેવલ' રસની-ઉપલબ્ધિ થાય છે, આ પ્રકારે વિપ્રયોગશૃંગારરસ પુષ્પાદિસામગ્રીરહિત છે તેથી 'કેવલ' કથાય છે, અને સંયોગશૃંગારરસ તો ઉદ્દીપનાદિસામગ્રીસહિત હોય છે તેથી 'ધર્મસહિત' કથાય છે. યદ્યપિ ભગવાનમાં તો વિપ્રલમ્ભરસ પણ અલૌકિક છે અને ભાવ્યમાના માનસી સામગ્રી પણ સત્યરૂપા જ છે, તથાપિ તે સામગ્રીનો પ્રકટ પ્રાદુર્ભાવ નથી, તેથી જ તે રસ 'કેવલ' કથાય છે, ત્યારે તો હવે આવિર્ભૂતસામગ્રીએ વિશિષ્ટ તે સંયોગરસ અને અનાવિર્ભૂતસામગ્ર્યભિન્નસ્વરૂપ તે વિપ્રયોગરસ એમ સંયોગશૃંગારરસનો અને વિપ્રયોગશૃંગારરસનો વિશેષ પણ સિદ્ધ થયો. આ જ વિવેકકથન શાસ્ત્રીયપરિભાષામાં કરીએ તો સંયોગરસ સ્વસમાનાધિકરણસ્ત્રપ્રયુક્તક્રિયાવિશિષ્ટ છે, અને વિપ્રયોગરસ સ્વવ્યધિકરણસ્ત્રપ્રયુક્તક્રિયાવિશિષ્ટ છે. ભગવાનનું શ્રીઅંગ તો ઉભયવિધ જ છે, તેથી 'નટ'વદ્ અને 'વર'વદ્ પણ કથ્યું. કારણ કે વર પ્રત્યગ્ર-નવ્ય-અનન્યભુક્ત-અનુચ્છિષ્ટ-પદાર્થના ભોક્તા છે.અત્ર આ અભિસન્ધિ છે લૈકિક વિરહમાં પુરુષમાં રસ છે પરન્તુ પુરુષ જ કાંઇ રસસ્વરૂપ નથી, પરન્તુ અલૌકિક હોવાથી ભગવાનમાં તો रसो वै सः શ્રુતિપ્રમાણથી રસરૂપત્વ જ છે, તેથી પ્રભુ સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક પણ છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ ઉભયે શૃંગારરસની પ્રભુમાં એકકાલાવચ્છિન્ના ભગવદ્વપુઃસ્થિતિ યદ્યપિ શ્રુતિસિદ્ધા છે, યુક્તિગોચર નથી, તથાપિ અત્ર વનસ્થભક્તસહિતા હોવાથી સંયોગાવસ્થા હોવાથી સંયોગરસાત્મતા અને વ્રજસ્થભક્તથી વિપ્રયોગ હોવાથી વિપ્રયોગરસાત્મતા પણ ઘટી શકે છે, તેથી યુક્તિનો પણ વિરોધ ન રહ્યો. રસનો અને ભગવાનનો અભેદ છે અને ભગવાનનો અને ભગવદ્વપુનો પણ અભેદ છે, તેથી ભગવદ્વપુ પણ ઉભયવિધશૃંગારરસાત્મક જ છે.

बिभ्रत्.

ભગવાન તો હૃદયમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી તેટલામાત્રથી હૃદયમાં ભગવાનની સ્થિતિમાત્રથી પણ 'જ્ઞાનિવદ્' જ શ્રીસ્વામિનીજીનું સુખ હશે એ શઙ્કાનું નિવારણ કરવાને વપુનું ભરણ-બહિઃપ્રાકટ્યકરણ-પણ કથ્યું, સ્વસ્વરૂપથી અતિરિક્ત વપુ જ નથી તેથી 'वपुर्बिभ्रत् પદે જે વપુઃપ્રાકટ્ય કથ્યું તે અસઙ્ગત છે' એમ જ્ઞાનમાર્ગીય શઙ્કાનું, પણ હવે સમાધાન થઈ ગયું, જ્ઞાનીને હૃદયમાં જ સુખ થાય છે, અને શ્રીગોપીજનનો અર્થે તો સ્વરૂપનું વપૂરૂપે પ્રાકટ્ય પણ પ્રભુ કરે છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારે ભગવદ્વપુ ઉદ્બુદ્ધદ્વિવિધરસાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયું છે, રસ ભાવાત્મક છે, અને અન્યત્ર નિજ પ્રિયાથી વ્યતિરિક્તામાં-તે ભાવાત્મક રસનું પ્રાકટ્ય જ નથી તેથી યદ્યપિ રસ અમૂર્ત-મૂર્તિરહિત-આકૃતિરહિત-છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તથાપિ વપુ ધરે છે ત્યારે તો નિજ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય બહિઃ પણ કરે છે, તેમ પ્રભુએ પણ નિજ મૂર્ત સ્વરૂપનું બહિઃપ્રાકટ્ય કરતાં વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. વેદ શબ્દાત્મત્વે અમૂર્ત છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे વાક્યમાં જણાવ્યું છે કે ત્રિપૃષ્ઠમાં વેદ મૂર્તિધર-સાર્વદિકશબ્દબ્રહ્માત્મકમૂર્તિપ્રાકટ્યવાન્-છે, તેમ અમૂર્ત પણ બ્રહ્મ સાકાર જ છે. તેથી સાર્વદિક-નિત્ય-જ રસાત્મક વપુનું પ્રાકટ્ય વૃન્દાવનમાં કર્યું. જ્ઞાનિવદ્ હૃદયમાં જ પ્રાકટ્ય હોય તો ભોગ કેવલ મનથી જ

થાય, અને બહિઃપ્રાકટ્યમાં તો સર્વે ઇન્દ્રિયે ભોગ થઈ શકે છે. જ્ઞાનીથી ભક્તના ભોગમાં પણ આ પ્રકારનો વિશેષ હોવાથી યદ્યપિ ભગવાન્ ચક્ષુરાદિના વિષય નથી તથાપિ પ્રિય પદાર્થ મનોમાત્રનો જ વિષય રહે ત્યારે તો સુખને સ્થાને દુઃખ થાય છે તેથી, પ્રિય પદાર્થની મનોમાત્રવિષયતા દુઃખદા છે એમ સહૃદયાનુભવસિદ્ધ છે, તેથી, સર્વેન્દ્રિયે ભોગેચ્છુ ભક્તને અર્થે નિજ સ્વરૂપનું શ્રીઅંગરૂપે બહિઃપ્રાકટ્ય પણ કરીને વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાન્ જ વપુ એમ જ્ઞાનમાર્ગીયા પ્રક્રિયા નહિ, પરન્તુ ભગવાને ભક્તસુખાર્થ આધેયરસથી ભિન્ન આધાર વપુનું બહિઃપ્રાકટ્ય પણ કર્યું એમ ભક્તિમાર્ગીયા જ પ્રક્રિયા અત્ર આદરવી.

* વપુર્ભરણનું બહિઃપ્રકટનનું અન્ય પણ તાત્પર્ય છે. જેમ પાત્રસ્થ રસનું પાન કરાવવાને ઉદ્યત પુરુષ તે પાત્રને નિજ હસ્તમાં ધરે છે તેમ સ્વરૂપાત્મક રસનું દાન શ્રીસ્વામિનીજીને કરાવવાને પ્રભુ ઉદ્યત છે એમ

बिभ्रतनुं द्वितीय व्याख्यान. એતાદૃશ વપૂરૂપપ્રાકટ્યે જણાય છે એમ જણાવવાને 'वपुर्बिभ्रत' કહ્યું જણાય છે. આવા બર્હાપીડ વપુઃસ્વરૂપનું બહિઃપ્રાકટ્ય કરીને સ્વરૂપાત્મક રસનું દાન શ્રીસ્વામિનીજીને કરવાને પ્રભુ ઉદ્યત થઈ ગયા છે એમ જણાવવાને શ્રીશુકે नटवरवपुर्बिभ्रत એમ કથન કર્યું પાત્રભરણરૂપકારણથી રસદાનકાર્યનું અનુમાન થાય છે તેમ અત્ર વપુઃપ્રાકટ્યરૂપ કારણથી ભક્તરસદાનરૂપ કાર્યનું અનુમાન થાય છે, તેથી બિભ્રત્પદનો અર્થ કામરસદાનના કારણત્વધર્મસામ્યે કરીને 'પ્રાકટ્ય કરતાં' થાય છે. દૃષ્ટાન્તમાં જેમ પાત્ર તેમ દાર્ષ્ટાન્તિકમાં ધર્મિસ્વરૂપ ભગવાન્, દૃષ્ટાન્તમાં જેમ પાત્રસ્થ રસ તેમ દાર્ષ્ટાન્તિકમાં શ્રીગોપીજનને વિષે સ્થાપનીય ભાવાત્મક ભગવદ્રૂપ આનન્દ, જે આનન્દનું નિરૂપણ અગ્રિમ વ્યાખ્યાનમાં 'स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वम्'થી થશે, અને દૃષ્ટાન્તમાં જેમ ભરણ તેમ દાર્ષ્ટાન્તિકમાં ધર્મિસ્વરૂપવપુનું બહિઃપ્રાકટ્ય. દૃષ્ટાન્તમાં બિભ્રત્પદમાંના 'ભરણ'નો અર્થ 'ધારણ' હોવાથી કર્તા અને કર્મ ભિન્ન છે, પરન્તુ દાર્ષ્ટાન્તિકમાં તો 'ભરણ'નો અર્થ 'પ્રાકટ્ય' હોવાથી स आत्मानं स्वयमकुरुत વત્ સ્વરૂપ જ કર્તૃ અને સ્વરૂપ જ કર્મ પણ થાય છે. પ્રથમ પણ પ્રાકટ્ય તો હતું જ પરન્તુ તે માત્ર હૃદયમાં જ હતું તેથી વર્ણનાશક્તિ કથી હતી પરન્તુ હવે તો ચતુષ્ટયીમાં–સર્વ ઇન્દ્રિયમાં પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને જીવમાં–પણ પ્રાકટ્ય છે તેથી બિભ્રત્પદથી જ અગ્રિમા વર્ણનાશક્તિનું સૂચન થઈ જાય છે.*

प्रकारान्तरे वाक्यान्वय. +અત્રપર્યન્તના શ્લોકાન્વયથી 'નટ'વદ્ અને 'વર'વદ્ વપુને પ્રકટ કરતાં ભગવાને વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ભગવાનની અને વપુની પૃથક્તાનો ભાસ થાય છે, આ ક્લેશ પણ નિવૃત્ત કરવાને 'નટવરવપુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો' એમ જ અન્વય કરવો. નટવદ્ અને વરવદ્વપુ જેમનું એમ કથનથી વપુનું સ્વરૂપથી ભિન્નત્વ પ્રસક્ત થાય તેના નિરાકરણાર્થ 'વપૂરૂપ' કહ્યું, આધેયરૂપ પ્રભુ જ ભક્તાર્થે આધારરૂપ થયા, અર્થાદ્ નટવરવદ્ વપુ જેમનું એવા ભગવાને નહિ–પરન્તુ નટવર વપૂરૂપે જ—નટવરરૂપ વપુઃસ્વરૂપે જ–વૃન્દાવનપ્રવેશ કર્યો એમ ફલિત થતાં સ્વરૂપનો અને વપુનો ક્લિષ્ટ ભેદાભાસ પણ નિવૃત્ત થઈ ગયો, હવે 'બર્હાપીડ'ને 'કર્ણિકાર'ને 'વસ્ત્ર'ને અને 'માલા'ને ધરતા નટવરવપુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ સમ્બન્ધ–અન્વય–યોજનાથી બર્હાપીડ કર્ણિકાર વસ્ત્ર અને માલા એ ચતુષ્ટય જ બિભ્રતનું કર્મ રહ્યું અને શત્રન્ત–વર્તમાનકૃદન્ત વિશેષણ–બિભ્રતનું વિશેષ્ય શ્લોકસ્થ જ નટવરવપુઃ થઈ ગયું.+

'કર્ણ'દ્વયને વિષે છે 'કર્ણિકાર' કુસુમ જેને એવું નટવરવપુઃ, અથવા कर्णयोःकर्णिकारं કર્ણદ્વયને વિષે કર્ણિકારને બિભ્રત્–ધરતું–નટવરવપુઃ, અથવા ધારણકર્તા ભગવાન્ પ્રથમ પક્ષમાં कर्णयोःकर्णिकारम्.

कर्णयोःकर्णिकारम. સપ્તમ્યલુક્તત્પુરુષ થયો. કર્ણિકારકુસુમ શૃંગારરસનું ઉદ્બોધક છે, સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ શૃંગારરસ દ્વિવિધ છે, અને પ્રભુના કર્ણદ્વય તે ઉભયે રસનું પ્રતિપાદન કરે છે, સંયોગમાં પ્રિયાનાં તે તે વચનના શ્રવણથી અને વિપ્રયોગમાં પ્રિયાકૃત ગુણના શ્રવણથી ઉભયે કર્ણ ઉભયવિધ શૃંગારરસના અનુભાવક છે. આ ઉભયશૃંગારરસપ્રતિપાદક કર્ણને કર્ણિકારનો સમ્બન્ધ થાય છે, તેથી પૂર્વનિરૂપિત રસ ઉચ્છલિત થાય છે, ઉભયશૃંગારરસાનુભાવક કર્ણને વિષે શૃંગારરસોદ્બોધક કર્ણિકારના સ્થાપને રસોદ્બોધથી પૂર્વનિરૂપિત સ્વરૂપાત્મક રસ ભગવાનમાં ઉચ્છલિત થાય છે, અને તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં જ અવયવવિકારાદિસમ્પત્તિ પણ થાય છે.

---

* શ્રીમત્પ્રભુચરણના તૃતીય સ્વતન્ત્ર લેખનું અનુસરણ આ છે.

\+ આ ચિહ્નના મધ્યનું વ્યાખ્યાન શ્રીમત્પ્રભુચરણના ચતુર્થ સ્વતન્ત્ર લેખને અનુસરે છે.

તાદશ-સાકાર-નટવરવપુરવયવવિકારાદિમાન્ આલમ્બનરૂપ-રસ ગુપ્ત હોય તો જ રસત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. કટાક્ષાદ્યનુભાવરૂપ રસ તો પ્રકટ હોય તથાપિ બાધ નહિ, પરન્તુ આ તો આલમ્બનરૂપ જ રસ છે અને આ આલમ્બનરસ જ પ્રકટ થઈ જાય તો રસાભાસજનક થઈ ને રસપોષકમાત્ર જ થાય પરન્તુ રસત્વને પ્રાપ્ત કરે નહિ, તેથી, આલમ્બનગુપ્તત્વ જ રસનું રસત્વ સંરક્ષે છે તેથા, 'કનકકપિશ' પીતામ્બર ધર્યું છે. રસના આવશ્યક આચ્છાદાનાર્થ આ કનકવત્ કપિશ પીત-કેસરિ-વસ્ત્ર કટિસ્થ જાણવું. રસ ઉદ્બુદ્ધ થયો એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય તો તે પ્રસંગે સર્વે શ્રીસ્વામિનીજી પ્રભુના વસ્ત્રને પણ ન ગણે તેથી વસ્ત્રને 'કનક'વત્ કેસરિ કથીને વસ્ત્ર કેસરિકનકતુલ્ય વ્યામોહક છે એમ નિરૂપણ કર્યું. રસનો ઉદ્બોધ થયો એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય તો સમયવિશેષે તેમ થયું પણ હતું તેથી અધુના પણ રસત્વસાધક વસ્ત્રને ન ગણીને શ્રીગોપીજન તે જ પ્રકટ રસાભાસ આલમ્બનનું વર્ણન કરે અને શ્લોકદ્વયે કરીને સંયોગવિપ્રયોગરસદ્વયનું વર્ણન કરે નહિ, તેમ ન થાય તેથી પ્રભુએ કટિસ્થ કનકતુલ્ય કેસરિ પીતામ્બરે કરીને શ્રીગોપીજનમાં વ્યામોહ કર્યો. રસના ઉદ્બોધે કરીને જ અત્યન્તાર્તિથી ભગવદ્વસ્ત્ર પીતામ્બરની પણ ગણના ન કરીને શ્રીગોપીજન શ્રીઅંગનું જ સમ્યગ્ અવલોકન કરી લે ત્યારે તો રસ પ્રકટ થઈ જવાથી રસાભાસ થાય તેથી રસગોપનાર્થ-રસાચ્છાદનાર્થ-પ્રભુએ કનકકપિશ કેસરિ વ્યામોહક પીતામ્બર ધર્યું. અત્ર વસ્ત્રની કનકકપિશતા માયા છે એ પાંચરાત્રસિદ્ધાન્ત પણ સમ્મત જ છે. કનકરૂપ ધનનું મોહજનકત્વ શાસ્ત્રસિદ્ધ છે, તેથી વસ્ત્રની કનકતુલ્યા કપિશતા કથીને શાસ્ત્રસમ્મતિપૂર્વક વસ્ત્રનો કેસરી વર્ણ પણ મોહજનક છે એમ સૂચન કર્યું. પ્રભુએ કેસરિ મોહજનક-વ્યામોહક-પીતામ્બર ધર્યું છે, તેથી શ્રીગોપીજન શ્રીઅંગનું સમ્યગ્ અવલોકન કરી શક્યાં નહિ, ભગવત્સાક્ષાત્કારમાં જવનિકાવદ્ જ માયા સ્થિતિ કરે છે, પ્રકૃત પ્રસંગમાં પણ આચ્છાદિકા માયા જવનિકાવદ્ રસાચ્છાદિકા જ થઈ એમ સૂચન કરવાને પીતામ્બર વ્યામોહકકનકતુલ્ય છે એમ નિરૂપણ કર્યું. જવનિકાવત્ પીતામ્બર ભગવત્સ્વરૂપૈકદેશકટિમાત્રનું ગોપન-આચ્છાદન-કરે છે, તેથી કનકકપિશ કેસરિ પીતામ્બરનું આચ્છાદક માયાત્વ સિદ્ધ થાય છે. કનકકપિશ પીતામ્બર અથવા પીતામ્બરની કનકકપિશતા રસાચ્છાદિકા માયા છે, તેથી યત્ર વસ્ત્રની નિજ આકૃતિનું પણ સમ્યગ્ અવલોકન થઈ શક્યું નહિ તત્ર તાદશ વસ્ત્રે કરીને આચ્છન્ન આલમ્બનરસનું ઉદ્ઘાટન તો શ્રીગોપીજન કેવી રીતિએ કરી શકે? પ્રભુએ કયી આકૃતિનું વસ્ત્ર ધર્યું છે તે પણ કનકકપિશતાવશાત્ યત્ર યથાર્થ જાણી શકાતું નથી તત્ર તાદશવસ્ત્રાચ્છન્ન આલમ્બનરસનું જ્ઞાન શ્રીગોપીજનને કયાંથી જ થઈ શકે? નાદદ્વારા કટિસ્થ કેસરિ આવરણ પીતામ્બરના જ અનુભવમાં ભગવદિચ્છાથી એવો કોઇક અનિર્વચનીય મદ પ્રકટ થઈ ગયો, જેથી પીતામ્બરાન્તઃસ્થિત આલમ્બનાદિનો વિચારમાત્ર પણ શ્રીગોપીજનથી ન થઈ શક્યો એમ बिभ्रद् वासः कनककपिशम्‌નો નિર્ગલિત અર્થ છે.

बिभ्रद् वासः कनककपिशम्.

કનકકપિશ પીતામ્બરથી પણ અધિકાચ્છાદિકા 'વૈજયન્તી માલા' છે. વિક્ષેપ પણ વસ્તુના યાથાત્મ્ય-જ્ઞાનનું આચ્છાદન કરે છે, તેથી અત્ર પીતામ્બરથી પણ અધિકાચ્છાદિકા-વિક્ષેપિકા-માલા કથી, અન્યથા 'અને રૂપમાં વિક્ષેપક પણ નિરૂપ્યું' એમ અગ્રે કથન સમ્ભવે નહિ. ભગવત્સ્વરૂપમાં આ વિક્ષેપકત્વ અધુના જ અગ્રે સ્પષ્ટ થશે. વૈજયન્તી કીર્તિમયી માલા છે વૈનો અર્થ 'નિશ્ચયે કરીને' થાય છે, અને જયન્તીનો અર્થ 'જયકર્ત્રી' થાય છે, તેથી 'વૈજયન્તી'નો યૌગિક અર્થ 'સર્વજયપ્રકાશિકા' થાય છે. પ્રભુ સાક્ષાન્મન્મથમન્મથ છે, અર્થાત્ પ્રભુનું સ્વરૂપલાવણ્ય આધિદૈવિક પણ મન્મથનો પરાજય કરે છે અને નયન કમલાદિનો પરાજય કરે છે, આ પ્રકારે 'વૈજયન્તી' સર્વજયપ્રકાશિકા છે. મૂલમાં 'માલા' પદ છે, તેથી વનમાલાનું પણ ધારણ કર્યું છે એમ જાણવું, અર્થાત 'કીર્તિમયી સર્વજય-પ્રકાશિકા વૈજયન્તીને અને વનમાલાને ધારણ કરતું નટવરસ્વરૂપ વા ભગવાન્ જ' એમ અર્થ થાય છે. અત્ર વૈજયન્તીમાલા નવરત્નમયી રત્નખચિતા નહિ પરન્તુ પુષ્પમયી જ છે, એથી આભાસમાં वनमालां वैजयन्तीं च એમ 'વનમાલા' પદ કથ્યું. વિશેષ आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता એ પ્રકારે વૈજયન્તીનું પુષ્પમયીત્વ ઉત્તરાર્ધમાં બલદેવની તીર્થયાત્રાના પ્રસંગમાં वैजयन्तीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपङ्कजाम् એ પ્રકારે મૂલમાં અને શ્રીસુબોધિનીજીમાં પણ સ્પષ્ટ છે, તેથી પુષ્પમયી જ 'વૈજયન્તી માલા' સ્વીકારતાં કોઇ પણ વિરોધ રહેતો નથી. રૂપે અને ક્રીડાએ સહિત જ વેણુનાદ વાક્યાર્થ હોવાથી અત્રપર્યન્ત વશીકારક રૂપલીલાત્મક વેણુનાદનું પ્રતિપાદન કરીને તે 'બર્હાપીડ' રૂપમાં જ રસદ્વય રસોદ્બોધ આચ્છાદક અને વિક્ષેપક એમ પઞ્ચનું નિરૂપણ કર્યું. હવે रन्ध्रान् वेणोः ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્ધે નામલીલારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ શ્રીશુક કરે છે.

वैजयन्तीं च मालाम्.

रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन्।

रन्ध्रान् वेणोःઇત્યાદિએ નામલીલારૂપ વેણુનાદને નિરૂપે છે. વેણુના રન્ધ્ર-છિદ્ર-સપ્ત છે, તેથી તે સપ્ત રન્ધ્ર ષડ્ગુણોએ સહિત ધર્મીના અનુભાવક છે, અર્થાદ્ વેણુરન્ધ્રની સપ્ત સઙ્ખ્યાના તાત્પર્યે કરીને પણ વેણુનાદને વિષે ષડ્ગુણોએ સહિત ધર્મિસ્વરૂપનું સ્થાપન જ્ઞાપિત થાય છે. વેણુના સપ્ત રન્ધ્રોને અધરસુધાએ કરીને પૂરે છે, સુધા દેવભોગ્યા ભગવદ્ભોગ્યા અને સર્વાભોગ્યા એમ ત્રિવિધા છે, પ્રસ્તુતા-અધરસુધા-તો આ ત્રિવિધા સુધામાં સર્વોત્કૃષ્ટા છે એમ પ્રતિપાદન કરવાને સુધાનું ત્રૈવિધ્ય કથ્યું. મૂલમાં સુધયાપદ એકવચનમાં છે, તેથી અન્ય સુધાદ્વયનું પણ સ્વરૂપ પ્રસઙ્ગતઃ નિરૂપણીય જ, અને તેથી સુધાના ત્રૈવિધ્યનું વિવરણ કર્યું, देव શબ્દ दिवु क्रीडायांમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે, તેથી દિવે-ક્રીડે-તે દેવ, અને તે દેવોએ ભોગ્યા જે સુધા તે देवभोग्या સુધા, અર્થાત્ સચ્ચિદાદિને વિષે સ્થાપિતા મુખ્યાંશભૂતા ધર્મભૂતા જે સુધા અથવા દિવ્યરૂપાદિમાં સ્થિતા જે સુધા તે देवभोग्या સુધા, મુખ્યલીલામાં ભગવાને ભોગ્યા જે સુધા અર્થાત્ પૂર્વદલાત્મકસ્વરૂપભૂત જે સંયોગાનન્દ તે भगवद्भोग्या સુધા, અને મુખદ્વારા સર્વેએ પણ અભોગ્યા શ્રોત્રૈકપેયા જે સુધા અર્થાદ્ ઉત્તરદલાત્મકસ્વરૂપભૂત વિપ્રયોગાનન્દ તે सर्वाभोग्या સુધા. તત્ર-સુધાત્રૈવિધ્યમાં-પણ હેતુ अधरसुधयापदે કથે છે, આ अधरसुधा લોભાત્મક અધરને વિષે સ્થાપિતા છે, તેથી લોભાત્મક અધર વિવેકે કરીને યથાયોગ્ય સુધાદાન કરે છે, અને તેથી સુધાનું ત્રૈવિધ્ય ઉપપન્ન છે. મુખદ્વારા તે સુધાનો ભોગ થઈ શકતો નથી, તત્ર કારણ કથે છે કે તેનો-सर्वाभोग्या अधरसुधाનો-સાક્ષાદ્ અનુભવ ઉચ્છિષ્ટે કરીને સમ્ભવતો નથી, શ્રોત્રદ્વારા જ હૃદયમાં ઉત્તરદલાત્મક સ્વરૂપ પ્રથમ અનુભવાય છે તદનન્તર વર્ણનપ્રસ્તાવમાં મુખદ્વારા તે સ્વરૂપનું નિર્ગમન થાય છે એમ રસમર્યાદા છે, તેથી વર્ણનપ્રસ્તાવમાં સ્વરૂપનું નિર્ગમન મુખમાંથી થતું હોવાથી મુખ ઉચ્છિષ્ટ છે, અને એવા ઉચ્છિષ્ટ મુખે કરીને તે અધરસુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ સમ્ભવતો નથી. યદ્યપિ અન્યના મુખમાંથી નિર્ગત સ્વરૂપનું શ્રવણ થાય છે, તથાપિ તે મુખ તો અનુભવમાં જે કરણ છે તે તો પરમ્પરામાત્રે જ છે, અનુભવમાં સાક્ષાત્ કરણ તો અન્યમુખ નહિ પરન્તુ સ્વશ્રોત્ર જ છે, તેથી અનુભવમાં સાક્ષાત્ કરણ અન્યમુખ નહિ પરન્તુ સ્વશ્રોત્ર જ હોવાથી પારમ્પર્યાનુભવ ન કથતાં અત્ર 'સાક્ષાદ્' જ અનુભવ કથ્યો. આથી તે-સર્વાભોગ્યા ઉત્તરદલાત્મિકા સુધા-શ્રોત્રૈકપેયા જ છે, તે સુધાનું પાન જો મુખદ્વારા શક્ય હોય ત્યારે તો તે સુધા પૂર્વદલાત્મિકા થઈ જાય, અને તેથી-તે સુધા તો શ્રોત્રૈકપેયા હોવાથી-જ 'न सम्भवति' કથીને 'શ્રોત્રપેયૈવ'માં एवपद કથ્યું, અથવા ભગવત્કર્તૃક ભોગ થયા વિના તે અધરસુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ જ સમ્ભવતો નથી, અને તેથી ફલપ્રકરણમાં ભક્તનિષ્ઠા સુધાનું પાન ભગવાન્ પ્રથમ કરશે અને ભગવત્કૃતભક્તનિષ્ઠસુધાપાનાનન્તર રસાધિક્ય-પુમ્ભાવ-પ્રાપ્ત થતાં પુમ્ભાવાપન્ન તે ભક્તો સાક્ષાદ્ ઉચ્છિષ્ટે ભગવત્સુધાનો ભોગ કરશે, આથી-સાક્ષાદ્ ઉચ્છિષ્ટે ભક્તકૃત ભગવત્સુધાભોગ તો ભગવત્કૃત ભક્તસુધાભોગથી પૂર્વે નહિ સમ્ભવતો હોવાથી-તે સર્વાભોગ્યા સુધા શ્રોત્રપેયા જ છે, કારણ કે પ્રકૃત પ્રકરણ તો કાંઇ ફલપ્રકરણ નથી પરન્તુ કેવલ પ્રમેયપ્રકરણ છે, તેથી આ પ્રકરણમાં વ્રજભક્તો કાંઇ ભગવન્નિકટ સાક્ષાત્ સ્થિત નથી, અને તેથી આ પ્રમેયપ્રકરણમાં તો તે ભક્તોને જે અધરસુધાપ્રાપ્તિ છે તે વેણુદ્વારા જ છે, અને તેથી આ પ્રકરણમાં તો સર્વાભોગ્યા અધરસુધા પણ કેવલશ્રોત્રપેયા જ છે, સુધા વેણુનાદસમ્બદ્ધા છે, અને નાદ શ્રોત્રમાત્રગ્રાહ્ય છે, તેથી વેણુનાદસમ્બદ્ધા સુધા પણ શ્રોત્રમાત્રપેયા જ છે, અને તેથી એમ નિષ્પન્ન થયું કે યદ્યપિ સંયોગાવસ્થામાં તો અધરસુધા સાક્ષાત્પેયા છે જ તથાપિ વિપ્રયોગાવસ્થામાં તો તે અધરસુધા પણ શ્રોત્રૈકપેયા જ રહે છે, કિઞ્ચ ભગવદ્ભોગ્યાધિદૈવિકસ્ત્રીવિગ્રહપ્રાપ્ત ભક્તોને જ આ સુધાનો સાક્ષાદ્ ભોગ છે, અન્ય સરિત્સરોલતાવૃક્ષમૃગીગોપમેઘાદિને તો તાદશ-ભગવદ્ભોગ્યાધિદૈવિક-સ્ત્રીવિગ્રહ જ નહિ હોવાથી વેણુનાદદ્વારા શ્રોત્રમાત્રે જ પાન છે, તેથી આ સુધા સર્વેએ શ્રોત્રમાત્રે જ પેયા છે, આથી-સર્વને સાક્ષાત્ પાન નહિ હોવાથી-સુધાત્રૈવિધ્યનિરૂપણપ્રસઙ્ગમાં જે સર્વાભોગ્યત્વ નિરૂપ્યું હતું તે સમર્થાયું. તે સુધા સર્વને ભગવદીયત્વ સમ્પાદિત કરી આપે છે, સર્વાભોગ્યા અને દેવભોગ્યા પણ સુધા ભોગ્યદેહેન્દ્રિયાદિને અને દેવને યથાક્રમ ભગવદીયત્વ સમ્પાદિત કરી આપે છે. તે અધરસુધા આનન્દ જ છે, આનન્દરૂપા જ છે, સર્વાંશે જ સમ્બન્ધ થાય એ અર્થે તે સુધાનું સર્વાંશે પ્રાકટ્ય દ્રવીભૂતત્વે-વિરલાવયવત્વે-થાય છે, તે અધઃસુધા બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિકા આનન્દસારભૂતા છે, આનન્દ જે ભગવાન્ તે ભગવાન્ની પણ સારભૂતા છે, અથવા તો સુધા આનન્દમાં-સામ્પ્રતવિયોગાવસ્થામાં-જ પ્રકટા છે, દ્રવીભૂતા છે,

બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિકા છે, આનન્દની પણ સારભૂતા છે, 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'तस्माद् वा एतस्माद् विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानन्दमयः' ઇત્યાદિ અનેકા શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમ આનન્દરૂપ અને આનન્દમય છે એમ નિરૂપણ છે તત્ર આ વિવેક છે, સંયોગાવસ્થામાં પુરુષોત્તમ સર્વસામગ્રીસહિત હોવાથી અને સર્વસામગ્રી પણ આનન્દરૂપા હોવાથી ભગવાન્ આનન્દમય છે, પરન્તુ વિપ્રયોગાવસ્થામાં સર્વા જ સામગ્રી ભગવદ્દભેદે સ્થિતા હોવાથી પુરુષોત્તમ આનન્દરૂપ છે, અને તેથી એમ નિષ્પન્ન થયું કે સમ્પ્રતિ વ્રજસ્થિતગોપિકા ભગવદ્વિયુક્તા હોવાથી વ્રજસ્થિતગોપિકાના જે વિપ્રયોગાત્મક રસાત્મક ભગવાન્ આનન્દપદવાચ્ય છે તે આનન્દને વિષે જ તે સુધા પ્રકટી છે, વ્રજસ્થિતગોપિકા દૂરસ્થિતા હોવાથી તે પ્રકટા સુધા નાદદ્વારા જ–નહિ કે સાક્ષાત્–પેયા છે. આથી જ તે સુધા દ્રવીભૂતા–વિરલાવયવા–છે, આનન્દરૂપ ભગવદવયવસમ્બન્ધી ભોગ્ય પદાર્થોમાં પણ સારભૂતા છે, તે સુધા કોઇ પણ પ્રકારે સાધનતાને પ્રાપ્ત થતી નથી, સાધન થતી નથી, એથી નાદબ્રહ્મમાં તે સુધાને યોજવાને નાદોત્પત્તિસ્થાનવેણુમાં અને તત્ર પણ વેણુરન્ધ્રમાં પૂરી, કારણ કે તે સુધા અમૂર્તા–વિરલાવયવા–છે, અર્થાત્ તે સુધાની સ્થિતિ લોભરૂપ અધરમાં હોવાથી કોઇ પણ સ્થલે તે સુધા સ્વતઃ ગમન જ કરતી નથી, એથી ભગવાને જ તે સુધાને વેણુરન્ધ્રમાં યોજી, 'वेणुं वादयन्' એતાવન્માત્રે જ ચરિતાર્થ્ય સતે પણ મૂલમાં अधरसुधया पूरयन् કથ્યું તેનું આ સર્વ તાત્પર્ય, યદ્વા 'સર્વ જ ભગવદવયવસમ્બન્ધિભોગ્યપદાર્થ 'સાર' હોવાથી તત્ર સારાસારવિવેક-કથન અયોગ્ય હોવાથી आनन्दसारभूताकथन કયે પ્રકારે સમ્ભવે' એમ શઙ્કા થાય તો સ્વયં જ 'સાર'ત્વનું વ્યાખ્યાન કરે છે કે તે સુધા કોઇ પણ પ્રકારે સાધનતાને પ્રાપ્ત થતી નથી, અર્થાદ્ અન્ય ભગવત્સમ્બન્ધિ-ભોગ્યપદાર્થમાં સાધનત્વ અને ફલત્વ ઉભયે છે–જેમ કે ભગવાનનો શ્રીહસ્ત ભક્તાઙ્ગનમાં આનન્દસાધન છે પરન્તુ ભક્તના સ્પર્શમાં ફલરૂપ છે–પરન્તુ અધરસુધામાં કાંઇ તેમ સાધનત્વ અને ફલત્વ ઉભયે નથી પરન્તુ સદાસર્વદા કેવલફલત્વ જ છે, કારણ કે અધરસુધા કોઇ પણ અન્ય ફલનું સાધન નથી, યદ્યપિ 'મુખને પણ સ્વભોગયોગ્ય કરે છે' એ અગ્રિમોક્તિએ તે સુધા પણ સાક્ષાદ્ભોગયોગ્યતામાં સાધન છે તથાપિ તત્ર પણ શ્રોત્રપેયા જ અધરસુધા સાધન છે અને તત્ર પણ સ્વપ્રાપ્તિમાં જ–નહિ કે ઇતરત્ર–સાધન છે, સાક્ષાદુચ્છિષ્ટરીતિએ ભોગ્યા જે અધરસુધા છે તે તો કેવલ ફલ જ છે, આ જ સારત્વ, કારણ કે ભોગ્યાવસ્થાપન્ન નહિ પરન્તુ ભોક્તૃવ્યવસ્થાપન્ન શ્રીગોપીજનને જ આ અધરસુધા લભ્યા છે. वेणोःપદ અસમસ્ત–પૃથક્–છે, તેથી નિશ્ચિત થાય છે કે તે સુધા વેણુનો પણ સાક્ષાત્ સ્પર્શ કરતી નથી, रन्ध्रान્પદ દ્વિતીયાન્ત હોવાથી રન્ધ્ર-વેણુનો અન્તર્વર્તી આકાશ–'પૂરણ'ક્રિયામાં ઈપ્સિતતમ કર્મ છે એમ કથ્યું, અને તેથી રન્ધ્રદ્વારા પરમ્પરાએ તો સુધાનો સ્પર્શવેણુને સમ્ભવે જ છે તથાપિ સુધા વેણુનો સાક્ષાત્ સ્પર્શ કરતી નથી એમ ફલિત થાય છે, જે પદનો સમાસ કરવામાં આવે તે પદ પૃથક્ ન રહે પરન્તુ એકપદ થઈ જાય, યત્ર પદ પૃથક્ તત્ર તે પદોનો વાચ્ય અર્થ પણ પૃથગ્ જ, તેથી યદ્યપિ વેણુના રન્ધ્રદ્વારા પરમ્પરાએ તો વેણુને સુધાસ્પર્શ છે જ તથાપિ વેણુને સુધાનો સાક્ષાત્ સ્પર્શ નથી એમ સુનિશ્ચિત થઈ રહે છે, અસમસ્ત પદ પૃથક્ અને અસમસ્ત પદનો અર્થ પણ પૃથક્, તેથી તે સુધા વેણુના મધ્યમાં પણ નથી, અને તેથી જ્યારે વેણુનાદદ્વારા સુધા ગમન કરે છે ત્યારે નાદનો સમ્બન્ધ કરીને જ તે સુધા પણ બહિર્ગમન કરે છે, તેથી કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટા સુધા વર્ણનસમયે જ્યારે મુખનો સમાગમ કરે છે ત્યારે મુખને પણ સ્વભોગયોગ્ય કરે છે, અર્થાદ્ ભગવદ્ભોગ્યસુધારૂપ જે સુધાસ્વરૂપ તે સુધાસ્વરૂપનો ભોગ મુખને થાય એ પ્રકારે મુખને ભોગયોગ્ય કરે છે, અધરસુધા તો નાદસમ્બદ્ધા જ અને નાદનું–શબ્દનું–ગ્રહણ કેવલ શ્રોત્રે કરીને જ થાય છે, તેથી નાદસમ્બદ્ધા અધરસુધાનો પ્રવેશ શ્રોત્રદ્વારા જ –નહિ કે મુખદ્વારા–થાય છે, અને તે જ પ્રકારે વર્ણનસમયે પણ અધરસુધાનો જે સમાગમ ભોગયોગ્ય મુખને થાય છે તે સમાગમ પણ નાદસમ્બદ્ધા અધરસુધાનો જ થાય છે, અને અત્ર હેત્વન્તરરૂપ વિશેષ પણ કથે છે કે તત્ર પણ યત્રપર્યન્ત રસના પૂરે કરીને તે પણ સુધાંશનો અન્તઃપ્રવેશ થતો નથી તત્રપર્યન્ત પણ મુખને સાક્ષાત્ તદ્ભોગયોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી, આ પણ એક વિશેષ છે, અત એવ એતદર્થ રસપૂરે કરીને તદંશપ્રવેશાર્થ જ વર્ણન, અત્ર આ અભિસન્ધિ છે. વેણુનાદ રસાત્મક છે, રસાત્મક વેણુનાદનો પ્રવેશ કર્ણદ્વારા હૃદયમાં ધારાવત્ થાય છે, કર્ણદ્વારા હૃદયમાં ધારાવત્ પ્રવિષ્ટ રસાત્મક વેણુનાદ જ ભગવદીયનાં સર્વ ઇન્દ્રિયને વિષે વિવિધ રસભાવે નિર્ઝરે જલપ્રવાહવત્ પુષ્ટ રસપૂરરૂપ થઈ જાય છે અને પુષ્ટરસરૂપપૂરે કરીને સમાનશીલવ્યસન-

ભક્તજનકૃતપરસ્પરનાદસ્વરૂપવર્ણનરૂપે બહિઃ પ્રકટ થાય છે, રસાત્મક વેણુનાદ શ્રોત્રદ્વારા હૃદયમાં ધારાવત્
પ્રવિષ્ટ થાય, ભગવદીયના સર્વેન્દ્રિયવિષયક વિવિધરસભાવે તે પુષ્ટ રસપૂરરૂપ થાય, અને તદનન્તર સમાનશીલવ્યસન-
ભક્તકૃતપરસ્પરતદ્વર્ણનરૂપે તે બહિઃ પ્રકટ થાય એ સાર્વત્રિક જ છે, અને તત્ર ભક્તહૃદયસ્થિત અધરરસ
ભગવાનના મુખસ્થ-મુખ્ય-અધરરસનો અંશ જ હોવાથી સર્વ શ્રીગોપીજનના હૃદયમાં સ્થિત તે અધરરસ વા
મુખ્યાધરરસાંશ પર્યાયે-ક્રમે-જ્યારે સર્વ શ્રીગોપીજનના હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થાય ત્યારે અનિર્વચનીય ઉત્કટ-પ્રચુર-ભાવોદયે
કરીને તે સુધાના સાક્ષાદ્ અનુભવની યોગ્યતા થતી હોવાથી યત્રપર્યન્ત ઉક્તરીતિએ તે અંશ અન્તઃપ્રવિષ્ટ
ન થાય તત્રપર્યન્ત પણ સાક્ષાત્ તદ્ભોગયોગ્યતા ન જ થાય. અત એવ રસપૂરે કરીને તદંશપ્રવેશાર્થ જ
વર્ણન, રસપૂરે તદંશ પ્રવિષ્ટ થયે ભક્તમુખ ભગવદધરસુધાના સાક્ષાદ્ભોગને યોગ્ય થાય એ જ સમાનશીલવ્યસન
ભક્તોમાં પરસ્પર વર્ણનનું પ્રયોજન છે, વર્ણને કરીને સુધાભોગને યોગ્ય મુખમાં જ્યારે તે રસનો પ્રવેશ થાય
ત્યારે જ નિરોધ-આસક્તિરૂપ નિરોધ-સિદ્ધ થાય છે, તત્ત્વદીપનિબન્ધમાં એમ કથન છે કે 'આ પ્રકૃત પ્રમેયપ્રકરણે
કરીને પ્રેમાનન્તરભાવિની આસક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે,' તેથી અત્ર આ પ્રમેયપ્રકરણની સમાપ્તિમાં આસક્તિરૂપ
નિરોધ સિદ્ધ થયો એમ આશય છે. આથી યત્કિઞ્ચિત્ પણ રસપ્રવેશ વિના આસક્તિરૂપ પણ નિરોધ જ
સિદ્ધ થતો નથી તેથી, (૧) ગોપને વિષે (૨) ભોગ્યગોપીભિન્ના ગોપીને વિષે અને (૩) સર્વને જ વિષે-એમ
'દેવ'પદવાચ્યગવાદિત્રયેને વિષે-જે સુધાભોગ છે તે સુધાભોગ ભોગ્યગોપીના સુધાભોગની અપેક્ષાએ સ્વલ્પતર છે, અર્થાત
તે ત્રિતયનો નિરોધ પણ ભોગ્યગોપીજનના નિરોધની અપેક્ષાએ અતિસ્વલ્પ જ છે, અને તેથી સુધાભોગે નિષ્પન્ન
નિરોધનું પ્રાચુર્ય તો કેવલ ભોગ્યા ગોપીને જ છે અને ગોપાદિ ત્રિતયને તો સુધાભોગરૂપ નિરોધ અતિસ્વલ્પમાત્ર
છે એમ સિદ્ધ થયું. આથી જ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રમાં અષ્ટમી નિરોધલીલાનું નિરૂપણ પણ દશમસ્કન્ધમાં
નવમસ્કન્ધીયા સપ્તમી ભક્તિલીલાથી અનન્તર થયું, વિહિતશાસ્ત્રીયભક્તિમાનને પણ આ રસ ફલત્વે પ્રાર્થનીયમાત્ર
જ રહે છે-નહિ કે વિહિતભક્તિએ કાંઇ આ ફલરૂપ રસ પણ પ્રાપ્ત જ થઈ જાય છે-તેથી નવમસ્કન્ધમાં
સોમસૂર્યવંશસમ્બન્ધિની સપ્તમીલીલાના-ભક્તિના-નિરૂપણથી અનન્તર નિરોધનું નિરૂપણ અત્ર-દશમસ્કન્ધમાં-
અષ્ટમીલીલાત્વે થયું. ભક્તિસ્કન્ધાનન્તર નિરોધસ્કન્ધનું તાત્પર્યાન્તર એ પણ છે કે ભગવત્સૃષ્ટ્યુત્પન્ન ભક્તોના
ભક્તિરસભોગનું પર્યવસાન ભગવદધરસુધાના સાક્ષાદ્ ભોગમાં જ છે, અર્થાદ્ જો ભક્તને ભગવદધરસુધાનો સાક્ષાદ્ભોગ
પ્રાપ્ત જ ન થાય ત્યારે તો સૃષ્ટિમાં ભક્તની ઉત્પત્તિ જ વ્યર્થા, આથી કરીને ભક્તવ્યતિરિક્ત જીવોનાં જન્મનું
વૈયર્થ્ય તો કૈમુત્યન્યાયે જ 'નૈષ્કર્મ્યમપ્યચ્યુતભાવ' ઇત્યાદિ વાક્યે શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ્ઞાપિત કર્યું. 'આ પ્રકારે દશમસ્કન્ધીયા
અષ્ટમી લીલાએ જ જ્યારે નિરોધ સિદ્ધ થયો અને તે નિરોધે કરીને જ ભગવાને કરાવેલો સુધાનુભવ પણ જ્યારે
સિદ્ધ જ થઈ ગયો ત્યારે હવે ફલ તો સિદ્ધ જ થઈ ગયું અને તેથી એકાદશદ્વાદશસ્કન્ધીય મુક્ત્યાશ્રયરૂપ
અગ્રિમલીલાદ્વય વ્યર્થ જ' એમ જો શઙ્કા થાય તો તે અગ્રિમલીલાદ્વયનું તાત્પર્ય કથે છે કે એતદનન્તર-
નિરોધલીલાનન્તર-વિમોચન અને સ્વાશ્રયપ્રાપ્તિ એ લીલાદ્વયનું જે નિરૂપણ અગ્રિમ સ્કન્ધદ્વયે છે તે તો પ્રત્યાપત્તિ-
પૂર્વભાવસમ્પાદનરૂપ-છે, ફલ તો નિરોધ જ, નહિ કે મુક્તિ વા આશ્રય, કારણ કે લીલાર્થ સૃષ્ટ જે મુક્ત જીવો
સમ્પ્રતિ ભગવદન્તઃકરણમાં જ સ્થિત છે તેમના પ્રતિ પરમ અનુગ્રહથી નિત્યલીલામધ્યપાતી ભક્તોએ સહ આ
રસનો અનુભવ તેમને પણ કરાવીને પુનઃ પૂર્વભાવસમ્પાદન કરાવવો એ જ 'પ્રત્યાપત્તિ'પદનો અર્થ છે, આથી એમ
નિષ્પન્ન થયું કે 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' મુક્તિલક્ષણે કરીને 'મુક્તિ'નો અર્થ 'અન્યથા રૂપના
ત્યાગપૂર્વક સ્વરૂપે કરીને વ્યવસ્થિતિ' હોવાથી લીલાર્થ સૃષ્ટ જીવોનું લીલોપયોગિત્વરૂપે જ વ્યવસ્થાન' જ 'મુક્તિ'
હોવાથી ભગવદન્તઃસ્થિતિત્વરૂપમુક્તત્વભાવમાંથી મોચન એકાદશ સ્કન્ધનો અર્થ છે, અને आभासश्च વાક્ય-
પ્રામાણ્યે જેમાંથી સૃષ્ટિસ્થિતિપ્રલય થાય અને જણાય તે 'આશ્રય,' અથવા આધિભૌતિકાદિરૂપત્રયવેત્તા 'આશ્રય,'
અને તેવા આશ્રય તો ભગવાન્ જ છે, તેથી લીલાનુભાવનરૂપ મોચનથી અનન્તર પુનઃ ભક્તોની જે ભગવદ્રૂપતા
તે 'આશ્રય' વા 'પ્રત્યાપત્તિ' દ્વાદશસ્કન્ધનો અર્થ છે, અને તેથી ન રહ્યું એકાદશદ્વાદશસ્કન્ધદ્વયનું વૈયર્થ્ય, ન રહી
નિરોધના પરમફલત્વની હાનિ, અને ન રહ્યું મુક્તિના અને આશ્રયના લક્ષણવાક્યમાં કોઇ પણ પ્રકારે
વૈરૂપ્ય, કે ન પ્રસક્તા થઈ લક્ષણા. લોકમાં આ રસ પ્રકટ કર્યાનું તાત્પર્ય કથતાં આવશ્યકત્વ પણ નિરૂપે છે કે
અન્યથા સૃષ્ટિ જ વ્યર્થા થાય, આ જ રસ-નહિ કે મોક્ષ-પરમપુરુષાર્થ હોવાથી સૃષ્ટિમાં કોઇ પણ સ્થલે આ

રસ પ્રકટ કર્યાથી જ સૃષ્ટિનું સાર્થકત્વ, આ રસનું તાત્પર્ય પરમપુરુષાર્થ છે, અને પરમપુરુષાર્થ રસનું પ્રકટન સૃષ્ટિમાં કોઇ પણ સ્થલે સૃષ્ટિના સાર્થકત્વાર્થે આવશ્યક પણ છે, અન્યથા–આવશ્યક પણ એતદ્રસપ્રકટન જો સૃષ્ટિમાં કોઇ પણ સ્થલે ન જ કરવામાં આવે ત્યારે તો–પ્રાણસમ્બન્ધરહિતદેહસૃષ્ટિવદ્ લીલાસૃષ્ટિ જ વ્યર્થા થઈ જાય. 'જો આ રસની પ્રાપ્તિ ન થાય તો જ્યારે સૃષ્ટિનું વૈયર્થ્ય જ પ્રસક્ત થાય ત્યારે તો લીલાસૃષ્ટિમાં સર્વને જ આ ભોગ કેમ દૃશ્યમાન થતો નથી ?' એમ શઙ્કા થાય તો તેનો પરિહાર કરીને તે ભોગનું દુર્લભત્વ પણ કથે છે કે પરન્તુ ૧૯મા અધ્યાયમાં ઉક્ત પૂર્વે વસનદાને કરીને જ્યારે બ્રહ્માનન્દભાવ થાય અને તત્ર પણ ૨૫મા અધ્યાયમાં ઉક્ત પ્રવેશકૃત સ્ત્રીત્વ–બ્રહ્માનન્દભાવાત્મત્વથી અનન્તર શબ્દબ્રહ્મકૃત પૂર્વભાવસમ્પાદને અધિદેવક્રીડાયોગ્ય પૂર્વસિદ્ધપ્રસાદરૂપ–શક્તિપ્રવેશે કૃત આધિદૈવિક[1] રૂપ–સમ્પન્ન થાય ત્યારે જ બ્રહ્માનન્દરૂપા નાયિકા [2]લક્ષ્મીવદ્ આ નિરોધફલરૂપ મુખ્ય રસભોગ ઉચ્છિષ્ટરીતિએ સમ્ભવે છે, અત્ર પણ ધર્મદ્વયસમ્પાદને કરીને લક્ષ્મીતુલ્યત્વસમ્પાદનથી રસભોગમાં સામ્ય છે. 'જો એમ જ પરિસ્થિતિ હોય ત્યારે તો બ્રહ્માનન્દની પ્રાપ્તિ જ નહિ હોવાથી મહિષ્યાદિનો ભોગ સિદ્ધ ન થાય' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે અને ક્રમે કરીને લક્ષ્મ્યંશ મહિષ્યાદિને પણ રસભોગ સમ્ભવે છે, અર્થાદ્ લક્ષ્મ્યંશમહિષ્યાદિને પણ કોઇક પ્રકારે બ્રહ્માનન્દાનન્તર રસભોગ સમ્ભવે જ છે, આથી–મુક્ત્યાશ્રયાત્મકલીલાદ્વય તો કેવલ પ્રત્યાપત્તિ હોવાથી–ફલિત થયું કે નિરોધ મહાફલ છે, નિરોધનું ફલ મહત્ છે. નિરોધના મહાફલત્વમાં ગમક કથે છે કે એથી જ અત્ર પ્રકરણને અન્તે સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે, નિરોધ જ મહાફલ છે અને તે ફલ સ્ત્રીઓમાં જ સ્વરૂપાત્મકત્વે સિદ્ધ છે તેથી જ આ તામસપ્રકરણની અને તદવાન્તરપ્રમેયપ્રકરણની પણ સમાપ્તિમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે. ભગવદ્ભોગથી અનન્તર જ ભગવાન્ ભોગ્ય થાય છે, ભગવત્કર્તૃક ભોગથી અનન્તર રસાધિક્યે કરીને ભગવાન્માં સ્ત્રીભાવ પ્રકટ થાય ત્યારે ભગવાન્ ભોગ્ય થાય છે, અર્થાદ્ ભગવદ્ભોગ્યસુધાભોગસમ્પન્ના પુમ્ભાવાપન્ના ભોગકર્ત્રી શ્રીગોપિકા ભગવત્કર્મક ભોગ કરે છે. આથી જ શુક પણ મુખ્યતાએ સ્ત્રીઓનું જ વર્ણન કરે છે, સ્ત્રીભાવાપન્ન ભોગ્ય ભગવાન્નો ભોગ પુમ્ભાવાપન્ના ભોક્ત્રી શ્રીગોપિકા કરે છે તેથી શુક પણ સ્ત્રીઓનું જ માહાત્મ્યવર્ણન અત્ર મુખ્યતઃ કરે છે. અગ્નિકુમારોનું પણ સ્ત્રીત્વ આથી–પૂર્વોક્ત પુમ્ભાવાપન્ન ગોપીજનના માહાત્મ્યથી–જ, કારણકે પુરુષ ભોગ્ય જ નથી, ભગવત્કર્તૃક ભોગ પુરુષમાં સમ્ભવતો નથી અને અનુપદોક્ત મર્યાદાએ ભગવત્કર્મક પણ ભોગ પુરુષમાં સમ્ભવતો નથી, તેથી જ અગ્નિકુમારોનું પણ સ્ત્રીત્વ. પુરુષ નથી અન્યોપભોગ્ય કે નથી સ્વોપભોગ્ય, પુરુષ ભોક્તા હોવાથી નથી સ્ત્રીભોગ્ય–આ વિચાર શ્રીમદ્ભાગવતાર્થપ્રકરણના તૃતીયસ્કન્ધનિબન્ધમાં થઈ ગયલો છે અને તે અત્ર પણ સમ્મત છે–કે પુરુષ નથી પુરુષાન્તરે–અન્ય પુરુષે–પણ ભોગ્ય. 'પરન્તુ જ્યારે આ પ્રકારે નિરોધ જ સિદ્ધ થયે મહાફલની–મુખ્યરસભોગની–પ્રાપ્તિ થયલી જ છે ત્યારે ભ્રમરગીતમાં વક્ષ્યમાણ જ્ઞાનોપદેશલીલાનો પ્રયાસ શે અર્થે ?' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે પરન્તુ પાન જ્ઞાનપૂર્વક થાય ત્યારે મહાન્ રસ આસ્વાદિત થાય છે, તેથી અથવા મુખ્યપ્રાપણાર્થ જ અને દુઃખદૂરીકરણાર્થ અગ્રે–ભ્રમરગીતમાં–ભગવાન્નો જ્ઞાનોપદેશનિર્બન્ધ છે, જે રસનું પાન શ્રીગોપિકાને સિદ્ધ જ છે તે રસનું પણ જ્યારે સ્વરૂપજ્ઞાન થાય ત્યારે રસાસ્વાદ પણ તેમને મહાન્ થાય તેથી ભગવાન્ ભ્રમરગીતપ્રસ્તાવમાં શ્રીમદુદ્ધવદ્વારા શ્રીગોપીજનને જ્ઞાનોપદેશનો પણ નિર્બન્ધ–આગ્રહ–કરે છે, અથવા તો મુખ્ય અવતારી પુરુષોત્તમની–નહિ કે અવતારમાત્રની જ–પ્રાપ્તિ કરાવવાને ભગવાન્ સાગ્રહ જ્ઞાનોપદેશ કરે છે, અને આ શ્રીગોપીજનને અપેક્ષિત પણ તે જ પુરુષોત્તમ છે, તેથી તે મુખ્ય–પુરુષોત્તમ–જ શ્રીગોપીજનના આત્મા છે એમ જ્યારે ઉદ્ધવદ્વારા શ્રીગોપીજનને જ્ઞાનોપદેશ થાય ત્યારે તે મુખ્ય–પુરુષોત્તમ–પ્રાપિત થાય અને વિપ્રયોગમાં દુઃખ દૂર કરવું એ પણ તત્ર જ્ઞાનોપદેશનિર્બન્ધ છે. આથી જ અગ્રે–૧૯મા અધ્યાયમાં–આધિદૈવિકી સ્ત્રીને–કાત્યાયનીને–પ્રાર્થશે, અત્ર મહાફલ નિરોધભોગમાં સ્ત્રીઓની જ યોગ્યતા છે તેથી જ અગ્રિમ જ અધ્યાયમાં અધિદેવની–ભગવાન્ની–સમ્બન્ધિની પ્રસાદરૂપા સ્ત્રીને–અથવા કુમારિકાની જ આધિદૈવિકરૂપા સ્ત્રીને–પ્રાર્થશે. આથી જ રૂપે વશ કરીને અધરામૃતનું પાન કરાવતા ભગવાન્ સ્વચ્છન્દતાસમ્પત્તિ

---

૧. લક્ષ્મીસમાન સ્ત્રીવિગ્રહ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે. ૨. અત્ર 'લક્ષ્મી'નો અર્થ 'સાક્ષાત્પુરુષોત્તમની સ્વકીયારૂપ આલમ્બન' નહિ કે વ્રજસ્થા મુખ્યા વૃષભાનુજા થાય છે, કારણ કે શ્રીટિપ્પણીજીમાં અત્ર તદંશાનામૂનો અર્થ 'મહિષીઓનો' કર્યો છે, અને પતિત્વે અમારા પતિ થાઓ એમ કુમારિકાઓ પ્રાર્થે છે, તેથી લક્ષ્મીનું જ સામ્ય અત્ર વક્તવ્ય છે એમ આશય છે, અને તેથી 'વિવાહિતાન્યાયે રમણ થશે' એમ ૧૯મા અધ્યાયમાં કથાશે.

કરાવે છે, ભોગ્ય ભક્તમાં ભોક્તૃત્વસમ્પાદન કરાવે છે, મુખ્ય જ રસનું દાન કરવાની ઇચ્છા ભગવાનને છે તેથી 'બર્હાપીડં નટવરવપુઃ' ઇત્યાદિશ્લોકાર્ધં પ્રોક્ત સુધાસંવલિતવેણુરવના રૂપે કરીને શ્રીગોપીજનને વશ કરીને અધરામૃતપાન કરાવતા ભગવાન્ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરીને 'ક્ષિપ્યતિ કામવિ' ઇત્યાદિપ્રકારક નિજસ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન કરે છે, જે સ્વચ્છન્દતા નન્દાલય શ્રીમદ્ગોકુલમાં સમ્ભવતી જ નથી.

ગોપવૃન્દૈર્વૃન્દારણ્યં સ્વપદરમણં પ્રાવિશદ્ ગીતકીર્તિઃ।

ગોપવૃન્દૈઃઇત્યાદિ સપાદચરણે એ સ્વચ્છન્દતાનું જ નિરૂપણ કરે છે કે ગોપવૃન્દનો સહભાવ કરીને વૃન્દાના-સ્ત્રીના-અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર પરોક્ષ પણ અર્થ છે જ, સ્ત્રીના અરણ્યમાં અર્થાત શ્રીજાતિના-વનમાં-સ્ત્રીસઙ્ગમમાં પ્રવેશ કર્યો, તત્ર સ્ત્રીવનમાં પ્રવેશે-આવેશે-ભગવત્કર્મક-ભોગકર્તૃત્વરૂપ પુમ્ભાવાત્મક સ્વાચ્છન્દ્ય શ્રીગોપીજનને સિદ્ધ થયું, પ્રથમ ગોપવૃન્દોને લઈને શ્રીમદ્વૃન્દાવનમાં સ્થિતિ કરી અને પશ્ચાત્-તદનન્તર-પૂર્વોક્તાર્થક શ્રીમદ્વૃન્દાવનમાં-સ્ત્રીસઙ્ગમરૂપવનમાં-પ્રવેશ કર્યો. **પ્રાવિશત્**માં જે **પ્ર** ઉપસર્ગ છે તેનો જ અર્થ આ 'સ્વચ્છન્દતા,' સર્વ જ શ્રીગોકુલકાર્ય સમાપીને સ્વચ્છન્દતા સમ્પાદીને શ્રીમદ્વૃન્દાવનમાં ગોપવૃન્દે સહિત પ્રભુએ પ્રવેશ કર્યો, જેથી સ્વચ્છન્દતામાં અપેક્ષિતા નિર્ભયતા પણ સમ્પાદાય, પૂર્વે આથી જ કથાઈ ગયું છે કે 'શક્તિઓના નિર્ભયત્વાર્થ આ દેવ-ગોપ-સાક્ષી છે,' ગોપવૃન્દોને પણ વૃન્દાવનમાં સાથે જ લીધા છે, અન્યથા કોઇક વ્યાસઙ્ગ પ્રાપ્ત થતાં તે કાર્યને અધીન થઈ જતાં સમ્પાદિતા પણ સ્વચ્છન્દતા નિર્વહી શકે નહિ, આ અન્યથાનુપપત્તિએ ગોપવૃન્દૈઃપદનું સાર્થક્ય સિદ્ધ થયું 'પરન્તુ ભગવત્પ્રાકટ્ય તો 'तथा परमहंसानां' 'यदा यदा हि धर्मस्य' ઇત્યાદિ વાક્યે ભક્ત્યાદિને અર્થે કથાયલું છે અને તે ભક્ત્યાદિનું તો જગદ્માં સ્થાપન અદ્યાવધિ થયું જ નથી ત્યારે કૃતકાર્યતા કયે પ્રકારે'? પરોક્ષ અર્થમાં जगत्પદનો અર્થ 'સ્ત્રીસઙ્ગ' અને भक्तिપદનો અર્થ 'ભાવોદ્બોધ' થાય છે, અર્થાદ્ 'જગદ્રૂપ સ્ત્રીસઙ્ગમાં અપેક્ષિત ભક્ત્યાત્મક ભાવોદ્બોધ તો અદ્યાવધિ થયો જ નથી ત્યારે કૃતકાર્યતા-તાદશી લીલા-કયે પ્રકારે?' આ શઙ્કાનો પરિહાર स्वपदरमणम्ઇત્યાદિ પદે કરે છે, સ્વપદનું-સ્વચરણનું-યત્ર રમણ છે એવા વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેથી ચરણચિહ્નનાં દર્શને પૂર્વસમ્ભોગના સ્મરણથી તેમનો ભાવ ઉદ્બુદ્ધ થઈ જશે, ભગવત્કર્તૃક ભોગમાં શ્રીગોપીજનનાં શ્રીઅઙ્ગોપરિ વિવિધ પ્રકારે શ્રીચરણકમલ સ્થાપીને-પ્રધરાવીને-ભાવોદ્બોધ કરાવીને તેમને વિષે શ્રીગોપીજનકર્તૃક ભોગરૂપ સ્વાચ્છન્દ્ય સમ્પાદ્યું,ચરણમાં પણ નાના-વિવિધ-પ્રકાર છે એમ જ્ઞાપન કરવાને स्वपदानांपद બહુવચનમાં ધર્યું છે, આથી એમ નિષ્પન્ન થયું કે ' ગોપવૃન્દૈઃ સહ સ્થિતઃ'પર્યન્ત પૂર્વસ્થિતિ કથી, પશ્ચાદ્ યત્ર સ્વપદનું રમણ છે તાદશ શ્રીગોપીજનાઙ્ગસઙ્ગ કરીને તત્ર શ્રીગોપીજનમાં પુમ્ભાવરૂપ સ્વાચ્છન્દ્યના સમ્પાદનને અર્થે અત્ર પ્રવેશ-આવેશ-કર્યો, શ્રીગોપીજનમાં નિજ આવેશ કરીને શ્રીગોપીજનને વિષે પૂર્વોક્ત સ્વાચ્છન્દ્ય સમ્પાદ્યું, આથી જ નાયિકામાં પુમ્ભાવાવેશ થાય ત્યારે તેમને-નાયિકાને-સ્વાચ્છન્દ્ય થાય એમ રસશાસ્ત્ર કથે છે, આ જ આશયે પૂર્વે વૃન્દાવનપ્રવેશનું તાદશીલીલાત્વ કથ્યું. આ પ્રકારે પૂર્ણરસાનુભવાનન્તર તેમણે કીર્તિનું પણ ગાન કર્યું, અને તેથી ગાને કરીને રસસ્થૈર્ય પણ નિરૂપ્યું. વસ્તુતઃ તો અત્ર સ્થલત્રયમાં પ્રવેશ છે, કારણ કે 'वृन्दारण्यं प्राविशत्'પદના કથને (૧) વૃન્દાવનમાં (૨) વનસ્થિત ભક્તવૃન્દમાં અને (૩) વ્રજસ્થિતવ્રજસુન્દરીનાં પણ મનમાં એમ ત્રિવિધ પ્રવેશ છે, તત્ર વૃન્દાવનભૂમિને ભગવચ્ચરણસમ્બન્ધે આર્દ્રત્વથી ચરણાઙ્કિતત્વે સ્વપદરમણત્વ છે, વનસ્થિતભક્તવૃન્દને રમણસમયે હૃદયમાં ચરણસ્થિતિએ સ્વપદરમણત્વ છે, અને વ્રજસ્થિતભક્તોનાં મનમાં આવિર્ભાવપ્રસઙ્ગ ચરણના પણ આવિર્ભાવથી સ્વપદરમણત્વ છે. ધર્મનું સ્થાપન કથવાને ગોપવૃન્દૈઃપદ કથ્યું, શ્રીમદ્વૃન્દાવનપ્રવેશમાં ગોપવૃન્દને પણ સાથે જ લીધા છે તેથી ગોપવૃન્દસાહિત્યે ગોચારણરૂપ ધર્મનું સ્થાપન થયું, વનસ્થિત ભક્તવૃન્દને વિષે પ્રવેશપક્ષમાં વનસ્થિતભક્તોમાં લજ્જાએ જન્ય ગોપનાદિધર્મ સ્થાપિત થયો, કારણ કે ભગવાને અન્તરઙ્ગ ગોપવૃન્દને સાથે લીધું છે અને 'આ દેવો સાક્ષીઓ' છે એમ પૂર્વે કથાઈ જ ગયું છે. અવશિષ્ટ સર્વપુરુષાર્થના સ્થાપનાર્થ गीतकीर्तिःપદ છે, ગીતા છે કીર્તિ જેમની એવા 'ગીતકીર્તિ' પ્રભુએ વૃન્દાવનપ્રવેશ કર્યો, વેણુનાદે કરીને વ્રજસ્થિતામાં સર્વાભોગ્ય-સુધાનુભવરૂપમોક્ષનું સ્થાપન કર્યું, ગોપસાહિત્યે કરીને તેમને વિષે દાસ્યરૂપ ધર્મનું સ્થાપન કર્યું, વૃન્દારણ્ય-પ્રવેશે કરીને વનસ્થિતામાં સ્વાચ્છન્દ્યરૂપ કામનું સ્થાપન કર્યું, અને स्वपदरमणे કરીને તેમને વિષે ઉદ્બુદ્ધ-ભાવરૂપભક્તિનું જે સ્થાપન કર્યું તે અર્થરૂપ પુરુષાર્થ, અને ગાનરૂપ પુરુષાર્થનું સ્થાપન તો કેવલ વ્રજસ્થાને જ વિષે

કર્યું, અર્થાદ્ વનસ્થામાં પુરુષાર્થત્રય–અર્થકામગાન–વ્રજસ્થિતામાં એક મોક્ષ, અને ગોપમાં એક દાસ્ય સ્થાપિત કર્યું એમ વિભાગે (૩+૧+૧) પુરુષાર્થપઞ્ચકસ્થાપન જાણવું, અથવા અવશિષ્ટપદે અર્થકામમોક્ષનું ગ્રહણ કરવું, કારણ કે स्वपदरमणंપદે ભક્તિનું અને गोपवृन्दैःપદે ધર્મનું કથન તો થઈ જ ગયું છે, અને અવશિષ્ટ જે અર્થકામમોક્ષ તે પુરુષાર્થત્રયનું કથન गीतकीर्तिःપદે કર્યું, વ્રજસ્થિતા સુન્દરીએ ગીતા છે કીર્તિ જેમની એ અર્થમાં ગુણગાન વ્રજસ્થા સુન્દરીનો અર્થરૂપ પુરુષાર્થ છે, વનસ્થિતા સ્ત્રીએ ગીતા છે કીર્તિ જેમની એ પક્ષમાં આસક્તિમતીએ તાદૃશ રસરૂપ ભગવાન્‌નું ગુણગાન કર્યું અને શ્રવણ પણ આસક્તાઓએ જ કર્યું તેથી તત્ર કામરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, અને શુકાદિએ ગીતા છે કીર્તિ જેમની એ પક્ષમાં તાદૃશી કીર્તિના શ્રવણથી અસ્મદાદિનો મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે એમ गीतकीर्तिःપદે અર્થકામમોક્ષરૂપ પુરુષાર્થત્રયનું સ્થાપન કથ્યું, યદ્વા 'यदा यदा हि धर्मस्य ઇત્યાદિવાક્યે ભક્ત્યાદ્યર્થ ભગવત્પ્રાકટ્ય કથ્યું છે તેથી ભક્ત્યાદિનું સ્થાપન કર્યા વિના કૃતકાર્યત્વ અસમ્ભાવિત એ આશયે કથે છે કે 'જગદ્‌માં ભક્તિ તો સ્થાપી નથી ત્યારે કૃતકાર્યતા કયે પ્રકારે?' આ શઙ્કાના પરિહારાર્થ स्वपदरमणं પદ કથ્યું, અને ઉપસંહારમાં स्त्रीभावः ઇત્યાદિ પણ કથ્યું, એથી હવે નિષ્પન્ન થાય છે કે ગૂઢ સ્ત્રીભાવ એવું પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે એમ કૃષ્ણપદાર્થ ક્વચિત્–સ્વસમાનશીલા શ્રીગોપિકામાં–વિવૃત–વ્યાખ્યાત–છે, તેથી મુખ્ય કામાર્થમોક્ષનું સ્થાપન કીર્તિએ જ કરીને સિદ્ધ છે, અને તેથી ગૌણ પણ કામાર્થમોક્ષનું સ્થાપન કીર્તિએ જ કરીને સિદ્ધ થઈ રહે છે.

સ્વતન્ત્ર.

'આસક્તિહેતુક વર્ણન તો યદ્વિષયિણી આસક્તિ તદ્વિષયક જ ઉચિત છે ત્યારે અત્ર પ્રભુસ્વરૂપને વર્જીને વેણુરવનું વર્ણન કેમ કરે છે' એમ આશઙ્કા થાય તો 'સ્ત્રીભાવો ગૂઢઃ' ઇત્યાદિએ તે શઙ્કાને પરિહરે છે, યત્ર–પુષ્ટિમાર્ગમાં–પ્રભુએ જ કરીને સર્વસમ્પત્તિ છે તાદૃશ પ્રમેયમાર્ગમાં–જેમ મર્યાદામાં સર્વાત્મકત્વથી લોકવેદપ્રથિત પુરુષોત્તમસ્વરૂપ જ તેમ અત્ર–સ્વામિનીરૂપસ્ત્રીનો ગૂઢ રસાત્મક સ્થાયિભાવ જ છે, સર્વભાવ ભાવાત્મકભગવદાત્મક છે, તેથી 'તત્ત્વ'–વાસ્તવરૂપ–ભાવાત્મક ભગવાન્ જ છે 'એમ આ કૃષ્ણપદાર્થ' સ્વામિનીહૃદયદેશમાત્રવર્તી સદાનન્દરૂપ 'ક્વચિત્'–'સમ્પ્રતિ જ કૃષ્ણતાને પ્રાપ્ત થયા બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રુદ્ર થઈને પુનઃ કૃષ્ણ જ થયા' ઇત્યાદિ સ્થલમાં–'વિવૃત' છે, સર્વત્ર વિવૃત નથી, કારણ કે ભાવાત્મા ભગવાન્ કૃષ્ણે આનન્દસારત્વથી સુધારૂપ સ્વસ્વરૂપનો પ્રવેશ પરોક્ષમાં એમને વિષે કરવાને વેણુનાદમાં જ તે સ્વરૂપ સ્થાપ્યું, તેથી સદા તત્સંવલિત જ છે, અને તેથી 'સર્વ જ'–પૂર્વે હર્ષથી લીલાદિમાં અનુભૂત સ્વરૂપ પણ–'ઉપસર્જનીભૂત'–ગૌણ–છે, કારણ કે સુધાપ્રવેશે કામ પણ સર્વાત્મભાવરૂપત્વસમ્પન્ન થઈ ગયો છે, તેથી સમ્પ્રતિ પ્રાપ્ત સ્વરૂપાત્મક 'નાદ જ' સામ્પ્રત અનુભૂયમાનત્વથી 'મુખ્ય' છે, અને તેથી પૂર્વાનુભૂત રૂપને પણ કામાભાવે વિસ્મરીને સામ્પ્રત અનુભૂયમાન નાદને જ સર્વાત્મભાવે વર્ણવાનો આરમ્ભ કર્યો અને રમણ પણ કર્યું' એમ અસ્મદાચાર્યે આજ્ઞા કરી.

એમના ચિત્તતોષાર્થ તાત્પર્યવિનિરૂપણ।
તેથી પ્રસન્ન આચાર્ય દો મને પદરેણુતા ॥૧॥

ઉપસંહાર.

ગૂઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે, 'બર્હાપીડ' શ્લોકમાં સર્વભોગ્યસુધાપૂરિતત્વરૂપ વેણુરવસ્વરૂપનું નિરૂપણ વાક્યાર્થ છે એમ અત્ર ગત શ્લોકના ઉપસંહારપ્રસઙ્ગમાં ઉપદિશે છે કે 'સ્ત્રી'ઓના હૃદયમાં નાદદ્વારા પૂરિત 'ગૂઢ' સર્વભોગ્યસુધારૂપ 'ભાવ' 'પુષ્ટિમાર્ગમાં'–અનુગ્રહમાર્ગમાં–'તત્ત્વ' અર્થાદ્ અનારોપિત મુખ્ય ફલ છે યદ્વા ભગવાનનો 'ગૂઢ સ્ત્રીભાવ'–લક્ષ્મીસમાનત્વે અર્થાદ્ રસોદ્રેકે ભોગ્યત્વ, ભોક્તા પણ ભગવાનનો જે ભોગ્યત્વરૂપ સ્ત્રીભાવ તે 'ગૂઢ સ્ત્રીભાવ' અનુગ્રહાત્મક 'પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ' છે, કારણ કે '[1]કૃષ્ણાધીના તો મર્યાદા અને પુષ્ટિ સ્વાધીના કથાય છે' એમ પઞ્ચમસ્કન્ધનિબન્ધમાં પુષ્ટિમાર્ગનું લક્ષણ છે, યત્રપર્યન્ત ભોક્તૃભાવે કૃષ્ણનું સ્વાતન્ત્ર્ય તત્રપર્યન્ત મર્યાદા છે પરન્તુ જ્યારે કૃષ્ણ ભોગ્ય થઈ જાય છે અને ભક્ત ભોક્તા થઈ જાય છે ત્યારે જ પુષ્ટિ એમ પઞ્ચમસ્કન્ધનિબન્ધમાં પુષ્ટિમાર્ગનું લક્ષણ કથ્યું છે, તેથી રસોદ્રેક થતાં ભગવાન્ લક્ષ્મીસમાનસ્ત્રીભાવનો સ્વીકાર સ્વયં કરીને ભક્તાધીન ભોગ્ય થઈ જાય અને નિજ ભક્તને સ્વતન્ત્ર ભોક્તૃત્વનું દાન કરે એ પ્રકારનો જે 'ગૂઢ સ્ત્રીભાવ' તે જ 'પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ' છે.'ગૂઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે એ પ્રકારનો કૃષ્ણપદાર્થ ક્વચિદ્ વિવૃત છે,' નાદદ્વારા સ્ત્રીહૃદયમાં પૂરિત સર્વભોગ્યાધરસુધારૂપ ગૂઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં અનારોપિત મુખ્ય ફલ છે એ પ્રકારનો

---

૧ कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना पुष्टिरुच्यते।

કૃષ્ણપદાર્થ સર્વત્ર જ સંવૃત-અતિગુપ્ત-છે, કિમ્બહુના? રમણમાં પણ સંવૃત જ છે, પરન્તુ 'ક્વચિદ્ જ' ભક્તહૃદયરૂપ સ્થાનમાં વેણુનાદ શ્રવણ સતે શ્રોત્રદ્વારા 'વિવૃત' અર્થાત્ પ્રકટ થાય છે એમ 'બર્હાપીડ' શ્લોકમાં નિરૂપિત કર્યું, સર્વાભોગ્યસુધારૂપ ભગવત્સ્વરૂપ વેણુદ્વારા જ પ્રકટ થાય છે એમ 'બર્હાપીડ'શ્લોકમાં કથ્યું, યદ્વા સ્ત્રીભાવાપન્ન ભગવાન્ કૃષ્ણપદવાચ્ય છે,-કારણ કે તાદૃશ સ્ત્રીભાવાપન્ન ભગવાન્ પરમાનન્દસ્વરૂપ છે કેમ કે રસશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીભાવનું પરમાનન્દરૂપત્વ પ્રસિદ્ધ છે અને 'કૃષિર્ભૂવાચક[1] શબ્દ' શ્રુતિમાં પરમાનન્દરૂપતાએ કૃષ્ણપદનું નિર્વચન પણ છે-તેથી યદ્યપિ વેણુનાદ બહુ વાર થાય છે તથાપિ એતાદૃશ-સુધાસંવલિત-વેણુનાદ તો બહુ વાર ન થતાં 'ક્વચિદ્ જ' થાય છે, તેથી 'ક્વચિદ્' અર્થાદ્ અધરસુધાસંવલિત વેણુનાદમાં 'જ' 'કૃષ્ણપદાર્થ વિવૃત છે,' અત્ર 'અધરસુધાસંવલિત' એમ વેણુનાદનું વિશેષણ કથ્યું, તેથી અધરસુધાની સાર્થકતાને અર્થે ભગવાન્ ભોગ્યસ્ત્રીભાવ સ્વીકારે એમ અપેક્ષિત છે, તેથી તે ભોગ્યસ્ત્રીભાવરૂપ જ કૃષ્ણપદાર્થ છે, આ અધરસુધાસંવલિત વેણુનાદમાં 'અધરસુધાએ પૂરતા'પદે તે જ 'કૃષ્ણપદાર્થ વિવૃત' કર્યો, કારણ કે ભોગ્ય જે સ્ત્રીભાવ તેના અભાવે ભગવદધરસુધા જ નિષ્ફલા થઈ જાય-તેથી 'અધરસુધાએ પૂરતા'પદમાં તૃતીયાન્ત 'અધરસુધાએ'પદે અધરસુધાનું સાહિત્ય અર્થાદ્ અધરસુધાસંવલિતત્વ વેણુનાદમાં કથ્યું, તેથી સ્ત્રીગૂઢભાવાત્મક પુષ્ટિમાર્ગતત્ત્વરૂપ 'કૃષ્ણપદાર્થ' ક્વચિત્'-સુધાસંવલિતવેણુનાદમાં જ-'વિવૃત' થયો એમ જાણવું, યદ્વા 'ગૂઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે એમ કૃષ્ણપદાર્થ ક્વચિત્'-સમાનશીલા શ્રીગોપિકામાં જ-'વિવૃત' અર્થાદ્ વ્યાખ્યાત છે, તેથી મુખ્ય કામાર્થમોક્ષનું સ્થાપન કીર્તિએ જ સિદ્ધ થઈ ગયાથી ગૌણ પણ કામાર્થમોક્ષનું સ્થાપન તે જ કીર્તિએ સિદ્ધ થઈ ગયું, અને તેથી-ભગવત્પ્રાકટ્યનુ સર્વ જ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું તેથી-'સર્વ જ ઉપસર્જનીભૂત છે, વેણુનાદ જ મુખ્ય છે,' મુખ્ય-ફલાનુભાવક-નાદ જ છે તેથી રૂપ વેણુનાદ અને ક્રીડા એ ત્રયેમાં પણ 'સર્વ જ' અર્થાદ્ રૂપ અને ક્રીડા પણ 'ઉપસર્જનીભૂત'-ગૌણ-છે, રૂપની અને ક્રીડાની એ ઉભયની પણ અપેક્ષાએ 'વેણુનાદ જ મુખ્ય છે,' યદ્વા અધરસુધાસંવલિત ગૂઢસ્ત્રીભાવાત્મક કૃષ્ણપદાર્થવિવરક વેણુનાદથી અતિરિક્ત સર્વ જ ગૌણ છે, તાદૃશ વેણુનાદ જ મુખ્ય વા પ્રધાન છે, યદ્વા વેણુનાદ જ બર્હાપીડવાક્યાર્થનો અનુભાવક છે, તેથી 'સર્વ જ' અર્થાત્ પુરુષાર્થપઞ્ચક પણ 'ઉપસર્જનીભૂત'-ગૌણ-છે, બર્હાપીડવાક્યાર્થાનુભાવક વેણુનાદ જ મુખ્ય છે, તેથી તે નાદને જ વર્ણવાને શ્રીગોપીજને આરમ્ભ કર્યો એમ શ્રીશુક 'ઇતિ વેણુરવ' શ્લોકે કથે છે, પૂર્વોકત વેણુનાદ જ મુખ્ય છે તેથી યદ્યપિ રૂપ નાદ અને ક્રીડા એ ત્રયેનો અનુભવ તો થાય જ છે તથાપિ રૂપ અને ક્રીડા એ દ્વયેને પણ ગૌણ કરીને તે વેણુનાદને જ મુખ્યતાએ વર્ણવાનો આરમ્ભ શ્રીગોપીજને કર્યો તેથી તદ્વર્ણને 'ઇતિ વેણુરવ'શ્લોકે શ્રીશુક શ્રીગોપીજનનું અભિરમણ કથે છે, યદ્વા વેણુનાદનું જ પ્રાધાન્ય છે તેથી તે પ્રધાન વેણુનાદને જ વર્ણવાને શ્રીગોપીજને આરમ્ભ કર્યો એમ 'ઇતિ વેણુરવ'શ્લોકે શ્રીશુક કથે છે, યદ્વા પુરુષાર્થપઞ્ચક ગૌણ છે તેથી તે ન વર્ણતાં બર્હાપીડવાક્યાર્થાનુભાવક મુખ્ય વેણુનાદને જ વર્ણવાને શ્રીગોપીજને આરમ્ભ કર્યો એમ શ્રીશુક 'ઇતિ વેણુરવ' શ્લોકે કથે છે. (૫)

इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरम् ।
तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वर्णयन्त्योभिरेमिरे ॥ ६ ॥

अक्षरार्थ-રાજન્! તેથી (એ પ્રકારે) સર્વભૂતમનોહર વેણુરવને આશ્રવીને તેનું વર્ણન કરતી વ્રજસ્ત્રીઓએ અભિરમણ કર્યું. ૬.

व्याख्यान-અત્ર શ્રવણક્રિયાનું અને વર્ણનક્રિયાનું એમ ઉભયે ક્રિયાનું કર્મ વેણુરવ જ છે, તેથી વેણુરવને જ વર્ણવાને શ્રીગોપીજને ઉપક્રમ કર્યો એમ કથ્યું અને તેનું જ વિવરણ કથે છે કે વેણુરવને આકર્ણીને વર્ણવાનો આરમ્ભ કર્યો, જે વેણુનાદનું શ્રવણ કર્યું તે જ વેણુનાદનું વર્ણન કરવાનો પ્રારમ્ભ કર્યો તેથી શ્રવણનો અને વર્ણનનો સમ્બન્ધ એક જ વેણુરવરૂપ કર્મ સાથે છે, આંથી જેમ શ્રવણક્રિયાનું કર્મ વેણુરવ છે તેમ વર્ણનક્રિયાનું પણ કર્મ વેણુરવ છે એમ સિદ્ધ થયું. તત્ર પ્રથમ શ્રવણ વર્ણનાર્થે હોવાથી તે વર્ણનાર્થ પ્રથમશ્રવણ સાદર થાય છે, શ્લોકદ્વયમાં જે 'શ્રવણ' પદનું કથન છે તે 'શ્રવણ'પદનું આ તાત્પર્ય કથ્યું. इति-આ પ્રકારે ઉદ્ગત જ વેણુરવને-કેવલ વેણુરવને નહિ-વર્ણવાને આરમ્ભ કર્યો, પૂર્વશ્લોકસ્થ વેણુનાદ અને અત્રત્ય વેણુરવનો વિભેદ કથે છે કે પૂર્વશ્લોકોક્ત વેણુનાદ તો કેવલ જ હતો અર્થાદ્ અધરસુધાસંવલિત ન હતો,તેથી તે કેવલ વેણુનાદનું વર્ણન નહિ કરતાં આ પ્રકારે

---

[1] कृषिर्भूवाचकः शब्दः ।

ઉદ્દગત અધરસુધાસંવલિત જ વેણુનાદનું વર્ણન કરવાને આરમ્ભ કર્યો. અત્ર શ્લોકના પ્રારમ્ભમાં સંયોગપૃથક્ત્વન્યાયે[1] 'ઇતિ' પદનો અર્થ 'તેથી' અને 'એ પ્રકારનો' થાય છે, તેથી પ્રથમતઃ 'ઇતિ' પદનો અર્થ 'વાક્યાર્થાનુભાવકત્વથી' કરીને હવે તે જ પદનો અર્થ 'આ પ્રકારે' કરે છે, આ વેણુરવ 'વાક્યાર્થાનુભાવક' છે, તેથી કેવલ નથી પરન્તુ 'આ પ્રકારે ઉદ્દગત'છે,અર્થાદ્ અધરસુધાસંવલિત છે, ઇતિ–'એ પ્રકારે ઉદ્દગત' અધરસુધાસંવલિત જ–વેણુરવને વર્ણવાનો આરમ્ભ શ્રીગોપીજને કર્યો, અત્ર 'રવ' પદમાં 'ર' શબ્દ અગ્નિબીજ છે તે વિરહાગ્નિદુઃખનું કથન કરે છે અને તદનન્તર 'વ'શબ્દ અમૃતબીજ છે તે અધરામૃતસુખનું કથન કરે છે, અર્થાત્ પૂર્વે વિરહાગ્નિનું દાન કરીને પશ્ચાદ્ અધરામૃતપાનકારયિતા વાક્યાર્થાનુભાવક અધરસુધાસંવલિત જ વેણુરવને વર્ણવાનો પ્રારમ્ભ શ્રીગોપીજને કર્યો. 'રાજન'સમ્બોધનથી તદ્રસનું અનભિજ્ઞત્વ સૂચવીને અત્ર સ્પષ્ટ અર્થ શુકે પણ કથ્યો નથી એમ જણાવ્યું. નાદથી પૃથક્ કરીને ભગવાને નાદના અર્થનું વા સ્વરૂપનું કથન વ્રજસ્થ ભક્તોને કર્યું નથી પરન્તુ વનસ્થ ભક્તોને જ કર્યું છે, પૂર્વ શ્લોકમાં 'પ્રાવિશત્' પદમાં અન્તર્ગત સ્વાચ્છન્દ્યસમ્પાદનસૂચક 'પ્ર' શબ્દે જ તદર્થનું કથન ભગવાને કર્યું છે, અને અત્ર 'રાજન્'સમ્બોધને પણ તે જ સ્વારસ્ય શુકે રાજાને જણાવ્યું છે, રાજા ગુપ્તકાર્યકર્તા હોય છે અને અત્ર શ્રોતામાં તાદશ 'રાજન્' સમ્બોધન પ્રયોજ્યું, તેથી શ્રવણનો વિષય જે વેણુનાદ તે વેણુનાદમાં પણ ભગવાનનો તે ગુપ્તકાર્યકર્તૃત્વરૂપ રાજધર્મ શ્રીશુકે જ્ઞાપિત કર્યો, યદ્વા 'રાજર્ષિસત્તમ' ઇત્યાદિ સમ્બોધન ન કથતાં કેવલ સ્વધર્મનિષ્ઠતાવાચક 'રાજ'પદમાત્ર કથ્યું તેથી અત્ર ધર્મનિષ્ઠતામાત્રના સૂચનથી રસાનભિજ્ઞતાનો ધ્વનિ થયો. 'કેવલધર્મનિષ્ઠ તો અત્ર રસાનભિજ્ઞજ હોય છે ત્યારે તત્ર પ્રવૃત્તિ કયે પ્રકારે થશે' એમ આશઙ્કીને પ્રમેયબલથી જ પ્રવૃત્તિ થશે એ અભિપ્રાયે 'સર્વભૂતમનોહર'' પદ કથે છે. વેણુરવના તાદશ પ્રમેયબલથી જ રસાનભિજ્ઞ ધર્મનિષ્ઠ પરીક્ષિતની પણ તત્ર પ્રવૃત્તિ થશે, 'સ્પષ્ટ સ્વરૂપાનુભવના અભાવમાં અત્ર વેણુરવશ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ કયે પ્રકારે થશે' એમ આશઙ્કીને તે પ્રવૃત્તિ પ્રમેયબલથી જ થશે એ અભિપ્રાયે 'સર્વભૂતમનોહર'' પદ કથ્યું છે, સર્વ ભૂતના મનના હર્તા અર્થાત્ સ્વતઃ જ. તન્મનોવશીકરણસમર્થ આ વેણુરવ છે, તેથી તાદશ પ્રમેયબલથી જ સમ્યક્ શ્રવણ કરીને 'અભિરમણ' પણ કર્યું. 'વ્રજસ્ત્રિયઃ' પદે કાર્યાન્તરાભાવનું સૂચન કર્યું, પુરુષો વનમાં ગયા છે, સન્ધ્યાપર્યન્ત તેમના આગમનની સમ્ભાવના જ નથી, અને આવશ્યક કર્તવ્ય તો પ્રાતઃકાલમાં જ નિવૃત્ત કરી લીધું છે, તેથી વ્રજસ્ત્રીઓને સમ્પ્રતિ વેણુરવવર્ણનાતિરિક્ત કિઞ્ચિત્ પણ કાર્યાન્તર નથી, તેથી સર્વા જ વ્રજસ્ત્રી વર્ણન કરે છે, અને વર્ણન કરતાં સતાં પૌર્વાપર્યે અભિતઃ રમણ–દુઃખાત્મક પ્રપઞ્ચને વિસ્મરીને પરમાનન્દવિલાસ–પણ કરે છે. પૂર્વે પ્રથમશ્રવણમાત્રે કામોદ્દીપન સતે ચિત્તવિક્ષેપથી અશક્તિ કથી અને તદનન્તર ઉક્તસુધા અન્તઃપૂર્ણા સતે અત્યાધિક્યે પરિતઃ ગલનરૂપ વર્ણન કથ્યું. તેથી 'વર્ણન' અત્ર પશ્ચાત્ કથ્યું, પૂર્વે પ્રથમશ્રવણમાત્રે સ્મરણરૂપ ભાવોદ્દીપન સતે ચિત્ત-વિક્ષેપથી અશક્તિ કથી,અને તદનન્તર ઉક્તસુધા અન્તઃપૂર્ણા સતે અર્થાદ્ મુખ્ય રસનો અનુભવ થયે સમ્પ્રતિ ચેષ્ટિતનું પણ સ્મરણ ન સતે અત્યાધિક્યે પરિતોગલનરૂપ વર્ણન થયું તેથી વર્ણનનું કથન પશ્ચાત્ કર્યું, યદ્વા 'તે વ્રજસ્ત્રીઓ' ઇત્યાદિ શ્લોકની પણ અત્ર સઙ્ગતિ પ્રદર્શે છે કે પૂર્વે અર્થાત્ 'તે વ્રજસ્ત્રીઓ' ઇત્યાદિ શ્લોકે પ્રથમ શ્રવણ સતે વર્ણનાર્થ ઉદ્યોગ કથ્યો, તતઃ 'તે વર્ણવાને' ઇત્યાદિ શ્લોકે સ્મરવેગે ચિત્તવિક્ષેપથી તત્ર અશક્તિ કથી, તતઃ 'બર્હાપીડ'શ્લોકે વર્ણનશક્તિહેતુ સુધાપ્રવેશ કથ્યો, અને તદનન્તર આ પ્રકૃત 'ઇતિ વેણુરવ'' શ્લોકે પરિતઃ સુધાગલનરૂપ વર્ણન કથ્યું, અને અત્ર શ્લોકમાં 'વ્રજસ્ત્રિયઃ' પદે કાર્યાન્તરાભાવ પણ સૂચિત કર્યો, અર્થાદ્ આ સ્ત્રીઓ વ્રજની છે. અઙ્ગીકૃતવ્રજસમ્બન્ધિત્વે જ તેમનો અઙ્ગીકાર છે, તેથી તાદશસમ્બન્ધિત્વે અઙ્ગીકૃતા વ્રજસ્ત્રીઓને ગુણગાનાતિરિક્ત કાર્યાન્તર જ નથી, અને તેથી સેવાસમયે સેવા જ કરે છે અને વિરહાવસ્થામાં તો સર્વે જ વ્રજસ્ત્રી ગુણગાન જ કરે છે, સેવાવસરમાં સેવા કરીને પશ્ચાદ્ ગુણગાનાવસરમાં–તેઓ ગુણગાન કરે છે એ પ્રકારનો તેમનો વિવેક છે. આ પ્રકારે તૃતીય 'તે વ્રજસ્ત્રીઓ' શ્લોકથી અત્રપર્યન્ત શ્લોકચતુષ્ટયની સઙ્ગતિનું વિધાન કર્યું. (૬)

---

૧. एकस्य तूभयार्थे संयोगपृथक्त्वम् । संयोगः=વાક્ય, पृथक्त्वं=ભેદ, संयोगपृथक्त्वं=વાક્યનો ભેદ, વાક્યભેદ. એક જ પદના ઉભયાર્થત્વમાં–ઉભયરૂપત્વમાં–વાક્યભેદ નિયામક છે, તેથી તે નિયામક વાક્યભેદે એક જ પદ ઉભયાર્થત્વે ઘટાવાય. અથવા संयोगः=સમ્બન્ધ, पृथक्त्वं=દ્વિત્વ, संयोगपृथक्त्वं=સમ્બન્ધનાનાત્વ, એક જ અઙ્ગના ઉભયાર્થત્વમાં ધર્મસમ્બન્ધનું પૃથક્ત્વ વા દ્વિત્વ પ્રયોજક છે, નિત્યત્વનો અને કામ્યત્વનો પરસ્પર વિરોધ જેમ ખાદિર યૂપમાં નથી, તેમ અત્ર इतिના 'તેથી' અર્થમાં અને 'એ પ્રકારના' અર્થમાં પણ પરસ્પર વિરોધ રહેતો નથી.

'અક્ષણ્વતાં' ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોકે શ્રીશુક અનુવર્ણન જ કથે છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પ્રકારે સત્કૃતિને સાધીને

आभास। 'સ્વસખીભ્યોન્વવર્ણયન્' શ્લોકોક્ત 'અનુવર્ણન' શ્રીગોપીજને 'અક્ષણ્વતામ્' ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોકે કર્યું એ આશયે શ્રીશુક **'અનુવર્ણન' જ કથે છે.'**

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः
सख्यः पशूननु निवेशयतोर्वयस्यैः।
वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं
यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥७॥

अक्षरार्थ–હે સખીઓ! અમે જાણીએ છીએ કે વયસ્યોદ્વારા પશુઓને પ્રવેશાવતા વ્રજેશસુતના વેણુવાદનપર અનુરક્તકટાક્ષમોક્ષ મુખનું જેમણે સેવન કર્યું છે વા પાન કર્યું છે તે અક્ષણ્વાનનું આ જ ફલ, પર નહિ. ૭.

રસદ્વયાર્થ શ્લોકદ્વય કથ્યું, રસદ્વયનિરૂપણાર્થ શ્લોકદ્વિતય કથ્યું, રસ ધર્મસહિત અને કેવલ એમ દ્વિવિધ છે, સંયોગમાં રસ ધર્મસહિત છે અને નાટ્યમાં રસ કેવલ છે, તત્ર–'અક્ષણ્વતામ્' શ્લોકમાં ધર્મસહિત

कारिकार्थ। રસના અને 'ચૂતપ્રવાલ' શ્લોકમાં કેવલ રસના–એમ રસદ્વયના–નિરૂપણાર્થ શ્લોકદ્વય કથ્યું, તતઃ એક તૃતીય શ્લોકે વેણુપૂરણ કથ્યું–તતઃ એક તૃતીય શ્લોકથી વેણુપૂરણ નિરૂપ્યું–અત્ર 'એકતઃ' પદમાં તસિલ્ તૃતીયાર્થવાચક છે, તેથી 'એકતઃ'–અર્થાદ્ એક ગોપ્ય ઇત્યાદિ તૃતીય શ્લોકે–વેણુનું અધરસુધાએ પૂરણ કથ્યું, કારિકાર્થકારનો 'વેણુકૂજનમેકતઃ' પાઠ સ્વીકારતાં એક–'ગોપ્યઃ' ઇત્યાદિ તૃતીય–શ્લોકે વેણુકૂજન કથ્યું એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, કૂજનમાં અને અધરામૃતે પૂરણમાં તારતમ્ય–સ્પષ્ટ જ છે, એક તૃતીય શ્લોકે વેણુપૂરણને કથીને તદનન્તર સ્વચ્છન્દપાદગમનમાં હેતુ પણ અપર–ચતુર્થ–શ્લોકે કથ્યો, સ્વચ્છન્દલીલાસિદ્ધ્યર્થ પાદના ગમનમાં–ચરણારવિન્દના રમણમાં–ભૂમિની કીર્તિવિસ્તારરૂપ હેતુ અપર–'વૃન્દાવનં સખિ' ઇત્યાદિ ચતુર્થ–શ્લોકે કથ્યો, પૂર્વ ચરણમાં કથિત 'એકતઃ' પદનો સમ્બન્ધ અગ્રે પણ છે, તેથી 'એકતઃ' અર્થાદ્ અગ્રિમ એક ચતુર્થ શ્લોકે ભક્ત્યુદ્રેકરૂપ હેતુ સ્વચ્છન્દપાદગમનમાં–વૃન્દાવનવિહારમાં–કથ્યો, અત્ર 'ચ'કારથી પુષ્ટિલીલાનું અને 'અપિ' શબ્દથી ચરણનું સ્વરૂપ પણ કથ્યું, તેથી કેવલ ભક્ત્યુદ્રેક જ પાદગમનમાં હેતુ નથી. પરન્તુ પુષ્ટિલીલા અને ચરણસ્વરૂપ એમ હેત્વન્તરદ્વય પણ તત્ર પાદગમનમાં છે એમ કથ્યું, આ પ્રકારે શ્લોકચતુષ્ટયે પીઠિકા સિદ્ધા થઈ, અર્થાદ્ રસદ્વય વેણુપૂરણ અને સ્વચ્છન્દપાદગમનહેતુદ્વય એમ પદાર્થત્રયનું સામાન્યતઃ નિરૂપણ થયું, આ પ્રકારે શ્લોકચતુષ્ટયે પ્રસ્તોષ્યમાણોપપાદકહેત્વાદિપરિકરરૂપા પીઠિકા સિદ્ધા કરીને તતઃ ષટ્ શ્લોકે તો વેણુનું વાદન કથ્યું, તતઃ–શ્લોકચતુષ્ટયે સામાન્યતઃ પદાર્થત્રયનિરૂપણાત્મિકા પીઠિકા નિરૂપીને તદનન્તર–વિશેષતો નિરૂપણપ્રસ્તાવમાં પઞ્ચમથી દશમપર્યન્તના ષટ્ શ્લોકે વેણુનું વાદન નિરૂપ્યું, અત્ર 'તુ' પદ સ્વરૂપલીલાવ્યાવૃત્ત્યર્થ છે, ષટ્ શ્લોકે નામલીલારૂપ વિશેષતો વેણુવાદન એમ નિરૂપીને તતઃ એકાદશ અને દ્વાદશ શ્લોકદ્વયે ભક્તિની પ્રતિષ્ઠા કથી, ભક્તિપ્રતિષ્ઠારૂપ પાદગમનનું નિરૂપણ કર્યું, 'પૂર્ણાઃ પુલિન્દ્યઃ' અને 'હન્તાયમદ્રિ' એ શ્લોકદ્વયે ભક્તિસ્થાપનરૂપ-ચરણમાહાત્મ્યપ્રકટન કથ્યું, કારણ કે ચરણ ભક્તિમાર્ગરૂપ છે, લોકમાં હીનસ્ત્રી એવાં જે પુલિન્દીજી તેમને પણ ચરણારવિન્દ–સમ્બન્ધિકુઙ્કુમના સમ્બન્ધમાત્રે લક્ષ્મીસમાન સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું એ ચરણમાહાત્મ્ય જ છે, અને સ્પર્શમાત્રે પ્રકૃષ્ટમોદ–જનન પણ ચરણમાહાત્મ્ય જ છે, અને ચરણ ભક્તિમાર્ગરૂપ છે, તેથી શ્લોકદ્વયે ભક્તિસ્થાનરૂપ ચરણના માહાત્મ્યધર્મનું પ્રકટન કથ્યું, જો શ્લોકદ્વયનું એ પ્રકારનું તાત્પર્ય ન કથાય તો તત્ર બાધક પ્રાપ્ત થાય અન્યથા–પ્રકારાન્તરે–વર્ણનમાં દોષ પ્રાપ્ત થાય, ભક્તિસ્થાપનથી અતિરિક્ત પ્રકારાન્તરે તાત્પર્યકથનમાં તો દૂષણ એમ પ્રાપ્ત થાય કે લોકમાં પણ હીનસ્ત્રી પુલિન્દીજીનો પુરુષોત્તમે સહ જે સમ્બન્ધ અત્ર શ્લોકદ્વયમાં કથ્યો તેથી લક્ષ્મીપતિ પુરુષોત્તમમાં હીનનાયકત્વ-રૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય અને લક્ષ્મીના પણ પતિ પુરુષોત્તમે કન્દાદિનો ઉપયોગ કર્યો, તેથી તે હીનતાદોષની નિવૃત્ત્યર્થ આ શ્લોકદ્વયનું તાત્પર્ય તત્ર–ભક્તિસ્થાપનમાં–જ સ્વીકારવું, તથાપિ 'લોકરીતિએ તો પુરુષોત્તમમાં દૂષણ પ્રાપ્ત થાય જ છે' એમ આશઙ્કા રહે તો અન્તિમ ત્રયોદશ શ્લોકે કથે છે કે અત્ર વૈપરીત્યથી સમાધાન છે, અન્યથા તો દૂષણ તદવસ્થ જ રહે, પ્રમેયમાર્ગ પ્રમાણમાર્ગથી વિપરીત અને બલિષ્ટ પણ છે, અને અધુના વૃન્દાવનપ્રવેશમાં તે પ્રમેયમાર્ગનું જ પ્રાકટ્ય કથ્યું છે, તેથી અત્ર લોકવેદમર્યાદાપ્રમાણમાર્ગથી વૈપરીત્ય પ્રમેયમાર્ગના વસ્તુસ્વાભાવ્યથી જ છે, અને તેથી

તાદશ વૈપરીત્યમાં ભૂષણ છે દૂષણ નથી એ સાર છે, કારણ કે મર્યાદામાર્ગીય પરમોત્કર્ષવાનની પણ અપેક્ષાએ પ્રમેયમાર્ગીય હીનતમનો પણ ઉત્કર્ષ—બલિષ્ઠત્વ—સિદ્ધ થઈ રહે છે, તેથી સર્વ અવદાત છે, અન્યથા પ્રમેયમાર્ગના બલિષ્ઠત્વના અભાવમાં મર્યાદાથી કેવલ વૈપરીત્યમાત્રે જ પ્રમેયમાર્ગનો ઉત્કર્ષ કાંઇ સિદ્ધ થાય નહિ, યદ્યપિ પ્રમેયમાર્ગ મર્યાદાપ્રમાણમાર્ગથી વિપરીત છે તથાપિ તે બલિષ્ઠ છે તેથી પ્રમેયમાર્ગનો સર્વોત્કર્ષ પ્રસિદ્ધ જ છે, તતઃ—દ્વાદશશ્લોકથી અનન્તર—તત્ર પુરુષોત્તમમમાં પ્રાપ્ત હીનત્વદોષનું વૈપરીત્યે સમાધાન એક—અન્તિમ ત્રયોદશ—શ્લોકે કથ્યું, અન્યથા ભગવલ્લીલામાં યદ્યપિ પ્રતિબન્ધ ન પણ થાય તથાપિ દૂષણ તો રહે જ તેથી અત્ર ‘તુ’ પદ પ્રયોજ્યું છે, અત્ર સ્વરૂપનો અનનુભવ સ્પષ્ટ સૂચિત છે તેથી વિશેષતો નિરૂપણ નથી પરન્તુ એક જ શ્લોકે ‘વૈપરીત્યે સમાધાન’ સૂચિત કર્યું છે. એકાદશ અને દ્વાદશ શ્લોકનું પણ તાત્પર્ય તો યદ્યપિ ભક્તિસ્થાપનમાં જ છે ‘તથાપિ લક્ષ્મીપતિ પુરુષોત્તમનો હીનપુલિન્દીસમ્બન્ધ અને અદ્રિકન્દાનુપયોગ લોકરીત્યા દૂષણ જ ગણાય’ એ આશઙ્કાને પરિહરે છે કે અત્ર વૈપરીત્યથી તે દોષનું સમાધાન થાય છે, પ્રમેયમાર્ગ પ્રમાણમાર્ગથી વિપરીત અને બલિષ્ઠ છે, તેથી મર્યાદાથી વિપરીત અને મર્યાદાથી બલિષ્ઠ પ્રમેયમાર્ગમાં લોકરીતિનું અનુસરણ કાંઇ દૂષણ નથી, અને તેથી જ અન્તિમ ‘ગા ગોપકૈઃ’ શ્લોકના વિવરણમાં ‘ભગવચ્ચરિત્ર વિપરીત જ છે’ ઇત્યાદિથી આરમ્ભીને ‘ગતિમાન્‌નું અસ્પન્દન અને તરુનો પુલક—રોમાઞ્ચ—તેમ અમારી—શ્રીગોપીજનની—અયોગ્યતા અને અયોગ્યા પણ પુલિન્દીજીની યોગ્યતા’ ઇત્યાદિ વૈપરીત્ય સ્પષ્ટ વિવૃત કર્યું.

आभास। તત્ર પ્રથમ જેને વર્ણવાનો આરમ્ભ કર્યો હતો અને તત્ર અશક્તિમાં શુકે જેને ‘બર્હાપીડ’ શ્લોકે વર્ણવ્યું હતું તેનું જ ફલત્વે વર્ણન શ્રીગોપીજન હવે શ્લોકચતુષ્ટયે કરે છે, શ્રીશુકે અધરસુધાસંવલિત વેણુરવનું વર્ણન ‘બર્હાપીડ’ શ્લોકે કર્યું હતું તે બર્હાપીડશ્લોકોક્ત સુધાસંવલિત વેણુરવનું વર્ણન શ્રીગોપીજન હવે શ્લોકચતુષ્ટયે કરે છે, તત્ર પ્રથમ રસાત્મક ભગવાન્‌નું સ્વરૂપતઃ વર્ણન ‘અક્ષણ્વતાં’ શ્લોકે કરે છે, રસના સ્વરૂપમાં જ વિભાવાદિ સામગ્રીને કથે છે, તેથી સ્વરૂપતો વિભાવાદિપ્રકારે રસાત્મક ભગવાન્‌નું નિરૂપણ ‘અક્ષણ્વતાં’ શ્લોકે કરે છે, દ્વિતીય ‘ચૂતપ્રવાલ’ શ્લોકમાં તો કેવલ જ રસાત્મક ભગવાન્‌નું વર્ણન થશે, યદ્વા સંયોગરસાત્મક ભગવાન્‌નું વર્ણન પ્રથમ ‘અક્ષણ્વતાં’ શ્લોકમાં કરે છે તેથી ‘સ્વરૂપતો રસાત્મક’ પદે પ્રસ્તુતશ્લોકોક્ત ‘નટવરવપુઃ’ શબ્દમાં સ્થિત ‘વર’ શબ્દનો જ અર્થ અત્ર કથ્યો.

अक्षण्वतां फलमिदम्। અક્ષણ્વાન્‌નું આ ફલ છે, અક્ષણ્વાન્‌નું અર્થાદ્ ઇન્દ્રિયવાન્‌નું—એકાદશેન્દ્રિયવાન્‌નું વા ચક્ષુષ્માન્‌નું—આ—અર્થાત્ સ્વહૃદયમાં મનોરથપ્રકારે પ્રતિભાત—સ્વરૂપ જ ફલ છે, પુરઞ્જનોપાખ્યાનમાં ‘અક્ષણ્વતામધિપતિઃ’ ઇત્યાદિ નારદવાક્યથી ‘અક્ષણ્વત્’પદ ‘ઇન્દ્રિયવાન્’નું વાચક છે, અર્થાદ્ ઇન્દ્રિયવાન્‌નું તો આ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ જ ફલ છે, અને તે ફલત્વનું જ વિવરણ ‘ભગવતા સહ સંલાપઃ’ ઇત્યાદિ કારિકાએ કરે છે. મોક્ષમાં તો ઔદાસીન્ય છે તેથી મોક્ષ કાંઇ ફલ જ નથી, અને તેથી મોક્ષની ફલત્વે વ્યાવૃત્તિ કરવાને પ્રથમ ચરણમાં પ્રયુક્ત ‘ઇદં’ પદનો અર્થ કથે છે કે ‘ઇદં’ પદે પરામૃષ્ટ ‘બર્હાપીડ’શ્લોકોક્ત સ્વરૂપ જ ગાનોપયિકસમ્બન્ધથી ફલ છે, અને તે જ ફલનું ઉપપાદન અગ્રે કારિકાએ કરે છે, અર્થાત્ સઙ્કલ્પ્યમાન જ ભગવાન્ ફલ છે એમ જાણવું.

कारिका। ભગવાને સહ સંલાપ, ભગવાન્‌નું મિલન થાય ત્યારે તેમનાં દર્શન, આશ્લેષ અને સેવન, તથાવિધ સ્પર્શ પણ, અધરામૃતનું પાન, ભોગ, રોમોદ્ગમ, તત્કૂજિતનું શ્રવણ, સર્વતઃ આઘ્રાણ પણ, તદન્તિક—તત્સમીપ—નિત્યગતિ, અને સદા એ પ્રકારે તદ્ભાવન—ધર્મવિશિષ્ટરસાત્મક ભગવાનની ભાવના—આ જ ઇન્દ્રિયવાન્‌નું ફલ—ભક્તિફલત્વે અભિલષિત—છે, સંલાપાદિક જ ઇન્દ્રિયવાનને તત્તદિન્દ્રિયપ્રકારકરસાનુભાવકત્વે ઇન્દ્રિયસાફલ્યાપાદક હોવાથી ફલત્વે અભિલષિત છે, ભગવાન્ સર્વેન્દ્રિયે ભોગ્ય છે એમ અત્ર નિરૂપણ કરીને આ ભોગ્ય સ્વરૂપ જ ફલરૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું, અત્ર સંલાપ વાણીનું કાર્ય છે, દર્શન નેત્રનું કાર્ય છે, આશ્લેષ બાહુનું કાર્ય છે, સેવન કરનું કાર્ય છે, એક જ હસ્તેન્દ્રિયનું આશ્લેષ અને સેવન એમ કાર્યદ્વય કથ્યું, સ્પર્શ ત્વગ્‌નું કાર્ય છે, અધરામૃતપાન રસનાનું કાર્ય છે, ભોગ ગુહ્યનું કાર્ય છે, પુરુષને તો ગુહ્યનું કાર્ય સેવોપયોગિપુત્રાદ્યુત્પાદનદ્વારા તદુપયોગ છે, રોમોદ્ગમ પાયુનું કાર્ય છે, કૂજિતશ્રવણ શ્રવણનું કાર્ય છે, આઘ્રાણ ઘ્રાણનું કાર્ય છે, ગમન ચરણનું કાર્ય છે, અને ભાવન અન્તઃકરણનું કાર્ય છે, અત્ર રોમોદ્ગમને પાયુનું કાર્ય

કથ્યું, તત્ર 'સર્વેષાં વિસર્ગાણાં પાયુરેકાયનં' શ્રુતિ પ્રમાણ છે, રોમોદ્ગમ પણ વિસર્ગ જ છે એમ પ્રક્ષિપ્તાખ્યાયના 'યેષાં તુ ભાગ્યમહિમાચ્યુત તાવદસ્તાં' શ્લોકના વિવરણમાં 'રોમાઞ્ચ અને સ્વેદ દશમ પાયુનામક ઇન્દ્રિયનું કાર્ય છે અન્ય ઇન્દ્રિયોનો તો ઉપયોગ સ્પષ્ટ છે' એ આજ્ઞાથી સિદ્ધ થાય છે, રોમોદ્ગમ પાયુફલ છે એમ જાણવું, કારણ કે તૃતીયસ્કન્ધમાં 'પુલકોદ્ભિન્નસર્વાઙ્ગ' શ્લોકના અને 'એતદ્દ્રષ્ટીકચપકૈઃ' શ્લોકના પણ વિવરણમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે તેમ સિદ્ધ કર્યું છે. આ પ્રકારે એકાદશ ઇન્દ્રિયે ભગવાનનો જ ભોગ ઇન્દ્રિયવાન્‌નું ફલ છે, ઇન્દ્રિયવાન્‌નું આ જ ફલ છે, મોક્ષ પણ કાંઇ ફલ નથી, કારણ કે તે તો અન્યથા છે, ઇન્દ્રિયવાનને તો સંલાપાદિક જ ઇન્દ્રિયસાફલ્યોપાદક છે, તેથી ફલત્વે તે સંલાપાદિક જ અભિલષિત છે, મોક્ષ કાંઇ અભિલષિત નથી, મોક્ષ તો અન્યથા છે, મોક્ષ તો નિષ્પ્રકારકરસાનુભાવક હોવાથી ઇન્દ્રિયવૈફલ્યાપાદક છે, તેથી મોક્ષ કાંઇ અભિલષિત ફલ નથી, ભગવાન્ જો કેવલ 'સેવોપયોગી દેહ' ફલનું જ દાન કરે ત્યારે તો યદ્યપિ એમ સંલાપાદિ પણ સિદ્ધ ન થાય તથાપિ ફલત્વે અભિલષિત તો આ સંલાપાદિ જ, અર્થાત્ કેવલ સેવોપયોગિદેહમાત્ર નહિ પરન્તુ સપ્રકારકરસાનુભાવક ઇન્દ્રિયસાફલ્યાપાદક એકાદશેન્દ્રિયકૃત સંલાપાદિક જ અમારું તો અભિલષિત છે, ઇન્દ્રિયવાન્‌નું–સેન્દ્રિયનું–તો આ જ ફલ છે, અન્યથાસિદ્ધ હોવાથી મોક્ષ તો કાંઇ ફલ નથી, જેમ અન્ધકારમાં નિયતા સ્થિતિ અક્ષિનું ફલ ન હોઇ શકે તેમ ઇન્દ્રિયાદિયુક્તનું ફલ પણ મોક્ષ સર્વથા ન હોઇ શકે, પુરુષોત્તમમાં સાયુજ્યાત્મક પ્રવેશરૂપ જે મોક્ષ તે મોક્ષમાં તો ઇન્દ્રિયનું વૈફલ્ય જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ દૃષ્ટાન્તે વિશદ કરે છે કે અન્ધકારમાં જ જો સ્થિતિ નિયતા રહે તો અક્ષિનું ફલ જે ચાક્ષુષ જ્ઞાન તે પ્રાપ્ત ન થાય, અન્ધકારમાં નિયતા સ્થિતિમાં યદ્યપિ સ્પર્શાદિએ સ્પાર્શ જ્ઞાન થાય પણ તથાપિ ચાક્ષુષ જ્ઞાન તો ન જ થાય, તેથી અન્ધકારમાં નિયતા સ્થિતિએ અક્ષિનું તો વૈફલ્ય જ જેમ પ્રાપ્ત થાય, તેમ ઇન્દ્રિયપ્રાણાન્તઃકરણયુક્તનો મોક્ષ પણ થાય તથાપિ ઇન્દ્રિયોને તત્તત્પ્રકારકરસાનુભવરૂપ ફલ જો પ્રાપ્ત ન થાય તો તેથી યદ્યપિ સ્વરૂપતઃ અનુભવ છે જ તથાપિ સંલાપાદિના અભાવે ઇન્દ્રિયનું તો વૈફલ્ય જ પ્રાપ્ત થાય, મોક્ષ તો કેવલનું–નિરિન્દ્રિયનું–ફલ છે, તેથી નિરિન્દ્રિયફલરૂપ તે મોક્ષ પણ ઇન્દ્રિયવાન્‌નું તો ફલ નથી, કારણ કે તે મોક્ષ તો અન્યથાસિદ્ધ છે, અર્થાદ્ મોક્ષની જે ગણના ફલમાં છે તે તો નિરિન્દ્રિયના જ ફલરૂપત્વે છે, જન્યજ્ઞાનક્રિયાના અભાવે તાદૃશ મોક્ષમાં ઇન્દ્રિયનું સર્વથા વૈફલ્ય છે તેથી મોક્ષ કાંઇ ફલ નથી, 'કૈવલ્યરૂપ એકત્વ તો સર્વાધિક છે તથાપિ તેનું ફલત્વ કેમ નહિ?' એમ આશઙ્કા થાય તો દૃષ્ટાન્તે ઉપપાદન કરે છે કે જેમ અન્ધકારમાં નિયતા સ્થિતિ અક્ષિનું ફલ નથી તેમ ઇન્દ્રિયયુક્તનો મોક્ષ પણ સર્વથા ફલ નથી, 'ઇન્દ્રિયવૈફલ્યથી મોક્ષનું ફલત્વ મા હો પરન્તુ 'હતાત્મનો હૃતપ્રાણાંશ્ચ ભક્તિરનિચ્છતો ગતિમણ્વીં પ્રયુઙ્ક્તે' ઇત્યાદિ વાક્યે મોક્ષ અવશ્ય પ્રાપ્ત છે તથાપિ તે મોક્ષ ફલ કેમ નહિ?' એમ આશઙ્કા થાય તો તેનો પરિહાર કરે છે કે મોક્ષ કાંઇ સેન્દ્રિયનું પણ ફલ નથી, કારણ કે બાધકનો પરિત્યાગ કર્યો છે, ભગવદતિરિક્ત સર્વ જ બાધક હોવાથી તે ભગવદતિરિક્ત સર્વ જ બાધકનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તેથી મુખ્ય ફલમાં કાંઇ પણ પ્રતિબન્ધ જ નથી, તેથી સેન્દ્રિયનું મોક્ષરૂપ ફલ કથી શકાતું નથી, યત્ર મુખ્ય ફલનો અનધિકાર હોય છે તત્ર જ ભગવાન્ તાદૃશ નિરિન્દ્રિયમોક્ષનું દાન કરે છે, પરન્તુ પ્રકૃતમાં તો મુખ્યફલપ્રતિબન્ધકરૂપ સર્વાત્મભાવાભાવ જ નિવૃત્ત થઇ ગયો છે, તેથી સર્વાત્મભાવવાન્ સેન્દ્રિયને તો ભગવાન્ મુખ્ય જ ફલનું દાન કરે છે, અને ફલમાં એમ સેન્દ્રિયનિરિન્દ્રિયત્વે અધિકારિભેદ હોવાથી નિરિન્દ્રિયમોક્ષ કાંઇ સેન્દ્રિયનું ફલ કથી શકાતું નથી, પૂર્વોક્ત વાક્યનો પણ વિરોધ આ સર્વથી પરિહૃત થયો એમ જાણવું, 'સેન્દ્રિય સર્વાત્મભાવવાનને નિરિન્દ્રિય મોક્ષનું દાન પ્રભુ કરતા નથી તેથી તેમને તાદૃશ નિરિન્દ્રિયમોક્ષ ફલ ન હો તથાપિ સાધારણ અધિકારીને મોક્ષફલ કેમ નહિ? તેમ જ કારિકામાં 'સાધકાનાં' પદ ન પણ હોય તથાપિ અર્થ તો સિદ્ધ થઇ જ રહે તેથી તે પદ વ્યર્થ છે' એમ આશઙ્કા થાય તો તેનો પણ પરિહાર કરે છે કે સાધકને–સર્વાત્મભાવે ભજનકર્તાને–કાંઇ ફલત્વે તે નિરિન્દ્રિય મોક્ષ ભગવાન્ અર્પતા નથી, 'પુષ્ટિમાર્ગીય મુમુક્ષુને યદ્યપિ તથાત્વ–ઇન્દ્રિયત્વ–છે તથાપિ જેમને તેવું તથાત્વ –પ્રતિબન્ધકાભાવવત્ત્વ–નથી તેથી તેમને તો મોક્ષફલ પ્રાપ્ત થાય' એમ આશઙ્કા થાય તો તત્ર તેમને અર્થે પણ વિવક્ષિત ફલમાં સાધન કથીને તે સાધકને પણ તે મોક્ષફલ ભગવાન્ અર્પતા જ નથી એમ સિદ્ધ કરતાં કથે છે કે અત્ર સર્વાત્મભાવે ભજન જ સાધકનું સાધકત્વ છે, 'સર્વાત્મભાવ' પદનો અર્થ 'સર્વત્ર આત્માની વિદ્યમાનતા,' જેણે કરીને આત્માનો અવિયોગ રહે એવો વિયોગાનુભવ, અને એ પ્રકારની આત્માની સર્વત્ર વિદ્યમાનતા તો ભક્તિની પણ પરમા કાષ્ઠા છે તેથી યદ્યપિ તાદૃક્ સર્વાત્મભાવમાં ભગવદતિરિક્ત સર્વનો જ ત્યાગ પૃથક્ યત્ન જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે સર્વાત્મભાવમાં તો સર્વત્યાગનો જ યદ્યપિ અન્તર્ભાવ થાય જ છે, તથાપિ આધુનિક સાધક સ્વતઃ

તદ્ભાવરહિત છે તેથી તેણે તો પૂર્વા અવસ્થામાં બાધકનો ત્યાગ બુદ્ધિપૂર્વક જ કર્તવ્ય છે, તેથી પ્રથમ બાધકમાત્રના બુદ્ધિપૂર્વક પરિત્યાગનો અને પશ્ચાત્ સર્વાત્મભાવે ભાવનાનો પણ ઉપદેશ ભગવાને કરી દીધો, અને તેથી 'બાધકનો પરિત્યાગ સતે' અને 'સાધકને' એમ પૃથગ્ ઉક્તિ કથી, અર્થાત્ 'સાધકાનાં' પદ વ્યર્થ નથી, તૃતીય સ્કન્ધના દ્વાત્રિંશાધ્યાયમાં 'તસ્માત્ ત્વં સર્વભાવેન ભજસ્વ પરમેષ્ઠિનં' શ્લોકના વિવરણમાં દેહથી આરમ્ભીને ઇશ્વરપર્યન્ત જેટલા ભજનીય છે અને જે જે ભાવે તે ભજનીય છે તે સર્વે ભાવ ભગવાન્માં જ કર્તવ્ય છે એમ પ્રથમકક્ષામાં ભગવાન્ કપિલ જ તે સર્વભાવનો ઉપદેશ કરે છે તેથી 'સાધકાનાં' પદની પૃથગ્ ઉક્તિ છે, આ પક્ષમાં આત્માને વિષે જે ભાવ તે 'આત્મભાવ' અને 'સર્વ' એવો જે 'આત્મભાવ' તે 'સર્વાત્મભાવ' એમ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેથી [1]તત્ક્રતુન્યાયે અગ્રે પણ તે જ ફલે છે તેથી પ્રથમકક્ષાવાન્ સાધકને પણ મોક્ષ ફલ નથી પરન્તુ આ—ભોગ્ય સ્વરૂપ—જ ફલ છે, અને તેથી પણ કારિકામાં 'સાધક' પદ વ્યર્થ નથી, ઇન્દ્રિયવાન્ને પણ તાદૃશ—નિરિન્દ્રયમોક્ષફલ—ન થવામાં હેતુ કથે છે કે મુખ્યફલપ્રાપ્તિમાં બાધક ભગવદ્વ્યતિરિક્ત પદાર્થમાત્રના પરિત્યાગપૂર્વક સાધકનું—સર્વાત્મભાવાત્મક સાધનવાન્નું—મોક્ષલક્ષણ ફલ નથી, પરન્તુ પુરુષોત્તમદર્શનાદ્યાત્મક મુખ્ય જ ફલ છે, અર્થાદ્ મુખ્યફલપ્રાપ્તિમાં બાધક પદાર્થમાત્રના ત્યાગે કરીને વિશિષ્ટ સર્વાત્મભાવ જ સાધન છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રથમકક્ષાવાન્ને પણ નિરિન્દ્રયફલ મોક્ષનું દાન નથી, પ્રત્યુત મુમુક્ષુ તો યદ્યપિ બાધકનો ત્યાગ કરે છે તથાપિ સર્વાત્મભાવાત્મક સાધન ભગવદનુગ્રહૈકપ્રાપ્ય અને સ્વકૃતિએ તો અસાધ્ય જ હોવાથી તે કરી શકતો નથી, તેથી તેવા નિરિન્દ્રય મુમુક્ષુને તો સેન્દ્રિયકૃત સ્વરૂપભોગરૂપ મુખ્ય ફલ પ્રાપ્ત જ થઈ શકતું નથી પરન્તુ નિરિન્દ્રયમોક્ષમાત્ર જ ફલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, યદ્યપિ મુમુક્ષુને સ્વરૂપતઃ અનુભવ થાય તથાપિ સંલાપાદિના અભાવે ઇન્દ્રિયની તો વિફલતા જ રહે તેથી સર્વાત્મભાવવાન્ સાધકો તો ભગવદ્વ્યતિરિક્ત સર્વ બાધક વિષયમાત્રનો બુદ્ધિપૂર્વક જ ત્યાગ કરે છે, તેથી તેમને તો મોક્ષલક્ષણ વસ્તુ ફલત્વે અભિલષિત પણ નથી, અર્થાદ્ ઇન્દ્રિયવૈફલ્યાપાદકત્વે અન્ધકારમાં નિયતા સ્થિતિનો અને મોક્ષનો ઉપમાનોપમેય-સમ્બન્ધ છે, જેમ સેન્દ્રિયને અન્ધકારમાં નિયતા સ્થિતિ ફલત્વે અભિલષિતા નથી તેમ ભક્તને મોક્ષ પણ ફલત્વે અભિલષિત નથી, અન્ધકારમાં કાદાચિત્કી સ્થિતિમાં કદાચિદ્ ભાવોદ્રેકે દેહાદિની અસ્ફૂર્તિએ ભગવદ્રૂપત્વરૂપ મોક્ષમાં ઇન્દ્રિયવૈફલ્ય ન પણ થાય પરન્તુ નિયતા સ્થિતિમાં તો ઇન્દ્રિયનું વૈફલ્ય છે જ તેથી સ્થિતિને 'નિયતા' અને મોક્ષને 'સર્વથા' એમ વિશેષણદ્વય સમર્પ્યું છે.

न परं विद्मः सख्यः।

ઇન્દ્રિયવાન્ અક્ષણ્વાન્ને સ્વહૃદયમાં મનોરથપ્રકારે પ્રતિભાત આ સ્વરૂપ જ ફલ છે અને તદ્વ્યતિરિક્ત ફલ નથી એમ અન્યયોગવ્યવચ્છેદે 'ન પરં વિદ્મઃ' પદે દૃઢ કરે છે, 'પરં' સાયુજ્યાદિ મોક્ષ અર્થાત્ પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશાત્મક સહયોગાદિ કાંઇ અક્ષણ્વાન્નું ફલ નથી, 'આત્મલાભાન્ ન પરં વિદ્યતે' શ્રુતિ જ આત્મલાભથી પર કાંઇ પણ નથી એમ શ્રવણ કરાવે છે, તથાપિ સાયુજ્યાદિ મોક્ષનું પુરુષાર્થત્વ કેમ નહિ?' એમ આશઙ્કા થાય તો તેને 'વિદ્મઃ' પદે પરિહરે છે કે 'અમે જાણીએ છીએ,' અમે પણ ઉપનિષદ્રૂપા છીએ, અત્ર વિચારવિષય મોક્ષ છે, તેથી કેવલ ઉપનિષત્ત્વમાત્ર જ કથ્યું, વસ્તુતઃ તો અમે શ્રુતિરૂપા જ છીએ, જેમ 'આત્મલાભાન્ ન પરં વિદ્યતે' શ્રુતિ છે તેમ અમે સ્વયં પણ ઉપનિષદ્રૂપા શ્રુતિ જ છીએ, તેથી અમે (एव) જ જાણીએ છીએ, અમે ઉપનિષદ્રૂપા શ્રુતિ તો (एवं) એ જ પ્રકારે જાણીએ છીએ, કારણ કે શ્રુત્યુક્ત ફલ કાંઇ અનુભવથી વિરુદ્ધ—અનુભવાપર્યવસાયિ—હોતું નથી, વિચાર કરતાં પણ અનુભવથી વિરુદ્ધ અમારા—ઉપનિષદ્રૂપાના—અનુભવમાં પર્યવસિત ન થાય એવું તો

---

૧. બ્રહ્મસૂત્રના ફલાધ્યાયના તૃતીય પાદના ષષ્ઠ અધિકરણમાં શાઙ્કર મતે પઞ્ચદશ અને વાલ્લભ સિદ્ધાન્તે ષોડશ સૂત્રમાં તત્ક્રતુ પદ છે. 'तं यथा यथोपासते' શ્રુતિ અત્ર બીજ છે. 'જે ક્રતુપ્રકારે જે ઉપાસે તેવી જ તેની ફલસિદ્ધિ 'પણ' એમ અત્ર અર્થ સામાન્યતઃ થાય છે, જે બ્રહ્મક્રતુ હોય તેને બ્રાહ્મ ઐશ્વર્ય સિદ્ધ થાય એમ શાઙ્કરભાષ્ય કહે છે, શ્રીમત્પ્રભુચરણ તો આ સૂત્રના ભાષ્યમાં આજ્ઞા કરે છે કે 'सर्वं मद्भक्तियोगेन' વાક્યથી ભક્તિમાર્ગીયને ઉપાસનાપેક્ષા જ નથી અને તેથી પ્રતીકાદિની ઉપાસનાની સમ્ભાવના પણ ભક્તિમાર્ગીયમાં તો નથી, 'कथञ्चिद् यदि वाञ्छति' વાક્યથી તદ્ભોગ કરીને પ્રાચીનભગવદ્ભજનરૂપક્રતુ તે ભગવદીય તો અમાનવ પુરુષના પણ વિના જ સ્વયં જ ભગવલ્લોકને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રકૃત પણ સાધક સર્વાત્મભાવક્રતુ હોવાથી ભોગ્યસ્વરૂપ ફલને જ પ્રાપ્ત કરે છે, નહિ કે સાયુજ્યાદિ.

શ્રુત્યુક્ત ફલ કાંઇ હોય જ નહિ, અને તે મોક્ષાદિ તો અનુભવાપર્યવસાયિ દેખાય છે, તેથી અમે વ્યવસ્થિતવિકલ્પે[૧] વ્યવસ્થા પણ કથીએ છીએ કે જે કેવલ હોય છે તેમનું તે મોક્ષ જ ફલ છે પરન્તુ જે ઇન્દ્રિયવાન્ છે તેમનું તો આ–ભોગ્ય સ્વરૂપ–જ ફલ છે, શ્રુતિ આપ્ત છે તેથી તે અન્યથાકથન કરે એ યુક્ત નથી એમ જણાવવાને 'હિ' પદ કથ્યું, 'વાઙ્ મનસિ દર્શનાત્' ઇત્યાદિ સૂત્રચતુષ્ટયમાં ઉક્ત પ્રકારે સર્દ્વૈતનો લય સતે સેવોપયોગી દેહનું દાન ભગવાન્ જેમને કરતા નથી તે અત્ર 'કેવલ'પદે વાચ્ય છે, તેવા 'કેવલ'નું તો તે મોક્ષ–પુરુષોત્તમમાં સ્થિતિ–જ ફલ છે એમ જણાવવાને 'એવ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, પરન્તુ જેમને સેવોપયોગી તાદૃશ દેહનું દાન ભગવાન્ કરે છે તેવા સેન્દ્રિય ઇન્દ્રિયવાનને–અક્ષણ્વાનને–તો અનુગ્રહતારતમ્યે સેવાફલગ્રન્થોક્ત અલૌકિકસામર્થ્ય સાયુજ્ય અને વૈકુણ્ઠાદિમાં સ્થિતિ એમ ફલત્રય પણ પ્રાપ્ત થાય છે, અમે ઉપનિષદ્રૂપા ગોપિકા જ એમ જાણીએ છીએ એટલું જ નહિ પરન્તુ અત્ર આ અર્થમાં શ્રુત્યન્તરગોપિકાની પણ સમ્મતિ છે એમ 'સખ્ય:'સમ્બોધને કથે છે, કારણ કે 'સખ્ય:'પદનો પ્રયોગ 'સમાનશીલવ્યસન'માં જ થાય છે, તેથી–સમાનશીલવ્યસનવાચક 'સખ્ય:' સમ્બોધનથી–આ શ્લોકનાં વક્ત્રી ગોપિકાએ સ્વસમાનશીલવ્યસના નિજસખી શ્રુત્યન્તરરૂપા ગોપિકાની પણ સમ્મતિ કથીને સિદ્ધ કર્યું કે અક્ષણ્વાન્નું તો ફલ ભોગ્ય સ્વરૂપ જ છે તદતિરિક્ત સાયુજ્યાદિ કાંઇ ફલ નથી, અગ્રે 'જુષ્ટં યૈર્વા નિપીતં'માં 'વા' પદે અનાદરસૂચને અનાદરણીય પક્ષથી ઇતર જે આદરણીય મુખ્ય પક્ષ આક્ષિપ્ત થાય છે તે જ મુખ્ય પક્ષ આ કથાયો એમ જાણવું, પરન્તુ ભોગ્ય સ્વરૂપથી અતિરિક્ત કાંઇ ફલ જ નથી અને ભોગ્ય સ્વરૂપમાત્ર જ ફલ છે એમ સ્વયં જાણીને અને તત્ર સખ્યન્તરની પણ સમ્મતિ પ્રાપ્ત કરીને એકાદશેન્દ્રિયોનો વિનિયોગ ભોગ્ય ભગવત્સ્વરૂપમાં જ થાય એમ તો તાદૃશભાવવતી કોઇ વિરલગોપિકામાં જ સમ્ભવે છે, સાધારણગોપિકામાં અને ગોપમાં તો સર્વથા તાદૃશ વિનિયોગ સમ્ભવતો જ નથી, તેથી સર્વ જ શ્રીગોપીજનનો સાધારણ પક્ષ પણ કથે છે કે અક્ષણ્વાન્નું અર્થાત્ ચક્ષુષ્માન્નું આ જ ફલ છે અને પર–એતદતિરિક્ત સાયુજ્યાદિ–ફલ નથી એમ અમે ઉપનિષદ્રૂપા ગોપિકા જાણીએ છીએ, અને અત્ર તો સર્વાની જ–શ્રુત્યન્તરરૂપગોપિકાની પણ–સર્વથા સમ્મતિ છે, આ પક્ષમાં 'અક્ષણ્વત્'પદ ચક્ષુષ્મત્પદપર અર્થાત્ ચક્ષુષ્મત્પદાર્થક જાણવું, અથવા અત્ર 'સખ્ય:'પદપર્યન્ત સર્વ જ પદની આવૃત્તિ જાણવી, ચક્ષુષ્મત્પદને નિજ અર્થે પૂરે તે 'ચક્ષુષ્મત્પદપર' 'ચક્ષુષ્માને સહ એકાર્થ' એમ 'ચક્ષુષ્મત્પદપર'નો અર્થ જાણવો, પૂર્વે 'અક્ષણ્વતાં' પદનો અર્થ 'એકાદશેન્દ્રિયવાન્' કરીને હવે 'ચક્ષુષ્માન્' અર્થ કથ્યો, તેથી આ 'અક્ષણ્વતાં' ચરણની સંયોગપૃથક્ત્વન્યાયે[૨] આવૃત્તિ જાણવી, આ અર્થાન્તરગ્રહણાદિમાં બીજ પણ 'વા' પદે કથ્યું, અત્ર 'વા' પદે વિકલ્પ અભિપ્રેત છે, તેથી જો પૂર્વોક્ત મુખ્ય પક્ષ વિરલત્વથી અભિપ્રેત કદાચિદ્ ન હોય તો 'વા'પદોક્ત આ વિકલ્પનું ગ્રહણ કરવું એમ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, અર્થાદ્ જો એકાદશેન્દ્રિયવિનિયોગરૂપ મુખ્ય પક્ષ વિરલત્વથી અભિપ્રેત ન હોય તો સર્વસાધારણ્યપક્ષથી 'અક્ષણ્વાન્' પદનો અર્થ 'ચક્ષુષ્માન્' કરવો, એકાદશેન્દ્રિયવિનિયોગરૂપ પક્ષ તો મુખ્ય જ છે અને તે મુખ્ય–અને તેથી અતીવ વિરલ–જ પક્ષનો વિકલ્પ પણ 'વા' પદે કથે છે કે એકાદશેન્દ્રિયવિનિયોગરૂપ મુખ્ય પક્ષ અતીવ વિરલ જણાય તો એક જ નેત્રેન્દ્રિયના પણ વિનિયોગરૂપ આ દ્વિતીય અર્થનું ગ્રહણ કરવું, મુખ્ય પક્ષે એકાદશેન્દ્રિયનો વિનિયોગ તો વિરલ જ ભક્ત કરી શકે તેથી સર્વસાધારણ આ વિકલ્પ કથ્યો, તેથી એક નેત્રેન્દ્રિયમાત્રના પણ વિનિયોગે આ ભોગ્ય સ્વરૂપ જ ફલ છે તદતિરિક્ત મોક્ષાદિ સર્વથા ફલ નથી એમ અમે ઉપનિષદ્રૂપા ગોપિકા જાણીએ છીએ, અને આ વિકલ્પમાં તો સર્વા જ શ્રુત્યન્તરરૂપસખીની–ગોપિકામાત્રની–પરિપૂર્ણા સમ્મતિ પણ છે એમ અર્થ સિદ્ધ થઇ રહે છે, જો અત્ર મુખ્ય પક્ષ અભિપ્રેત ન જ હોત તો વિકલ્પવાચિ 'વા' પદનું કથન જ કરત નહિ, 'અક્ષણ્વાન્' પદનો અર્થ 'એકાદશેન્દ્રિયવાન્' લો કે વિકલ્પે 'ચક્ષુષ્માન્' લો તથાપિ ઉભયે પક્ષમાં આ ભોગ્ય સ્વરૂપ જ ફલ છે, મુખ્ય પક્ષમાં જેમ એકાદશ ઇન્દ્રિયે ભોગ્ય સ્વરૂપ જ

---

૧. યત્ર વિકલ્પમાં અધિકારીનું સ્વાતન્ત્ર્ય નથી પરન્તુ શાસ્ત્રે જ વ્યવસ્થા કરી આપેલી હોય છે તત્ર 'વ્યવસ્થિતવિકલ્પ' જાણવો. પ્રસ્તુતમાં સેન્દ્રિયને ભોગ્યસ્વરૂપ ફલ અને નિરિન્દ્રિયને સાયુજ્યાદિ ફલ એમ વ્યવસ્થા શાસ્ત્રે જ કરી આપી છે તેથી વ્યવસ્થિત વિકલ્પ છે. વિકલ્પમાં અષ્ટદોષ મીમાંસકો સ્વીકારે છે અને શુદ્ધાદ્વૈતી તત્ર દોષચતુષ્ટય જ સ્વીકારે છે, પરન્તુ ઉભયે મતમાં વિકલ્પ સદોષ છે જ, તે દોષપ્રસક્તિ ન થાય તેથી શાસ્ત્રવાક્ય જ વિકલ્પની વ્યવસ્થા સ્વયં કરી આપે છે, જો કે વ્યવસ્થિત વિકલ્પમાં પણ દોષદ્વય તો છે જ. નારાંશસતનૂનપાતનું ઉદાહરણ વ્યવસ્થિત વિકલ્પમાં મીમાંસકો આપે છે.

૨. એક જ પદાર્થનો ઉભયત્ર સમ્બન્ધ જણાવવો હોય ત્યારે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય એમ પણ શ્લોકમાં ઇક્ષિવેણુરવૈના વ્યાખ્યાનપ્રસઙ્ગે કથાયું જ છે.

ફ્લ છે તેમ જ દ્વિતીય પક્ષમાં–'વા'પદોક્ત વિકલ્પમાં–પણ એકનેત્રેન્દ્રિયમાત્રે ભોગ્ય આ સ્વરૂપ જ ફ્લ છે, કારણ કે સમ્પૂર્ણ પણ સ્વરૂપ નેત્રગોચર તો છે જ, તેથી મુખ્ય અને વિકલ્પ એમ ઉભયે પક્ષમાં ભોગ્ય સ્વરૂપ જ ફ્લ છે પરન્તુ એતદતિરિક્ત મોક્ષાદિ કાંઇ ફ્લ નથી એમ સિદ્ધ થયું.

पशूननु निवेशयतो-वयस्यैर्वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतम्।

પશુના પશ્ચાદ્ભાગમાં વયસ્યે સહ પશુઓને વનમાં નિવેશાવતા રામકૃષ્ણના એક શ્રીમુખનું જોષણ–સેવન–અથવા પાન જેમણે કર્યું તેમનું ફ્લ આ–વક્ત્ર–જ છે, અત્ર 'વા' પદ અનાદરવાચક છે, પૂર્વચરણોક્ત મુખ્યપક્ષની અપેક્ષાએ આ ફ્લ ગૌણ છે, અર્થાદ્ અત્ર જો મુખ્ય પક્ષ અભિપ્રેત ન જ હોત તો તદપેક્ષાએ વિકલ્પવાચક 'વા' પદનો પ્રયોગ કરત નહિ, જેઓ તો કાલે 'તુલ્ય–ભગવજ્જન્મકાલીન–છે તે વયસ્યોએ સહ એતદ્રસાનભિજ્ઞ પશુઓનો વનમાં પ્રવેશ ભગવાન્ કરાવે છે, કારણ કે નિર્ગુણાવસ્થાધિકારના અભાવમાં સાત્ત્વિકાવસ્થા યુક્તા છે, પશુઓના વનપ્રવેશે સૂચિત તાત્પર્ય કથે છે કે નિર્ગુણાવસ્થાનો અધિકાર નથી તેમની સાત્ત્વિકી અવસ્થા યુક્તા છે, અને તેથી વયસ્યોએ સહ એતદ્રસાનભિજ્ઞ પશુઓનો વનપ્રવેશ ભગવાન્ કરાવે છે, 'પશૂનનુ'પદમાં 'અનુ' ઉપસર્ગના સાર્થકત્વાર્થે 'પશૂન્' પદની પણ આવૃત્તિ કરવી, અર્થાદ્ ગવાદિ પશુઓના અનુ–પશ્ચાદ્ભાગમાં–પશુઓને–એતદ્રસાનભિજ્ઞ બહિરઙ્ગ ગોપોને–વનમાં નિવેશાવતા રામકૃષ્ણના એક જ શ્રીમુખનું જેમણે જોષણ વા નિપાન કર્યું તેમનું ફ્લ આ વક્ત્ર જ છે, અત્ર નિવેશક્રિયાની અન્યથાનુપપત્તિએ જ 'વન'પદાર્થ અર્થાપત્તિલભ્ય છે, તેથી 'વન'પદાર્થનો અધ્યાહાર પણ ન માનવો, અર્થાદ્ નિવેશપદાર્થની આકાઙ્ક્ષાપૂર્ત્યર્થ નિવેશપદાન્તર્ગત જ વનપદાર્થ છે એમ જાણવું, બહિરઙ્ગ આ ગોપોના વનપ્રવેશમાં હેતુ કથે છે કે નિર્ગુણાવસ્થાના–અન્તરઙ્ગલીલાધિકારના–અભાવમાં સહસ્થાપનમાં દોષારોપનો સમ્ભવ છે તેથી તેમનું સાત્ત્વિક વનપ્રવેશન જ યુક્ત છે, આ પ્રકારે 'વયસ્ય'પદનો એક 'ભગવજ્જન્મકાલીન' અર્થ કર્યાને પ્રથમ પક્ષને ઉપસંહરતાં કથે છે કે તે સમાનકાલ વયસ્યોએ સહ પશુઓનું વનનિવેશન ભગવાન્ કરે છે, હવે 'વયસ્ય' પદનું અર્થાન્તર પણ કથે છે કે કાલ ભગવાનની લીલામાં નિમિત્ત છે અને ગોપના અને લીલાના પણ આધારત્વે નિમિત્ત તે–ભગવત્પ્રાકટ્ય–છે તેથી ગોપ 'વયસ્ય' છે, ગોપના અને લીલાના એકકાલાધારત્વમાં નિમિત્ત પ્રભુપ્રાકટ્ય છે, પ્રાકટ્યરૂપ હેતુએ જ તાદશ લીલાકાલમાં વયસ્યોનું પણ વનમાં આગમન થયું, અર્થાદ્ વયે–ભગવત્પ્રાકટ્યરૂપ હેતુએ–લીલાએ તુલ્ય છે તેથી લીલામાં લીલાકાલાધાર ગોપ 'વયસ્ય' છે, કાત્યાયનીવ્રતપ્રસઙ્ગમાં વાચ્ય મુખ્ય વયસ્યોની તો ભગવાને સહ નિયતા જ સ્થિતિ છે તેથી અને અત્ર તો વનનિવેશન કથ્યું છે તેથી, આ વનનિવિષ્ટ બહિરઙ્ગગોપ તે મુખ્ય અન્તરઙ્ગ વયસ્યોથી ભિન્ન જ છે એમ 'વયસ્ય' પદના ઉભયે પણ અર્થમાં જાણવું, "તદા"નો અર્થ 'એમ વ્યાખ્યાન સતે,' 'વયસ્ય' પદનું આ દ્વિતીય પણ પ્રકારે વ્યાખ્યાન થઈ શકે છે, તેથી તે વયસ્યોના દ્વારા પશુઓનું નિવેશન વનમાં કરાવે છે, અથવા અત્ર વયસ્યોનો સહભાવ ભગવાને જ છે, આ અર્થમાં–રસાનભિજ્ઞ પશુઓને–બહિરઙ્ગ પણ ગોપને–શ્રમ થતાં તેઓનું ઇતસ્તતઃ પર્યટનસામર્થ્ય ન રહેતાં 'ગાઈ ગાયો દૂર' ઇત્યાદિશ્લોકોક્ત પ્રકારે તે ગોપ ભગવાનને નિવેદન કરે ત્યારે શ્રાન્ત ગોપને સ્થાને વયસ્યોના નિવેશનાર્થે અત્ર ભગવાને જ સહ વયસ્યોનો સહભાવ કથ્યો, વયસ્યોએ સહ ભગવાન્ પશુનિવેશ કરાવે છે તેથી તે વયસ્યોનો ભગવત્સહભાવ અત્ર કથ્યો, આ જ અર્થનું વિવરણ કરવાને સહભાવમાં પ્રયોજન કથે છે કે તેમ સતે–વયસ્યોનો ભગવાને સહભાવ સતે–વનનિવિષ્ટપશુગોપને પણ શ્રમ થાય ત્યારે તે ગોપને સ્થાને નિવેશનાર્થ નિજ વયસ્યોનો સહભાવ ભગવાને સહ કથ્યો, (૧) ભગવાને વયસ્યોના દ્વારા પશુઓનો વનપ્રવેશ કરાવ્યો (૨) અથવા વયસ્યોએ સહ પશુઓનો વનપ્રવેશ ભગવાને કરાવ્યો (૩) અથવા વયસ્યોએ સહ ભગવાને પશુઓનો વનપ્રવેશ કરાવ્યો એમ વસ્તુતઃ અત્ર અર્થત્રય છે. આવિષ્ટનું મુખારવિન્દ સ્પષ્ટ નથી, રામાવિષ્ટાંશનું મુખ પૃથક્ સ્પષ્ટ નથી, પરન્તુ આવેશાધિકરણસઙ્કર્ષણમુખે સંવલિત જ છે, તેથી ઉભયરૂપ પણ ભગવાનના મુખને જેમણે ચક્ષુર્દ્વારા અન્તઃપ્રવેશિત કર્યું તેમનું આ મુખ જ ફ્લ છે, મુખ્ય પ્રકટ ભગવાન્ એક કૃષ્ણના જ મુખને આવિષ્ટના અને કૃષ્ણના એમ ઉભયરૂપના પણ મુખત્વે કથ્યું, અત્ર મુખના ઐક્યનિરૂપણનું તાત્પર્ય કથે છે કે આવિષ્ટનું મુખારવિન્દ સ્પષ્ટ નથી, તેથી આવિષ્ટના અને કૃષ્ણના ઉભયરૂપના પણ મુખત્વે એક ભગવાન્નું જ શ્રીમુખ જેમણે સાધારણરીતિએ ચક્ષુર્દ્વારા અન્તઃપ્રવેશિત કર્યું તેમનું ફ્લ આ મુખ જ છે, કારણ કે સાધારણ પક્ષમાં ચક્ષુર્દ્વારા શ્રીકૃષ્ણમુખનું અન્તઃપ્રવેશન જ ફ્લ છે, અત્ર મુખના પ્રધાનત્વમાં 'તે સર્વવ્યાપક ચિત્તને આકર્ષીને એકત્ર

ધારવું અન્યચિન્તન ભૂય: ન કરવું સુસ્મિત મુખની જ ભાવના કરવી' વાક્યથી પ્રમાણસમ્પત્તિ પણ કથી, કિઞ્ચ આ શ્રીગોપીજન નિજ હૃદયમાં ભાવિત મુખનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી સાધારણત્વપક્ષે યદ્યપિ સામાન્યત: બલભદ્રનું નિરૂપણ કર્યું તથાપિ મુખનિરૂપણપ્રસ્તાવમાં તો અન્ય–રામમુખસંવલિત–મુખ એમના હૃદયમાં આવતું જ નથી તેથી મુખદ્વય ન નિરૂપતાં કેવલ એક જ મુખ નિરૂપ્યું, મુખવ્યતિરિક્ત અવયવાન્તરની દશ્યત્વે ઉપસ્થિતિ થાય તથાપિ મુખ તો ભોગ્યરસયુક્ત છે, તેથી મુખની તો ઉપસ્થિતિ ભોગ્યત્વે જ થાય છે અને કેવલભગવદુપાસકને રામાવિષ્ટ મુખમાં તો તે ભોગ્યરસવત્ત્વ જ સમ્ભવતું નથી, તેથી પણ આવિષ્ટમુખનું પૃથક્ નિરૂપણ કર્યું નહિ, યદ્વા આસક્ત્યાધિક્યના બોધનાર્થ શ્રીમુખૈક્યનિરૂપણનું તાત્પર્યાન્તર પણ 'કિઞ્ચ' ઇત્યાદિથી આ પ્રકારે કથ્યું, મુખના એકત્વનું પ્રતિપાદન કરતાં ઇશ્વરત્વે આરાધનબુદ્ધિએ અથવા અનુરોધબુદ્ધિએ જેમનું પાન છે તે પાન તો સાપેક્ષ છે એમ અનાદરમાં હેતુ 'વ્રજેશસુતયો:' પદે કથ્યો, વ્રજેશે સાપેક્ષ જ ભગવન્મુખપાનમાં જેમનો અનાદર છે તેમને આવિષ્ટ ભગવન્મુખના પાનમાં અનાદર થાય તેમાં તો કથવું જ શું? શ્રીનન્દરાયજી ઇશ્વર–વ્રજરાજ–છે તેથી તેમના સુતત્વે આરાધન વા અનુરોધ–આનુકૂલ્ય–કર્તવ્ય છે એવી બુદ્ધિએ જે ભક્તો શ્રીમુખનું પાન કરે છે તેવા ભક્તે કૃત પાન તો વ્રજેશસાપેક્ષ છે, સર્વ દર્શનકર્તાના સાધારણપક્ષે આ કથ્યું, વર્ણિકા શ્રીગોપિકા તો કાંઇ એવું સાપેક્ષ પાન કરતાં જ નથી, યદ્વા અત્ર 'ઇશ્વરત્વે'નો અર્થ 'સ્વગ્રામાધિપતિત્વે' કરવો, કારણ કે યોગશક્તિએ તે જ અર્થનું કથન છે, અને 'તત્સાપેક્ષં'નો અર્થ 'ભગવત્સાપેક્ષં' કરવો અને 'અનાદરે' પદનો અર્થ 'ફલત્વે અનાદરે' કરવો, અર્થાત્ તે શ્રીગોપીજન યદ્યપિ બલદેવનું વ્રજેશસુતત્વે દર્શન કરે છે તથાપિ સ્વફલત્વે તો દર્શન કરતાં જ નથી, તેથી તેવા ભગવત્સાપેક્ષ બલદેવમુખદર્શનમાં તે શ્રીગોપીજનનો અનાદર છે. બલભદ્ર કાંઇ વ્રજેશના પુત્ર નથી, અત્ર 'બલભદ્ર કાંઇ વ્રજેશના પુત્ર નથી' એ પૂર્વપક્ષ છે અને અગ્રિમ વાક્ય તેનું સમાધાન છે, અત્ર 'નહિ' પદ 'નનુ'વાચક છે, યદ્વા મુખની એકતાના ઉપપાદનાર્થે કથે છે કે 'બલભદ્ર કાંઇ વ્રજેશના પુત્ર નથી,' આવેશપક્ષમાં તો કૃષ્ણ જ આવિશે છે તેથી તે ઉભયનું વ્રજેશસુતત્વ યુક્ત જ છે, 'બલભદ્ર કાંઇ વ્રજેશના પુત્ર નથી' એ પૂર્વપક્ષનું પણ સમાધાન અગ્રિમ વાક્યે કરે છે કે આવેશપક્ષમાં તો કૃષ્ણ જ પ્રવેશ કરે છે તથાપિ અનાવેશપક્ષમાં આ પ્રકારની આશઙ્કા થાય તો તે અનાવેશપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરવાને અત્ર 'તુ' પદ ધર્યું,. જો એમ જ છે તો 'ફલત્વે અનાદરમાં શો હેતુ?' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે અનાદરમાં હેતુ લૌકિકસાપેક્ષદર્શન છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત લૌકિક ભાવે–લૌકિકબુદ્ધિએ–વ્રજેશસાપેક્ષ દર્શન અનાદરમાં હેતુ છે, અનાદરે રામકૃષ્ણના એક મુખનું જેમણે પાન કર્યું તેમનું આ વક્ત્ર જ ફલ છે, આ પક્ષમાં મુખમાત્રનું ફલત્વ જાણવું, અને તત્ર પણ ઇશ્વરત્વે આરાધનબુદ્ધિએ અને સ્વસ્વામિપુત્રત્વે અનુરોધબુદ્ધિએ એમ પક્ષદ્વય જાણવું. આ શ્રીમુખ કેવું છે એમ અપેક્ષા થાય તો કથે છે કે તે મુખ અનુવેણુ છે, તે મુખ વેણુવાદનપર છે, યદ્વા ચક્ષુષ્માનથી પણ હીનાધિકારીનું કથન કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે અન્ય ભક્ત તો ગીતરસાભિજ્ઞ છે અને તેથી વેણુનાદશ્રવણાર્થ ભગવન્મુખારવિન્દનું દર્શન કરે છે એમ 'અન્યે' ઇત્યાદિએ કથે છે, અન્ય તો ગીતરસાભિજ્ઞ છે અને તેથી વેણુનાદના શ્રવણાર્થે જ ભગવન્મુખારવિન્દનું દર્શન કરે છે એમ 'અનુવેણુ જુષ્ટં' પદે કથે છે, અત્ર 'ન વેણુનાદ' ઇત્યાદિ પાઠ હોય તો 'તેઓ ભગવન્મુખારવિન્દનું જે દર્શન કરે છે તે વેણુનાદશ્રવણાર્થ કરતાં નથી પરન્તુ કેવલ ગીતરસાભિજ્ઞતાએ કરે છે' એમ અર્થ કરવો, વેણુને અનુલક્ષીને જે વર્તે તે 'અનુવેણુ'–વાદનપર–, અત્ર 'વેણુમ્ અનુ' ઇત્યાદિએ અર્થનું કથન કર્યું, વિગ્રહ તો અનુગત છે વેણુ જેનો તે 'અનુવેણુ' એમ જાણવો, વેણુને અનુલક્ષીને જે વર્તે તે 'અનુવેણુ' વાદનપર મુખનું જેઓ જોષણ કરે છે અથવા જેઓ પાન કરે છે તેમનું ફલ આ મુખ છે, અત્ર 'જુષ્ટ'નો અને 'નિપીત'નો ભેદ કથે છે કે 'જોષણ' સેવનનું અથવા નિદર્શનનું વાચક છે, અને 'પાન' તો અન્ત:પ્રવેશન છે, જોષણમાં કેવલ શબ્દશ્રવણ છે, કારણ કે તે મનોહર છે, જોષણમાં મનોહરત્વથી જ કેવલ શબ્દનું ગ્રહણ છે, અને પાનમાં તો અન્ત:પ્રવેશન છે, તે અન્ત:પ્રવેશનપાન શિક્ષાર્થ છે, કોઇક ભક્ત મનોહરત્વમાત્રથી કેવલ શબ્દશ્રવણરૂપ જોષણાત્મક સેવન કરે છે અને કોઇક તો શિક્ષાર્થ–શિક્ષણાર્થ–અન્ત:પ્રવેશનરૂપ નિપાન કરે છે, સ્વયં પણ તાદશ વેણુવાદ્યનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે એ હેતુથી નિપાન કરે છે, અત્ર 'વા' પદ વિકલ્પવાચક છે, મૂલમાં વિકલ્પવાચક 'વા' પદે જોષણનો–સેવનનો–વિકલ્પ 'પાન' છે એમ કથ્યું, વિશેષણરૂપ વેણુનું પ્રાધાન્ય છે તેથી જોષણ અને પાન

એમ શબ્દકર્મક[1] જ ક્રિયાદ્વય કથ્યું, મૂલમાં 'વા' પદ કેવલ અનાદરમાત્રનો જ બોધ કરે છે એમ નથી, કારણ કે અનાદર તો સ્વરથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, પરન્તુ કોઇકે જોયું અને કોઇકે નિપાન કર્યું એમ વિકલ્પનો જ બોધ 'વા' પદ તો કરે છે, અનાદર તો સ્વરથી-કાકુથી-જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, 'વાશબ્દ અન્વિત સતે ગીતાભિજ્ઞફલનું સાધારણત્વ કયે પ્રકારે પ્રાપ્ત થશે?' એમ આશઙ્કા થાય તો તેની નિવૃત્તિને અર્થે આજ્ઞા કરે છે કે ગીતાભિજ્ઞફલનું સાધારણત્વ વા અનાદરણ તો સ્વરથી અર્થાત્ કાકુથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એમ અત્ર પક્ષમાં આ ગોપિકાકૃત ભજનનું કારણ મનોહરત્વ અથવા નાદાવિષ્ટત્વ છે એમ કથ્યું, એમ સતે અર્થાદ્ 'અનુવેણુ' પદનો અર્થ 'વેણુવાદનપર' કર્યો તેથી વેણુનાદના પ્રાધાન્યે મુખાવલોકનકર્ત્રીનું કથન અત્ર કર્યું, અને તત્ર પણ પ્રકારદ્વય છે, કોઇક તો મનોહરત્વથી ગૃહીત છે તેથી, અને કોઇક તો 'અમે પણ ભગવત્તુલ્ય વેણુવાદન કરીશું' એ હેતુએ વેણુશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાને નાદાવિષ્ટ છે તેથી, શ્રીમુખનું અવલોકન કરે છે, આ પ્રકારે અત્રપર્યન્ત મુખાવલોકને ભજનકર્ત્રીના ભેદચતુષ્ટયનું કથન કર્યું, ઈશ્વરબુદ્ધિએ આરાધનકર્ત્રીમાં અને સ્વસ્વામિપુત્રત્વે અનુરોધકર્ત્રીમાં એમ વર્ગદ્વયમાં પણ મનોહરત્વથી શ્રીમુખનું સેવનકર્ત્રી અને નાદાવિષ્ટત્વે શિક્ષાર્થે નિપાનકર્ત્રી એમ ભેદદ્વયે સર્વ મલીને અત્રપર્યન્ત ભેદચતુષ્ટય સિદ્ધ થયું.

अनुरक्तकटाक्ष-मोक्षम। કામસમ્બન્ધથી પણ પાક્ષિક ભજન કેટલાંક શ્રીગોપીજન કરે છે તેથી 'અનુરક્તકટાક્ષમોક્ષં' વિશેષણાન્તર કથે છે, અનુરક્તકટાક્ષનો છે મોક્ષ યત્ર એવું શ્રીમુખ ચક્ષુષ્માન્‌નું ફલ છે, અનુરક્તના-ભક્તના-જે કટાક્ષ તે કટાક્ષનો છે મોક્ષ જે ભગવન્મુખને વિષે એવું ભગવન્મુખ ચક્ષુષ્માન્‌નું ફલ છે, કામસમ્બન્ધથી પણ ભજનકર્ત્રી શ્રીમુખનું અવલોકન કરે છે, આ પઞ્ચમ ભેદ છે, અર્થાદ્ મુખાવલોકનના પૂર્વોક્ત ભેદચતુષ્ટયે સહ સર્વ મલીને પઞ્ચ ભેદ જાણવા, કામભાવે અવલોકયિત્રી તો પૂર્વાથી પણ હીના છે એમ કથવાને 'કામસમ્બન્ધથી પણ' ઇત્યાદિ કથ્યું. આ પ્રકારે નિર્ગુણસગુણભેદનું નિરૂપણ થયું, અર્થાદ્ નિર્ગુણસહિત સાત્ત્વિકાદિ સગુણભેદનું નિરૂપણ થયું, અત્ર એકાદશેન્દ્રિયે ભગવત્સ્વરૂપને જ ફલ માનનાર ઉત્તમોત્તમ નિર્ગુણ ભક્ત છે, અને કેવલ ચક્ષુરિન્દ્રિયે શ્રીમુખાવલોકનનું જોષણકર્ત્રી નિપાનકર્ત્રી અને કટાક્ષમોકત્રી એમ ત્રિવિધ સગુણ ભક્ત છે. અનુભૂત બર્હાપીડવાક્યાર્થના અવયવભૂત 'વર' પદનો અર્થ આ પ્રકારે આ શ્લોકમાં વિવૃત થયો એમ જાણવું. અત્ર ચક્ષુષ્માનના ફલત્વે 'કાલાધિક હરિ'ની લીલા નિરૂપી એમ જણાય છે. ૭.

आभास। કેવલ રસરૂપનું કથન 'ચૂત' ઇત્યાદિ શ્લોકે કથે છે, 'કેવલ' પદે વિપ્રલમ્ભશૃઙ્ગારરસનું ગ્રહણ કરવું, 'બર્હાપીડ' શ્લોકમાં 'નટ' પદે આ વિપ્રલમ્ભ શૃઙ્ગાર રસનું કથન થયું છે.

चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्ज—
मालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ॥
मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां
रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥८॥

अक्षरार्थ—ચૂતપ્રવાલે બર્હસ્તબકે અને ઉત્પલાબ્જમાલાએ મિલિત પરિધાને વિચિત્રવેષ નટવર અને ક્વ ચ ગાનકર્તા મધ્યમાં પશુપાલગોષ્ઠીમાં બહુ શોભ્યા. ૮.

વ્યાખ્યાન-ચૂતના-આમ્રના-પ્રવાલ કર્ણને વિષે,બર્હસ્તબક-બર્હગુચ્છ-શ્રીમસ્તકને વિષે,ઉત્પલાબ્જની માલા શ્રીકણ્ઠને વિષે, તેણે-ચૂતપ્રવાલબર્હસ્તબકોત્પલાબ્જે-અનુપૃક્ત-મિલિત-જે પરિધાન-પીતામ્બરાદિ વસ્ત્રો-તેણે કરીને છે વિચિત્ર વેષ જેમનો એવા ઉભય પણ-શ્રીકૃષ્ણબલદેવ-પશુપાલગોષ્ઠીમાં મધ્યમાં વિરાજમાન થયા. અત્ર આમ્રના પ્રવાલ ઉપરિભાગમાં છે એમ જાણવું, કારણ કે તેમ સતે જ મુકુટમાં બદ્ધ પીતામ્બરખણ્ડ પ્રવાલે અને બર્હસ્તબકે પણ અનુપૃક્ત થઈ શકે અને ઉત્તરીય પરિધાન પણ માલાએ અનુપૃક્ત થઈ શકે, પરિહિત થાય-ધરાય-એમ વ્યુત્પત્તિએ એ ત્રયે પણ 'પરિધાન'વાચ્ય શબ્દ છે, તે ત્રયે કરીને પણ છે વિચિત્ર વેષ જેમનો એવા ઉભય પણ કૃષ્ણબલદેવ પશુપાલગોષ્ઠીમાં વિરાજ્યા,

---

૧. 'શબ્દકર્મ' પાણિનિ ૧-૪-૫૨માં પ્રસિદ્ધ છે. જોષણક્રિયા અને નિપાનક્રિયા એ ઉભયે ક્રિયામાં વિશેષણરૂપ વેણુનું જ પ્રાધાન્ય છે અને તે વેણુ શબ્દજનક છે તેથી-શબ્દજનક અને વિશેષણ વેણુના સમ્બન્ધથી-જોષણનિપાનક્રિયાદ્વય શબ્દકર્મક છે. 'કર્મ'પદ ક્વચિત્ ક્રિયામાત્રનું જ અને ક્વચિત્ કારકનું પણ વાચક હોય છે.

'પીતામ્બરાદિ' પદમાં 'આદિ' પદે રામનાં—બલરામનાં અમ્બર નીલ જાણવાં, અત્ર પીતામ્બરે ચૂતપ્રવાલબર્હના સમ્બન્ધનું કથન શિરોબદ્ધ પીતામ્બરખણ્ડના અભિપ્રાયે જાણવું. 'બર્હાપીડ'શ્લોકોક્ત 'વર'પદાતિરિક્ત પૂર્વાર્ધ આ શ્લોકે વિવરાય છે એ આશયે 'ચૂતાનાં' ઇત્યાદિ આજ્ઞા કરી, તેથી કર્ણિકારોપરિ પલ્લવ પણ સ્થાપિત છે એમ જાણવું, અને તત્રશ્લોકોક્ત 'વૈજયન્તીમાલા'પણ કમલની જાણવી, રસાભિનયમાં અવતારવદ્ જ આવેશનો પણ ઉપયોગ છે તેથી'વિચિત્રવેષૌ'દ્વિવચનપદ પ્રયોજ્યું છે, બલદેવમાં જે પુરુષોત્તમાવેશ છે તે રસરૂપ છે તેથી રસાભિનયમાં સ્કન્ધબાહુધારણાદિએ સ્વામિની—રમણસમયે અભિનયકરણાર્થ બલદેવનો પણ ઉપયોગ છે અને તેથી દ્વિવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, યદ્વા 'અત્ર તો કેવલ રસ નિરૂપણીય સતે 'બર્હાપીડં નટવરવપુઃ'શ્લોકોક્ત 'વર'પદાતિરિક્ત 'નટ' તો એક જ છે ત્યારે ઉભયબોધક દ્વિવચનનું શું પ્રયોજન ?' એમ શઙ્કા થાય તો તેને 'રસાભિનયે' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે જેમ અવતારમાં ભૂભારહરણાદિએ ભગવત્પ્રિયકર્તૃત્વે બલદેવનો ઉપયોગ છે તેમ અત્ર રસાભિનયમાં પણ ભગવત્પ્રિયકર્તૃત્વે સહસ્થિતિએ અને પ્રશંસાદિએ આવેશ બલદેવનો પણ ઉપયોગ છે તેથી અત્ર ઉભયબોધક દ્વિવચન પ્રયોજ્યું છે.

ગુણ અને માયા વેષાર્થ ઉપયુક્તા થાય છે તેથી રસના અભિનયમાં અર્થચતુષ્ટય નિરૂપ્યું, પ્રવાલ સ્તબક અને માલા એ ત્રય અત્ર સ્થાયિભાવ વ્યભિચારિભાવ અને વિગાઢભાવાત્મક ગુણત્રયરૂપ છે

कारिका। અને પરિધાનરૂપા માયા છે તેથી પ્રવાલાદિ ગુણત્રય અને પરિધાનરૂપા માયા એમ સર્વે મલીને ચારે પણ પદાર્થ વેષાર્થ ઉપયુક્ત થાય છે, અગ્રે 'ત્રયાણાં' પદનો અર્થ 'સ્થાયિભાવનો વ્યભિચારિભાવનો અને વિગાઢભાવનો' કર્યો છે, તત્ર 'વિગાઢભાવ'નો અર્થ વિગાઢ—વિલોડિત[1] કટાક્ષાદિરૂપ—એવો જે ભાવ વા 'અનુભાવ' થાય છે, અર્થાત્ સ્થાયિભાવ વ્યભિચારિભાવ અને અનુભાવ એ ગુણત્રય ક્રમે પ્રવાલ સ્તબક અને માલારૂપ છે એમ જાણવું, અને માયા તો પરિધાનરૂપા છે જ, તેથી પૂર્વોક્ત ગુણત્રય અને પરિધાનરૂપા માયા એમ આ ચારે પદાર્થ વેષાર્થ ઉપયુક્ત થાય છે, સ્થાયિભાવાત્મક સ્વરૂપ જ અત્ર આલમ્બનવિભાવ છે, તેથી અત્ર સ્થાયિભાવથી વિભાવ ભિન્ન નથી એમ જાણવું, અર્થાદ્ આલમ્બનવિભાવાત્મક ધર્મિરૂપ સ્વરૂપનું વૈચિત્ર્ય ધર્મરૂપ સ્થાયિભાવે વ્યભિચારભાવે અને અનુભાવે થાય છે, યદ્વા ચૂતપ્રવાલ રજોરૂપ છે, બર્હસ્તબક તમોરૂપ છે, અને ઉત્પલાબ્જમાલા સત્ત્વસ્વરૂપા છે, અને રસમાં તે ત્રયે પણ ઉપયુક્ત છે, કારણ કે રજોગુણે વિવિધ ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે, તમોગુણે તો એકત્ર ભગવદવયવમાં પ્રીત્યાધિક્યે મનનો લય થાય છે, અને સત્ત્વગુણે ભગવાનના સર્વ પદાર્થનું રસોપયોગિત્વે જ્ઞાન થાય છે, રસની રૂપની અને સુગન્ધની પ્રતિષ્ઠા ત્રયેમાં નિશ્રિતા છે, ધર્મીના આચ્છાદનનો બોધ કરવાને માયા પણ અત્ર નિરૂપાય છે, ગુણનું અને માયાનું તત્તદ્રૂપત્વ વ્યુત્પાદે છે કે આમ્રમાં મુખ્યતઃ 'રસ' પ્રતિષ્ઠિત છે તેથી આમ્રપ્રવાલ સ્થાયિભાવ છે, અત્ર 'રસ'પદ શ્લિષ્ટાર્થ જાણવું, બર્હમાં રૂપમાત્ર પ્રતિષ્ઠિત છે અને રસનો વ્યભિચાર છે તેથી બર્હસ્તબક વ્યભિચારિભાવ છે, ઉત્પલમાં સુગન્ધ પ્રતિષ્ઠિત છે અને ઉત્પલના સૌરભના આઘ્રાણે જનિત ચુમ્બન રસાનુભાવક છે તેથી ઉત્પલમાલા અનુભાવ છે, ધર્મિના—સ્વરૂપના—આચ્છાદનનો બોધ કરવાને માયા પણ નિરૂપાય છે તેથી માયા પરિધાનરૂપા છે, વેષમાં વૈચિત્ર્યસમ્પાદક તો રસરૂપસુગન્ધ ગુણ જ છે પરન્તુ સમ્યગ્વૈચિત્ર્યાર્થ ધર્મિસ્વરૂપનું આચ્છાદન પણ અપેક્ષિત જ છે તેથી માયા પણ નિરૂપી છે એમ 'અપિ' શબ્દનું સ્વારસ્ય છે, યદ્વા 'પ્રવાલાદિના સ્થાપનમાં' શું પ્રયોજન છે ? એમ આકાઙ્ક્ષા થાય તો કથે છે કે ઇહ—સ્વરૂપમાં—તાદૃશભક્તૈકભોગ્ય રસરૂપસુગન્ધના સૂચનાર્થ ચૂતપ્રવાલબર્હસ્તબકોત્પલાબ્જમાલાનું અને રસગોપનસૂચનાર્થ પીતામ્બરનું ધારણ છે, રસસૂચનાર્થ આમ્રપલ્લવ ધર્યો છે, બર્હસ્તબક સુન્દર છે તેથી રૂપસૌન્દર્યસૂચનાર્થ બર્હસ્તબકનું ધારણ છે, ઉત્પલાબ્જ સુગન્ધબહુલ છે તેથી આનન્દમયવિગ્રહમાં સહજસુગન્ધસૂચનાર્થ ઉત્પલમાલાનું ધારણ છે, અને રસ ગોપ્ય છે એમ સૂચનાર્થ પીતામ્બરનું ધારણ છે, વસ્તુનિર્દેશમાત્રે કાવ્યવત્ શ્રોતાઓને રસ નિષ્પન્ન થાય છે, 'સાક્ષાદ્ અનુભવના અભાવમાં વસ્તુનિર્દેશમાત્રે રસનો અનુભવ કયે પ્રકારે થાય?' એમ આશઙ્કાને 'વસ્તુ' ઇત્યાદિએ તે પરિહરે છે, તત્ર 'કાવ્યવત્ શ્રોતાઓને' એ દૃષ્ટાન્ત છે, અત્ર શબ્દતઃ સર્વ નિર્દિષ્ટ છે, 'પરન્તુ 'શર્કરા મધુરા' વાક્યે કાંઇ માધુર્યનો અનુભવ થતો નથી તેમ શબ્દમાત્રનિર્દેશે રસાનુભવ કેમ થાય ?' એ આશઙ્કાને 'વસ્તુ'ઇત્યાદિ કારિકાએ પરિહરે છે કે વસ્તુના નિર્દેશમાત્રે પણ રસ નિષ્પન્ન થાય છે, તત્ર 'શ્રોતૄણાં કાવ્યવદ્' એ દૃષ્ટાન્ત છે, 'રસવદ્ વાક્યં કાવ્યમ્' એમ

૧. વિશેષે ઉન્માદપર્યન્ત ઉન્મથિત.

કાવ્યનું લક્ષણ કથ્યું છે તેથી કાવ્ય રસવત્ છે તેથી કાવ્યશ્રવણે કાવ્યનિષ્ઠ રસને ચર્વણાએ શ્રોતા આસ્વાદે છે તેમ આ વાકયમાં પરિતઃસુધાગલનરૂપ વર્ણન છે એમ કથ્યું છે તેથી રસવત્ છે અને તેથી અન્યોન્ય તદ્વાક્યશ્રવણે એતદ્વાક્યનિષ્ઠ રસને ચર્વણાએ અન્યોન્ય શ્રોત્રીયૂથ આસ્વાદે છે, અને તેથી વસ્તુનિર્દેશમાત્રે રસનું આસ્વાદન થાય છે એમ સિદ્ધ થયું, યદ્વા 'અભિનયકરણમાં આમ્રપલ્લવાદિએ રસાદિનું સૂચન થાય પરન્તુ તત્ર રસનો અનુભવ કયે પ્રકારે થઈ શકે?' એમ શઙ્કા થાય તો 'વસ્તુનિર્દેશમાત્રે' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે જેમ 'કાવ્ય'પદવાચ્ય રસવદ્ 'વાક્ય'ના શ્રવણે શ્રોતાને રસાનુભવ થાય છે તેમ વ્રજસ્થા સુન્દરીઓને તો તાદશ સ્વરૂપવર્ણનના પરસ્પર શ્રવણથી તન્નિષ્ઠ રસનો અનુભવ થાય છે, આમ્રપલ્લવાદિદર્શને તત્સૂચિત રસનો પણ અનુભવ થાય છે, તેથી રસવત્ફલબોધાર્થ પલ્લવ પ્રથમ માન્યો, ક્રમે એ પ્રકારે પદાર્થચતુષ્ટયનિરૂપણમાં હેતુ 'રસવત્ફલબોધાય' ઇત્યાદિએ કથ્યો, રસવત્ત્વે ફલના બોધનાર્થ પલ્લવનું કથન પ્રથમ કર્યું, રસયુક્ત ફલ છે એમ બોધવાને પલ્લવનું કથન પ્રથમ કર્યું, ફલસ્વરૂપનું રસવત્ત્વે જ્ઞાન પલ્લવના દર્શને થાય છે તેથી પલ્લવનું કથન પ્રથમ કર્યું, પલ્લવ કલિકાહેતુ છે, તેથી –પ્રાથમિકભાવોદયરૂપ પલ્લવ કલિકાહેતુ છે તેથી–પલ્લવ પ્રાથમિકભાવહેતુ હોવાથી–પલ્લવનું કથન પ્રથમ કર્યું, યદ્વા 'આમ્રપલ્લવનું ધારણ પ્રથમ કથ્યું તત્ર શું કારણ?' એમ આકાઙ્ક્ષા થાય તો તેની નિવૃત્તિને અર્થે 'રસવત્ફલબોધાય' ઇત્યાદિ કારિકા કથે છે, અગ્રે રસવત્ફલના–સ્વરૂપાનન્દસારભૂતસુધાનુભવના–બોધનાર્થ પલ્લવધારણ પ્રથમ કથ્યું, શાસ્ત્રાર્થના પરિજ્ઞાનથી ભાવની કલિકા થાય છે, દ્વિતીયધારણ 'શાસ્ત્રાર્થસ્ય' ઇત્યાદિએ કથે છે, રસશાસ્ત્રના અર્થના–ફલના–પરિતઃજ્ઞાનથી ભાવની કલિકા–રસાનુભવજ્ઞાપિકા–થાય છે, તેથી પલ્લવાનન્તર કલિકાસદશ બર્હસ્તબકનું કથન કર્યું, 'શાસ્ત્ર'ઇત્યાદિ કારિકાએ દ્વિતીયને કથે છે કે રસશાસ્ત્રના અર્થના–ફલના–પરિતઃ રસવત્ત્વે બોધથી તદનન્તર–પલ્લવાનન્તર-આવિર્ભૂત ભાવની કલિકા અવિલમ્બે પુષ્પદ્વારા રસાનુભવજ્ઞાપિકા થાય છે તેથી પલ્લવાનન્તર કલિકાસદશ બર્હસ્તબકનું કથન કર્યું, યદ્વા રસશાસ્ત્રનો અર્થ–સુધાભોગરૂપ પ્રયોજન–ભાવ્ય છે એમ પરિજ્ઞાન પલ્લવદર્શને થાય છે તેથી ભાવની–ભગવદ્વિષયક સ્નેહની–કલિકા અર્થાદ્ આસક્તિરૂપ ભાવ થાય છે–કારણ કે આસક્તિ પ્રેમાનન્તર થાય છે–અને તેમ ઉચિત પણ છે, પ્રમાણપ્રકરણલીલાએ પ્રેમાત્મક ભાવ ઉત્પાદિત થયાથી પ્રમેયપ્રકરણલીલાએ આસક્તિરૂપ ભાવનો ઉત્પાદ-ઉદય-થાય છે, કલિકામાં રસરૂપસુગન્ધાદિ સર્વ વિદ્યમાન હોય છે તથાપિ તે સર્વ અવ્યક્ત–કિઞ્ચિદ્વ્યક્ત–હોય છે તેમ આસક્તિમાં ભાવના કાર્યભૂત કટાક્ષસ્મિતાલાપાદિ અવ્યક્ત–કિઞ્ચિદ્વ્યક્ત–હોય છે, તેથી આસક્તિ કલિકાસદશી છે અને તેથી તાદશકલિકાતુલ્યા આસક્તિના સૂચનાર્થ બર્હસ્તબકધારણનું કથન પલ્લવાનન્તર કર્યું, તૃતીય પદાર્થને 'તતઃ' ઇત્યાદિએ કથે છે, તતઃ અર્થાત્ તદનન્તર તેનું–કલિકારૂપ ભાવનું–અને 'ચ'કારસમુચ્ચિત વેષનું પણ વૈચિત્ર્ય થાય છે તેથી તદનન્તર–કલિકારૂપબર્હસ્તબકાનન્તર–'પુષ્પ' જે ઉત્પલ તેનું જે 'સ્થાન' માલા તે માલાનું કથન અત્ર થાય છે, યદ્વા વ્યસનરૂપતાએ ફલિત તે ભાવનું વૈચિત્ર્ય આલિઙ્ગનાદિકાર્યરૂપે–વિવિધવિલાસરૂપત્વે–થાય છે તે જ વ્યસન અત્ર પુષ્પસ્થાનીય છે, કારણ કે જેમ પુષ્પમાં રસરૂપસુગન્ધ વ્યક્ત હોય છે તેમ અત્ર વ્યસનમાં પણ તત્તદ્ભાવ સ્ફુટ થાય છે, તેથી તાદશ વ્યસનના સૂચનાર્થ ઉત્પલાબ્જપુષ્પમાલાનું ધારણ છે, અહોરાત્ર વાસના થાય તેથી આચ્છાદનનું સ્મરણ છે, ચતુર્થ પદાર્થનું કથન 'અહોરાત્રમ્' ઇત્યાદિએ કરે છે કે પરિધાનના અભાવમાં સર્વદા વાસના–તદનુભવ–થાય ત્યારે તો અગુપ્તત્વથી રસત્વ જ ન રહે તેથી તદનન્તર આચ્છાદનનું–પરિધાનનું–સ્મરણ છે, પૂર્વે પુષ્પનું કથન કર્યું છે તેથી અત્ર ચતુર્થપદાર્થનિરૂપણપ્રસ્તાવમાં 'વાસના' પદ પ્રયોજ્યું, યદ્વા પુષ્પનો ઉદ્ભવ થયે વાસના સ્ફુટા થાય છે તેમ વ્યસન થયે તત્કાર્ય દર્શનાશ્લેષરહોભાષણાદિ સદૈવ થતાં વાસના–લોકમાં જ્ઞાન–થઈ જાય અને તેથી તે તે કાર્ય લોકમાં પ્રકટ થઈ જવાથી રસત્વ ન રહેતાં રસાભાસ જ થઈ જાય, તેમ ન થાય અને રસત્વ જ રહે એમ રસત્વસાધનાર્થ આચ્છાદનની અપેક્ષા છે, તેથી પ્રકટા વાસનાના આચ્છાદનસૂચનાર્થ માયારૂપ પીતામ્બરનું ધારણ કરે છે, અત્ર આ તાત્પર્ય અવધારવું, દર્શનાશ્લેષાદિના ગોપનાર્થ જે ચાતુર્યવિશેષરૂપ કાપટ્ય અપેક્ષિત છે તે અત્ર 'માયા'શબ્દે વાચ્ય છે, અને તેથી ચાતુર્યવિશેષરૂપ કાપટ્યાત્મક માયારૂપપરિધાને જ તે રસનું ગોપન થાય છે એમ જાણવું, રસોત્પત્ત્યર્થ એતાવદ્ નિરૂપિત કર્યું, એ પ્રકારની પ્રક્રિયાએ રસ નિષ્પન્ન થાય છે તેથી આ સર્વા પ્રક્રિયા નિરૂપી કારણ કે એવી સ્થિતિ છે, એતાવન્નિરૂપણનું પ્રયોજન કથે છે કે રસની નિષ્પત્તિને અર્થે એતાવત્પદાર્થચતુષ્ટય નિરૂપ્યું. કારણ કે તેવી મર્યાદા છે, યદ્યપિ આ પ્રકારની પ્રણાલિકા વિના પણ ભગવાન્ રસોત્પાદનસમર્થ જ છે તથાપિ રસમર્યાદાપ્રણાડીસ્થાપનાર્થ આ પ્રવાલાદિ પદાર્થચતુષ્ટય નિરૂપ્યું, યદ્વા 'એમ નિરૂપણ કરવામાં પલ્લવાદિધર્મસહિત જ રસનું નિરૂપણ

થયું તેથી આ શ્લોકના આભાસગ્રન્થમાં 'કેવલં રસરૂપમાહ' એમ જે કથન કર્યું છે તેનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે' એવી આશઙ્કાને 'રસોત્પત્ત્યર્થ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે, શ્રીગોપિકામાં રસસ્વરૂપાવિર્ભાવાર્થ એતાવત્સર્વનું નિરૂપણ કર્યું, ધર્મસહિત ધર્મીના આવિર્ભાવાર્થ કાંઇ આ નિરૂપણ નથી, 'એતાવદ્ વિના જ રસનો આવિર્ભાવ કેમ ન કથ્યો ?' એમ શઙ્કા થાય તો તેનો પરિહાર કરે છે કે 'ર્હાતસ્થિતિ:', 'વિભાવના અનુભાવના અને વ્યભિચારીના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ' એ ભરતસૂત્રથી આ પ્રકારની રસમર્યાદા રસાવિર્ભાવમાં છે, તેથી રસની મર્યાદાને–પ્રણાડીને–નિરૂપવાને એતાવત્સર્વ કથીને શ્રીગોપીજનને વિષે રસાવિર્ભાવક્રમ આ પ્રકારે કથ્યો, આવિર્ભાવમાં રસાસ્વાદથી નૃત્ય થાય છે તેથી શોભા થાય છે અને તેથી અતિગુપ્ત ભગવાન્ રસત્વને પ્રતિપન્ન થાય છે, ભગવાનના રસરૂપત્વમાં એમ જ ક્રમ છે તેથી ભગવાન્માં રસાવિર્ભાવક્રમનો પ્રકાર કથે છે કે રસાસ્વાદાનન્તર નૃત્ય અને તદનન્તર શોભા ઉદ્ભવે છે, તેથી નૃત્યશોભાનન્તર ગુપ્ત ભગવાન્ રસત્વને પ્રતિપન્ન થાય છે, એ પ્રકારે ઉદ્બુદ્ધ રસનું જો ગોપન ન થાય તો રસાભાસ થઈ જાય તેથી તત્તત્સૂચક પદાર્થનું નિરૂપણ એમ ક્રમે કર્યું, બર્હસ્તબકે મયૂરાનુકરણત્વે રસાવિષ્ટ નૃત્યનું સૂચન કર્યું, યદ્વા એમ અભિનયકરણે અભિનયકર્તા ભગવાને રસાસ્વાદથી નૃત્ય કર્યું, 'બર્હાપીડ''શ્લોકસ્થ 'નટ' પદનો અર્થ આ પ્રકારે 'નૃત્ય' પદે કથ્યો, 'શોભા તતોભવદ્' 'વિરેજતુ:' પદનું વ્યાખ્યાન છે, અર્થાદ્ 'વિરેજતુ:' પદોક્તા જ શોભાનું કથન અત્ર કર્યું છે, ગુપ્ત જ રસ રસત્વને આપન્ન થાય છે, કારણ કે તેમ રસશાસ્ત્ર છે, આથી 'રસો વૈ સ:' શ્રુત્યુક્તા રસરૂપતા સમર્થાને 'બર્હાપીડ' શ્લોકસ્થ 'નટવર' પદે ઉક્ત નૃત્યનું અને આ શ્લોકના 'વિરેજતુ:' પદે ઉક્તા શોભાનું કથન અત્ર કર્યું.

'કેવલરસનિરૂપણપ્રસ્તાવમાં પલ્લવાદિનો શો ઉપયોગ ?' એમ શઙ્કા થાય તો તેના પરિહારાર્થ આ 'ગુણા માયા' ઇત્યાદિ કારિકાએ પલ્લવાદિનિરૂપણપ્રયોજન કથે છે, અત્ર આ પ્રકાર જ્ઞેય છે, 'નાટ્ય'

रसनिष्पत्ति । શબ્દ'રસ' અર્થમાં મુખ્ય–વાચક–છે અને લક્ષણાવૃત્તિત:[1] ચતુર્ધાભિનયોપેત રસની અભિવ્યક્તિનું કારણ છે, તેથી'નાટ્ય'પદને 'નર્તન' અર્થમાં બુધ પ્રયોજે છે' એમ સઙ્ગીતરત્નાકરના સપ્તમ નર્તનાધ્યાયના સપ્તદશ અને અષ્ટાદશ શ્લોકમાં 'નાટ્ય' શબ્દના અર્થનું કથન છે, અને 'મુખ્યાર્થ રસમાં તો નર્તનભેદત્વના અસમ્ભવથી મુખ્યાર્થનો બાધ થતાં વ્યઞ્જકત્વે તે રસના સમ્બન્ધી આઙ્ગિકાદિચતુર્વિધાભિનયે ઉપેત નર્તનવિશેષ લક્ષ્યાર્થ છે તેથી તત્ર–લક્ષ્ય નર્તનવિશેષમાં–પ્રવર્તમાન આ 'નાટ્ય' શબ્દ લાક્ષણિક છે'એમ સઙ્ગીતરત્નાકરની કલાનિધિટીકાનું સ્વારસ્ય છે, તેથી મૂલભૂત આર્ષગ્રન્થમાં પણ 'નાટ્ય' શબ્દનો એ જ અર્થ જણાય છે, અત્ર 'નાટ્ય' શબ્દ યોગશક્તિએ–અવયવશક્તિએ–'રસ' અર્થમાં પ્રવર્તે છે, કારણ કે નટનને–અભિનયનને–યોગ્ય તે 'નાટ્ય' એમ 'નટ્' ધાતુને અર્હાર્થક 'કૃત્ય' પ્રત્યય લાગવાથી 'નાટ્ય' પદ સિદ્ધ થાય છે, આ પ્રકારે યોગશક્તિએ 'નાટ્ય' શબ્દનો અર્થ કેવલ 'નટનને–અભિનયને–યોગ્ય' એટલો જ થાય છે અને તત્ર રૂઢિ–સમુદાયશક્તિ–પણ છે જ, તેથી 'નાટ્ય' પદ 'રસ' અર્થમાં તો પઙ્કજાદિપદવત્ યોગરૂઢ[2] છે, અર્થાદ્ 'અન્યાયશ્ચાનેકશબ્દત્વં' જૈમિનીયસ્મૃતિએ 'એક જ અર્થ એક શબ્દે વાચ્ય છે' એમ નિયમાવધારણ હોવાથી ધર્મવિશેષમાં જ પર્યવસાન ઉત્તમ હોવાથી 'નાટ્ય'પદ 'નર્તનાભિવ્યઙ્ગ્યત્વદશ્યાપન્નત્વે વિશિષ્ટ રસ'નું વાચક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, હવે 'નર્તન'માં પણ નટનો ભાવ વા કર્મ તે 'નાટ્ય' એમ યોગ વિચારાય ત્યારે પણ 'ષ્યઞ્'નું વિધાન 'ભાવ'માં અને 'કર્મ'માં હોવાથી યોગસામ્ય યદ્યપિ પ્રાપ્ત થાય તથાપિ રસની સત્તા વિના તેવા પ્રકારે કર્મમાં પ્રયોગ જ અશક્ય છે તેથી તત્પ્રયોજક ભાવમાં જ અત્ર 'ષ્યઞ્'નું મુખ્ય વિધાન છે અને કર્મમાં તો સામાન્યત: પ્રવૃત્ત'ષ્યઞ્'પ્રત્યય યોગવિશેષવાન્ હોવાથી તે રસાભિવ્યઞ્જક કર્મમાં સઙ્કોચાય છે, તેથી'નર્તવ્ય'અર્થમાં'નાટ્ય'શબ્દ શક્યસમ્બદ્ધરૂપલક્ષણાગર્ભ જ છે,એમ ઉભયથા પણ નાટ્યશબ્દવિચારે રસ[3]નૃત્યાભિવ્યઙ્ગ્ય છે

---

૧. વ્યવહારમાં જેણે કરીને નામલીલા નિર્વહે તે શાબ્દી 'શક્તિ' વા 'વૃત્તિ,' આ વૃત્તિ 'મુખ્યા' 'ગૌણી' અને 'તાત્પર્ય' એમ ત્રિવિધા વા 'મુખ્યા' અને 'તાત્પર્ય' એમ દ્વિવિધા જ છે, તત્ર વાચક પદમાં વાચકત્વે વર્તે તે 'મુખ્યા,' અને શક્યસમ્બન્ધે–મુખ્યાર્થના સમ્બન્ધે–બોધિકા 'ગૌણી' અને તત્પ્રતીતીચ્છાએ બોધિતત્વ 'તાત્પર્ય' કથાય છે, વૃત્તિત્રય નહિ પરન્તુ વૃત્તિદ્વય જ સ્વીકાર્ય હોય તો બુભુત્સિતાવાચકત્વે પણ તત્પ્રતીતિજનકત્વ જ 'તાત્પર્ય,' તાત્પર્યવૃત્તિના આ દ્વિતીય લક્ષણમાં ગૌણીનો અને ફલલક્ષણાનો પણ સમાવેશ થાય છે, ફલલક્ષણા સ્વીકાર્યા પછી ભિન્ન વ્યઞ્જનાવૃત્તિને શુદ્ધાદ્વૈતી સ્વીકારતા નથી.

૨. અવયવશક્તિસાપેક્ષા સમુદાયશક્તિએ યત્ર પદાર્થોપસ્થિતિ થાય તે વાચક પદ 'યોગરૂઢ.'

૩. અભિધાશક્તિમાં જ અન્તર્ગત યોગે રૂઢિએ અને યોગરૂઢિએ અભિધેય મુખ્યાર્થમાં બાધ પ્રાપ્ત થતાં લક્ષણાના પણ વિચારે 'નાટ્ય' પદનો અર્થ 'નૃત્યે અભિવ્યઙ્ગ્ય જ રસ' અત્રપર્યન્ત નિશ્ચિત કર્યો.

એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે; કિઞ્ચ પઞ્ચત્રિંશ 'નટકથિત'[1] ઇત્યાદિ અને અષ્ટાવિંશ અને એકોનત્રિંશ 'આઙ્ગિકાભિનયૈઃ' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં નર્તનનું ભેદત્રય પણ તત્ર કથ્યું છે કે નટકથિત વાક્યાર્થનો અને પદાર્થનો નટકૃત અભિનય છે આત્મા જેનો તે 'નાટ્ય;' જે નર્તન આઙ્ગિકાભિનયે જ ભાવની જ વ્યક્તિ કરે તે 'નૃત્ય'—જેને નૃત્યજ્ઞો 'માર્ગ' શબ્દે વ્યવહરે છે—અને આઙ્ગિકાદિ ચતુર્વિધ અભિનયે વર્જિત પરન્તુ આઙ્ગિકાભિનયમાં અઙ્ગનો પ્રત્યઙ્ગનો અને ઉપાઙ્ગનો જે પ્રકાર ઉક્ત છે તે પ્રકારે ગાત્રવિક્ષેપમાત્ર હોય તે 'નૃત્ત,' એમ નૃત્તવિદ્ વિદે છે, તેમ જ અષ્ટાદશ શ્લોકને અન્તે 'સ ત્વત્રાભિનયો ભવેત્' એમ ઉપક્રમીને 'કાવ્યાદ્યર્થવિભાવાદિ'[2] એકોનવિંશ શ્લોકે 'અભિનયને લક્ષીને 'આઙ્ગિકો[3] વાચિકસ્તદ્વદ્' ઇત્યાદિ સાર્ધકારિકાદ્વયે અભિનયના ભેદચતુષ્ટયનું પણ કથન તત્ર કર્યું છે, એ પ્રકારે ચતુર્ધાભિનયમધ્યે જે વેષાત્મા 'આહાર્ય' અભિનય તે આહાર્યાભિનયને અર્થે રસ રૂપ અને સુગન્ધ એ ગુણત્રય અને પરિધાનસ્થા કનકકપિશતા માયા ઉપયુક્તા થાય છે, તેથી—રસનો આહાર્યાભિનય અત્ર શ્લોકમાં નિરૂપણીય હોવાથી—પલ્લવાદિ પરિધાનાન્ત પદાર્થચતુષ્ટય નિરૂપ્યું, કારણ કે એમ અભિનયપ્રયોગે રસની અભિવ્યક્તિ થાય છે, અને વિભાવાદિએ પ્રકૃષ્યમાણ સ્થાયિભાવાત્મા અમૂર્ત રસ તો આલમ્બનવિભાવ વિના અભિવ્યક્ત્યર્હ નથી, એમ સતે તેમાં ધર્મના આવિર્ભાવે જ કૈવલ્યને ત્યજતો રસ નાટ્યરૂપતાને પણ ત્યજે તેથી ઉભયસામઞ્જસ્યાર્થ નટવેષાત્મક આહાર્યાભિનયે આલમ્બનત્વારોપણે આહાર્યવ્યતિરિક્ત આઙ્ગિકાદિ અભિનયત્રયે સામાજિકમાં રસસંવિદ્ નિષ્પન્ના થાય છે, પરન્તુ યત્ર આલમ્બનવિભાવ જ નટ છે તત્ર પણ નાટ્યદશામાં મુખ્ય રસધર્મના અનાવિષ્કારે આલમ્બનતા તો ન્યગ્ભૂતા—ગૌણી—જ છે અને તાદૃશત્વને નહિ જાણતા પ્રતિ તો તે—આલમ્બનતા—પ્રત્યારોપિતા પણ છે, આ પ્રકારે પ્રકૃતમાં બ્રહ્માત્મક રસ પૂર્વોક્તા રીતિએ સ્વપ્રતિષ્ઠ અને સ્વાલમ્બન થાય તેમાં યદ્યપિ કાંઇ પણ વિરોધ નથી તથાપિ રસત્વનો ન્યગ્ભાવ કરીને આલમ્બનતા જ જેમ ક્વચિત્ પ્રકટા થાય છે તેમ અત્ર તેનો—આલમ્બનતાનો— ન્યગ્ભાવ કરીને—તેને પ્રકટા નહિ કરીને નટત્વને પ્રકટ કરીને 'રસો વૈ સઃ' શ્રુત્યુક્ત સ્વસ્વરૂપાત્મક રસને સઙ્ગીતશાસ્ત્રોક્તા પ્રણાડીએ અભિનયે છે, તેથી તત્ર ગુણાદિનો ઉપયોગ છે, અને તેથી અત્ર આ પલ્લવાદિ અર્થચતુષ્ટય કથ્યું, શ્રુત્યુક્ત સ્વરૂપાત્મક રસ નાટ્યશાસ્ત્રોક્તા પ્રણાડીએ અભિનયે છે તેથી તત્ર ગુણાદિનો ઉપયોગ છે અને તેથી આ પલ્લવાદિ અર્થચતુષ્ટયનું કથન અત્ર છે, 'ત્યારે તો ગુણ જ નિરૂપણાર્હ છે પરન્તુ ગુણી તો નિરૂપ્ય નથી' એમ શઙ્કા થાય તો તેને 'રસ' ઇત્યાદિ કારિકાએ પરિહરે છે કે ધર્માની—રસની—ગુપ્તતાના બોધનાર્થ માયા પણ નિરૂપાય છે, અર્થાદ્ રસરૂપસુગન્ધની પ્રતિષ્ઠા પલ્લવમાં બર્હમાં અને ઉત્પલમાં નિશ્ચિતા છે તેથી તે ગુણિત્રયપલ્લવાદિનું નિરૂપણ પણ કર્યું, ગુણીનું નિરૂપણ ન કરતાં કેવલ ગુણનું જ નિરૂપણ થાય ત્યારે તો 'તે ગુણ આગન્તુક હશે' એમ સંશય રહી જાય, તેવો પણ સંશય ન રહે એ હેતુથી ગુણત્રયની નિશ્ચિતપ્રતિષ્ઠાસૂચનાર્થ પલ્લવાદિ ગુણીનું પણ નિરૂપણ કર્યું, અને ધર્મી રસની ગુપ્તતાબોધનાર્થ પીતામ્બરરૂપા માયાનું પણ નિરૂપણ કર્યું. 'રસની પ્રતિષ્ઠા તો ચૂતના ફલમાં છે ચૂતના પલ્લવમાં કાંઇ રસની પ્રતિષ્ઠા નથી, તેથી ચૂતપલ્લવનો ઉપયોગ અત્ર નથી, યદ્યપિ તદુપયોગ કથઞ્ચિત્ સિદ્ધ પણ થાય તથાપિ પલ્લવાદિ પણ હસ્તકે જ અભિનયાર્હ છે, ચૂતપલ્લવાદિ કાંઇ વેષમાં સ્થાપ્ય નથી, હસ્તકાભિનયે જ પલ્લવાદિક સૂચિત થઈ જતાં શ્રીકર્ણના શૃઙ્ગારમાં પણ આમ્રપલ્લવ નિવેશવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી' એમ શઙ્કા થાય તો તેનો પરિહાર 'વસ્તુનિર્દેશમાત્ર' ઇત્યાદિ કારિકાએ કરે છે કે નાટ્યમાં આસ્વાદ કાંઇ રાસન—રસનેન્દ્રિયનિષ્પાદ્ય—નથી, પરન્તુ કાવ્યે કરીને શબ્દદ્વારા જ જેમ નાટ્યમાં રસાસ્વાદ થાય છે તેમ અત્ર હસ્તકનિર્દેશે પલ્લવાદિ વસ્તુનો નેત્રદ્વારા માનસ આસ્વાદ થાય પરન્તુ તદભિવ્યઙ્ગ્ય અર્થનો—વસ્તુનો—બોધ થાય નહિ, તેથી પલ્લવાદિમાં પણ રસવત્ફલના બોધાર્થ પલ્લવ પ્રથમ માન્યો—વિચાર્યો—અર્થાત્ ચૂતપલ્લવે રસવત્ફલ ભાવિ છે એમ સદ્દ્વારા[4] બોધ થાય છે, તેથી તેણે કરીને માનસાસ્વાદસિદ્ધિ છે જ તેથી રસપ્રતિષ્ઠા તત્ર

---

૧. 'નાટકસ્થિત' પાઠ આનન્દાશ્રમમુદ્રિતા પ્રતિમાં છે, તેનાથી આ પાઠ યુક્તતર છે.

૨. અત્ર 'કાવ્યબદ્ધ' પણ પાઠ છે, काव्यादि જે નાટકાદિરૂપક તત્ર કવિએ નિબદ્ધ विभावादिनो—વિભાવનો અનુભાવનો વ્યભિચારિભાવનો અને સ્થાયીનો—વ્યઞ્જક અને સામાજિકમાં રસસંવિદ્નો—આનન્દાનુભૂતિનો—નિષ્પાદક નટસ્થ જે અર્થ તે અભિનય.

૩. આઙ્ગિક ૨. વાચિક ૩. આહાર્ય અને ૪. સાત્ત્વિક એમ ચતુર્વિધ અભિનય છે, તત્ર અઙ્ગે દર્શિત 'આઙ્ગિક,' વાચાએ વિરચિત કાવ્યનાટ્યાદિક 'વાચિક' હારકેયૂરકટકાદિ વિભૂષણ 'આહાર્ય,' અને સાત્ત્વિકાદિ ભાવે કરીને અઙ્ગે વિભાવિત સ્તમ્ભાદિ 'સાત્ત્વિક' અભિનયત્વે પ્રસિદ્ધ જ છે.

૪. 'સદ્દ્વારા' પણ પાઠ છે.

પણ દુર્ઘટા નથી અને તેથી પલ્લવ ઉચિત જ છે, હસ્તાભિનયે ઉક્તરીત્યા પલ્લવનું માનસમાત્ર બોધન યદ્યપિ થાય તથાપિ રસવત્ફલપર્યવસાયિત્વબોધન પણ થતું નથી તેથી રસવત્ફલ ધર્મિ છે એમ પર્યવસાયિત્વબોધનાર્થ પલ્લવાદિનું પણ ધારણ પ્રભુએ કર્યું, કારણ કે અભિનયાદિએ ભગવાન્ યત્ર સ્વરૂપાત્મક જ રસને સ્થાપે છે તો તે રસ ત્યાંથી કદાપિ જતો રહેતો નથી પરન્તુ બીજ હોવાથી ફલનું પ્રદાન કરે જ છે એમ વસ્તુસ્થિતિ છે, અર્થાદ્ નાટ્યપ્રણાડીએ પ્રાપ્તરસ ભાવવાન્ ભક્તોને ફલપ્રાપ્તિ અગ્રે અવશ્ય થશે એમ બોધન કરવાને પલ્લવસ્થાપનનું કથન પ્રથમ જ કર્યું, ફલપ્રાપ્તિ અવશ્યભાવિની છે એમ બોધવાને પલ્લવસ્થાપન પ્રથમ કથ્યું, 'તે તેમ હોય તથાપિ રસશાસ્ત્રમાં તત્તદ્ધેતુએ-ઇષ્ટદર્શનાદિએ જનિત પ્રમોદાત્મા તે 'રમ્યસ્થાયિભાવ તત્તદ્રસાનુકૂલ દેશકલાકાલવેષભોગાદિસેવન' પ્રભૃતિ તત્તદ્ધેતુએ-પ્રકૃષ્યમાણ તે તે રસ કથાય છે અને તે રસ તો મનનો જ વિકાર છે અને તે આન્તર મનોવિકાર પણ અનેકરૂપ હોવાથી અનિત્ય છે અને ભગવાન્ તો મનોવિકાર અનેકરૂપ અનિત્ય નથી, કિઞ્ચ પૂર્વશ્લોકમાં 'વર'ત્વનું ઉપપાદન કર્યું અને અત્ર 'નટ'દૃષ્ટાન્તે અભિનેતૃત્વનું ઉપપાદન છે અને વિવ્રીયમાણ શ્લોકમાં—કારિકામાં—તેમ નટદૃષ્ટાન્તે જ અભિનેતૃત્વનું ઉપપાદન છે, અને એમ સતે આલમ્બનત્વ અને અભિનેતૃત્વ સ્ફુટ છે પરન્તુ સર્વરસત્વ તો સ્ફુટ નથી ત્યારે 'આ શ્લોકમાં કેવલ રસ છે' એમ પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ કયે પ્રકારે ?' એમ આકાઙ્ક્ષા થાય તો તેની પૂર્ત્યર્થ 'શાસ્ત્રાર્થ' ઇત્યાદિ કારિકા કથે છે, અત્ર આ અર્થ છે, 'અસદ્ વા ઇદમગ્ર આસીદ્' ઇત્યાદિએ ઉપક્રાન્ત બ્રહ્મ જ રસ છે એમ 'રસો વૈ સઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ ઉપદિશે છે, અને 'રસ'શબ્દ રસનાગ્રાહ્ય ગુણમાં દ્રવદ્રવ્યમાં સારભૂત અર્થમાં આસ્વાદ્યાનન્દજનકમાં તત્ર તત્ર પ્રસિદ્ધ છે, 'તે તે પ્રસિદ્ધ અર્થમાંથી અત્ર પ્રકૃતમાં કયો અર્થ વિવક્ષિત છે?' એમ આકાઙ્ક્ષા થાય તો 'રસં હ્યેવાયં લબ્ધ્વાનન્દી ભવતિ'થી આરમ્ભીને 'એષ હ્યેવાનન્દયાતિ'પર્યન્તા શ્રુતિ તે જ રસનું આનન્દત્વ પ્રાણધારણપ્રયોજકત્વ હૃદયાકાશસ્થત્વ અને આનન્દજનકત્વ કથે છે, તેથી પ્રાણીઓના હૃદયમાં સ્થિત આનન્દજનક જે આનન્દ તે જ રસ એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે, તત્ર યદ્યપિ આનન્દોત્પત્તિરૂપ કાર્ય તત્તદવયવમાં અનુભૂયમાન હોવાથી આનન્દ સર્વશરીરવ્યાપી છે તથાપિ ઉક્તા શ્રુતિએ અને 'સ માનસીન આત્મા જનાનાં' શ્રુત્યન્તરે તે રસની વિશેષતઃ સ્થિતિ તો મનમાં જ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે, એમ સતે રસશાસ્ત્રની પ્રણાડીએ ઉદયમાન જે પ્રમોદાત્મા માનસવિકાર તે રસાત્મા ભગવાન્નું જ કાર્યભૂત છે, કારણ કે 'એષ હ્યેવાનન્દયાતિ'માં 'એવ' પદે તેમ સાવધારણ શ્રવણ છે, અને તે માનસવિકાર તદંશભૂત પણ છે, કારણકે 'તસ્યૈવાનન્દસ્ય' શ્રુતિમાં 'માત્રા' પદનું શ્રવણ છે, અને તેથી જ પ્રકૃષ્યમાણ તે રસમાં લોકને રસત્વપ્રતીતિ થાય છે, અને જેમ બ્રહ્માદિને વિષે 'પુરુષ'પદનો પ્રયોગ ભાક્ત છે તેમ તત્ર રસનો પ્રયોગ પણ ભાક્ત છે, અને 'એમ સતે આનન્દમાત્ર જ રસ છે તેથી પ્રણાડીમાં જ વિશેષ ક્યાંથી?' એમ પણ શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે રસસ્વરૂપ જ તેવું છે, અત્ર પ્રમાણનો પણ અભાવ નથી, કારણ કે પ્રણાડીએ અભિવ્યઙ્ગ્ય લૌકિક રસ સિદ્ધ થયે તે દૃષ્ટાન્તે અલૌકિક રસમાં પણ તે જ પ્રકારનું અનુમાન શક્ય છે, તેથી અને કારણધર્મની જ અભિવ્યક્તિ કાર્યમાં થાય છે તેથી પૂર્વોક્ત સન્દેહનો પણ નિરાસ થઈ રહે છે, અને 'રસ અનિત્ય થઈ જશે' એમ પણ ન શઙ્કવું, કારણ કે રસ બ્રહ્મ છે, તેથી રસના બ્રહ્મત્વથી જ અનિત્યત્વનો નિરાસ થઈ જાય છે, અને તેથી—રસબ્રહ્મ નિત્ય હોવાથી—જ મનોવિકાર પણ તે નથી, રસમાં અનેકરૂપત્વ પણ દોષાર્થ નથી, કારણ કે રસમાં અનેકરૂપત્વ પણ પ્રણાડીકૃત છે, અને તેથી વાસ્તવિકરૂપત્વ અબાધક છે, અને 'અનન્તરૂપ' શ્રુતિએ જ અનન્તરૂપત્વ વાસ્તવિક પણ છે, તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે પરબ્રહ્મ—રસશાસ્ત્રોક્તા પ્રણાડીએ હૃદયમાં આવિર્ભૂત સત્તું પરબ્રહ્મ—જ તે રસ છે, અને તત્ર ચિદંશ ન્યગ્ભૂત જ છે, અને તેથી 'કૃષિર્ભૂવાચકઃ' શ્રુતિમાં ચિદંશનો ન્યગ્ભાવ કરીને સદાનન્દત્વ જ કથ્યું, 'ભૂશબ્દ તો સત્તાવાચક છે તેથી 'કૃષ્ણ'પદનો અર્થ 'સત્તાનન્દ' થાય 'સદાનન્દ' ન થાય' એમ પણ શઙ્કા ન કરવી, સત્તા આત્મરૂપા છે તેથી સત્તા ધર્મ નથી એમ વ્યાકરણમતમાં સિદ્ધ છે, તેથી 'કૃષિર્ભૂવાચકઃ' શ્રુતિમાં ધર્મરૂપ સત્તાનન્દ નહિ પરન્તુ ધર્મી સદાનન્દ કૃષ્ણ જ સિદ્ધ છે, અને તેથી ધર્મિ પરબ્રહ્મ સદાનન્દ હોવાથી રસપ્રણાડીએ આવિર્ભૂત પરબ્રહ્મ પણ રસસ્વરૂપ ધર્મિ સદાનન્દ જ છે, 'એમ હોય તથાપિ ઉક્તશ્રુતિમાં તો બ્રહ્મનું રસત્વ કથ્યું છે, કાંઇ રસનું બ્રહ્મત્વ કથ્યું નથી, અને તેમ સતે બહિરાવિર્ભૂત ભગવાન્માં રસત્વના અભાવથી પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ કયે પ્રકારે થશે ?' એમ શઙ્કા થતી હોય તો તેનું સમાધાન આ પ્રકારે છે, યત્ર આ સ્વરૂપનું વર્ણન થાય છે તત્ર ભગવાન્ બહિઃ પ્રકટ નથી પરન્તુ હૃદયમાં જ પ્રકટ છે એમ 'બર્હાપીડ' શ્લોકના સ્વતન્ત્ર લેખમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને જ્યારે પણ બહિઃ પ્રકટ થાય ત્યારે પણ આસક્તિપ્રબન્ધાયે 'રસો વૈ સઃ' ભગવાન્ 'માનસીન' તો છે જ તેથી 'આ શ્લોકમાં કેવલ રસનું પ્રતિપાદન છે'.

એ પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ થઈ રહે છે, એમ સતે 'વૃત્તિવિશેષરૂપ[1] હોવાથી તે ભગવાન્ જ નથી' એમ પણ શઙ્કા ન કરવી, લોકમાં અન્તઃકરણવૃત્તિએ ગ્રાહ્ય વસ્તુ દેશકાલપરિચ્છિન્ન હોવાથી તત્ર અમુક દેશમાં તે પદાર્થના અભાવમાં-વિરહાદિમાં-વૃત્તિના નિર્ગમથી સંસ્કારના પ્રાબલ્યાદિએ જેમ ખ્યાતિ[2] સ્વીકારાય છે તેમ પ્રકૃતમાં નથી, કારણ કે અત્ર ગ્રાહ્ય પદાર્થ કાંઇ દેશકાલે પરિચ્છિન્ન નથી કિન્તુ અનન્યભક્તિએ લભ્ય છે, તેથી યાદશી ભક્તિ હોય છે તાદશ પ્રકારે તત્ર પરબ્રહ્મ આવિર્ભૂત થાય છે, અને તે ભક્તિ મનોધર્મ છે તેથી મનોધર્મ ભક્તિએ કરીને અભિવ્યઙ્ગ્યત્વે બહિરાવિર્ભૂત પણ ભગવાન્ માનસીન તો છે જ, અને તેથી માયાવાદિમતમાં[3] જેમ વૃત્ત્યવચ્છિન્ન ચૈતન્ય અને વિષયાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય એક નહિ હોવાથી બહિઃષ્ઠ વસ્તુ વૃત્તિએ અવચ્છિન્ન હોય છે તથાપિ તત્ર વૃત્તિત્વનો તો અભાવ જ સ્વીકાર્યો છે, તેમ અત્ર પણ વૃત્તિત્વ નથી, 'એમ હોય, તથાપિ પ્રકૃતાનુરોધથી શૃઙ્ગારાત્મકત્વ જ અત્ર વક્તવ્ય છે અને શૃઙ્ગારની સ્થિતિ તો પરસ્પરસાકાઙ્ક્ષસ્ત્રીપુંવ્યક્ત્યાત્મક આલમ્બનદ્વયને અધીન છે તેથી અત્ર પણ તાદશ અધીનત્વ અઙ્ગીકર્તવ્ય છે અને ભગવાનના રસત્વમાં તો તેનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એક જ આલમ્બન હોવાથી રસાભાસત્વનો પ્રસઙ્ગ પ્રાપ્ત થાય છે' એમ પણ શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે અત્ર આલમ્બનત્વ પણ છે, 'કામિનાં દર્શયન્ દૈન્ય'' શ્લોકનાં શ્રીટિપ્પણીજીમાં રસાત્મક[4] અને રસવાન્[5] પણ ભગવાન્ છે એમ કણ્ઠરવે કથન કર્યું છે, કિઞ્ચ વિરોધ પણ નથી, કારણ કે 'સ્વપ્રતિષ્ઠત્વ' શ્રૌત હોવાથી સર્વને જ સમ્મત છે, જેમ અન્યનું કામવત્ત્વ કામે કરીને છે પરન્તુ કામનું કામવત્ત્વ સ્વતઃ જ છે તેમ અન્યનું રસવત્ત્વ રસે કરીને છે પરન્તુ રસનું તો રસવત્ત્વ સ્વતઃ જ છે એમ પણ સુવચ હોવાથી વિરોધદોષનો અત્ર પ્રસઙ્ગ જ નથી, તેથી બહિરાવિર્ભૂત પણ ભગવાનનું રસત્વ નિરાબાધિત જ છે, અને તેથી આ પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થના પરિજ્ઞાનથી-શ્રુત્યર્થના વિચારપૂર્વકનિશ્ચયથી-વિચારવાનમાં ભાવની સ્થાયિભાવાત્મિકા કલિકા ઉદિતા થાય છે, અનુગ્રહાત્મક બીજાઙ્કુરાદિક તો પૂર્વસિદ્ધ જ છે અને તતઃ તદનન્તર-તે સ્થાયિભાવમાં ભાવાદિએ-વ્યભિચારિભાવાદિએ-કૃત જે વૈચિત્ર્ય તે પુષ્પસ્થાન 'વિચિત્રવેષૌ'પદે અત્ર કથાય છે, અર્થાત્ કલિકાનન્તર તે સ્થાયિભાવનું વ્યભિચારિભાવાદિકૃત જે વૈચિત્ર્ય થાય છે તે સ્થાયિભાવવૈચિત્ર્ય ઇહ-આ શ્લોકમાં-'પુષ્પસ્થાન' કથાય છે, જેનું કથન 'વિચિત્રવેષૌ' પદે કર્યું છે, પુષ્પસ્થાનાનન્તર અહોરાત્ર તત્તદ્ભાવનારૂપા વાસના થાય અને તેવી વાસના થતાં પ્રસિદ્ધિએ રસત્વની જ હાન થાય તેથી આચ્છાદનનું કથન કર્યું, તેમ વાસના થયે રસ પ્રસિદ્ધ થઈ જતાં રસનું રસત્વ જ ન રહે તેથી આચ્છાદનનું પણ કથન વિવરણમાં કર્યું, અન્યથા તેનું પ્રયોજન ન હોવાથી વિવરણમાં પરિકરનું-શૃઙ્ગારાદિનું-સ્મરણ કરત નહિ, આ સર્વ અર્થનો સઙ્ગ્રહ કરીને સાધકશિક્ષાર્થ રસોત્પત્ત્યર્થ 'મધ્યે વિરેજતુઃ' ઉત્તરાર્ધે એતાવદ્ નિરૂપિત કર્યું, કારણ કે તેવી સ્થિતિ-મર્યાદા-છે, સિદ્ધદશામાં ફલાનુભવપ્રકાર ઉત્તરાર્ધે 'મધ્યે વિરેજતુઃ'પદે ઉપદિશ્યો છે એ આશયે 'આવિર્ભાવે' ઇત્યાદિ કથે છે, અર્થાત્ તદા 'માનસીન'ના બહિરાવિર્ભાવે સ્વધર્મપ્રાકટ્ય કરે છે, અત્ર પર્યન્ત જે સિદ્ધ થયું તેનું કથન 'અતઃ' ઇત્યાદિએ કરે છે, અર્થાદ્ ઉક્તપ્રણાડીએ રસ અન્તર્ આવિર્ભૂત થાય છે, બહિરાવિર્ભૂત રસ તો ધર્મસાહિત્યથી અને ઉદ્બોધકત્વથી તેનું સાધન છે તેથી સ્થાનભેદે ઉભય-અન્તર્ અને બહિઃ આવિર્ભૂત-પણ અવિરુદ્ધ છે.

સર્વરસાભિનિવેશનાર્થ 'વિચિત્રવેષૌ' પદ કથ્યું, ત્રયના અન્યોન્યગુણપ્રધાનભાવે નવ રસ ઉદ્ભવે છે,

શ્લોકાર્થવિવેચન। એતાદશ 'પરિધાનકૃતવેષૌ' કથનમાત્રથી જ વૈચિત્ર્યની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તથાપિ 'વિચિત્ર' પદનું જે કથન કર્યું તેનું તાત્પર્ય કથે છે કે સર્વ રસના અભિનિવેશનાર્થ 'વિચિત્રવેષૌ' પદની ઉક્તિ છે, 'પરન્તુ સર્વ અર્થાદ્ નવ રસના અભિનિવેશનાર્થ 'વિચિત્રવેષૌ' પદ કથ્યું છે ત્યારે તો તે નવે રસની નિષ્પત્તિનાં સાધન પણ નવ વક્તવ્ય છે' એમ આશઙ્કા

---

૧. કાલક્ષુબ્ધસત્ત્વાદિગુણકૃત બુદ્ધિતત્ત્વાવસ્થાવિશેષ 'વૃત્તિ' કથાય છે.

૨. 'ખ્યાતિ'નો અર્થ 'વિપર્યાસ' થાય છે, 'ભિન્નાર્થપ્રતિપાદક બુદ્ધિવૃત્તિવિશેષ' તેનું લક્ષણ છે, સંસ્કારાત્મત્વે રહેતો પૂર્વોત્પન્ન અનુભવ ઉદ્બોધકે પ્રબલ થાય છે ત્યારે માયાએ માયિકાર્થાકારવતી બુદ્ધિવૃત્તિનો બહિઃક્ષેપ થાય છે, ત્યારે તે બુદ્ધિવૃત્તિ પુરોવર્તી પદાર્થને અંશતઃ વા સર્વતઃ આવરીને સ્વયં જ બહિઃ અવભાસે છે એમ સિદ્ધાન્તીએ સ્વીકૃતા અન્યખ્યાતિની પ્રક્રિયા છે.

૩. વૃત્ત્યવચ્છિન્નથી ભિન્ન વિષયાવચ્છિન્ન ચૈતન્યને સ્વીકારતો માયાવાદ બહિઃષ્ઠ પદાર્થને વૃત્તિએ અવચ્છિન્ન યદ્યપિ માને છે તથાપિ બહિઃષ્ઠ વસ્તુમાં વૃત્તિત્વ તે સ્વીકારતો નથી.

૪. રસસ્વરૂપ ધર્મી, અત્ર રસ ધર્મી છે.

૫. રસધર્મયુક્ત, અત્ર રસ ધર્મ છે.

થાય તો તેનો પરિહાર કરે છે કે ત્રયના અન્યોન્યગુણપ્રધાનભાવે જ નવ રસની નિષ્પત્તિ થાય છે, હાસ પ્રધાન હોય અને રતિ ગૌણી હોય તો હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે, હાસ ગૌણ હોય અને રતિ પ્રધાના હોય તો શૃઙ્ગારરસ નિષ્પન્ન થાય છે, એમ પરસ્પર સ્થાયિભાવના વ્યભિચારિભાવના અને વિગાઢભાવના ગુણપ્રધાનભાવે નવે રસ પણ નિષ્પન્ન થઈ રહે છે, આ પ્રકારે સ્થાયિભાવાદિત્રય જ નવે પણ રસના સાધક થાય છે, શોભા તો ધર્મ્યન્તર્ગતા છે તેથી તાદૃશશોભાવિશિષ્ટ ધર્મિરસનું નિરૂપણ અત્ર વાક્યાર્થ છે, રસપોષકત્વ તો ગીતવાદ્યનું જ છે એ આશયે આ પ્રકારે ઉત્તરાર્ધાભાસ કથ્યો, એમ રસરૂપ ભગવાન્‌ને નિરૂપીને સમાજમાં તદ્રસપોષક ગીતવાદ્યવિશેષને 'મધ્યે વિરેજતુઃ'ઇત્યાદિએ નિરૂપે છે, 'મધ્યે વિરેજતુઃ'નો આશય આ પ્રકારે છે, પશુપાલની ગોષ્ઠી અત્યન્તગૂઢા હોતી નથી, તેથી તત્ર રસનું સુલભત્વ નિરૂપ્યું, ગોપિકાન્તરગોષ્ઠીમાં પ્રભુ સ્થિતિ કરે તો તત્ર જ રસ સુલભ હોવાથી અમારા હૃદયમાં આગમન ન કરે એમ અત્ર ભાવ છે, 'મધ્યે'પદની આકાઙ્ક્ષાના પૂરણાર્થ 'ગીતવાદ્યયોઃ' પદ કથ્યું છે, અર્થાદ્ ગીતના અને વાદ્યના મધ્યમાં તત્સમયે–ગીતવાદ્યસમયે–નટદૃષ્ટાન્તે વાદ્યનું કથન અને નૃત્યનું પણ સૂચન થયું, 'ગાયમાનૌ'પદે ગાનનું કથન અને નૃત્યનું પણ સૂચન થયું તેથી 'નટવરૌ' અને 'ગાયમાનૌ' પદદ્વયે નૃત્ય ગીત અને વાદ્ય એમ પદાર્થત્રયનું કથન થઈ ગયું એ આશયે કથે છે કે ત્રયની સમાનતા જ સર્વોત્તમા છે, યાદૃશ નિપુણ ગાન થાય તાદૃશ જ નિપુણ વાદ્યવાદન થાય અને તાદૃશ જ નૃત્ય પણ થાય એમ નૈપુણ્યે ગાનવાદ્યનૃત્યની સમાનતા જ સર્વોત્તમા છે, તેમની ન્યૂનાધિકતા સર્વોત્તમા નથી, તેથી અત્ર મૂલસ્થ 'શોભા'પદનો અર્થ 'સામ્ય' વા 'સમાનતા' સૂચિત કર્યો, 'નટવર' પદનો વાચ્યાર્થ 'નૃત્ય' અને સૂચિતાર્થ 'વાદ્ય' એમ કેમ નહિ?' એ શઙ્કાને પરિહરે છે કે નૃત્ય તો વિશેષ પ્રાયિક જ છે, ગીત અને વાદ્ય તો બહુ કાલ–વાર–થાય છે, પરન્તુ નૃત્ય તો કદાચિદ્ રસોદ્રેકમાં જ થાય છે, તેથી 'નટવર'પદનો વાચ્યાર્થ વાદ્ય છે એમ કથ્યું, યદ્વા ગોષ્ઠીમધ્યે તે વિરાજન જ કથ્યું, અને કાદાચિત્કના નિષેધાર્થ 'અલં' પદ પ્રયોજ્યું. 'અત્ર શાસ્ત્ર નિયામક નહિ હશે' એમ આશઙ્કીને 'રઙ્ગે યથા નટવરૌ' દૃષ્ટાન્ત કથે છે, શાસ્ત્રના આધારભૂત સ્થાન રઙ્ગમાં–રઙ્ગમણ્ડપમાં–જેમ નટ શાસ્ત્રાર્થાનુસારી હોય છે તેમ આ ઉભય પણ શાસ્ત્રાર્થાનુસારી છે, અત્ર 'નટવરૌ'પદમાં 'વર'પદે ધર્મસહિતરસનિરૂપણ આશઙ્કીને તદ્વ્યાવૃત્ત્યર્થ કથે છે કે અલૌકિક નાટ્યાર્થ અત્ર 'વર'પદ છે, એમ રાજસભાવ નૃત્ય કથીને 'ક્વ ચ ગાયમાનૌ'પદે સાત્ત્વિકભાવ નૃત્ય કથે છે, બર્હસ્તબકધારણસૂચિત તામસભાવ નૃત્ય છે, કારણ કે તે તાદૃશ સમયે થાય છે, 'નટવર'પદસૂચિત રાજસભાવ નૃત્ય છે, અને ગાનસૂચિત સાત્ત્વિકભાવ નૃત્ય છે, દેશવિશેષમાં હસ્તાભિનયમાત્રપૂર્વક શ્રમરહિત ગાન કરે છે, 'શ્રમરહિત' પદે નૃત્યના સાત્ત્વિકત્વમાં હેતુ કથ્યો, 'ઉપવિશ્યગાનમાં નૃત્ય કયે પ્રકારે સમ્ભવે?' એમ આશઙ્કા થાય તો કથે છે કે હસ્તાભિનયમાત્રપૂર્વક ગાન કરે છે, આ પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૮.

રસને એમ નિરૂપીને 'રન્ધ્રાન્ વેણોરધરસુધયા પૂરયન્'ના વિમર્શે વદે છે, તે રસના આધિદૈવિકરૂપતાના સમ્પાદક વેણુનાદને 'ગોપ્યઃ' ઇત્યાદિ શ્લોકે નિરૂપે છે, સ્વહૃદયમાં સહજકામત્વે આવિર્ભૂત તે રસના

આભાસ । આધિદૈવિકરૂપતાસમ્પાદક વેણુનાદને નિરૂપે છે, કામરસ સહજ છે, વેણુનાદે સહ અન્તઃપ્રવિષ્ટા સુધા સહજ પૂર્વકામને દૂર કરીને ભગવદીય કામરસને પ્રકટ કરે છે તેથી વેણુનાદ રસમાં આધિદૈવિકરૂપતાનો સમ્પાદક છે, જેમ આસન્ય પ્રાણ ઇન્દ્રિયોને કાર્યાર્હ કરે છે તેમ સુધા કામને ભગવદીય કરે છે, તેથી હવે લૌકિકસાધર્મ્યથી લૌકિકત્વશઙ્કાનો પણ નિરાસ થઈ ગયો, અત્ર શ્લોકમાં 'સુધામપિ'માં 'અપિ' શબ્દનો અર્થ કથશે કે 'વેણુ નાદનો ભોગ કરે છે એ તો આવત્વાદ છે, તેથી 'અપિ' શબ્દે સુધાનું ગૌણત્વસૂચન થાય છે અને નાદનું જ મુખ્યત્વે નિરૂપણ છે, તેથી અત્ર વેણુનાદનું જ નિરૂપણ વાક્યાર્થ છે, અને તેથી 'આધિદૈવિકતાસમ્પાદક'નો અર્થ 'સુધાસહિત' થાય છે, યદ્વા વેણુનાદ મનોધર્મરૂપ કામને દૂર કરીને ભગવદ્ધર્મરૂપ કામને પ્રકટિત કરે છે તેથી વેણુનાદ રસમાં આધિદૈવિકરૂપતાસમ્પાદક હોવાથી સુધાસહિત વેણુનાદને નિરૂપે છે.

શ્લોકઃ—गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणु-
र्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो
हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ॥९॥

અક્ષરાર્થ—હે ગોપીજન! આ વેણુએ શું કુશલ આચર્યું? ગોપિકાની દામોદરાધરસુધાનો પણ ભોગ પ્રસિદ્ધિએ તે સ્વયં કરે છે, કારણકે હ્રદિની અને તરુ તદ્ભોજનથી અવશિષ્ટ રસનો ભોગ કરે છે અને આર્યવત્ તેઓ રોમાઞ્ચયુક્ત થાય છે અને અશ્રુમોક પણ કરે છે. ૯.

વ્યાખ્યાન—'ગોપ્યઃ' સમ્બોધન પૂર્વરસાભિજ્ઞાપક–કામરસાભિજ્ઞાપક–શ્રુતિવરદાનસામયિકરસાભિજ્ઞાપક–છે, અત્ર બોધનીય કે વચનીય કાંઇ પણ નથી, આધિદૈવિકતાસમ્પાદિકા સુધા વેણુએ સહિતા છે એમાં બોધનીય કે વચનીય કાંઇ પણ નથી, કારણ કે સર્વાનુભવસાક્ષિકત્વ છે, યદ્યપિ વેણુએ રસનું પાન કર્યું નથી તથાપિ મુખમાં દર્શનથી અન્યાર્થત્વે પણ ભોજન કરે છે એમ જણાય છે, વેણુમાં સુધાપૂરણ કથવાને વિચારબીજભૂતા ઉત્કટા કોટિ કથે છે કે યદ્યપિ તેણે રસપાન કર્યું નથી તથાપિ મુખમાં તદ્દર્શનથી અન્યાર્થત્વે પણ ભોજન કરે છે એમ લક્ષાય–સમ્ભાવાય–છે, તાદૃશ 'કુશલ્માચરણે શું?' પદે આશ્ચર્યકથનમાં હેતુ કથે છે કે પુરુષને તદ્ભોજન સર્વથા અસમ્ભાવિત છે, અન્યથા ભગવાન્ જ તે સુધાનો ભોગ કરી લેત, વેણુ પુરુષ છે તેથી તેને સુધાભોગ સર્વથા અસમ્ભાવિત છે, પુરુષે જ સુધાભોગ શકય હોત તો ભગવાન્ જ તેનો ભોગ કરી લેત એમ સતે પણ પુરુષવેણુમાં તદ્ભોજન જણાય છે તેથી આશ્ચર્ય થાય છે, અન્યથા–પુરુષમાં સુધાભોગનો અસમ્ભવ ન હોત તો–ભગવાન્ જ તદ્ભોગ કરી લેત, તેથી આ સ્ત્રીઓની ભોગ્યા છે એમ 'ગોપિકાનાં' પદે કથે છે, અધરસુધા ગોપિકાસમ્બન્ધિની છે, 'ગોપિકાનાં' પદમાં બહુવચને સમુદાયરૂપા લક્ષ્મીનું પણ સૂચન કર્યું, 'અત્ર તો 'ગોપિકા' પદનું કથન થયું છે ત્યારે તો લક્ષ્મી સુધાસમ્બન્ધિની છે એમ પ્રાપ્ત થતું નથી કારણ કે લક્ષ્મી ગોપભાર્યા નથી' એ શઙ્કાને પરિહરે છે કે લક્ષ્મી પણ સમ્બન્ધિની છે એમ બહુવચને સૂચન કર્યું, બહુ ગોપિકામાં લક્ષ્મી પણ અત્ર સમ્બન્ધિની છે, કારણ કે લક્ષ્મી સમુદાયરૂપા છે, સમુદાયમાં આવેશે કરીને છે રૂપ–સ્વરૂપ–જેનું એવાં લક્ષ્મી છે, બહુ શ્રીગોપીજનના સમુદાયમાં–યૂથમાં–આવેશે કરીને લક્ષ્મીનું પણ સ્વરૂપ છે, તેથી લક્ષ્મી પણ સમ્બન્ધિની છે, યદ્વા 'લક્ષ્મી પણ તદ્ભોક્ત્રી છે ત્યારે ગોપિકામાત્રનું સમ્બન્ધિત્વ કેમ?' એમ આકાઙ્ક્ષા થાય તો તેનો પરિહાર કરે છે કે લક્ષ્મી પણ અમારામાં જ છે, 'ગોપિકાનાં' પદમાં બહુવચને શ્રીગોપીજનમાં લક્ષ્મીનો પણ અન્તર્ભાવ સૂચિત કર્યો, લક્ષ્મીએ સહ જ લક્ષ્મ્યંશ સમાગત છે, ગોપિકાસમુદાયમાં આવેશે લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ છે જ, 'પરન્તુ તેમ તો લક્ષ્મીનું ગૌણત્વ પ્રાપ્ત થાય' એ શઙ્કાને પરિહરે છે કે શ્રીગોપિકા તો લક્ષ્મીના અંશ છે, હેતુભૂતા લક્ષ્મીએ જ સુધાસમ્બન્ધમાં શ્રીગોપીજન તદ્યોગ્ય–સુધાયોગ્ય–થઈને સમાગત છે તેથી કૈમુત્યન્યાયે લક્ષ્મીનો તો મુખ્ય જ સમ્બન્ધ છે એમ સૂચિત થયું, અન્યત્ર લોકમાં તદ્ભોગ–અધરસુધાભોગ–પ્રસિદ્ધ નથી, પ્રથમ તો તાદૃશ વસ્તુનો ભોક્તા પુરુષ હોઈ શકતો જ નથી ત્યારે પછી યોન્યન્તરગત જીવ તો તદ્ભોક્તા ક્યાંથી જ હોય? તત્ર પણ આ તો વેણુ છે, એ વેણુ અધરસુધાનો ભોક્તા ક્યાંથી હોઇ શકે? તત્ર સ્થાવરત્વ તો બાધક છે જ પરન્તુ તેથી પણ અધિક બાધક તો એ છે કે વેણુ તો નીરસ છે, વેણુ કાંઇ આમ્રાદિવત્ સરસ નથી, એવો–સ્થાવર નીરસ પુરુષ-વેણુ અધરસુધાનો ભોક્તા ક્યાંથી હોઈ શકે? તત્ર પણ વેણુ તો ચેતન ચિદંશ જીવ પણ નથી, કેવલ સ્થાવર સદંશ છે. એવો વેણુ અધરસુધાનો ભોક્તા ક્યાંથી હોઈ શકે? આધિદૈવિક વેણુનું ચેતનત્વ સૂચિત કરતાં શ્રીગોપીજને આ પ્રકારે કથન કર્યું, અત્ર સર્વા જ શ્રીગોપિકા આધિદૈવિકી–અધરસમ્બન્ધિની–છે તેથી સ્વગોષ્ઠીમાં તે આધિદૈવિક અધરસમ્બદ્ધ વેણુનો પણ વિચાર ઘટે છે, તેથી તે વેણુનું પણ ભોજન કથે છે, સર્વ ધર્મફલ છે એમ વૈદિક સિદ્ધાન્ત છે, સર્વ સાધન મનોનિગ્રહપર્યવસાયિ છે એમ શ્રૌત કથન છે તેથી અને ધર્મ ચિત્તશોધક છે તેથી સર્વ ધર્મફલ છે, સાધનવિચારમાં તો એમ જ છે, અનુગ્રહવિચાર તો ભિન્ન જ છે, તેથી 'વૈદિક' પદ ધર્યું, 'વૈદિક' સિદ્ધાન્તમાં ધર્મનું જ ફલ સર્વ છે, અનુગ્રહસિદ્ધાન્ત તો ભિન્ન જ છે, તેથી શ્રીગોપીજન કારણભૂત ધર્મને વિચારે છે કે 'વેણુએ શું સાધન કર્યું?' સર્વ પણ ધર્મ વેદસિદ્ધ છે અને અમે વેદરૂપા છીએ તેથી વેદસિદ્ધ ધર્મ અસ્મદજ્ઞાત કેમ હોય? જે ધર્મે અમારું જન્મ થયું છે, તાદૃશ ધર્મ કદાચિત્ સમ્ભવે, પરન્તુ તત્ર અમારામાં પણ મર્યાદાન્યાયે સાધનનો તો વિરોધ નથી, અમારું જન્મ વિચારરૂપ ધર્મે થયું પરન્તુ તત્ર પણ અમે સ્વરૂપયોગ્યા છીએ તેથી મર્યાદાન્યાયે અમારામાં સાધનનો કાંઇ વિરોધ નથી, યદ્વા જે ધર્મ અમે કર્યો તે જ ધર્મ વેણુએ પણ આચર્યો એમ જણાય છે, કારણ કે એક જ સુધારૂપ ફલનો લાભ થયો છે, 'ત્યારે હવે વેણુવિષયક સન્દેહ જ શો?' એમ શઙ્કા થાય તો કથે છે કે પરન્તુ તત્ર પણ અસ્મત્કૃતસાધનમાં વિરોધ નથી, કારણ કે અમને આધિદૈવિક સ્ત્રીરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે, પરન્તુ વેણુમાં તો તાદૃશ વિગ્રહની–સ્વરૂપની–પ્રાપ્તિ નથી તેથી તત્કૃત સાધનમાં વિરોધ છે, તેથી તેણે શું સાધન કર્યું એ મીમાંસા અત્ર પ્રાપ્તા થાય છે, અમારામાં સ્ત્રીત્વ અને વેણુમાં તો

તદભાવ છે, અમારા સાધનમાં વિરોધ નથી કારણકે તે ધર્મથી અમને સ્ત્રીત્વ સિદ્ધ થયું, પરન્તુ વેણુને તો સ્ત્રીત્વ સિદ્ધ થયું નથી, તેથી–તત્કૃતસાધનમાં વિરોધ છે તેથી–સન્દેહ થાય છે, કારણ કે સાધનવિરોધ સતે પણ ફલનું તો તેમાં પ્રત્યક્ષ જ દર્શન થાય છે, અત્ર 'ગોપ્ય:' સમ્બોધન સમ્મત્યર્થ છે, 'આ' એમ પુલ્લિઙ્ગનિર્દેશ બાધક છે, સ્થાવરત્વ અને સ્ત્રીત્વાભાવ બાધક છે એ તો પ્રથમ કથ્યું જ છે, અને પુંસ્ત્વ પણ બાધક છે એમ 'ચ'કારનો આશય છે, 'સ્મ' પ્રસિદ્ધિવાચક છે, અધરસુધાભોગ તો રહસિ–એકાન્તમાં–થાય એમ અનુભવસિદ્ધ છે અને વેણુ તો પ્રસિદ્ધ જ ભોગ કરે છે, તેથી ભોગમાં પ્રસિદ્ધિ પણ બાધિકા છે, વસ્તુતઃ તો તેને ફલ નથી એમ બર્હાપીડ'' શ્લોકમાં ઉપપાદન કર્યું છે,ત્યારે અન્યતરાબાધ કર્તવ્ય છે તેથી–સાધનમાં અને ફલમાં અબાધ–બાધાભાવ–કર્તવ્ય છે તેથી–સાધનબલનિશ્ચયે ફલાભાવ પૂર્વપક્ષ અને ફલબલવિચારે સાધનાભાવ સિદ્ધાન્ત છે, અત્ર વિચાર વૈદિક હોવાથી અધિકરણરીતિએ 'તર્હિ' ઇત્યાદિ કથે છે, અત્ર વેણુકૃત ભોગ વિષય છે તે સમ્ભવે છે કે નહિ એ સંશય છે, પ્રસઙ્ગ સઙ્ગતિ છે કારણ કે ભુજ્યમાનસુધા ગોપિકાસમ્બન્ધિની છે તેથી નિજગોષ્ઠીમાં તદ્વિચાર ઉપેક્ષાર્હ નથી, સ્વરૂપયોગ્યતાસમ્પાદકસાધનબલનિશ્ચયે ફલાભાવ પૂર્વપક્ષ છે, સ્વરૂપયોગ્યતાસમ્પાદક અત્ર 'સાધનબલ' જાણવું, ફલબલવિચારે સાધનાભાવ સિદ્ધાન્ત છે એમ 'વેણુ'પદે કથે છે, 'વ' અને 'ઇ' તે વે, અને વેને–વને અને ઇને–અણુ કર્યાં છે જેણે તે 'વેણુ', 'વ' મોક્ષાનન્દવાચક છે અને 'ઇ' કામાનન્દવાચક છે, તે ઉભયને વેણુએ તુચ્છ કરી દીધા છે, તેથી વેણુ 'વેણુ' કથાય છે, લોકને તેપ્રકારે વેણુ સુખદાન કરે છે તેથી તેમાં ધર્મ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, યદ્યપિ વેણુમાં સ્વરૂપયોગ્યતા નથી તથાપિ વેણુમાં ધર્મ છે એમ અનુમાન થાય છે, અધરસમ્બન્ધથી જ તથાત્વ–સુધાભોક્તૃત્વ–છે, તેથી ધર્મનો અનિશ્ચય પણ છે, તથાપિ વેણુ સ્વયં જ સાધન છે એમ નિશ્ચય થાય છે, પૂર્વોક્ત નિશ્ચયના અને અનિશ્ચયના એમ ઉભયના સમાધાનાર્થ સિદ્ધાન્ત કથે છે કે વેણુ સ્વરૂપતઃ જ સાધન છે એમ નિશ્ચય થાય છે, તત્ર પણ 'વેણુ સ્વયં જ જેણે કરીને સાધન થઈ ગયો તે સાધન કયું?' એમ આશઙ્કા થાય તો કથે છે કે પુષ્ટિબલને આશ્રયીને તેને સિદ્ધિ થઈ ગઈ એમ જણાવવાને મર્યાદામાં 'દામોદર' પદે હીનતા–સાધનહીનતા–ન્યૂનતા–કથે છે કે જે સાધને ભગવાન્ વશ થાય તાદશ સાધન મર્યાદામાં નથી, તેથી મર્યાદામાં સાધનની હીનતા વા ન્યૂનતા કથી, દામ છે ઉદરમાં જેના તે 'દામોદર' એમ નિર્વચનથી ભગવાન્નું ગોપિકાધીનત્વ સૂચિત થયું, સુધા અધરનિષ્ઠા છે અને અધર લોભાત્મક છે તેથી પણ સ્વતઃ અને પરતઃ વેણુનો સાધનાભાવ સૂચિત થયો, અને રસવિવક્ષામાં–રસભોગવિવક્ષામાં–તો રસનેન્દ્રિયની અપેક્ષા છે અને વેણુને તો રસનેન્દ્રિય પણ નથી એમ વેણુનો રસનેન્દ્રિયાભાવ પણ બાધક છે એમ 'સુધા'પદે સૂચિત કર્યું, રસભોગકથનેચ્છા રસનેન્દ્રિયાભાવના જ્ઞાને બાધિતા થાય છે, અર્થાદ્ બાધક વિદ્યમાન હોવાથી વેણુનો રસભોગ સાધને કથી શકાય એમ નથી, નાદનું તો ભોજન વેણુ કરે છે એ તો અવિવાદ છે–કારણ કે વાણીનો વનસ્પતિમાં પ્રવેશ થયો, 'વાગ્ વૈ દેવેભ્યોપાક્રામદ્ યજ્ઞાયાતિષ્ઠમાના સા વનસ્પતીન્ પ્રાવિશત્' એમ શ્રુતિ કથે છે–પરન્તુ સુધાનો પણ ભોગ વેણુ કરે છે એ વિવાદાસ્પદ છે, કારણકે વેણુનો સુધામાં અનધિકાર તો પૂર્વે ઉપપાદિત છે, આથી સુધાભોગવિવાદમાં હેતુનું કથન કર્યું. કિઞ્ચ ભગવાન્ જો દાન કરે તો અનધિકારીમાં કદાચિદ્ રસભોગ સમ્ભવે પણ, અત્ર 'વ્યભિચારમાં સ્ત્રીસિદ્ધાન્તવદ્' એ દૃષ્ટાન્ત છે, સ્ત્રીનિષ્ઠ રસમાં અધિકારી પતિ છે અને તે તો સ્વતઃ પણ તે રસનો ભોગ કરે છે, પરન્તુ પરકીય અનધિકારી છે, તત્ર તે તો તે સ્ત્રીએ દત્ત જ ભોગને પ્રાપ્ત કરે છે, સ્વતોભોગમાં તે પરકીય જેમ અધિકારી નથી તેમ અત્ર પણ વેણુ અધિકારી નથી, સ્વતોભોગમાં તેનો અધિકાર નથી, પરન્તુ જો કદાચિદ્ ભગવાન્ દાન કરે તો પુષ્ટિબલે પણ ભગવદ્દત્ત જ ભોગને પ્રાપ્ત કરી શકે, પરન્તુ વેણુ તો સ્વયં ગોપિકાવત્ સ્વાતન્ત્ર્યે ભોગ કરે છે એ આશ્ચર્ય છે, અર્થાદ્ વ્યભિચારમાં અનધિકારી પ્રતિ રસના ગમનમાં સ્ત્રીને વિષે સિદ્ધ જે અન્ત–રસરૂપ ફલ–તદ્વદ્ જો ભગવાન્ કદાચિદ્ દાન કરે તો વેણુકૃત સુધાભોગ સમ્ભવે પણ, પરન્તુ ગોપિકાવત્ સ્વતોભોગ આશ્ચર્ય છે, 'પરન્તુ સુધાપાનનો નિર્ધાર કયે પ્રકારે કર્યો?' એમ શઙ્કા થાય તો કથે છે કે અધરમુખસમ્બન્ધે અમને પાન સિદ્ધ છે તેમ તેણે પણ પાન કર્યું એમ અમે માનીએ છીએ, કિઞ્ચ અસ્મદપેક્ષાએ તે વેણુમાં એક વિશેષ છે અને તે એ કે ભોજનમાં અવશિષ્ટ રસનો ભોગ હ્રદિની અને તરુ પણ કરે છે, હ્રદિનીકૃત અને તરુકૃત પાનની અન્યથાનુપપત્તિએ પણ વેણુએ પાન કર્યું એમ અમે માનીએ છીએ, વેણુ બાલ છે અને હ્રદિનીતરુ તેના માતાપિતા છે, તેથી જેમ બાલ માતાપિતાને જ પાલે છે તેમ બાલ વેણુ પણ ભોજનમાં અવશિષ્ટ રસે માતાપિતા હ્રદિનીતરુને પણ પાલે જ છે, ઉભયત્ર–હ્રદિનીના અને તરુના પાનકથનમાં–સાધક હેતુ કથે છે કે હ્રદિની હૃષ્યત્ત્વગ્ અન્તઃપૂર્ણાનન્દા થઈ છે, તેથી પણ અત્ર આનન્દાધિક્યે તે રોમાઞ્ચયુક્તા થાય છે, અને તેથી બાલ વેણુ સ્વભોજનમાં અવશિષ્ટ

રસે માતાપિતા હ્રદિનીતરુનું પાલન કરે જ છે એમ અમે માનીએ છીએ, તત્ર આ નિર્ણય છે, અત્ર રોમાઞ્ચ કમલરૂપ છે અને જગદ્દમાં તે સર્વોત્તમ છે, જલસમ્બન્ધિ સર્વમાં કમલ પદાર્થ ઉત્તમ છે, અર્થાત્ કાંઈ હેતુ વિના જ આનન્દરોમાઞ્ચરૂપ ઉત્તમ કાર્ય થતું નથી, તેમ સતે તો શૈવલનો ઉદ્દગમ થાય કમલાદિનો તો કાંઇ ઉદ્દગમ ન થાય, અને તેથી જણાય છે કે હ્રદિનીએ અધરામૃતનું જ પાન કર્યું છે, અન્યથા તેમાં લક્ષ્મીનો ઉદ્દગમ થાય નહિ, હેતુ વિના કમલના આનન્દરોમાઞ્ચત્વમાં કમલ પ્રકટ સતે પણ તે કમલમાં લક્ષ્મીનો ઉદ્દગમ થાય નહિ, કમલ રસોદ્દીપક છે તેથી ઉદ્દગત કમલમાં લક્ષ્મી સમાગમન કરે છે–કારણ કે યત્ર પણ અતિશય દૃશ્યમાન થાય છે તત્ર સર્વ પણ સ્વાર્થનું અનતિલઙ્ઘન કરીને જ તે અતિશય દૃશ્યમાન થાય છે એમ ન્યાય છે–એ કથીને લક્ષ્મીનું તદેકભોગિત્વ ઉપપાદિત કર્યું, હ્રદિની હૃષ્યત્ત્વક્ થઈ ગઈ એ તો ઉપલક્ષણમાત્ર છે, તરુઓએ અશ્રુમોક કર્યો, તેમણે તો હર્ષાશ્રુનું પણ મુઞ્ચન કર્યું, મકરન્દ કાંઇ અન્યનો રસ નથી, અને અત્ર ફૂલ રોમાઞ્ચ છે અને મધુધારા અશ્રુ છે,અન્યથા આ ઉભયવિધનો–રોમાઞ્ચનો અને અશ્રુનો–સમ્ભવ નથી,રોમાઞ્ચ અને અશ્રુ એ દ્વય ઉભયમાં–હ્રદિનીતરુમાં–સ્વાભાવિક છે એમ પણ માની શકાય નહિ, કારણ કે કાદાચિત્ક છે, વેણુનાદાનન્તર જ હ્રદિનીતરુને આ રોમાઞ્ચાશ્રુ થયું છે અને સ્વાભાવિક ફૂલથી અને મધુધારાથી પણ રોમાઞ્ચાશ્રુનું વૈલક્ષણ્ય છે, 'યથાર્યાઃ' પદે તે જ કથે છે કે ભગવદ્ધર્માન્તઃપ્રવેશે જ આર્ય–સત્પુરુષ–હૃષ્યત્ત્વક્ થઈને અશ્રુમોક કરે છે, તેમ અત્ર પણ અન્તઃપ્રવિષ્ટ ભગવદ્ધર્મે આર્યસત્પુરુષવદ્ જ હ્રદિનીતરુ પણ હૃષ્યત્ત્વક્ થઈને મધુધારારૂપ અશ્રુનું મુઞ્ચન કરે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે માતૃરૂપહ્રદિની અને પિતૃરૂપતરુ વેણુભુક્તાવશિષ્ટ અધરસુધારસના પાતા છે, એ પ્રકારે આ શ્લોકમાં આર્યના દૃષ્ટાન્તે નદીતરુનું રસપાતૃત્વ જ્ઞાપ્યું, તેથી વેણુમાં સુધાપૂરણ નિર્ણીત થયું જાણવું.

श्रीप्रभुचरणकृत स्वतन्त्र।

અત્ર આ વિચારાય છે, પૂર્વે 'રન્ધ્રાન્ વેણોરધરસુધયા પૂરયન્' એમ કથન થઈ ગયું છે તે વેણુના રન્ધ્ર જ મુખરૂપ છે, તત્ર મુખરૂપ રન્ધ્રમાં જો અધરસુધાનું પૂરણ થાય ત્યારે તો અનાયાસે જ પ્રભુકારિત જ વેણુકૃત અધરસુધાભોગ થાય છે તેથી 'સ્વયં ભુઙ્ક્તે' પદ યદ્યપિ અનુપપન્ન છે તથાપિ ઉક્તરીત્યા સુધાપૂરણ નિજપ્રિયાના સાક્ષાત્સુધાભોગાધિકારસમ્પત્ત્યર્થ જ છે, વેણ્વર્થ તે કાંઇ નથી, તેથી જ 'ગોપિકાનાં' પદ કથ્યું, નિજ પ્રિયાના એમ સાક્ષાત્સુધાભોગાધિકારસમ્પત્ત્યર્થ વેણુરન્ધ્રમુખમાં અધરસુધાપૂરણ સતે વેણુ જે તદ્દભોજન કરે છે તે સ્વતઃ જ કરે છે તેથી 'સ્વયં ભુઙ્ક્તે' પદ પણ સુન્દર કથ્યું, 'પરન્તુ એ પ્રકારે તો આ વેણુભુક્તાવશિષ્ટ જ અધરસુધારસનું પાન પ્રભુપ્રિયાએ કર્યું એમ પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે અધરસુધાને રન્ધ્રસમ્બન્ધ પ્રાથમિક થાય છે અને મુખરન્ધ્રદ્વારા કિઞ્ચિત્કાલપર્યન્ત–શ્રીગોપીજન સાક્ષાત્સુધાભોગ કરે તત્ર પર્યન્ત–વેણુ અધરસુધાનું ભોજન કરે નહિ એમ માનવાનું કારણ નથી' એમ શઙ્કા થાય તો તેનો પરિહાર આ પ્રકારે છે, અત્રત્ય સર્વ અલૌકિક છે, તેથી લૌકિકી યુક્તિએ તેનો નિર્ણય કરવો ઉચિત નથી, અન્યથા 'સરસ્સરિન્મહીધ્ર'માં કૃત વેણુકૂજિતનું શ્રવણ વ્રજસ્થિતા જ સ્વામિની કેમ કરે અને અન્ય કોઇ પણ તચ્છ્રવણ કેમ ન કરે? 'તદ્ વ્રજસ્ત્રિયઃ' શ્લોકમાં આ ઉપપાદિત થઈ ગયું છે, એમ અત્રત્ય સર્વ પ્રકાર અલૌકિક સતે ભગવદિચ્છા બલિષ્ઠા છે તેથી અને પ્રયોજન પણ અતિગુરુ છે તેથી અધરસુધાનો પ્રાથમિક પ્રવેશ વ્રજદેવીના કર્ણહૃદયમાં જ થયો, વેણુના મુખરન્ધ્રમાં તો પ્રાથમિક પ્રવેશ થયો જ નથી, તેથી 'શ્રીગોપીજનને વેણૂચ્છિષ્ટરસપાન પ્રાપ્ત થાય' એ શઙ્કાનો નિરાસ થઈ ગયો, અપરઞ્ચ જેમ ઉચ્છ્વાસદશામાં આસ્યમાંથી પતિત પણ વસ્તુ ઉદ્દગીર્ણ જ થાય છે નિગીર્ણ થતું નથી તેમ વ્યવહિતદેશસ્થસ્વપ્રિયાકર્ણહૃદયપૂરણૈકચિત્ત ભગવાને નિજ આસ્યામ્બુજમાંથી ઉદયમાન નાદબ્રહ્માવિર્ભાવહેતુ શ્વાસ એવો તો પ્રકટ કર્યો કે માર્ગત્વે તે શ્વાસ પ્રસઙ્ગતઃ રન્ધ્રમાં આવ્યો અને તત્ર પૂરિતા અધરસુધાને અભીષ્ટ જ દેશમાં લઈ ગયો, તેથી ઇતર–વેણુ–ભગવદધરસુધાનો ભોગ કરવાને પણ શક્ત થયો નહિ, એમ સતે પણ મુખમાં વેણુને સાક્ષાદધરસમ્બન્ધ છે તેથી વેણુકૃત પાનની સમ્ભાવના થાય છે અને વેણુત્વે તત્પાનનો નિશ્ચય પણ થાય છે તેથી વેણુને તદ્દભોગ છે પરન્તુ વ્રજદેવીને તો તેનો સાક્ષાદ્દભોગ જ ઉક્ત પ્રકારે છે તેથી વેણ્વવશિષ્ટ રસનો ભોગ શ્રીગોપીજનને સર્વથા નથી, અન્યથા જેમ હ્રદિન્યાદિમાં વેણ્વવશિષ્ટ રસપાન કથ્યું તેમ અત્ર શ્રીગોપીજનમાં કથત અને 'ગોપિકાનાં' પદે શ્રીગોપિકાનું જ સુધામાં સ્વત્વ જે કથ્યું છે તે વદત નહિ, અપરઞ્ચ સ્વાતન્ત્ર્યે વેણુનો સુધાભોગ ભગવાનને મનીષિત છે, અન્યથા હ્રદિન્યાદિમાં સુધાસમ્બન્ધ ન થાય, અને તેમ સતે હ્રદિન્યાદિમાં અગ્રિમા ભગવલ્લીલા પણ ન થાય–કારણ કે એતત્સુધાસમ્બન્ધીમાં જ ભગવલ્લીલા ચિકીર્ષિતા છે–તેથી ભગવાન્ જલસ્થલરમણસમ્બન્ધીમાં વેણુદ્વારા એ સુધાસમ્બન્ધ કરાવે છે અને તે સમ્બન્ધ તો નાદદ્વારા નિર્ગત જે

વેણુભુક્તસુધાંશ છે તેણે કરીને જ થાય છે, એમ સતે વ્રજદેવીનો અને વેણુનો યુગપત્સુધાભોગ ઉપપન્ન થઈ રહે છે, તેથી સર્વ અવદાત છે, કિઞ્ચ દામોદરત્વે વ્રજદેવ્યધીન અવશ ભગવાન્ તદુપભોગોપયોગિ સર્વ સમ્પાદે છે તેથી આથી અધિક શું કથીએ? ઉદ્વેલ જલધિનો નિરોધ કોઇ પણ કરી શકતું નથી, અમે દિગ્દર્શનમાત્ર એ પ્રકારે કરાવ્યું તે દિશાએ ભાવ્યવાને શ્રીગોપીજનનો સર્વોત્કર્ષ અવધારીને ભગવદ્વ્યતિરિક્ત કોઇનું પણ ઉચ્છિષ્ટ શ્રીગોપીજન સ્વીકારતાં નથી એમ અનુભવવું, 'રન્ધ્રાન્ વેણોરધરસુધયા' વાક્યે જે વેણુવાદનનું કથન કર્યું તે જ આ વેણુવાદન છે એમ અમે જાણીએ છીએ, રન્ધ્રમાં પૂરણરૂપ તે તો સર્વાભોગ્યા સુધાનું છે, અને વેણુકૃતભોગરૂપ આ–પૂરણ–તો દેવભોગ્યા સુધાનું છે, તેથી 'તત્સ્થલોક્ત તે કયે પ્રકારે' એમ પણ શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે અન્યદા પણ–ગાયના આહ્વાનમાં 'અનુચરૈઃ' શ્લોકમાં 'ગા ગોપકૈઃ' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં 'નદ્યસ્તદા' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં–એતત્કાર્ય કથ્યું છે, અન્યદા પણ સુધા ઉભયરૂપા છે, તત્ર શ્રીસ્વામિનીજીના અધિકારસમ્પત્ત્યર્થ સર્વાભોગ્યસુધાપૂરણ છે અને અત્ર વેણુ તો દેવભોગ્ય–સુધાંશનો ભોગ કરે છે એમ વિવેક છે, તેથી–ઉભયરૂપત્વહેતુથી–આરમ્ભમાં જ અત્ર શ્રીસ્વામિનીજીમાં અધિકાર–સમ્પત્ત્યર્થ વેણુરન્ધ્રમાં જે આ સુધાપૂરણ છે તે તો 'રન્ધ્રાન્ વેણોરધરસુધયા'સામયિક જ કથ્યું એમ જણાવવાને પણ 'ગોપિકાનાં' પદ કથ્યું, અને અત્ર શ્લોકમાં પણ 'ગોપિકાનાં' પદથી સુધાનું ઉભયરૂપત્વ જણાવ્યું, અને તેથી સુધાનું ઉભયરૂપત્વ–સર્વાભોગ્યાત્વ અને દેવભોગ્યાત્વ–સિદ્ધ થયું.

अन्य स्वतन्त्र लेख।

યદ્વા આ વેણુએ શું કુશલ–કીદૃશ કૌશલ–આચર્યું તે તમે દેખ્યું કે નહિ? એમ પૂછતાં 'કુશલ' ઇત્યાદિ કથે છે, 'કુશલં' પદમાં 'કુશલત્વમ્' એમ ભાવપ્રધાન નિર્દેશ છે, તેથી ભાવનું અનિર્વચનીયત્વ અને અન્યે અવેદ્યત્વ દ્યોત્યું, તેથી આપણને સર્વને તેનું અજ્ઞાન છે એમ બોધવાને 'ગોપ્યઃ' સમ્બોધન ધર્યું, 'ત્યારે તે કુશલ કયે પ્રકારે દ્રષ્ટવ્ય છે?' એમ અપેક્ષા થાય તો તત્ર 'સ્મ' પદ કથે છે, વિચારતઃ સ્ફુટ જ છે, જે વેણુને આપણે સર્વદા અચેતનત્વે વ્યવહર્યો તે આ વેણુએ તો ચેતનથી પણ અધિક કર્યું એમ આશ્ચર્યે 'અય'પદ કથે છે, એ સ્વયં નિઃસાર છે તથાપિ ચેતનથી પણ તેણે તો અધિક કર્યું તેથી પણ આશ્ચર્ય છે એમ 'વેણુ'પદે કથે છે, 'તે કૌશલ કયું?' એમ શઙ્કા થાય તો 'દામોદરસુધાં' પદે પરિહરે છે, કેટલાં બધાં સાધને કરીને અમે સર્વે મલીને જે સુધાનો ભોગ કરીએ છીએ તે સુધાનું ભોજન તે સ્વયં અદ્વિતીય અસાધન સતે પણ કરે છે! આ એનું કૌશલ છે, અને અન્યત્, તે સુધાનું ભોજન કરીને પણ તલ્લક્ષણ પુલક અને આર્દ્રતા પ્રકટા કરતો નથી, જો પ્રકટ કરે તો પલ્લવિત અને આર્દ્ર થાય, તેમ સતે તેનું વાદન થઈ શકે નહિ, તેથી 'પ્રભુ મારો ત્યાગ કરશે' એમ જાણીને જે સુધાના સ્વલ્પ પણ પાને આપણાથી તલ્લક્ષણ પુલક અને આર્દ્રતા નિવારી શકાતી નથી તે સુધાનો યથેષ્ટ ભોગ કરતો સતો પણ આ વેણુ તલ્લક્ષણ પુલક અને આર્દ્રતા પ્રકટા કરતો નથી! તેથી રસસ્વભાવને પણ અન્યથા કરીને સ્વ સ્વભાવ પ્રકટ કરે છે એ જ એનું કૌશલ, અને તેથી જ અમારી આર્દ્રતા દેખીને 'ક્વચિત્કાલવિરહે પણ આ શ્રીગોપીજન નષ્ટ થઈ જશે નહિ' એમ માનતા પ્રાણનાથે અમને વ્રજમાં ત્યજ્યાં અને વેણુની તો અનાર્દ્રતા દેખીને 'મારા વિના આ વેણુ તો એક ક્ષણ પણ સ્થિતિ કરી શકશે નહિ' એમ માનતા તે અમારા પ્રાણનાથે તે વેણુનું શ્રીકરે ગ્રહણ કર્યું અને વનમાં વિજય પણ કર્યો, આ સર્વ આપણા અકૌશલથી જ, 'જ્યારે સુધાનું લક્ષણ–પુલકાર્દ્રતા–વેણુમાં નથી ત્યારે તેનો સુધાભોગાભાવ જ કેમ કથતાં નથી?' એમ શઙ્કા થાય તો 'યદવશિષ્ટરસં'પદે પરિહરે છે, અત્ર આ ભાવ છે, જો વેણુને જ ભોગ સિદ્ધ ન થયો હોત ત્યારે તો તદવશિષ્ટ તેનો ભોગ હ્રદિન્યાદિને કેમ થાત? અને હ્રદિન્યાદિને તો પુલકાદિક પણ થયું જ છે તેથી તેમનો ભોગ તો નિઃસન્દિગ્ધ છે, આ વેણુ રસિક નહિ હશે એમ પણ ન માનવું, કારણ કે યત્ર પરમ્પરાસમ્બન્ધે પણ રસસ્વભાવથી જડ હ્રદિન્યાદિને પણ રસિકત્વ થાય છે તત્ર સાક્ષાદધરસમ્બન્ધે વેણુના રસિકત્વમાં તો કથવું જ શું એમ ઉપપત્તિ છે, તેથી વેણુએ ભોગ કર્યો તેનું પણ કારણ સ્વકૌશલ છે અને આપણને ભોગ નથી તેનું પણ કારણ આપણું અકૌશલ છે, તેથી વેણુનો ઉપાલમ્ભ કરે શું થાય?

प्रकारान्तर–યદ્વા આ વેણુએ અમારું કુશલ–ક્ષેમ–શું આચર્યું? કાંઇ પણ નહિ. 'પરન્તુ આપણે એનો શો ઉપકાર કર્યો કે તે આપણને ઉપકૃત કરે?' એમ શઙ્કા થાય તો 'અય'પદે પરિહરે છે, આપણા પ્રાણવલ્લભે રસપારવશ્યથી એનું વિસ્મરણ કર્યું હતું અને પ્રાણવલ્લભ કદાચિદ્ વાદન કરે એમ જેને અર્થે અમે પ્રાર્થના કરી હતી તે જ આ વેણુ છે, તે જ કાલે જો આપણે આ વેણુને અન્યથા કરી દીધો હોત તો અધુના આ વેણુ સુધાભોગ કયે પ્રકારે કરત? તેથી આપણે એનો અન્યથાકાર ન કર્યો તે જ મહાન્ ઉપકાર આપણે આ વેણુ પ્રતિ કર્યો છે, અથવા 'રાજાર્થં વેણુએ આપણું

આહ્વાન કર્યું ત્યારે એણે આપણું કુશલ નથી કેમ કર્યું ? એમ શઙ્કા થાય તો 'અયં'પદે પરિહરે છે કે સમ્પ્રતિ વાદ્યમાન આ વેણુએ કાંઇ તે કુશલ કર્યું નથી, તે રાસસામયિક વેણુએ તો આપણું કુશલ કર્યું જ છે એમ 'અયં' કથનનો આશય છે, 'પરન્તુ ઇયદવધિ આપણને તેનું-વેણુનાં સ્વરૂપનું-અજ્ઞાન કેમ રહ્યું ?' એમ આશઙ્કા થાય તો તે અજ્ઞાન પણ આપણી મુગ્ધતાથી જ થયું એ આશયથી 'ગોપ્યઃ'પદ કથે છે,'પરન્તુ એનું તે કેટલું સામર્થ્ય કે જે સામર્થ્યે એ આપણો ઉપકારક થાય ?' એમ શઙ્કા થાય તો 'વેણુ'પદે પરિહરે છે, વેણુનું તો એતાવત્ સામર્થ્ય છે કે જે સામર્થ્યે બ્રહ્માનન્દને અને વિષયાનન્દને પણ અણુ-તુચ્છ-કરી દે છે તો એનું અન્ય અસામર્થ્ય શું હોય ? 'વેણુના તેવા સામર્થ્યમાં કારણ શું ?' એમ આશઙ્કા થાય તો 'દામોદરસુધાં' પદે પરિહરે છે કે જે સુધા સર્વતોધિકા અને દુર્લભા છે તે દામોદરસુધાનો ભોગ આ વેણુ કરે છે તેથી ઇતરનો તુચ્છકાર કરે તો તત્ર શું આશ્ચર્ય છે ? 'અસ્તુ, એણે આપણું કુશલ ન કર્યું પરન્તુ અકુશલ શું કર્યું ?' એમ શઙ્કા થાય તો 'ગોપિકાનાં' પદે પરિહરે છે, આ સુધા સર્વતઃ આપણી જ છે તે જ સુધાનું સર્વતઃ અપહરણ એણે કરી લીધું, એથી અધિક અન્ય કયો અપકાર હોઈ શકે ? યદ્વા 'જેમ આટલાં આપણે ભોગ કરીએ છીએ તેમ તે વેણુ પણ ભોગ કરે છે' એમ આશઙ્કા થાય તો 'ગોપિકાનાં'પદે પરિહરે છે, જ્યારે આ સુધાનો ભોગ આપણે કરીએ છીએ ત્યારે જ અસ્મદીયા પણ અધરસુધાનો ભોગ પ્રિય પ્રભુ કરે છે, એમ સતે તદીયા અધરસુધામાં અસ્મદીયા પણ સુધાની સ્થિતિ છે, કારણ કે નિરન્તર ભોગાભ્યાસ છે, તેથી તે અધરસુધાના ભોગમાં ઇતરા પણ અધરસુધાનો ભોગ તેને સમ્ભવે છે, અને એ તો પુરુષ છે તેથી ઇતરા અધરસુધાના તત્કૃત ભોગે તે આપણું મહદ્ જ અકુશલ કરે છે એમ 'સર્વમપિ' શબ્દે ધ્વનિત થાય છે, 'જો પ્રિય જ પ્રદાન કરે તો એ વેણુનો શો દોષ?' એમ આશઙ્કા થાય તો 'સ્વયં'પદે પરિહરે છે, પ્રિય તો 'દામોદર' છે તેથી પ્રિય તો એમ કરતા નથી, એ તો વેણુ 'સ્વયં'જ પાન કરી લે છે, 'જે સ્વાર્થપર હોય તેને આપણા કુશલે અને અકુશલે શું ?' એમ આશઙ્કા થાય તો 'યદવશિષ્ટ' ઇત્યાદિ પદે પરિહરે છે, વસ્તુતઃ એણે સ્વાર્થ પણ ન સાધ્યો અને પરાર્થ પણ ન સાધ્યો, સ્વાર્થપક્ષમાં તે કેવલ સ્વયં જ ભોગ કરત અને પરાર્થપક્ષમાં જેની સુધા છે તેને તે અર્પી દેત, એણે તો તે દ્વયમાંથી એક પણ ન કર્યું, એણે તો તૃતીય જ કર્યું, એણે તો અવશિષ્ટા સુધા હ્રદિન્યાદિને અર્પી દીધી, તેમ સતે પણ જો તેનું અજ્ઞાન જ રહત તો આપણને પણ ખેદ ન થાત એ આશયે 'હૃષ્યત્ત્વચઃ' ઇત્યાદિ કથે છે, અપિ ચ 'એતદ્રસભોક્તામાં-વિશેષતઃ સ્ત્રીમાં-અવશ્ય લજ્જા અપેક્ષિતા છે તેથી તરુ તો પુરુષ હોવાથી તેનામાં કદાચિદ્ અલજ્જતા યુક્તા પણ હોય પરન્તુ હ્રદિની તો સ્ત્રી છે તથાપિ એમ કેમ થઈ ગઈ ?' એ આશયે 'યથાર્યાઃ' પદે દૃષ્ટાન્ત કથે છે, જેમ શાસ્ત્રીય ભક્તને રોમાઞ્ચાદિ થાય છે તેમ આ હ્રદિનીને થયું એમ 'આર્ય'પદે સૂચન કર્યું, કિઞ્ચ જેને જે અર્થ અપેક્ષિત છે તેને તેનું દાન કરવું એમ દાનવ્યવસ્થા છે, એમ સતે નદી અને તરુ તો સ્વભાવતઃ આર્દ્ર છે તેમને તો પુનઃ આર્દ્રતા અપેક્ષિતા નથી અને સમ્પ્રતિ અમે અનાર્દ્રા છીએ તેથી અમારે તે સુધાની અપેક્ષા છે અને તેથી 'અમને તજીને નદીને અને તરુને આર્દ્ર કરે છે' એમ કથીને મહતી અનૌચિતી દર્શાવી.

પ્રકારાન્તર-યદ્વા આપણું કુશલ અને અકુશલ એ વાર્તા જ મા કરો, કારણ કે આપણે સ્ત્રી અને વ્રજસ્થા અને એ તો પુરુષ અને વનસ્થ તેથી આપણો એની સાથે કાંઇ પણ પ્રકારનો સમ્બન્ધ જ નથી, પરન્તુ એટલું તો વિચારો કે એણે સ્વનું પણ કાંઇ કુશલ આચર્યું? નિજ કુશલ પણ એણે આચર્યું નથી એ કાકૂક્તિ છે,'એમ કેમ?' એ આશઙ્કા થાય તો 'અયં વેણુઃ' પદે પરિહરે છે, એ તો પુરુષ અને વાદ્યવિશેષ છે, અત્ર આ અભિપ્રાય છે, જે ફલને અર્થે જે સાધન જે કાંઇ કરે છે તે જ સાધને તે ફલની યોગ્યતાને પણ તે પ્રાપે છે, તત્ફલયોગ્યતાર્થે પણ સાધનાન્તરની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેથી જેમ પૂર્વે આપણે શ્રુતિઓ હતાં અને એતદ્રસભોગાર્થે કિઞ્ચિત્ કુશલ આપણે કર્યું અને તે જ કુશલે એતદ્રસયોગ્યતારૂપ ગોપીત્વ પણ પ્રાપ્ત કર્યું તેમ એણે પણ જો એતદ્રસાર્થે કુશલ કર્યું હોય ત્યારે તો અસ્મદાદિવદ્ એને પણ એતદ્રસાનુભવયોગ્યત્વ પ્રાપ્ત થાત, પરન્તુ તે યોગ્યતાનો તો એમાં અભાવ છે તેથી એણે કુશલ કર્યું જ નથી એમ જણાય છે, કિઞ્ચ આપણે તો યદ્યપિ શબ્દાત્મિકા શ્રુતિઓ હતાં તથાપિ ગોપીત્વ વિના એતદ્ભોગમાં આપણો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહિ, અને એ તો શબ્દબ્રહ્મના ઉત્પત્તિસ્થાનભૂતમાત્ર છે, શબ્દબ્રહ્માત્મકત્વ પણ એને પ્રાપ્ત થયું નથી, તેથી એણે તો એટલું પણ કુશલ કર્યું નથી કે જેણે કરીને અસ્મત્પૂર્વરૂપ શબ્દબ્રહ્મત્વને પણ પ્રાપ્ત કરે તો એતદ્રસપ્રાપક કુશલ તો એણે ક્યાંથી જ કર્યું હોય ? અપિ ચ વાદ્યે કાંઇ રસનો ભોગ થઈ શકે નહિ, વાદ્ય તો ઉદ્બોધમાત્ર કરી શકે, ભોગ તો રસાલમ્બનરૂપ આપણને જ સિદ્ધ થાય એમ સ્ફુ

શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે, પરન્તુ સાક્ષાત્ તદધરસમ્બન્ધમાત્રસમ્પાદક કિઞ્ચિત્કુશલ તો એના વેણુત્વથી પ્રસિદ્ધ જ છે એમ 'સ્મ'પદે કથે છે,અન્યથા વંશાન્તર પણ સતે આ જ વંશ વેણુભાવને કેમ પ્રાપ્ત થાય ? 'એ રસભોગ કરે છે અને આપણે તો તેનું દર્શન કરીએ છીએ તેથી આપણા કથને શું?' એમ શઙ્કા થાય તો 'ગોપ્યઃ' પદે પરિહરે છે, નિજ ભાગ્યથીજ આપણને ભોગપ્રતીતિ થાય છે, વસ્તુતઃ એને ભોગ નથી, પરન્તુ 'પ્રિયે એનામાં સુધા પૂરી ત્યારે ભોગમાં અવશિષ્ટ શું ?' એમ શઙ્કા થાય તો 'દામોદરસુધાં' પદે પરિહરે છે, સત્ય છે, પૂરણાભિપ્રાયે તો એ સુધાનો ભોગ કરે છે તથાપિ શું એ સ્વયં ભોગ કરે છે ? સ્વયં ભોગ કરતો જ નથી, એમ અત્ર પણ 'અપિ' શબ્દે કાકૂક્તિ ધ્વનિતા થઈ, પૂરણ તો અન્યાર્થક છે તદર્થક નથી, શ્રીયશોદાજીએ પૂર્વે ઉલૂખલે બન્ધન કર્યું તતઃ ભીત્યનુકરણ દેખીને સ્નેહાતિશયથી અધરમાં ચુમ્બન કર્યું તેથી ચુમ્બનમાત્રે તત્સુધાભોગ પણ શ્રીયશોદાએ કર્યો એમ કથવું જેમ ઉચિત નથી, કારણ કે તેનો તેવો અધિકાર જ નથી, તેમ અત્ર પણ જાણવું એ આશયથી 'દામોદર'પદનું કથન કર્યું, અપરઞ્ચ બાલ્યમાં પણ રોપભાવે માતૃચરણે જેને વશ કર્યા તે પ્રિય અસ્મદ્રસભાવે અસ્મદ્ભોગદશામાં વશ થઈ જતાં અસ્મત્પ્રતિકૂલ કેમ આચરે એમ 'દામોદર' પદનો ધ્વનિ છે, દામે જે બદ્ધ થયા તે અસ્મત્પ્રણયે શું બદ્ધ થશે નહિ એમ પણ ધ્વનિ છે, તેથી સ્વરૂપતઃ વેણુને સુધાની પ્રાપ્તિ નથી એમ સૂચિત કર્યું, અધર લોભાત્મક છે તેથી સ્થાનતઃ પણ વેણુને સુધાની પ્રાપ્તિ નથી 'અધર'પદે નીચ દેશનું પણ કથન થાય છે, અને તેથી જેમ ઉચ્ચદેશસ્થિત સ્વતઃ પણ પતન્ રસ મુખમાં સમાગમન કરે છે પરન્તુ નીચદેશસ્થિત રસ તો આહરણક્રિયાએ જ ગૃહીત થાય છે, પ્રકારાન્તરે તેનું ગ્રહણ કાંઇ થઈ શકતું નથી, તેમ આ રસ પણ સ્વપ્રયત્નથી જ અનુભૂત થાય છે, અત્ર અનુભવ જ સાક્ષી છે, તેથી ક્રિયારહિત વેણુ આ રસનો અનુભવ કયે પ્રકારે કરી શકે ? સ્ત્રીનું સ્વરૂપપ્રકટન સ્ત્રીના જ અગ્રે સમ્ભવે, રસભરદશા વિના નિજ પતિને પણ સ્વરૂપનું પ્રકટન તે કરતી નથી તો પુરુષાન્તરને તો ક્યાંથી જ કરે? તેથી રસસ્વભાવથી સુધાની પ્રાપ્તિ વેણુને નથી એમ 'સુધા' પદના સ્ત્રીલિઙ્ગનિર્દેશનો ધ્વનિ છે, એમ સતે 'પૂરણ' અન્યાર્થક છે ત્યારે તો જેને અર્થે પૂરણ કર્યું તે અન્ય કોણ ?' એમ અપેક્ષા થાય તો 'ગોપિકાનાં' પદે કથે છે કે આપણે જ અર્થે તે સુધાનું પૂરણ થયલું છે, 'ગોપિકા' પદે તાત્પર્યાન્તર પણ અભિવ્યઙ્ગ્ય છે, તે આ પ્રકારે, આપણે તો ચાતુર્યાનભિજ્ઞા અને પતિમતી છીએ, તેથી દિવસે તત્ર ગમન કરવાને અશક્તા છીએ એમ અસ્મત્પ્રાણપતિએ સ્વયં જાણીને અસ્મદ્ભોગ્યસુધા આપણને પ્રાપ્તા થાય એવી ઇચ્છાએ અસ્મત્પૂર્વરૂપ શબ્દબ્રહ્મમાં તે સુધાને પૂરી તેથી પૂરણસમયે આપણે જ ભોગ કર્યો તેણે ભોગ કર્યો નથી એમ સર્વ ઉપપન્ન છે, અથવા પૂરણની અન્યથાનુપપત્તિએ વેણુએ પણ ભોગ કર્યો એમ હોય તથાપિ એ તો તદધરસુધાનો ભોગ સ્વયં કરી લે છે, જેમ પ્રિય આપણને સ્વકીયા અધરસુધાનું પાન કરાવે છે તેમ કાંઇ પ્રભુ વેણુને પાન કરાવતા નથી, તેથી અસ્મદ્ભોગમાં તો મહાન્ જ વિશેષ છે, અને તેથી એણે ભોગ પણ કર્યો તથાપિ શું? કિઞ્ચ એ તો ભોજન કરે છે કાંઇ પાન કરતો નથી, અને રસ તો પેય છે, પાનથી જ રસનું રસત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે પાન પણ રસનેન્દ્રિયસાપેક્ષ છે, તેથી તાદશ પાન તો વેણુમાં અનુપપન્ન જ છે, અને તેથી 'ભુક્તે' પદ ધર્યું, યદ્યપિ ભોજન પણ રસનેન્દ્રિયસાપેક્ષ છે તથાપિ ગિલને ઉદરપૂર્તિમાત્ર જ અત્ર 'ભોગ'પદનો અર્થ છે, રસનું સ્વરૂપ જાણીને રસાસ્વાદપૂર્વક કાંઇ ગ્રહણ તેણે કર્યું નથી, અને ગિલન પણ સ્વપ્રયત્નતઃ નહિ, તેમ સતે તો એને રસનું જ્ઞાન વા સ્પર્શ સમ્ભવે તેથી ગિલનમાં પણ પ્રભુપ્રયત્ન છે, અને તેથી 'અધરસુધયા પૂરયન્' પદે એમ ભગવત્કર્તૃક જ તત્પૂરણ શ્રીશુકે કથ્યું, તેથી સ્વરુચિએ તૃપ્તિપર્યન્ત પીત રસ ઉદ્ગીર્ણ થાય નહિ વા અપકારને ઉત્પન્ન કરે નહિ, પરન્તુ પરેચ્છાએ પીત સ્વલ્પ પણ રસ ઉદ્ગીર્ણ થાય છે, તેથી જ એને રસનું ઉદ્ગિરણ થયું એમ 'યદવશિષ્ટ' ઇત્યાદિ પદે કથે છે, ભુક્તનું જ ઉદ્ગિરણ થયું—અંશાન્તરનું કાંઇ ઉદ્ગિરણ થયું નથી—એમ માનવું, અન્યથા આ પેપીયમાન રસ સ્વની જ તૃપ્તિ ન કરે તો અવશેષ અને અન્યમાં તત્પાન ક્યાંથી સમ્ભવે? અપિ ચ જો ભુક્ત સુધાંશ પણ એનામાં જ રહે ત્યારે તો એ પણ તજ્જનિત પુલકાદિ અવશ્ય પ્રકટ કરે, કારણકે આપણને તેવો અનુભવ છે, અને એતદવશિષ્ટરસ-પાતામાં પણ તેમ જ દર્શન થાય છે, તેથી એમાં તો કથી ભોગક્રિયા અને અન્યમાં કથી તદ્ધર્મપ્રકટનક્રિયા, અને અન્ય પણ, એતદ્રસની સ્થિરતા એમાં થાય એમ ભગવાનની ઇચ્છા પણ નથી પરન્તુ એતદ્રસનું અન્યત્ર પ્રેષણ જ અભિપ્રેત છે, અન્યથા એક રન્ધ્રે પૂરણ સમ્ભવતાં 'રન્ધ્રાન્ વેણોઃ' એમ બહુવચને પ્રવેશની નિર્ગમની અને રન્ધ્રોમાં યુગપત્પૂરણની સઙ્ગતિ ઘટે નહિ અને તેથી એમાં—વેણુમાં—એ સુધાની સ્થિતિ ન રહેતાં પ્રવેશના અને નિર્ગમના એકકાલીનત્વે જે ક્ષણે સુધાનો પ્રવેશ એક રન્ધ્રમાં થાય તે જ ક્ષણે રન્ધ્રાન્તરમાં નિઃસરન્તી સુધા સર્વત્ર એકકાલીનત્વે પૂરિતા થાય છે એમ સિદ્ધ થયું, જેમ પાત્રમાં પૂરિત રસનો ભોગ પાત્ર કરતું નથી તેમ એ વેણુ તો કેવલ માર્ગ હોવાથી એનામાં આપણા અર્થે સુધાને પણ પૂરી તેટલામાત્રથી એણે રસભોગ કર્યો એમ કાંઇ સિદ્ધ થતું નથી, તેથી આપણી કાંઇ પણ હાનિ નથી, પ્રસ્તુત

હ્રદિન્યાદિના સુધાસંવલિતનાદમાર્ગીભવને અસ્મત્સમ્બન્ધિલીલોપયોગિત્વ સમ્પાદે છે,અન્યથા હ્રદિન્યાદિનું લીલોપયોગિત્વ થઈ શકે નહિ, તેથી આપણી તો સુતરાં ઇષ્ટાપત્તિ જ છે, અને તેથી સર્વ અવદાત છે.

ભાવ આ ગોકુલાધીશપ્રિયાનો અનુવર્ણિત
સ્વાધિકાર સ્વવિષય વિસ્તરો અનુવાદકે. ૯.

વૃન્દાવનવિહારમાં ચરણનું સ્વરૂપ 'વૃન્દાવનં સખિ' શ્લોકે કથે છે, અત્ર મને આ આશઙ્કારૂપ આકૂત લાગે છે, ભગવચ્ચરણમાહાત્મ્ય સર્વશ્રુતિપ્રતિપાદિત છે અને 'દેવાનાં પાદાઃ' થી આરમ્ભીને તે જ—

આભાસ। તેનું ભાગ્યાભિનન્દન કથે છે, દેવના પાદ ભૂમિનો સ્પર્શ કરતા નથી, સુતરાં દેવોત્તમના પાદ સ્પર્શ કરતા નથી, તત્ર પણ પુરુષોત્તમના પાદ સ્પર્શ કરતા નથી, પુરુષોત્તમાંશ પુરુષના આધિભૌતિક પાદ મહી છે આધ્યાત્મિક પાદ અતીન્દ્રિય છે, આધિદૈવિક પાદ આનન્દરૂપ છે, તે આધિદૈવિક પુરુષચરણનો પણ ભૂમિને સમ્બન્ધ નથી, ભૂમિમાં પણ દૈત્યભૂમિ અધમા છે, તત્ર પણ સ્ત્રીસમ્બન્ધિની ભૂમિ અધમતરા છે, એવા વૃન્દાવનમાં ભગવાનનાં ચરણારવિન્દ વિરાજમાન છે તેથી વૃન્દાનું ભાગ્યાભિનન્દન ગોપિકાનું ઔત્કટ્યખ્યાપક છે, અર્થાદ્ એતાદૃક્પદસમ્બન્ધથી વૃન્દાવનનું સ્વરૂપ ઉત્તમત્વે નિરૂપિત થાય છે, ત્યારે 'અત્ર વિહારનિરૂપણે ચરણનું સ્વરૂપ કથે છે' એમ આજ્ઞા કેમ કરી?' અત્ર આ આકૂત છે, લોકવેદાતીતશુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા લીલાસામગ્રી અન્યત્ર પ્રસિદ્ધા નથી એમ સતે તલ્લીલાકર્તા પણ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, અત એવ 'વૃન્દાવનાદ્ ગતો દૂર' એમ અગ્રે કથશે, કારણ કે તત્ર પુષ્ટિલીલાનઙ્ગીકાર કથાશે, એમ સતે અન્વયવ્યતિરેકથી[1] આ લીલા અત્ર જ છે એમ ફલિત થશે, એમ સતે યત્ર જ શુદ્ધપુષ્ટિનો અઙ્ગીકાર તત્ર જ એતચ્ચરણલીલા પણ એમ જાણવું, અને તેથી બૃહદ્વનમાં પણ 'પ્રેક્ષન્ત્ય ઉજ્ઝિતગૃહા જગૃહુઃ' 'સહરામો વ્રજસ્ત્રીણાં ચિક્રીડે જનયન્ મુદં' 'કૃષ્ણસ્ય ગોપ્યઃ' ઇત્યાદિએ એ જ લીલા કથી, કાલીયશિરોનૃત્યમાં એતચ્ચરણપ્રાકટ્ય નથી, કારણ કે તત્ર પુષ્ટિલીલાનો અનઙ્ગીકાર છે, તે દુષ્ટદમનાર્થે નૃત્યમાં સઙ્કર્ષણલીલાનું સાઙ્કર્ય છે તેથી પુષ્ટિલીલામાં કાલીયશિરોનૃત્યલીલાનો અઙ્ગીકાર નથી, અને તેથી જ તત્સ્તુતિ પણ તાદૃશી છે, તેથી યત્ર લીલામાં શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીયભક્તિમાર્ગપ્રકટન તત્ર આ ચરણારવિન્દનો આવિર્ભાવ એમ જાણવું, અને તેથી 'ચરણનું સ્વરૂપ કથે છે' એ આજ્ઞા રમણીયા જ છે, 'અત્ર આ પ્રકારે તો લીલાનું સ્વરૂપ જ વિવિક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે પરન્તુ લીલાકર્તૃ ચરણ પણ વિવિક્ત છે એમ કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી' એમ આશઙ્કા થાય તો કથે છે કે અસાધારણધર્મનિરૂપણે ધર્મિનિરૂપણસમ્પત્તિવત્—જેમ અસાધારણ ધર્મના નિરૂપણે ધર્મિનું નિરૂપણ સમ્પન્ન થાય છે તેમ—અત્ર પણ લીલાના નિરૂપણે ધર્મિ ચરણનું સ્વરૂપ વિવિક્ત સિદ્ધ થયું, કારણ કે લીલા જ ધર્મીની પરિચાયિકા છે, એમ સતે સિદ્ધ થયું કે 'દેવાનાં પાદાઃ' થી આરમ્ભીને 'આધિદૈવિક આનન્દરૂપ' પર્યન્ત જેટલાં ચરણરૂપ કથ્યાં તે સર્વથી આ ચરણનું અતીતત્વ જ્ઞાપિત થાય છે,ઉક્ત સર્વમાં પુરુષોત્તમ લોકવેદપ્રથિત જાણવા અને **અત્ર પુરુષોત્તમ પણ લોકવેદાતીત** છે એમ જાણવું, 'બર્હાપીડ' શ્લોકમાં જે વૃન્દાવનપ્રવેશનું કથન છે તે પ્રવેશ પ્રથમશ્લોકોક્ત પ્રવેશનો જ અનુવાદ છે તેથી—વિશેષણધર્મના જ પ્રાધાન્યે 'સ્વપદરમણં' પદ વૃન્દાવનવિશેષણ વ્યાખ્યાનરૂપ હોવાથી—એનો તાત્પર્યાર્થ ચરણસ્વરૂપનિરૂપણ જ છે એમ કથવું ઉચિત છે એ આશયે 'વૃન્દાવન-વિહારમાં ચરણનું સ્વરૂપ કથે છે' એમ આભાસ કથ્યો.

वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्वपरताम्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥

अक्षरार्थ—હે સખિ ! દેવકીજીના સુતના પદામ્બુજે કરીને લબ્ધા છે લક્ષ્મી જેણે એવું અને ગોવિન્દના વેણુને અનુસરીને મત્ત મયૂરના નૃત્યને પ્રેક્ષીને શ્રીગિરિરાજના શિખરને વિષે તૂષ્ણીં સ્થિત છે અન્ય સમસ્ત સત્ત્વ યત્ર એવું વૃન્દાવન ભૂમિની કીર્તિને વિસ્તારે છે. ૧૦.

---

૧. જેના સત્વે જેનું સત્વ તે 'અન્વય', અને જેના અસત્વે જેનું અસત્વ તે 'વ્યતિરેક', અને તેથી 'અન્વયવ્યતિરેક'નો અર્થ 'પરસ્પર અવિનાભાવ'.

વ્યાખ્યાન—'દેવાનાં' ઇત્યાદિએ તન્નિરૂપણ ઉપપાદે છે, દેવોના પાદ ભૂમિનો સ્પર્શ કરતા નથી, સુતરાં દેવોત્તમના, તત્ર પણ લોકવેદપ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમના, પુરુષોત્તમાંશ પુરુષના આધિભૌતિક ચરણ પૃથ્વી છે, આધ્યાત્મિક ચરણ અતીન્દ્રિય ચરણેન્દ્રિય છે–કારણ કે વિરાટ્‌ની ગતિ દૃશ્યમાન નથી–આધિદૈવિક ચરણ આનન્દરૂપ છે, જેનું કથન 'ભૂર્લોકઃ કલ્પિતઃ પદ્‌ભ્યાં' શ્લોકમાં 'પદ્‌ભ્યાં' પદે કર્યું છે, તે આધિદૈવિક પુરુષચરણનો પણ ભૂમિને સમ્બન્ધ નથી, ત્યારે પુરુષોત્તમના ચરણનો સમ્બન્ધ તો ક્યાંથી જ હોય? 'દ્રક્ષ્યામ ગાં દ્યાં ચ તવાનુકમ્પિતાં' શ્લોકમાં બ્રહ્મપ્રાર્થનાએ પદસ્થાપનમાં પણ શુદ્ધભૂમિમાં જ પદસ્થાપન ઉચિત છે એ આશયે વૃન્દાવને તો શુદ્ધ પણ નથી એમ કથે છે, ભૂમિમાં દૈત્યભૂમિ અધમા છે અને તત્ર પણ સ્ત્રીસમ્બન્ધિની ભૂમિ અધમતરા છે, એ પ્રકારે સર્વથા અયોગ્ય અધમ અધમતર પણ વૃન્દાવનમાં 'દેવકીસુતપદામ્બુજલબ્ધલક્ષ્મિ' વિશેષણે લક્ષ્મીલાભહેતુપદામ્બુજધારણોક્તિએ આ ચરણનું નિઃસાધનફલાત્મત્વે લોકવેદાતીતત્વ જ્ઞાપિત થાય છે, વૃન્દાના એવા વનમાં ભગવાન્‌ના પાદ વિરાજમાન છે, 'એ ચરણે વૃન્દાવનને લક્ષ્મીનો લાભ થયો' એ કથન લોકવેદાતીત પુરુષોત્તમનાં ચરણ ભૂમિમાં વૃન્દાવનમાં વિરાજમાન હોવાથી વૃન્દાના ભાગ્યનું અભિનન્દન નિર્જ્જૈત્કણ્ઠયખ્યાપક છે, યદ્વા 'વૃન્દારણ્યં સ્વપદરમણં' ઇત્યાદિનો આ વિમર્શ છે એમ જ્ઞાપનાર્થે તત્રત્ય 'પદ'સ્વરૂપનું વિવરણ કરવાને 'દેવાનાં' ઇત્યાદિ કથે છે, તત્ર 'વૃન્દાવન લીલોપયોગિસ્થાન હોવાથી તત્ર પદધારણ તો ઉચિત છે પરન્તુ તેથી શ્રીગોપીજનનો અભિલાષ કયે પ્રકારે?' એમ શઙ્કા થાય તો શ્રીગોપીજનની પણ તત્તુલ્યતા છે એમ કથે છે, અમારો પણ હૃદયદેશ ભૂમિ છે અને સ્ત્રીઓનું હૃદય ભૂમિવત્ કઠિન પણ છે, જેમ ભૂમિમાં પર્વત છે તેમ ભૂમિરૂપ અમારા હૃદયદેશમાં પર્વત પણ છે, અન્તઃપ્રવાહા નદી પણ છે, સરસ્વત્યાદિ નદીવદ્ બહિરપ્રકટ જેમનો રસપૂર પ્રવાહ છે તાદૃશી નદી પણ અત્ર છે, કારણ કે ભગવદ્રસ અન્તર્વિદ્યમાન છે, જેમ તત્ર વન છે તેમ અમારી રોમપઙ્ક્તિ વન પણ છે, અને જેમ વૃન્દાવન સ્ત્રીસમ્બન્ધિ છે તેમ અમારું પણ આ સર્વ રોમપઙ્ક્તિરૂપ વન સ્ત્રીસમ્બન્ધિ છે, વૃન્દાની અને અમારી એમ સતી તુલ્યતાએ પણ અત્ર શરણ સ્થાપતા નથી અને તત્ર સ્થાપે છે તેથી ઈર્ષ્યાએ આ વર્ણન છે એથી આ તામસ ભક્તો છે એમ સિદ્ધાન્ત જ્ઞાપિત કર્યો, તેથી પ્રથમ શ્લોકમાં નિર્ગુણોક્તિ જાણવી, અને ગુણત્રયે પૂર્વવર્ણન, આ ગોપિકા નિર્ગુણા છે તેથી અત્ર અસૂયા નથી એમ કોઇક ટીકાકાર માને છે, નિર્ગુણત્વે પણ તદ્રસસ્વભાવથી કદાચિદ્ અસૂયા પણ સમ્ભવે જ છે એમ નિજ સિદ્ધાન્ત છે, 'સખિ' સમ્બોધન સમ્મત્યર્થ છે, તાદૃશી સખી પણ બહુ નથી તેથી એકવચન પ્રયોજ્યું છે, અસૂયાપક્ષમાં પણ તેમ જ જાણવું, 'જેમ વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં ભગવત્પદ છે તેમ વૃન્દાવનમાં પણ ભગવત્પદનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એમાં આશ્ચર્ય શું?' એમ શઙ્કા થાય તો તત્ર 'ભુવો વિતનોતિ કીર્તિં' પદ કથે છે, જો વૃન્દાવન વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં જ હોત ત્યારે તો કાંઇ પણ ચિન્તા ન હતી, પરન્તુ વૃન્દાવન તો ભૂમિમાં છે, વ્યાપિવૈકુણ્ઠ અપ્રકટિત સ્થાન છે અને વૃન્દાવન તો ભૂમિમાં પ્રકટ છે એમ વિભેદ છે, તેથી કેવલભૂમિની જ કીર્તિને વિસ્તારે છે, પદામ્બુજે જેમ અમને રસાનુભવ થયો તેમ કાંઇ તેને રસાનુભવ થયો નથી તેથી કેવલકીર્તિને જ વિસ્તારે છે, 'વૃન્દાવનમાં ભગવાનની નિત્યસ્થિતિ છે તેથી 'ભગવતા લબ્ધલક્ષ્મિ' એટલું જ કથન ઉચિત હતું' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે ધન્યા ભૂમિ યત્ર વૃન્દાવન છે એમ વૃન્દાવનમાં ભગવાનની પ્રકટા અને સ્વહૃદયમાં ગુપ્તભાવે નિત્યસ્થિતિ માનતાં શ્રીગોપિકાની ઉક્તિ આ શ્લોક છે, યદ્યપિ ભગવાન્ વૃન્દાવનમાં સ્થિત છે તથાપિ તત્ર પ્રકટ સ્થિત નથી અને પદ તો અત્ર નિત્ય પ્રકટ સ્થિત છે એમ 'તુ'નો આશય છે, 'જેમ આ ગોપિકાના સ્વહૃદયમાં ભગવાન્ નિત્ય સ્થિત છે તેમ વૃન્દાવનમાં પણ નિત્ય સ્થિત છે એમ વૃન્દાવનમાં પણ સતી તુલ્યતાએ અત્ર ઈર્ષ્યાવકાશ નથી' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે નિત્ય પદ તો તાદૃશલીલાધાર આધિદૈવિકમાં જ સ્થિતિ કરશે અને તત્ર હેતુ કથે છે કે ભગવાન્ તો અપરાધીન છે એમ ક્વચિદ્ વૃન્દાવન પ્રદર્શન પણ કરાવશે, સ્વભૂમિ સાન્દ્રા છે તેથી વૃન્દાવન ભગવદપરાધીનત્વનું ક્વચિત્ પ્રદર્શન કરાવશે, યદ્યપિ વૃન્દાવન તો આધાર છે તથાપિ 'સ્વવ્યાપારે હિ' ન્યાયે[1] વૃન્દાવનનું કર્તૃત્વ છે, 'વૃન્દાવન જ ભગવાન્‌નું પ્રદર્શન કેમ કરાવતું નથી?' તો તત્ર કથે છે કે ભગવાન્ તો અપરાધીન–સ્વતન્ત્ર–છે તેથી ભગવત્પ્રદર્શનમાં વૃન્દાવનનું સામર્થ્ય નથી, 'યદ્યપિ ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર છે તથાપિ ભક્તવશ્ય પણ છે તેથી વૃન્દાવને ભગવાન્ ભક્તિએ જ પ્રદર્શનીય છે' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે ભક્તિએ તો સર્વત્ર જ પ્રદર્શન થશે, 'તેથી વૃન્દાવનની પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધા ન થતાં વૃન્દાવનમાં વિશેષ શો?' એમ આશઙ્કા થાય તો વૃન્દાવનની પ્રતિષ્ઠામાં નિમિત્ત 'યદ્દેવકીસુત' ઇત્યાદિએ કથે છે, યદ્વા 'એમ સતે પ્રદર્શન નિત્ય નથી પરન્તુ કાદાચિત્ક છે તેથી વૃન્દાવનમાં સ્વતુલ્યતા છે અને તેથી ઈર્ષ્યાનો અવકાશ નથી' એમ શઙ્કા થાય તેથી ઈર્ષ્યાનું કારણ વ્યક્ત કરવાને 'પ્રતિષ્ઠાયાઃ'થી પ્રારમ્ભીને 'ખ્યાપયતિ' પર્યન્ત કથન કરે છે કે શ્રીદેવકીજીના

---

૧. જ્યારે સૌકર્યાતિશય દ્યોતવાને કર્તૃવ્યાપાર અવિવક્ષિત હોય ત્યારે કારકાન્તર પણ 'સ્વવ્યાપારમાં સ્વતન્ત્ર હોવાથી કર્તૃસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે.

પુત્રનાં પદામ્બુજનાં ધ્વજવજ્રાદિ ચિહ્ને લબ્ધા કરી છે લક્ષ્મી જેણે એવું વૃન્દાવન છે, તેથી વૃન્દાવનની પ્રતિષ્ઠા છે, ચિહ્નદર્શન તો વૃન્દાવનમાં આધુનિકને પણ થાય છે તેથી વૃન્દાવન ભક્તિસાપેક્ષ નથી,'લક્ષ્મી'નો અર્થ 'લક્ષ્માણિ' કર્યો તેથી મૂલમાં પદસ્થિત અમ્બુજ ચિહ્ન ધ્વજાદિકનું ઉપલક્ષક છે, 'તેવાં અમ્બુજોપલક્ષિત ધ્વજવજ્રાદિ ચિહ્ને લબ્ધા કરી છે લક્ષ્મી જેણે એવું વૃન્દાવન' એમ અર્થ જાણવો, 'બર્હાપીડં' શ્લોકમાં 'સ્વપદરમણં'માં તો'પદ'શબ્દ જ છે અને અત્ર તેના વિમર્શમાં તો 'અમ્બુજ' પદ છે તેથી તે 'અમ્બુજ'પદ ચિહ્નમાત્રનું ઉપલક્ષક છે એ આશયે અત્ર 'લક્ષ્માણિ' એમ બહુવચન ધર્યું, 'પદામ્બુજ'માં સમાસ સપ્તમીતત્પુરુષ છે અને તેથી પ્રતિફલિત પદમાં અમ્બુજે અર્થાદ્ અમ્બુજાદિ ધ્વજવજ્રાદિ લક્ષ્મે–ચિહ્ને–વૃન્દાવનને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થઈ છે, પ્રભુનો સ્વચ્છન્દસમ્બન્ધ અત્ર છે એમ જણાવવાને 'યશોદાસુત' પ્રયોગ ન કરતાં 'દેવકીસુત' પદ પ્રયોજયું, યશોદાસમ્બન્ધિનીએ સહ યશોદાસુતનો સ્વચ્છન્દસમ્બન્ધ નિષિદ્ધ છે,તેથી યશોદાસુતનો સ્વચ્છન્દસમ્બન્ધ તત્ર ઘટે નહિ. આ શ્રીગોપી નન્દગોપસમ્બન્ધિની છે તે દેવકીજીમાં પ્રસૂતિમાત્ર જ સ્વીકારે છે, તદતિરિક્ત અન્ય કાંઇ સ્વીકારતાં નથી, તેથી 'સુત' પદ ધર્યું છે, શ્રીદેવકીજીનો સમ્બન્ધ કેવલ'સુત'ત્વે જ છે 'અત્ર 'વસુદેવસુત'પદ કેમ ન પ્રયોજયું ?' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે અત્ર સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય છે, તેથી 'દેવકી'પદે સ્ત્રી પ્રતિ ભગવત્કૃપાનું પણ સૂચન થયું, **પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય છે** એ તો અમે અસકૃત્ કથન કર્યું છે, ભક્તિમાર્ગમાં ચરણ પ્રધાનભૂત છે અને તત્ર પણ ચરણ અમ્બુજ–જલોદ્ભૂત–છે, તેથી તે તો સ્ત્રીના જ હૃદયમાં તાપહારકત્વે શોભે છે, તાદૃશ ચરણામ્બુજની પણ જે ધ્વજવજ્રાંકુશાદિએ શોભા તે અન્યત્ર ફલિતા થતી નથી, કેવલ વૃન્દાવનમાં જ તે પ્રતિફલિતા થઈ, તેથી પાદત્વ જ સમ્પન્ન થયું, ધ્વજાદિવિશિષ્ટ જ પાદત્વ સમ્પન્ન થયું. તેથી લક્ષ્મી પણ તત્ર નિયતા છે, અને તેથી 'પદામ્બુજે લબ્ધા છે લક્ષ્મી જેણે એવું વૃન્દાવન' એમ અર્થ સિદ્ધ થયો, યદ્વા અત્ર મયૂરવ્યંસકાદિ[1] સમાસ છે એ આશયથી કથે છે કે ભૂમિ જ્યારે સાન્દ્રા હોય છે ત્યારે જ એમ થાય છે, તેથી તે લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ ભૂમિકૃતા જ છે, અને તેથી સ્વમાં સાન્દ્રતા ન હોવાથી ચરણામ્બુજ તદવસ્થાપન્ન ન થયું એમ દૈન્ય-દ્યોતનથી નિર્ગુણોક્તિત્વ પણ સિદ્ધ કર્યું, તેથી 'વૃન્દાવન ભૂમિની કીર્તિનું ખ્યાપન કરે છે' એ યુક્ત છે, ભૂમિએ ઉપકૃત પાદ ભૂમિને ઉપકૃત છે એ યુક્ત છે, પ્રતિષ્ઠાનું નિમિત્ત તો પૂર્વે કથ્યું જ છે, અને આ પણ નિમિત્ત છે, તેથી 'ચ'કાર પ્રયોજ્યો, આ પક્ષમાં શ્લોકસ્થ 'યદ્'નો અર્થ 'જે ભૂમિથી' કરવો, કિઞ્ચ કેવલ લક્ષ્મીને જ પ્રાપ્તા કરી એમ નથી પરન્તુ ભક્તિજ્ઞાનને પણ પ્રાપ્ત કર્યાં એમ 'ગોવિન્દ' ઇત્યાદિએ કથે છે, જ્યારે ભગવાન્ વેણુનાદ કરે છે ત્યારે નીલ–સજલ–મેઘ ગર્જતો હોય નહિ શું એમ લાગે છે તેથી મયૂર મત્ત થાય છે અને મત્ત થઈને નૃત્ય કરે છે,જ્યારે ભગવાન્ વેણુનાદ કરે છે ત્યારે જ દેહવિસ્મરણ અને નૃત્ય થાય છે, મયૂરમાં એમ ભક્ત્યુદ્રેક કથ્યો, અત્ર પણ ઈર્ષ્યાનું અને દૈન્યનું સૂચન શ્રીગોપિકાએ કર્યું એમ વિભાવન કરવું, મયૂર વન–વનસ્થ–છે, તેથી ઉદ્રિક્ત ભક્તિત્વથી મયૂરની પ્રશંસાથી વૃન્દાવનની જ પ્રશંસા કથી. ગોવિન્દવેણુને અનુસરીને મત્ત મયૂરનું છે નૃત્ય યત્ર તાદૃશ વૃન્દાવન થયું એમ ભક્તિપ્રાપ્તિ કથી, 'આ તો થઈ મયૂરની ભક્તિપ્રાપ્તિ, પરન્તુ 'ગોવિન્દ' ઇત્યાદિના આભાસગ્રન્થમાં તો વૃન્દાવનની ભક્તિજ્ઞાનપ્રાપ્તિ કથી છે તે કયે પ્રકારે ઉપપન્ન થાય ?' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે મયૂર વન જ છે, વનમાં સતતાસ્થિતિએ અસાધારણધર્મતાથી મયૂર વનભાવાપન્ન છે, તેથી મયૂરમાં સ્વાસાધારણધર્મે ભક્તપ્રાપ્તિએ–વૃન્દાવનની જ પ્રશંસા કથી, જેના–મયૂરના–અદ્રિના શિખરમાં તાદૃશ નૃત્યનું પ્રેક્ષણ કરીને અપરત–તૂષ્ણીં સ્થિત–છે અન્ય સર્વ સત્ત્વ એવું વૃન્દાવન છે, ભગવદ્ભક્તિજ્ઞાનથી તેમનું તૂષ્ણીમ્ભાવલક્ષણ જ્ઞાન કથ્યું, અત્ર 'પ્રેક્ષ્ય' ઇત્યાદિ સમસ્ત પદ છે, તાદૃશ નૃત્ય અત્ર સમભિવ્યાહારથી કર્મ છે, તૂષ્ણીમ્ભાવ છે કાર્યલક્ષણ જેનું એવું ભગવલ્લીલાજ્ઞાન અત્ર કથ્યું, એક મયૂર ભક્ત છે, અત્ર જાત્યપેક્ષયા એકવચન છે, અને અન્ય નાનાજાતીય સર્વ જ્ઞાની છે, 'પરન્તુ જ્ઞાનનું તો ફલ ઊર્ધ્વગમન છે તેથી સ્વભાવતઃ અધઃ બિલેશય કયે પ્રકારે જ્ઞાની કથી શકાય ?' એમ આશઙ્કા થાય તો 'અદ્રિસાનુષુ' પદે પરિહરે છે, યત્ર કુત્ર પણ તેમની સ્થિતિ હોય તથાપિ તત્ર જ ગમન કરીને દર્શન કર્યા કરે છે, તેથી તૂષ્ણીમ્ભાવે દોષાભાવ કથ્યો અને સાનુસ્થિતિએ સ્વસ્થાનત્યાગ અને ઊર્ધ્વગમન એ દ્વય કથ્યું. ૧૦.

આભાસ। એ પ્રકારે વેણુની રૂપવર્ણના કથીને, સ્વરૂપતઃ વેણુને વર્ણીને બોદ્ધા 'ધર્મતઃ' વેણુને 'ધન્યાસ્તુ' ઇત્યાદિ ષટ્ શ્લોકે વર્ણે છે, વેણુનું સ્વરૂપ વપુર્યુક્ત છે એમ 'બર્હાપીડ' શ્લોકમાં 'નાદ અનુભૂયમાન સતે જ સ્વરૂપ અનુભૂત થાય છે પૃથક્ અનુભવાતું નથી' ઇત્યાદિએ નિરૂપિત જ છે, અને તેથી રસદ્વયનિરૂપણ અને ચરણનિરૂપણ પણ વેણુસ્વરૂપનું જ વર્ણન છે એમ રૂપવર્ણના કથીને હવે ઐશ્વર્યાદિબોધનહેતુત્વપ્રકારે 'ધન્યાસ્તુ' ઇત્યાદિ ષટ્ શ્લોકે ધર્મતઃ વેણુનું વર્ણન કરે છે.

૧. પાણિનિ ૨. ૧. ૭૨ ને અનુસરીને.

કારિકાર્થ–'ધન્યાસ્તુ મૂઢમતય:' ઇત્યાદિ શ્લોકષટ્કે ઉક્ત હરિણ્યાદિને અનુક્રમે છે, હરિણી અપ્સરા ગો પક્ષી નદી અને મેઘ એમ ક્રમે જ તે તે પદાર્થ કૃષ્ણૈશ્વર્યાદિબોધક છે, જ્યારે લોકમાં ઇશ્વરને મૂઢ પણ પૂજે છે ત્યારે નિરુપાધિક ઐશ્વર્ય મનીષી વર્ણવે છે, અનીશ્વરમાં પ્રવેશીને ઇશ્વરત્વસૂચિકા સામગ્રીને અનાવિર્ભાવતા સતા પણ ઇશ્વરને જ્યારે મૂઢ પૂજે છે ત્યારે જ ઇશ્વરનું નિરુપાધિક ઐશ્વર્ય સિદ્ધ થાય છે અને તે યુક્ત પણ છે, કારણ કે ઐશ્વર્ય-સામગ્રીરાહિત્ય સતે પણ બુધ–જ્ઞાની–તો સ્વરૂપજ્ઞાનથી પૂજે પણ પરન્તુ મૂઢકૃતા પૂજા વેણુનાદના પરમૈશ્વર્યનું જ સૂચન કરે છે, આ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ભગવન્નિષ્ઠ જ છે એમ મૂઢહરિણીએ કૃત પૂજનથી જણાય છે, મૂઢ પણ હરિણ્યાદિ પ્રભુનું પૂજન કરે છે તેથી પ્રભુનું ઐશ્વર્ય નિરુપાધિક છે, વીર્ય દેવમાં તત્ર પણ સ્ત્રીમાં અને તત્ર પણ કામત: છે તેથી પુરુષના સાન્નિધ્યમાં પણ તેમને મૂર્છા થઇ અને તેથી તે વીર્ય મહત્ છે, 'કૃષ્ણં નિરીક્ષ્ય' શ્લોકમાં મનુષ્યત્વે પ્રતીયમાન પણ ભગવાનનાં દર્શનથી દેવાઙ્ગનાઓને–દેવની વીરાઙ્ગનાઓને–પણ પુરુષના સાન્નિધ્યમાં પણ કામત: મૂર્ચ્છા થઇ, તેથી દેવથી સ્ત્રીથી અને કામથી એમ હેતુત્રયથી વેણુનાદનું વીર્ય મહદ્ બોધિત થાય છે, અપ્સરાઓ દેવતા છે અને ભગવાન્ તો મનુષ્યવત્ પ્રતીયમાન છે તેથી તાદૃશ ભગવાન્માં તેમનો કામ સમ્ભવતો નથી, દેવાઙ્ગનાનો વાઞ્છિત રસ સાધારણ મનુષ્યમાં હોતો નથી, તેમને ભગવાને નિજ અલૌકિક પ્રભાવ પણ દર્શાવ્યો નથી, તથાપિ વનિતોત્સવચારુવેષથી અને વેણુક્વણિતથી સાધારણસ્ત્રીવત્ તેમને મોહ થયો આ મહદ્ ભગવદ્વીર્ય છે, આ વીર્ય મહત્ છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત ઐશ્વર્યથી અને મર્યાદામાર્ગીય વીર્યથી પણ તે મહત્ છે, વિમૂઢની પ્રત્યક્ષા આસક્તિના વારણથી તેમનામાં સ્વધર્મને યોજે ત્યારે જ યશ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા યશ સિદ્ધ થતું નથી, 'ગાવશ્ચ' શ્લોકમાં વિમૂઢા ગોની તૃણાદિમાં જે પ્રત્યક્ષા આસક્તિ છે તેનું પ્રત્યક્ષ વારણ કરીને પીયૂષરૂપ સ્વધર્મને જ્યારે ભગવાન્ તેમને વિષે યોજે ત્યારે જ યશ સિદ્ધ થાય, અન્યથા નહિ, અત્ર 'વારણાત્' પદમાં પઞ્ચમી લ્યબ્લોપમાં પ્રવર્તે છે તેથી તૃણાદિમાં પ્રત્યક્ષા જે આસક્તિ છે તેમાંથી પ્રત્યક્ષ 'વારણ સમ્પાદીને' એમ તે પદનો અર્થ થાય છે, પીયૂષરૂપ સ્વધર્મને જ્યારે ભગવાન્ તેમને વિષે યોજે ત્યારે જ યશ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા–મર્યાદામાર્ગીય–યશ અત્ર ઉપયુક્ત થતું નથી, આ પ્રકારે પીયૂષયોજન ગોમાં જ થયું, શાવમાં થયું નથી, તેથી યશોબોધકપ્રસ્તાવમાં ગોનું જ કથન કર્યું, તામસ રાજસ અન્ય–સાત્ત્વિક–અને ગુણાતીત નિરૂપાય છે, 'અક્ષણ્વતાં' શ્લોકથી આરમ્ભીને 'હન્તાયમદ્રિ' પર્યન્ત દ્વાદશ શ્લોકમાં સગુણનિર્ગુણભેદ કથે છે કે તામસ રાજસ અને અન્ય–સાત્ત્વિક–અને ગુણાતીત નિરૂપાય છે, વૃન્દાવન ગુણાતીત છે, પક્ષિરૂપ મુનિ ગુણાતીત છે, અને ગોવર્ધન ગુણાતીત છે એમ અત્ર ગુણાતીતત્રિતય છે, આ લોકમાં પણ તદ્રત ગુણાતીત જ હોય છે, 'અક્ષણ્વતાં'થી આરમ્ભીને ક્રમશ: શ્લોકત્રયમાં તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિકનું નિરૂપણ છે અને 'વૃન્દાવનં સખિ' શ્લોકમાં ગુણાતીત વૃન્દાવનનું નિરૂપણ છે, એ જ પ્રકારે 'ધન્યાસ્તુ મૂઢમતય:'થી પ્રારમ્ભીને શ્લોકત્રયમાં હરિણ્યાદિ સગુણ છે અને 'પ્રાયો બતામ્બ' શ્લોકમાં પક્ષિરૂપ મુનિ ગુણાતીત છે, એ જ પ્રકારે 'નદ્યસ્તદા' શ્લોકથી આરમ્ભીને શ્લોકત્રયમાં સગુણનું નિરૂપણ છે અને 'હન્તાયમદ્રિ' શ્લોકમાં ગુણાતીત ગોવર્ધનનું નિરૂપણ છે એમ વૃન્દાવન પક્ષિરૂપમુનિ અને ગોવર્ધન એ ત્રય ગુણાતીત છે એમ વર્ણનીય ભેદનું કથન કરીને વર્ણનકર્ત્રીનો પણ તદ્દ્ જ સગુણનિર્ગુણ ભેદ કથે છે કે આ લોકમાં તદ્રતા–તદ્વર્ણનકર્ત્રી–પણ ગુણાતીતા છે.

वृन्दावनं गुणातीत-मितिकारिकोपरि स्वतन्त्रः।

'પક્ષી મુનિ છે તેથી મનનશીલ છે અને તેથી સાત્ત્વિક છે' એમ આશઙ્કીને નિર્ગુણત્વ કથવાને 'વૃન્દાવનં' ઇત્યાદિ કારિકાએ તત્પ્રકાર કથે છે, વૃન્દાવન આધિદૈવિકભગવચ્ચરણાત્મક હોવાથી ગુણાતીત છે તેમ જ ગોવર્ધન પણ ગુણાતીત છે, પક્ષી પણ વૃન્દાવનરતત્વે 'યો યચ્છ્રદ્ધ: સ એવ સ:' વાક્યથી ગુણાતીત જ છે, 'ત્યારે તો ગોવર્ધનમાં રતા પુલિન્દીજી પણ નિગુર્ણા જ હોવાં જોઇએ' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે એમ નથી, કારણ કે પુલિન્દીજીમાં તો કારણવિશેષે–તદ્દર્શનસ્મરરુજાએ–રાજસ ભાવનું તત્ર સ્પષ્ટ જ કથન છે, 'મૌનાદિએ પક્ષીમાં પણ સાત્ત્વિકત્વ સ્પષ્ટ જ કથ્યું છે' એમ પણ ન કથવું, સત્ત્વ તો જ્ઞાનજનક છે અને પક્ષીમાં સત્ત્વકાર્યજ્ઞાનાભાવના કથને તેમનું સાત્ત્વિકત્વ નથી તેથી અન્યાનનુસન્ધાનથી પતનશઙ્કાએ દ્રુમભુજોપરિ તેમનું આરોહણ અને જ્ઞાનજનકદૃષ્ટિનિમીલન તેમ જ ઇતરા વાક્નો ઉપરમ પણ કથ્યો છે, એમ સતે અન્યત્ર સાત્ત્વિકત્વે ઉક્ત પણ અત્ર ગુણાતીત જ જાણવા, અને તેથી જ 'તામસા રાજસાશ્ચાન્યે' એમ પૂર્વે કથન કર્યું, 'પરન્તુ 'વનચર:' શ્લોકમાં વૃન્દાવનનું સત્ત્વભૂમિત્વ કથ્યું છે ત્યારે અત્ર નિર્ગુણત્વકથન કયે પ્રકારે ?' એમ શઙ્કા થતી હોય તો સત્ય છે, તત્ર તો સાત્ત્વિકભાવાપન્નત્વ કથવાને ભૂમિનું તથાત્વ કથ્યું અને તેથી જ ભગવાનના પણ તત્ર તથાભાવવત્ત્વે તત્સમ્બન્ધથી ભૂમિનું પણ તથાત્વ–સાત્વિકત્વ–કથ્યું, વૃન્દાવનનું તો સ્વરૂપ ગુણાતીત જ છે–લીલાસૃષ્ટિસ્થ સર્વ જ ગુણાતીત છે–તથાપિ વિવેક ગુણકૃત જાણવો, જેમ મૂઢમતિત્વથી અને મુખ્ય સજાતીય ભાવવત્ત્વથી હરિણી તામસી છે અપ્સરા કામભાવવત્ત્વથી રાજસી છે ગો અત્ર ભગવજ્જ્ઞાનવત્ત્વથી

સાત્ત્વિકી છે પક્ષી તો ગુણાતીત જ છે નદી રાજસી છે–કારણ કે તેમને વિષે મનોભવસત્તાનું કથન છે–મેઘ તામસ છે–કારણ કે એતત્સજાતીયભાવવાન્ અને ભગવદર્થસર્વપરિત્યાગવાન્ છે–કામિનીત્વથી પુલિન્દી તો રાજસી છે અને ગોવર્ધન તો ગુણાતીત છે–કારણ કે એમ પૂર્વે કથ્યું જ છે–એ જ પ્રકારે સર્વત્ર લીલાસ્થમાં તાદશતાદશભાવવત્ત્વે તાદશતાદશત્વ જાણવું એમ દિગ્દર્શનમાત્ર કરાવ્યું.

કારિકાર્થ—આ લીલાસૃષ્ટિરૂપ લોકમાં તદ્વતા–તે ગુણાતીત વૃન્દાવનાદિમાં રતા–તદ્વર્ણનકર્ત્રી પણ ગુણાતીતા છે, આ કેવલ ઉપલક્ષણ છે, તેથી તત્તત્સગુણનિરૂપિકા–વર્ણનકર્ત્રી–પણ તથાવિધા–સગુણા–છે, અત્ર નિરૂપ્યમાં 'આ ત્રય ગુણાતીત છે' એમ નિરૂપ્યનું સ્વરૂપ કથીને નિરૂપિકાનું સ્વરૂપ કથે છે કે આ ભક્તલક્ષણ લોકમાં તદ્વત ગુણાતીત જ છે, આ કેવલ ઉપલક્ષણ છે, તત્તન્નિરૂપિકા તથાતથા સગુણા છે, અત્ર દ્વાદશ શ્લોકમાં તામસ રાજસ સાત્ત્વિક અને નિર્ગુણ એમ ક્રમે પર્યાયત્રય છે, 'યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ' વાક્યથી નિરૂપ્યનું અને નિરૂપિકાનું સમાનધર્મવત્ત્વ યુક્ત છે એમ સૂચન કરવાને 'હિ' પદ ધર્યું, પક્ષિનિરૂપિકાના પ્રસઙ્ગથી વૃન્દાવનની અને ગોવર્ધનની પણ નિરૂપિકાના ગુણાતીતત્વમાં હેતુ 'રૂપ્યતે' ઇત્યાદિએ કથે છે, 'હિ' હેતુવાચક છે, અત્ર વ્રજમાં સ્થિત આ વૃન્દાવનાદિ ત્રય ગુણાતીત નિરૂપાય છે–કારણ કે તત્ર ક્ષોભાભાવ અને આસક્તિભર છે–તેથી આ લોકમાં–ભક્તસમાજમાં–તદ્વત પણ ગુણાતીત હોય છે–કારણ કે સમાનશીલમાં જ રતિનો ઉદય થાય છે–'જ્યારે ખરે પુરુષ શ્રીનો ભોગ કરે છે ત્યારે એને અર્થે વીણાવાદ થાય છે' એ શ્રુતિન્યાયે સર્વે જ ભગવદીય–વિહગ પણ–પરમા શ્રીને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે જ્યારે સેવક પણ તાદશ હોય ત્યારે જ શ્રીની પરમા કાષ્ઠા, જેમ ભગવાન્ પૂર્વોક્તશ્રુત્યુક્તશ્રીલક્ષણવીણાદિ શબ્દનું શ્રવણ કરે છે તેમ ભગવત્સેવક પક્ષ્યાદિ પણ વેણુનાદનું શ્રવણ કરે છે તેથી ભગવાનમાં શ્રીની પરમા કાષ્ઠા નિરૂપી, ધર્મિસમ્બન્ધથી ભગવદીયો પણ યદ્યપિ સામાન્યતઃ શ્રીપ્રાપ્તિ કરે છે તથાપિ પૂર્વોક્ત ન્યાયે તો તેઓ પરમા શ્રીને પ્રાપ્ત કરે છે, 'એમ પક્ષીની શ્રીપ્રાપ્તિએ ભગવદ્ગુણબોધન કયે પ્રકારે સમ્પન્ન થાય?' એમ આશઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે જ્યારે સેવક તાદશ હોય છે ત્યારે જ શ્રીની પરમા કાષ્ઠા છે, સેવકોને શ્રી સિદ્ધા થઈ ત્યારે સ્વામીમાં તો કૈમુત્યન્યાયે તે સિદ્ધા જ છે, પૂર્વોક્ત ત્રયમાં પણ આ જ કૈમુત્યન્યાય જાણવો, જ્યારે સેવકો પરમ ભોગ કરે ત્યારે સ્વામીનું પરમસૌભાગ્ય સ્ફુટ થાય છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પક્ષીરૂપ ભગવદીય મુનિ ભગવત્કૃત વેણુનાદનું શ્રવણ કરે છે તત્ર પણ ભગવાન્ નીચે સ્થિત થઈને વેણુવાદન કરે છે અને પક્ષીઓ તો ઉપરિ દ્રુમભુજારોહણ કરીને નાદામૃત અનુભવે છે તેથી પક્ષીનો શ્રીભોગ સિદ્ધ થાય છે, 'યદા ખલુ વૈ પુરુષઃ શ્રિયમશ્નુતે' શ્રુતિમાં 'વીણા'પદ મધુરનાદવેણ્વાદિનું ઉપલક્ષક છે તેથી વેણુનાદશ્રવણે પક્ષીમાં શ્રીભોગ સિદ્ધ થયો, અત્ર ભગવન્નિષ્ઠ શ્રી પક્ષીમાં સમાગતા છે તેથી ભગવચ્છ્રીની કાર્યભૂતા તે શ્રીએ કારણભૂત ભગવચ્છ્રીનું સૂચન કર્યું, જ્યારે સ્વભાવનો વિજય થાય ત્યારે જ જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ, સર્વદા વેગવતી નદીના વેગભઙ્ગે સેવકમાં સ્વભાવવિજયલક્ષણ જ્ઞાન નિરૂપિત થયું, અર્થાત્ સેવક પણ જ્યારે જ્ઞાની છે ત્યારે ભગવાનનો જ્ઞાનોત્કર્ષ કૈમુતિકન્યાયે સિદ્ધ જ છે, નદીમાં સમાગત જ્ઞાન શ્રીવત્ કારણભૂત ભગવજ્જ્ઞાનનું સૂચન કરે છે, સ્વસર્વસ્વનિવેદનથી હરિના ચરણમાં પ્રીતિ થાય છે અને જ્યારે હરિનો પણ હરિ થાય ત્યારે વૈરાગ્યમાં પણ ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે, આ પ્રકારનો ઉત્કર્ષ ભક્તિએ સિદ્ધ થાય છે તેથી એવી સેવા સેવકોચિતા છે, સ્વસર્વસ્વનિવેદને સહિતા હરિચરણપ્રીતિ જ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે અન્યત્ર વૈરાગ્ય હોય ત્યારે જ હારમાં પ્રીતિ સમ્ભવે છે, તત્ર વૈરાગ્યમાં પણ જ્યારે સર્વદુઃખહર્તા હરિનો પણ હરિ થાય–જ્યારે સેવક વસ્ત્રાદ્યુપચારસેવાએ હરિના પણ શીતોષ્ણાદિનિવારણે દુઃખહર્તા થાય–ત્યારે જ વૈરાગ્યમાં પણ ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે, ભગવાનને શ્રમ થતો નથી એમ કોઇક માને છે, **ભગવાનને શ્રમ થાય જ છે એમ સિદ્ધાન્ત છે**, અને તેનું પ્રતિપાદન શ્રીસુબોધિનીજીના દશમસ્કન્ધમાં યુગલગીતાધ્યાયમાં કર્યું છે, જેમ ભગવાનને શ્રમ થાય છે તેમ શીતાદિ પણ થાય છે એમ જાણવું, કિઞ્ચ 'અનશ્નન્ અન્યો અભિચાકશીતિ' શ્રુતિએ યદ્યપિ મર્યાદામાર્ગમાં ભગવાન્ ભોજનાદિ કરતા નથી એમ કથ્યું છે તથાપિ **પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન્ ભોજનાદિ કરે જ છે** એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન અષ્ટમાધ્યાયનાં શ્રીટિપ્પણીજીમાં અને પૂતનામોક્ષાધ્યાયનાં શ્રીટિપ્પણીજીમાં 'ભગવાનમાં સ્નેહહેતુક સ્વામિનીકૃતરક્ષાપ્રભૃતિ કાર્ય ભ્રમહેતુક છે'એ શઙ્કાના પરિહારપૂર્વક કર્યું છે, તેથી 'હરેરપિ હરિઃ' કથન સુન્દર કર્યું, અર્થાત્ 'દૃષ્ટ્વાતપે' શ્લોકમાં મેઘે સ્વસર્વસ્વ જલના વર્ષણે અને સ્વવપુએ છાયાકરણે સેવા કરી તેથી મેઘનું વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયું, અને સેવકમાં એમ વૈરાગ્યસિદ્ધિ થઈ ત્યારે ભગવાનમાં તો કથવું જ શું? એણે–શ્લોકષટ્કના તાત્પર્યાર્થનિરૂપણે–ઐશ્વર્યાદિષડ્ધર્મોપપાદનથી વેણુનું ભગવત્ત્વ સમર્થ્યું, અત્ર આ પ્રકારે વિભાગ જાણવો, સર્વત્ર અનાસક્તિ સામાન્ય વૈરાગ્ય છે તે જ–સર્વત્ર અનાસક્તિ–ત્યાગવિશિષ્ટા હોય ત્યારે વૈરાગ્યમાં ઉત્કર્ષ છે, તત્ર પણ હરિચરણરતિ ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્ય છે, સ્વસર્વસ્વનિવેદનવિશિષ્ટા હરિચરણરતિ ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યમાં ઉત્કર્ષ છે, તત્ર પણ હરિની શીતાદિનિવારણરૂપા સેવા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય છે, અને પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્યમાં ભક્તિવિશિષ્ટા શીતાદિનિવારણરૂપા હરિસેવા ઉત્કર્ષ છે, તેથી અત્ર અન્વય આ પ્રકારે કરવો,

સ્વસર્વસ્વનિવેદનવિશિષ્ટા હરિચરણપ્રીતિ ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યમાં ઉત્કર્ષ છે, પૂર્વોક્ત સામાન્ય વૈરાગ્ય અને તદુત્કર્ષ તો ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યમાં સમ્પન્ન જ છે, તેથી 'અપિ' શબ્દનો અને 'ચ'કારનો પ્રયોગ કર્યો, આ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યોત્કર્ષ કથીને હવે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય કથે છે કે જ્યારે હરિનો પણ હરિ થાય અને તે હરિનો પણ હરિ- પણ ભક્તિએ થાય એવી સેવા સેવકોચિતા છે, અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે, અત્ર પણ પૂર્વોક્ત વૈરાગ્યના અને તદુત્કર્ષના સમુચ્ચયાર્થ 'ચ'કારદ્વય પ્રયોજ્યું, આ પ્રકારે શ્લોકષટ્કનો તાત્પર્યાર્થ કથ્યો, વાચ્યાર્થ તો આભાસમાં કથાશે, જ્ઞાનવદ્ ભક્તગત વૈરાગ્યથી ભગવદ્વૈરાગ્યનું સૂચન કૈમુત્યન્યાયે સિદ્ધ જ છે, મેઘમાં વૈરાગ્યરૂપ ભગવદ્ધર્મ કાર્યરૂપે સમાગત છે તે સ્વકારણભૂત ભગવન્નિષ્ઠ વૈરાગ્યનું સૂચન કરે છે, જ્યારે ભક્ત સર્વદુઃખહર્તા હરિના પણ દુઃખનો હર્તા–હરિ–થાય ત્યારે તેમાં વૈરાગ્યોત્કર્ષ છે એમ જાણવું, કારણ કે હરિના દુઃખનું હરણ વૈરાગ્યકાર્ય છે, મોક્ષાન્ત ફલમાંથી જ્યારે રાગની નિવૃત્તિ થાય અને એક પ્રભુસુખની જ આકાઙ્ક્ષા રહે ત્યારે જ તાદૃગ્ ભાવનો ઉદય થાય છે, 'તે કયે પ્રકારે થાય?' એમ શઙ્કા થાય તો 'ભક્ત્યા' ઇત્યાદિએ કથે છે કે તાદૃશ ભગવદ્દુઃખહર્તૃત્વભાવ સ્નેહે થાય છે એમ વૈરાગ્યસ્વરૂપને અને સ્નેહે કરીને વૈરાગ્યસિદ્ધિને નિરૂપીને ઉપદિશે છે કે તે અર્થાદ્ સેવ્ય ભગવાન્‌ની મેઘકર્તૃકા દુઃખહરણરૂપા સેવા પુષ્ટિસ્થ સેવકના કર્તવ્યત્વે ઉચિતા છે, જેમ પ્રેરણ વિના જ–સ્નેહમાત્રથી–મેઘે ભગવાન્‌ની આતપનિવારણરૂપા સેવા કરી તેમ **શાસ્ત્રીયા પ્રેરણા વિના જ દેશકાલાનુરૂપભગવત્સૌખ્યસમ્પાદકસેવા પુષ્ટિમાર્ગીઓએ કર્તવ્યા.** આ સેવા સખ્યભક્તિરૂપા છે, કારણ કે 'સખ્યુર્વ્યધાત્ સ્વવપુષામ્બુદ આતપત્ર' ચરણમાં 'સખ્યુઃ'પદ છે, સેવાકૌમુદીગ્રન્થમાં પ્રથમ પ્રકરણમાં આ સર્વ નિરૂપ્યું છે, 'ઉત્કર્ષશ્ચાપિ વૈરાગ્યે'નો અન્વય 'તદૈવ સ્યાત્' એમ પૂર્વે સહ કરવો, 'સર્વદુઃખહર્તા હરિમાં દુઃખનું કથન સમ્ભવતું નથી તેથી આ સર્વ અસઙ્ગત છે' એ શઙ્કાનો પરિહાર 'ભક્ત્યા' ઇત્યાદિએ કરે છે, અત્ર 'ચ' 'તુ'ના અર્થમાં–અવધારણમાં–પ્રવર્તે છે, 'તાદૃશત્વઞ્ચ' પદે સ્વસર્વસ્વનિવેદનનો સમુચ્ચય થાય છે, અને તે નિવેદન અત્ર 'કુસુમાવલી'પદથી અને ભક્તિ 'સખી'પદથી સિદ્ધા છે એમ જાણવું.

धन्यास्तु मूढमतयोपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥ ११ ॥

અક્ષરાર્થ—મૂઢમતિ પણ આ હરિણી ધન્યા છે, જેમણે સ્વીકૃતવિચિત્રવેષ નન્દનન્દનને વેણુરણિતને આકર્ણીને સહકૃષ્ણસારા થઈને પ્રણયાવલોકે વિરચિતા પૂજા ધરી. ૧૧.

વ્યાખ્યાન—તત્ર પ્રથમ હરિણીનું ભાગ્ય 'ધન્યાઃ' ઇત્યાદિ શ્લોકે અભિનન્દે છે, 'જ્ઞાન ક્રિયાનું વિશેષણીભૂત છે, હરિણીઓને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તેઓ તો કેવલ ભગવદવલોકનાત્મકપૂજામાત્ર કરે છે તેટલાથી જ તેમનું ધન્યાત્વ કયે પ્રકારે?' એમ આશઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે જ્ઞાનમાત્ર ધન્યાત્વસાધક નથી પરન્તુ ભગવદ્વિષયકપૂજનક્રિયા ધન્યાત્વસાધિકા છે અને તત્ર પણ જ્ઞાનસહિતભગવદ્વિષયકપૂજનક્રિયા સુતરાં ધન્યાત્વસાધિકા છે, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પણ જો જ્ઞાનાનુરૂપા ક્રિયા કરે ત્યારે જ જ્ઞાનનું સાર્થક્ય, તેથી જ્ઞાન વિશેષણ છે અને ક્રિયા વિશેષ્ય છે, અને તેથી જ્ઞાન ક્રિયાવિશેષણીભૂત છે, ક્રિયાનો પણ ઉત્કર્ષ પૂજા છે, ક્રિયામાં પણ ભગવત્પૂજાત્મિકા જ ક્રિયા ઉત્કૃષ્ટા છે, અત્ર 'તત્ કર્મ હરિતોષં યત્' ચતુર્થસ્કન્ધવાક્ય પ્રમાણ છે, તે પૂજારૂપક્રિયા હરિણીએ કરી તેથી હરિણીનું ધન્યાત્વ છે, તે પૂજા પણ જો જ્ઞાનમયદ્રવ્યે ભગવદ્વિષયિણી હોય ત્યારે તો તેનો સુતરામ્ ઉત્કર્ષ છે, તત્ર પૂજામાં પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયાધારત્વે જ્ઞાનપ્રચુર નેત્રાત્મક દ્રવ્યે તે પૂજા કરી તેથી હરિણીનું સુતરાં ધન્યાત્વ છે, અત્ર 'જ્ઞાનમય'પદનો અર્થ 'જ્ઞાનપ્રચુર જ્ઞાનસ્વરૂપ નિવેદ્યદ્રવ્યે' કરવો, અત્ર આ તાત્પર્ય છે, નિવેદ્ય પદાર્થોના સ્વરૂપને અને ભગવત્પ્રિયત્વમાં દેશકાલાનુગુણત્વને જાણીને પદાર્થ સમર્પાય ત્યારે તે નિવેદ્ય પદાર્થ જ્ઞાનમય કહેવાય છે, અત્ર હરિણીએ સ્વનેત્રસૌન્દર્યને–અને ભગવત્પ્રિયાનેત્રસ્મારકત્વે તેના પ્રભુપ્રિયત્વને પણ–જાણીને ભગવાન્‌ની પૂજા નેત્રે કરી તેથી ધન્યાત્વ યુક્ત છે, તે પૂજામાં પણ ભગવજ્જ્ઞાન અને સ્વજ્ઞાન અઙ્ગ છે અન્યથા તદભાવે સર્વ જ વ્યર્થ છે, દેશકાલવૈશિષ્ટ્યથી યાદૃશ વસ્તુની અપેક્ષા ભગવાન્‌ને છે તાદૃશ દેશકાલાનુરૂપ સેવન માટે વિધેય છે એમ સમ્પ્રતિ દેશકાલાનુરોધથી ભગવાન્‌ને અમુક પદાર્થ અપેક્ષિત છે એવું જે જ્ઞાન તે ભગવજ્જ્ઞાન છે, અને મદીય પદાર્થમાં આ વસ્તુ સમ્યક્ છે તેથી તે ભગવદ્વિનિયોગયોગ્ય છે એવું જે જ્ઞાન તે સ્વજ્ઞાન છે, એ પ્રકારનું ભગવજ્જ્ઞાન અને સ્વજ્ઞાન એમ ઉભયે જ્ઞાન પૂજામાં અઙ્ગ છે, હરિણીએ તેમ જ કર્યું, કારણ કે શૃઙ્ગારરસાત્મક ભગવાન્‌ને સ્વનેત્રસૌન્દર્યનું પ્રદર્શન કરાવીને તેમનું પ્રિયત્વ સમ્પાદિત કર્યું, પુષ્ટિજીવે પણ યથોચિત પ્રિયત્વ તેમ સમ્પાદવું એમ શિક્ષા આ ગ્રન્થનું સ્વારસ્ય છે, ભગવત્પૂજારૂપક્રિયોત્કર્ષમાં ભગવજ્જ્ઞાન પણ અઙ્ગ છે, તેથી પૂજાના અભાવમાં જ્ઞાનાદિક સર્વ જ વ્યર્થ છે, અઙ્ગીભૂતપૂજાના અભાવમાં અઙ્ગ જ્ઞાનાદિનું પણ વૈયર્થ્ય છે, 'ધન્યાસ્તુ'માં 'તુ'શબ્દે શ્રીગોપિકા સ્વની વ્યાવૃત્ત્યર્થ 'જ્ઞાનં હિ' ઇત્યાદિએ હેતુ કથે છે, પ્રથમ જાણે તદનન્તર ઇચ્છે અને તદનન્તર પૂજે એમ માનસ ક્રમથી જ્ઞાન ક્રિયાનું વિશેષણ છે એ યુક્ત છે એમ સૂચન કરવાને 'હિ' શબ્દ ધર્યો છે, 'આકર્ણ્ય' એમ લ્યપ્પ્રયોગે

આકર્ણનરૂપ જ્ઞાનનું પૂજાવિષયક્રિયામાં ગૌણત્વ–વિશેષણત્વ–કથ્યું, 'પૂજા'પદે ઉત્કૃષ્ટા ક્રિયા કથી, અને 'પ્રણયાવલોકૈ:'પદે જ્ઞાનમયદ્રવ્ય કથ્યાં, અવલોકનવ્યાપારે વ્યાપારવાનનો પણ આક્ષેપ થયો, અવલોકન વ્યાપાર હોવાથી અત્ર નેત્ર કરણ છે, સ્વાવલોકને–હરિણ્યવલોકને–રચિતત્વપક્ષમાં હરિણીને ભગવદ્જ્ઞાન છે એમ કથ્યું, અને ભગવત્પ્રતિપૂજિતનું ધારણ હરિણીએ આત્મામાં કર્યું એમ ભગવદવલોકનરચિતત્વપક્ષમાં ભગવાનને હરિણીનું જ્ઞાન છે એમ કથ્યું, એથી વ્યાપાર પણ જ્ઞાનરૂપ જ કથ્યો, એમ અમારામાં નથી તેથી ધન્યાત્વથી અમે–શ્રીગોપીજન–તો વ્યાવૃત્તા થઈ ગયાં, તેમનું–હરિણીનું–જ ઉત્તમાત્વ, જો અન્યત્ર પણ તે હોય તો તે જ ઉત્તમ છે એ પક્ષનો આશ્રય કરીને 'ધન્યાસ્તુ'માં 'તુ'શબ્દે પૂર્વપક્ષનું–નિજ ઉત્તમાત્વનું–વ્યાવર્તન કરે છે, તો તે જ ઉત્તમ છે–તો તે અર્થ ઉત્તમ જ છે–એ પક્ષનો આશ્રય કરીને નિજોત્તમાત્વરૂપ પૂર્વપક્ષનું વ્યાવર્તન કરે છે, 'શ્રીગોપિકા સુધાભોગિની છે તેથી શ્રીગોપિકા ઉત્તમા છે' એ પૂર્વપક્ષનું વ્યાવર્તન 'તુ' કરે છે, હરિણીવ્યતિરિક્ત પણ જે કોઇ અન્ય જીવ જ્ઞાનમય દ્રવ્યે ભગવત્પૂજા કરે છે તે જ ઉત્તમ છે, અમે ઉત્તમા નથી, યદ્વા જ્ઞાનરહિત પણ અર્થમાં જ્યાં તાદશ પૂજન હોય ત્યારે તો તે જ ઉત્તમ એ પક્ષનો આશ્રય કરીને 'જ્ઞાનં હિ'થી આરમ્ભીને 'તે વ્યર્થ'પર્યન્ત પૂર્વપક્ષને 'તુ'શબ્દે વ્યાવર્તે છે, 'તે દોષ જણાતો નથી' એ આશઙ્કાને 'મૂઢમતયોપિ' પદે પરિહરે છે, 'શ્રુત્યાદિએ પ્રતિપાદ્ય ભગવત્સ્વરૂપ છે એમ મૃગીને જ્ઞાન નથી એ દોષ શ્રીગોપી જાણતાં નહિ હશે અને તેથી તેમ કથતાં હશે' એમ આશઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે મૂઢમતિ પણ તે હરિણીને ધન્ય છે, આ પ્રકરણ સ્ત્રીનું છે તેથી સ્ત્રીઓનું જ અભિનન્દન છે, હરિણની સ્ત્રી અત્ર વિવક્ષિતા છે તેથી 'હરિણ્ય:'પદ ધર્યું, 'કૃષ્ણસાર'પણ અત્ર સહિત જ છે તેથી અત્ર–'હરિણ્ય:'પદમાં–પુંયોગમાં ઙીપ્ છે, જાતિલક્ષણ ઙીપ્ નથી[1], કૃષ્ણસારમાં પણ મૂઢમતિત્વાદિક તો તુલ્ય જ છે તેથી મૂઢમતિ કૃષ્ણસારનું વ્યાવર્તન કરવાને આ કથ્યું, આ હરિણસ્ત્રી છે એ કાંઇ નાયિકાવિશેષ નથી, ગોનિરૂપણપર્યન્ત સર્વત્ર વર્ણનકર્ત્રી અન્યા–કેવલાથી અન્યા–અન્યપૂર્વા–જ છે, તેથી તેમનું જ પ્રકરણ હોવાથી 'સહકૃષ્ણસારૈ:'પદે હરિણસહિતસ્ત્રીનું કથન કર્યું, કેવલાનું કથન નથી એમ જાણવું, નિજા અકૃતાર્થતાની ભાવનાએ દૈન્યાવિર્ભાવે વર્ણ્યમાન સર્વસામગ્રીસહિત ભગવાન્ કૃપા કરીને પ્રકટ થઈ ગયા એમ જણાવવાને અઙ્ગુલિનિર્દેશે 'એતા:'પદ કથ્યું, તેમના–તે હરિણીના–ભાગ્યમાં હેતુ 'યા:'ઇત્યાદિએ કથે છે, નન્દનન્દનનું નિરીક્ષણ કરીને વેણુરણિત આકર્ણીને ભગવત્કૃતપ્રણયાવલોકે વિરચિતપૂજાનું આધાન જેમણે સ્વમાં કર્યું તે મૂઢમતિ પણ હરિણી તો ધન્યા છે, પૂર્વે દ્વાદશાધ્યાયમાં 'નૃત્યન્ત્યમી શિખિન ઈડ્ય મુદા હરિણ્ય: કુર્વન્તિ ગોપ્ય ઇવ તે પ્રિયમીક્ષણેન' શ્લોકમાં ભગવદુક્તા પ્રસિદ્ધા જ મૂઢમતિ પણ હરિણીએ ભગવત્પૂજાનું આધાન સ્વમાં કર્યું તે હરિણી તો ધન્યા છે, 'નન્દનન્દનં નિરીક્ષ્ય' પદ મૂલમાં નથી તેથી 'નન્દનન્દનં વીક્ષ્ય'નું જ તાત્પર્ય 'વેણુરણિતને આકર્ણીને' પદે કથ્યું, 'નિરીક્ષ્ય'પદે અર્થત: 'આકર્ણ્ય'પદનું જ વિવરણ કર્યું, અત્ર પદાન્તરનો અધ્યાહાર નથી, કારણ કે અગ્રે તેનો નિષેધ છે, નન્દને પણ આનન્દનું દાન કરે તે નન્દનન્દન, ભક્તના ઉદ્ધારાર્થે જ "અસ્તુ"–શ્લોકોક્ત બ્રહ્મવાક્યથી પ્રભુ પ્રવૃત્ત થયા, ઉદ્ધારપ્રકરણ હોવાથી–નિબન્ધમાં 'પ્રકરણં દેશકાલૌ' એમ લક્ષણ કથ્યું છે તેથી ઉદ્ધારકાલ હોવાથી–અમારો પણ ઉદ્ધાર કરશે, ઉપ આત્ત–સમીપ સ્વીકૃત–વિચિત્ર વેષ જેણે એવા 'ઉપાત્તવિચિત્રવેષ નન્દનન્દન,' એણે–વેષવૈચિત્ર્યકથનપૂર્વક નૃત્યસામયિકત્વસૂચને–ભગવાન્ રસાભિનયાર્થ પ્રવૃત્ત થયા એમ કથ્યું, એમ 'નન્દનન્દન'પદે સ્વરૂપથી તત્કાર્યકર્તૃત્વ–ઉદ્ધારાનુકૂલરસકાર્યકર્તૃત્વ–અને વેષસ્વીકારકથને સાધનત:કાર્યકર્તૃત્વ–ફલમુખકર્તૃત્વ–કથ્યું, 'વિચિત્ર' પદે સર્વ જ રસ પરિગૃહીત થયા, ઉપ–સમીપમાં–આત્ત વેષનો સ્વીકાર તત્ર– હરિણીમાં–બ્રહ્માનન્દના પ્રવેશનાર્થ છે, સમીપવાચક 'ઉપ'પદે હરિણીના સમીપમાં વેષનો સ્વીકાર હરિણીમાં સ્વરૂપાનન્દના પ્રવેશનાર્થ છે એમ સૂચિત કર્યું, વેષસમયે નિરાવૃત સ્વરૂપદર્શને સ્વરૂપાનન્દનો પ્રવેશ થાય છે પરન્તુ વેષાનન્તર દર્શનમાં તો સ્વરૂપ આચ્છાદકાદિવિશિષ્ટ હોવાથી ધર્મસહિત જ આનન્દનો અનુભવ થાય છે અને તેથી જ **અનુગૃહીતના જ સમક્ષ ભગવાનનું શૃઙ્ગારાદિક કરવું એમ માર્ગના મર્યાદા** છે, 'ઉપાત્તવિચિત્રવેષમ્' પદમાં 'ઉપ'શબ્દે સામીપ્યના કથનથી પ્રભુએ હરિણીસમીપ વેષ–શૃઙ્ગાર–ધર્યો અને તેથી વેષધારણસમયે ભગવદવયવ હરિણીદૃગ્વિષય થયાથી મૃગીગણમાં ભાવવિશેષોત્પત્તિ થઈ, તે ભાવે તાદશી રસસમ્બન્ધિની ભગવત્પ્રાપ્તિ થશે, ભગવદવયવાવલોકનજન્યભાવબલે પૂર્વે હરિણીમાં બ્રહ્માનન્દપ્રવેશ થશે તદનન્તર તેમને આધિદૈવિક સ્ત્રીવિગ્રહની પ્રાપ્તિ થશે, તેથી હરિણીમાં સ્વરૂપાનન્દના પ્રવેશનાર્થે હરિણીના નિકટમાં ભગવાને વેષધારણ કર્યું એમ ફલિત થયું, અર્થાદ્ બ્રહ્માનન્દ થયે તત્ર પણ આધિદૈવિક રૂપ સમ્પન્ન થયે પૂર્વફક્કિકાનિરૂપિતા ફલપ્રાપ્તિ થશે એમ સ્વારસ્ય છે, 'બ્રહ્માનન્દ'પદ પૂર્વફક્કિકાનું સ્મારક છે એમ જાણવું, 'આકર્ણીને જ નન્દનન્દનં વીક્ષ્ય' એમ જે કથ્યું તે તો મૂલમાં નથી' એમ શઙ્કા થાય તો 'આકર્ણ્ય ઇત્યેવ'થી પરિહરે છે કે અત્ર આકર્ણનક્રિયા જ વેણુરણિતમાં અને ભગવાનમાં અર્થત: અને

---

૧. 'હરિણી'પદમા 'ઈ' હરિણસમ્બન્ધવાચક છે, હરિણીજાતિવાચક નથી, તેથી 'હરિણ્ય:'પદનો અર્થ 'હરિણે સહ યુક્તા' થાય છે, અને 'સહકૃષ્ણસારા:' વિશેષણ એ અર્થનું સમર્થક છે, હરિણ અભિમાનસાર નથી પરન્તુ 'કૃષ્ણસાર' છે, તેથી કૃષ્ણસાર હરિણે સહ યુક્તા હરિણી નન્દનન્દનનાં દર્શન અને વેણુક્વણિતનું આકર્ણન પણ કરે છે.

શબ્દતઃ છે, 'જેમ 'આકર્ણ્ય'પદ કથ્યું તેમ 'નિરીક્ષ્ય' પદ જ કેમ ન કથ્યું તે પદનું પણ દ્વિધા વ્યાખ્યાન સમ્ભવત' એમ આશઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે પશુદૃષ્ટિ વિશેષનું ગ્રહણ કરતી નથી તેથી શાસ્ત્રદૃષ્ટિ જ કથી, 'તથાપિ 'સાક્ષાત્કાર' અર્થ કયે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય?' એ શઙ્કાના પરિહારાર્થ કથે છે કે પશ્ચાજ્નીયમાના પણ પ્રત્યક્ષદૃષ્ટિ જ અન્યાનુરોધિની છે તેથી વિદ્યમાના પણ તે પ્રત્યક્ષદૃષ્ટિ ગણી નહિ તે 'આકર્ણ્ય' પદે કથે છે, વેણુનું સર્વરસાસાધારણ રણિત આકર્ણ્યનિ—સર્વરસ છે અસાધારણ યત્ર એવું રણિત આકર્ણ્યનિ—'સર્વરસસાધારણ' એમ પાઠ હોય તો 'સર્વ રસ છે સાધારણ યત્ર—કોઇ એક જ રસ મુખ્ય નથી યત્ર—એવું રણિત આકર્ણ્યનિ' એમ અર્થ કરવો, જે પ્રકારે રસ બાહ્યતઃ નિર્ગત' ન થાય તે પ્રકારે શબ્દવિશેષ 'રણિત'પદવાચ્ય છે, તાદૃશ પણ રણિતનું શ્રવણ હરિણીએ સમીપ જઈને કર્યું, એથી દૈહિક ધર્મની નિવૃત્તિ સૂચિતા થઈ, ભયસ્વભાવહરિણીના પણ ભગવન્નિકટગમનથી દૈહિક ધર્મની નિવૃત્તિ કથી, અર્થતઃ આકર્ણનરૂપ નિરીક્ષણ ગમને જ સમ્ભવે તેથી 'નિકટમાં જઈને'પદ ધર્યું, 'સહકૃષ્ણસારાઃ'પદે મૃગી સ્વભર્તૃસહિતા છે એમ કથ્યું તેથી એ પદે ભર્તૃકૃત નિરોધનો—પ્રતિબન્ધનો—અને સાપત્ન્યભાવનો પરિહાર કર્યો, આ શ્લોકના પ્રારમ્ભમાં શ્રીગોપીજને 'જ્ઞાનં હિ' ઇત્યાદિએ ધન્યાત્વમાંથી નિજવ્યાવૃત્તિમાં હેતુનું કથન કર્યું હતું અને અત્ર પણ હેત્વન્તર કથે છે તેથી 'અપિ' પદ ધર્યું, તેમને ભર્તૃકૃત 'પણ' નિરોધ નથી—અને અમને તો ભર્તૃકૃત પણ નિરોધ છે—તેથી હરિણી જ ધન્યા, 'સહકૃષ્ણસારા હરિણ્યઃ'એમ બહુવચન ધર્યું છે તેથી સાપત્ન્યાભાવનું પણ કથન કર્યું, આપણામાં તો સાપત્ન્યભાવ પણ છે અને હરિણીમાં તો તે સાપત્ન્યભાવ નથી તેથી તે જ ધન્યા, 'સાપત્ન્યાભાવ તેમને કયે પ્રકારે?' એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે તેમના પતિ તો કૃષ્ણસાર છે, કૃષ્ણ છે સાર જેમનો એવા કૃષ્ણસાર પતિ તેમના તો છે, 'કૃષ્ણસાર'પદે ગોપ તેવા કૃષ્ણસાર નથી તેથી નિજ અતથાત્વનું—સાપત્ન્યાભાવાભાવનું—સૂચન કર્યું, અન્યથા જો ગોપ પણ તત્પતિવત્ કૃષ્ણસાર હોત તો અમારા સહભાવે જ ગોચારણ કરત, તેઓ જ્યારે ગોચારણાર્થ વૃન્દાવન જાય ત્યારે અમારું પણ સહનયન કરત, પરન્તુ તેઓ તેમ કરતા નથી તેથી એ તો પતિત્વાભિમાનસાર જ છે, તે હરિણી જ કૃષ્ણસારસહિતા ધન્યા છે, સ્નેહપૂર્વક અવલોકને વિરચિતા પૂજાનું ધારણ ભગવાન્માં કરે છે, સ્વકૃતાવલોકે પ્રિયાના સપ્રણયાવલોકના સ્મારણે ભગવાન્નું તોષણ અત્ર 'પૂજા' છે, અને હરિણીમાં તાદૃશભાવજનક તાદૃશભાવે ભગવત્કૃત અવલોકન અત્ર 'પ્રતિપૂજન' છે, નેત્ર જ કમલ છે અને તે નેત્ર પણ જ્ઞાનવાસિત અને જ્ઞાનોદ્ભવસ્થાન છે, અને તે નેત્રે એ પૂજા સર્વોત્તમા છે, અને તેનું—તે પૂજાનું—પણ ધારણ પૂજનથી પણ સર્વોત્તમ છે, અર્થાત્ અત્ર 'ધા'ધાતુ પોષણાર્થ જ છે, તેથી કૃષ્ણકૃતિ અર્થાદ્ જ કથી, તત્ર પ્રતિપૂજિતરૂપા કૃતિ અર્થાદ્ જ કથી, યદ્વા તત્ર તોષણ જે પૂર્વકૃતિને અપેક્ષે છે તે કૃતિ અર્થાદ્—અર્થાપત્તિથી—જ કથી, તોષણનું 'ધારણ' અર્થાત્ સ્થિરતા, તેમ સતે અર્થાત્ તોષણ સ્થિરધૃત સતે પ્રતિપૂજિત થાય જ છે, અને ભગવત્કૃત પ્રતિપૂજિતને હરિણીએ નિજ આત્મામાં સ્થિર ધર્યું, 'પૂજાં દધુઃ'પદનો અર્થાન્તર પણ 'ભગવતા' ઇત્યાદિએ કથે છે કે ભગવાને પ્રતિપૂજન કર્યું અને તે પ્રતિપૂજનનું ધારણ હરિણીએ આત્મામાં કર્યું, અથવા 'સદયાવલોકૈઃ' પણ પાઠ છે, પ્રાણીએ અને ભગવાને પણ એતાવદ્ જ કર્તવ્ય છે, મૂલમાં 'તુ'શબ્દે કૃત પૂર્વપક્ષવ્યાવર્તનનું સ્મરણ ઉપસંહારમાં પણ કરાવે છે કે એતાવદ્ જ કર્તવ્ય છે, આવશ્યક કર્તવ્ય એતાવદ્ જ છે તેથી એમનું ધન્યાત્વ છે, સુધાભોગાદિક તો અધિક છે, તેનો કાંઇ અન્તર્ભાવ કર્તવ્યમાં થતો નથી, તેથી 'એતાવદેવ'માં 'એવ'કાર પણ ધર્યો, યદ્વા પ્રીતિપૂર્વક નિરીક્ષણ—ભગવદવલોકન—જીવકર્તવ્ય છે અને કૃપાપૂર્વક જીવાવલોકન ભગવત્કર્તવ્ય છે એમ પરસ્પર[1] કર્તવ્ય તો એતાવદ્ જ છે.

અથવા પીઠિકાને નિરૂપીને વેણુનાદના અને તત્કાર્યના નિરૂપણમાં પ્રથમ હરિણીમાં તત્કાર્યને—વેણુકાર્યને—'ધન્યાસ્તુ' ઇત્યાદિએ નિરૂપે છે, આ હરિણી ધન્યા છે, એથી હરિણીમાં ધન્યાત્વ નિરૂપ્યું

સ્વતન્ત્ર। અને તત્ર—ધન્યાત્વમાં—તત્કૃતા પૂજા હેતુ છે એમ પણ નિરૂપ્યું, તત્ર 'મધ્યમાં 'તુ' શબ્દ ઉક્ત છે અને તે સર્વત્ર પૂર્વપક્ષવ્યાવર્તકત્વે નિરૂપિત હોય છે, અને અત્ર કોઇ પૂર્વપક્ષનું તો શ્રવણ જ નહિ હોવાથી તે 'તુ' શબ્દનો ઉપયોગ ક્યાં?' એમ શઙ્કા થાય તો સત્ય છે, યદ્યપિ પૂર્વપક્ષનું સાક્ષાચ્છ્રવણ નથી તથાપિ 'પાક્ષિક પણ દોષ પરિહરવો' એ ન્યાયે જો પૂર્વપક્ષની સમ્ભાવના કોઇક કરે તો તેવો—સમ્ભાવ્યમાન—પણ પૂર્વપક્ષ 'તુ' શબ્દે નિવારાય છે, 'પરન્તુ એતત્પૂજામાં પૂર્વપક્ષનો જ અસમ્ભવ હોવાથી તેવા—પાક્ષિક—પણ દોષના નિવારણાર્થ 'તુ' શબ્દ કયે પ્રકારે?' એમ શઙ્કા થાય તો સત્ય છે, નિર્દુષ્ટત્વમાં પણ અતિદુષ્ટમનસ્કને દોષ સ્ફુરે છે, 'મન દુષ્ટ હોય તથાપિ ક્યા પ્રકારને આશ્રયીને દોષસ્ફૂર્તિ સમ્ભવે છે?' એમ શઙ્કા થાય તો તત્ર પ્રકાર કથાય છે, તેમણે—હરિણીએ—કૃતા પૂજા શાસ્ત્રોક્ત અઙ્ગે રહિતા હોવાથી તેમાં પૂજાત્વના જ અસમ્ભવથી તેણે—

---

૧. જીવનું તો કર્તવ્ય ઉપદિશે જ પરન્તુ પુષ્ટિમાર્ગીય પણ પ્રભુનું કર્તવ્ય જે ઉપદિશે છે એ જ પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્યનું આચાર્યત્વ, એવું આચાર્યત્વ કેવલ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરમાં જ સિદ્ધ છે, આચાર્યનામધારી આ વિચારશે?

અઙ્ગરહિતા પૂજાત્વરહિતા પૂજાએ–હરિણીના ધન્યાત્વની સિદ્ધિ કયે પ્રકારે? તત્ર શાસ્ત્રીયા પૂજાનાં અઙ્ગ ગણાવે છે, (૧) તત્ર–પૂજકમાં–સ્વસ્વરૂપજ્ઞાન (૨) સ્વમાં દાસત્વ (૩) પૂજોદ્દેશ્યફલનું અનુસન્ધાન તતઃ (૪) પૂજ્યનું સર્વેશ્વરત્વે સ્વરૂપજ્ઞાન તતઃ (૫) તત્પૂજામાં પરમા શ્રદ્ધા (૬) પૂજાસાધન પદાર્થનું સમ્પાદન અને (૭) દેશકાલમન્ત્રાદિ પણ પૂજાનાં અઙ્ગ છે, 'આ કોઇ પણ અઙ્ગ હરિણીકૃતા પૂજામાં નહિ હોવાથી તત્કૃતા પૂજામાં પૂજાત્વ જ નહિ હોવાથી એવી પૂજાએ ધન્યાત્વસિદ્ધિ કયે પ્રકારે?' એ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ 'તુ' શબ્દ કરે છે, 'પરન્તુ 'તુ' શબ્દે તે પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કયે પ્રકારે?' તત્ર આ રહી ઉપપત્તિ, પૂર્વોક્ત અઙ્ગ મર્યાદામાર્ગીય છે અને હરિણીએ કૃતા પૂજા તો શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા છે તેથી અત્ર–એતત્કૃતા પૂજામાં–મર્યાદામાર્ગીય અઙ્ગનો અભાવ ભૂષણ છે, નહિ કે દૂષણ, કારણ કે માર્ગભેદ છે, અન્યથા માર્ગભેદ જ ન થાય, તેથી જેમ મર્યાદામાર્ગમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મો દૂષણ તેમ આ પુષ્ટિમાર્ગમાં મર્યાદામાર્ગીય ધર્મો દૂષણ છે એ પ્રકારની મર્યાદાપક્ષના વ્યાવર્તનમાં ઉપપત્તિ 'તુ'પદે જણાવી, 'તથાપિ પશુ હોવાથી મૂઢત્વે તે હરિણીમાં શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગનું અજ્ઞાન હોવાથી તત્કૃતા પૂજા ધન્યાત્વહેતુ કયે પ્રકારે?' યદ્યપિ તારા મતે તેઓ મૂઢમતિ છે તથાપિ મૂલશ્લોકસ્થ 'અપિ' શબ્દ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગમાં તેમનું અમૂઢમતિત્વ જણાવે છે, ત્યારે હવે આ અર્થ સિદ્ધ થયો, મર્યાદામાર્ગમાં મૂઢમતિ પણ તેઓ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો અમૂઢમતિ છે, અન્યથા 'અપિ'શબ્દને વૈયર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય, 'પુષ્ટિમાર્ગીય અમૂઢત્વ એમનામાં કયે પ્રકારે?' મર્યાદામાર્ગીય સ્વસ્વરૂપજ્ઞાનથી 'વિરુદ્ધ' જ્ઞાન તેઓમાં હોવાથી તેઓ પુષ્ટિમાર્ગમાં અમૂઢમતિ છે, પશુત્વના વિસ્મરણપૂર્વક જે નાયિકાત્વ તે જ અત્ર 'વિરુદ્ધ'ત્વ,અને પુષ્ટિમાર્ગમાં જ જે પ્રસિદ્ધ ધર્મો તે ધર્મોએ વિશિષ્ટ આ પ્રભુ છે એવું ભગવદ્વિષયક જ્ઞાન તેમને હોવાથી તેઓ અમૂઢમતિ છે, 'સ્વવિષયક અને પ્રભુવિષયક પણ જ્ઞાન એમને એ પ્રકારનું છે એમ કયે પ્રકારે જણાય છે?'અન્યથા–જો તેમ ન હોય તો–વક્ષ્યમાણ કાર્ય જ ઉપપન્ન થાય નહિ,'ઉપપન્ન કેમ થાય નહિ?' એ શઙ્કા આ પ્રકારે પરિહરવી, જો સ્વમાં પશુત્વનું જ જ્ઞાન હોય ત્યારે તો તે જાતિ–પશુજાતિ–અતિભીરુ હોવાથી પ્રભુસમીપમાં તેમની સ્થિતિ જ ન થાય, કારણ કે ભીરુત્વ સમીપસ્થિતિમાં બાધક છે, નાદાધીનત્વે સ્થિતિ પણ કદાચિત્ સમ્ભવે તથાપિ પ્રભુસૌન્દર્યના વિચિત્રવેષના અનુસન્ધાનપૂર્વક પ્રભુદર્શન તો ભીરુ પશુ સર્વથા ન જ કરે, અત્રપર્યન્ત તેમની વેણુનાદજન્યા ભાવાધીના બાહ્યકૃતિ નિરૂપીને અનન્તર 'આકર્ણ્ય વેણુરણિતં સહકૃષ્ણસારાઃ'પદે વેણુનાદજન્ય તદીય આન્તર ભાવને પણ નિરૂપે છે, યદ્યપિ પૂર્વે 'નન્દનન્દન'પદ કથ્યું છે તેથી હવે 'આકર્ણ્ય'પદકથનથી નન્દનન્દનને નિરીક્ષીને અને વેણુરણિતને આકર્ણીને–શ્રવીને–એમ ક્રિયાપદદ્વય અપેક્ષિત છે તથાપિ ઉભયત્ર એકા જ ક્રિયા જે નિરૂપી તેનો આશય આ છે, 'નન્દનન્દન' એટલા જ નિરૂપણમાત્રે દર્શન તો અનુક્ત જ સિદ્ધ હોવાથી દર્શનક્રિયાનું નિરૂપણ મૂલ શ્લોકમાં પૃથગ્ ન કર્યું, વેણુનાદશ્રવણમાં જ ક્રિયાનિરૂપણ કર્યું, તેથી દૃષ્ટ પણ સ્વરૂપનું હૃદયમાં જે આગમન થયું તે તો વેણુનાદન શ્રવણદ્વારા જ થયું તેથી એકા જ 'આકર્ણ્ય' ક્રિયા નિરૂપી,'વેણુનાદના આકર્ણનદ્વારા જ હૃદયમાં સ્વરૂપ આગત થયું એમ કયો પ્રકારે જણાય છે?' એમ શઙ્કા થાય તો હૃદયમાં જે આગમન થયું તેનું કાર્ય 'સહકૃષ્ણસારાઃ'પદે નિરૂપે છે, અત્ર આ અર્થ છે, 'સહ' અર્થાદ્ નાદપ્રવેશે જ સહ તેઓ કૃષ્ણસારા–કૃષ્ણ જ છે સાર જેમનો એવાં–થઈ ગયાં, હૃદયમાં સ્વરૂપને અનુભવીને 'કૃષ્ણસારા' થઈ ગયાં, હૃદયમાં સ્વરૂપાનુભવ વિના એતાદૃક્ત્વ–સહકૃષ્ણસારાત્વ–સમ્ભવતું નથી તેથી 'આકર્ણ્ય' જ એકા ક્રિયા છે, નહિ કે નન્દનન્દનકર્મક નિરીક્ષણ પણ,'એમને અન્તઃસ્વરૂપાનુભવ થયો એમ કયે પ્રકારે જણાય છે?' એમ શઙ્કા થાય તો તત્પરિહારાર્થે 'પૂજાં દધુર્વિરચિતાં પ્રણયાવલોકૈઃ'પદે અન્તઃસ્વરૂપાનુભવજ્ઞાપક પ્રકારને કથે છે, જો અન્તઃસ્વરૂપાનુભવ ન હોય તો ભગવાનને વિષે પરમ સ્નેહ ન હોય, અને તે સ્નેહનું જે કાર્ય–ભાવપૂર્વકકટાક્ષે ભગવત્પૂજન–તે પણ ન હોય, 'આ હરિણી પુષ્ટિમાર્ગીયભાવવતી હોવાથી–નિરૂપિકા વક્ત્રી પુષ્ટિમાર્ગીયા હોવાથી–પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા જ મુખ્યા અને પૂજા તો ગૌણી હોવાથી એતન્માર્ગીયભાવકૃતિને સેવાત્વે ન નિરૂપતાં પૂજા કેમ કથી?' એમ શઙ્કા થાય તો 'પૂજા'પદમાં હેતુ આ છે, યદ્યપિ અત્ર પણ ભાવાધીનકાર્યત્વે સેવાત્વ સમ્ભવે છે તથાપિ પુષ્ટિમાર્ગીયા સેવા નહિ હોવાથી–પુષ્ટિમાર્ગીયા સેવા તો શ્રીસ્વામિનીજીઓએ જ કૃતા હોવાથી–હરિણીએ કૃતા સેવાને કાંઇ સાક્ષાત્પ્રભુસમ્બન્ધ નહિ હોવાથી હરિણીકૃતા સેવા પુષ્ટિપુષ્ટિરૂપા નથી, પરન્તુ એતત્કૃતિ ભાવાધીના હોઈને પણ પૂજ્યપૂજકમાં જેમ પરસ્પર મનસ્તોષ થવાથી તેવી કૃતિમાં પૂજાસામ્ય હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીયવક્ત્રીએ અત્ર 'પૂજા'પદ કથ્યું, તથાપિ અત્ર એટલો તો વિશેષ છે જ કે તત્ર પૂજામાર્ગમાં પૂજ્યને સન્તોષ થયો એ જ્ઞાન અશક્ય હોવાથી સન્તોષવિષયક સન્દેહ જ રહે છે અને અત્ર તો ભગવાને પણ તેમનું પ્રતિપૂજન કર્યું તેથી હરિણીનો નિશ્ચય જ થયો કે પ્રભુ સન્તુષ્ટ થયા છે તેથી પણ પૂજામાર્ગીયા પૂજાથી તો હરિણીકૃતા પૂજાનું સર્વથા આધિક્ય જ છે, અને પ્રતિપૂજન 'પૂજાં દધુર્વિરચિતાં પ્રણયાવલોકૈઃ'શબ્દે જ કથ્યું છે અને એ પદનું શ્રીસુબોધિનીજીમાં વ્યાખ્યાન પણ શ્રીમદાચાર્યચરણે અન્યોન્યપૂજાપ્રકારે જ કર્યું છે તેથી ભગવત્કૃતપ્રણયાવલોકનરૂપા પૂજાનું 'પ્રતિપૂજન'રૂપત્વ સ્પષ્ટ છે અને તેથી સર્વ અનવદ્ય છે. ૧૧.

અપ્સરાની અવસ્થા 'કૃષ્ણં નિરીક્ષ્ય' શ્લોક કથે છે.

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवचारुवेषं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ १२ ॥

અક્ષરાર્થ—વનિતોત્સવચારુવેષ કૃષ્ણને નિરીક્ષીને અને કૃષ્ણેકક્વણિતવેણુવિચિત્ર ગીતને શ્રવીને વિમાનગતિ દેવી સ્મરનુન્નસારા ભ્રશ્યત્પ્રસૂનકબરા અને.વિનીવી થઈને મૂર્છિતા થયાં. ૧૨.

વ્યાખ્યાન—કૃષ્ણપદાર્થથી સ્ત્રીનો નિરોધ સૂચિત કર્યો,આનન્દનાં દર્શનથયે આનન્દના સાધનમાં આસકત્યભાવ યુક્ત જ છે તત્ર પણ સદાનન્દનાં દર્શન થાય ત્યારે તો આનન્દસાધનમાં—ઐહિકામુષ્મિક ફલમાં—આસકત્યભાવ યુક્ત જ છે,સદાનન્દ કૃષ્ણનું પણ દર્શનમાત્ર નહિ પરન્તુ નિરીક્ષણ કથ્યું, સ્વજાતીયોદ્ધારાર્થ જ પ્રભુનું આગમન થયું છે એમ નિતરામ્ ઈક્ષણથી દિવ્યા દૃષ્ટિએ માનુપભાવરાહિત્યે વિશેષતું ઈક્ષણ અપ્સરાને થયું, અન્યથા અપ્સરાની વક્ષ્યમાણા અવસ્થા થાય નહિ, ઉદ્ધારાવષય સજાતીયત્વ સતે પણ હરિણીથી અપ્સરામાં દિવ્યદૃષ્ટિકૃત વિશેષ છે તે 'વનિતોત્સવ' ઇત્યાદિએ કથે છે, અપ્સરામાં વિશેષ છે તેથી એમનામાં તત્સજાતીયબોધનાર્થ ચારુવેષનિમિત્તભૂતોત્સવવતીનું વનિતાત્વ કથે છે, અર્થાદ્ 'વનિતા'પદનો આ આભાસ જાણવો, વનિતાના જ ઉત્સવાર્થ ચારુ છે વેષ જેનો એવા 'વનિતોત્સવચારુવેષ કૃષ્ણનું નિરીક્ષણ' અપ્સરાએ કર્યું,ઉત્સવ અનેકવિધ હોય છે, તત્તદુત્સવમાં ઉત્સવરસાનુભવાર્થ તે તે ભૂષિત થાય છે, અત્ર 'વનિતોત્સવ' છે, કેવલ વનિતાનો જ ઉત્સવ થાય એતાદૃશ વેષ કૃષ્ણે ધર્યો છે, આ તો 'વનિતોત્સવચારુવેષ'નો અર્થ થયો, સમાસવિગ્રહ તો વનિતાના ઉત્સવાર્થ—વનિતાભૂષણાર્થ—ચારુ છે વેષ જેનો એમ કરવો, ઉત્સવ ભૂષણહેતુક છે એથી 'ઉત્સવ' પદે ભૂષણનું કથન કર્યું, અત્ર 'વનિતા'નો અર્થ આ પ્રકારે થાય છે, વન જે વિપિન અને યૌવન તેમાં વિપિનને ઇતાઃ—પ્રાપ્તાઃ—અને યૌવનને પ્રાપ્તવતી, 'વનિતા'શબ્દાન્તર્ગત 'વન'શબ્દે વિપિનનું અને યૌવનનું ગ્રહણ કરવું, તત્ર વિપિનપક્ષમાં વન જે વિપિન તેને ઇત—પ્રાપ્ત—જે પુરુષો તે 'વનિતાઃ' અર્થાદ્ ભગવદર્થે સકલ ત્યજીને કેવલ વિપિનમાં પ્રવિષ્ટ જે વનિતાભગવદીયો—તેમના ઉત્સવાર્થ ભગવાને આ સુન્દર શૃઙ્ગાર ધર્યો છે, કોટિકન્દર્પલાવણ્યાધિકસુન્દર તાદૃશવેષધારી શ્રીકૃષ્ણનું અવલોકન કરીને તે ભગવદીય પુરુષોમાં સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત થાય અને તેઓ મને—પુરુષોત્તમને—પ્રાપ્ત થાય એવા આશયથી શ્રીકૃષ્ણે આ વનિતોત્સવચારુવેષ ધર્યો છે એમ ભાવના કરવી, યૌવનપક્ષમાં વન જે યૌવન તેને પ્રાપ્તવતી જે મૃગનયની વનિતા તેમના ઉત્સવાર્થ—ભાવોદ્દીપનાર્થ—વેષધારી શ્રીકૃષ્ણનો આ શૃઙ્ગાર છે, વિપિનપ્રવિષ્ટ સ્ત્રીભાવાપન્ન ભગવદીય પુરુષોનું અને યૌવનપ્રાપ્તા સુન્દરીનું 'વનિતા'પદે સૂચન કરવાને શ્રીસુબોધિનીજીમાં 'પ્રાપ્તાઃ' અને પ્રાપ્તવત્યઃ' એમ વારદ્વય ઉલ્લેખ છે, અન્યથા 'પ્રાપ્તાઃ'ના જ કથને ચરિતાર્થ થઈ જતાં 'પ્રાપ્તવત્યઃ'નું કથન વ્યર્થ થઈ જાય, કારણ કે ધાતુનું ઉપસર્ગનું અને પ્રત્યયાર્થનું ઉભયત્ર ઐક્ય છે, યદ્યપિ 'પ્રાપ્તાઃ' એટલા જ કથનથી પણ પુરુષોનું અને સુન્દરીનું એમ ઉભયનું ગ્રહણ સમ્ભવે જ છે તથાપિ આ પ્રકરણ સ્ત્રીનું જ હોવાથી સ્ત્રીનું જ અત્ર ગ્રહણ થાય પરન્તુ સ્ત્રીપુરુષ ઉભયનું અપેક્ષિત ગ્રહણ ન થાય તેથી સ્ત્રીપુરુષ ઉભયના ગ્રહણાર્થ 'પ્રાપ્તાઃ' અને 'પ્રાપ્તવત્યઃ' એમ કથન કર્યું, અર્થાત્ 'પ્રાપ્તાઃ' પદે વનિતા પુરુષનું અને 'પ્રાપ્તવત્યઃ' પદે વનિતા સ્ત્રીનું કથન કર્યું, અને તેથી પુરુષને સ્ત્રીભાવના ઉત્પાદનાર્થ અને સ્ત્રીને પૂર્વવિદ્યમાન ભાવના ઉદ્દીપનાર્થ એમ પ્રયોજનદ્વયે આ શૃઙ્ગાર કૃષ્ણે ધર્યો છે એમ નિષ્પન્ન થયું,યદ્વા વનં સઞ્જાતં એમ કર્તરિપ્રયોગમાં જ 'ઇતચ્' પ્રત્યયે યોગથી 'વનિતા' પદ સિદ્ધ થાય છે અને 'વનિતા જાતરાગસ્ત્રીશ્રિયોઃ' એમ કોશથી 'વનિતા' પદ રૂઢ પણ છે, પરન્તુ રૂઢિથી અને યોગથી તો લૌકિકી પણ તરુણીમાં તે વનિતાત્વ સામાન્ય છે તેથી રૂઢિને અને યોગને ત્યજીને વિશિષ્ટા—દિવ્યા—દૃષ્ટિએ અપ્સરાએ સ્વાધિકારે જે જાણ્યું તે અને શૃઙ્ગારમાં ભગવાનનો પણ જે આશય છે તે એમ ઉભય આ વિશિષ્ટા વક્ત્રી શ્રીગોપિકાએ જાણ્યું એમ જણાવવાને અતિપરોક્ષવાદે 'વનિતા'પદનો યોગ 'વનં યૌવનમ્' ઇત્યાદિએ કથે છે, અત્ર પ્રથમ—વનં યૌવનં—પક્ષમાં વર્ણદ્વયત્વાપત્તિ થાય છે અને દ્વિતીય—વનં સંજાતં એમ ઇતચ્પ્રત્યયગ્રહણ—પક્ષમાં 'યૌ' એમ એકની જ આપત્તિ થાય છે, તે આપત્તિ 'વર્ણાગમો વર્ણવિપર્યયશ્ચ તથાપરૌ વર્ણવિકારનાશૌ' એ ઉક્તિએ પૃષોદરાદિત્વથી જાણવી, વનમાં પ્રવિષ્ટની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી, સર્વને ત્યજીને વનપ્રવિષ્ટની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી, 'ન હિ' ઇત્યાદિએ યોગનું પ્રયોજન કથે છે કે તત્ર—વનમાં—પ્રવિષ્ટ પુનરાવૃત્ત થતો નથી, અર્થાદ્ દિવ્યા દૃષ્ટિએ સ્વનું સ્થિરયૌવનત્વ ત્રિદશત્વથી નિશ્ચિત કરીને તે ભાવે સ્વકીયા પણ ઉત્સવયોગ્યતા જાણી, અને ભગવાને તો સ્થિરતાદૃગ્ભાવવિશિષ્ટસ્થિરયૌવનાને અર્થે તાદૃશ વેષ ધર્યો કે જેથી અપ્સરાને પુનરાવૃત્તિરૂપ મોહ થયો એમ આ વક્ત્રીએ જાણી લીધું, 'યૌવન' શબ્દમાં પણ 'યુ'માં—મિશ્રણાર્થે—જે વન તે યૌવન,

'વન' શબ્દે 'યૌવન'નું ગ્રહણ કયા પ્રકારે? એમ શઙ્કા થાય તો'યૌ'ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે યૌવનમાં પણ'યુ' મિશ્રણાર્થ છે, અને તેવા મિશ્રણાર્થક 'યુ'માં 'વન' તે 'યૌવન' એમ 'યૌવન' શબ્દમાં 'યૌ' સપ્તમીવિભક્તિ[1] છેઅને તે નિમિત્તાર્થક છે, અત્ર નાયકે સહ મિશ્રણાર્થ યૌવન વિવક્ષિત છે તેથી 'યૌ'નો અર્થ 'નાયકે સહ મિશ્રણાર્થ' કર્યો અને 'યૌવન'નો અર્થ 'નાયકે સહ મિશ્રણાર્થ વન' કર્યો, યૌવન જ નાયકે સહ નાયિકાનો સઙ્ગમ કરાવે છે તેથી યૌવનત્વ પણ વનત્વવ્યાપ્ય છે, યૌવન પણ વનવિશેષ છે તેથી 'વન' શબ્દે યૌવનનું ગ્રહણ સુવચ છે, યૌવનનું વનત્વ તો શૃઙ્ગારસોપયોગિસામગ્રી-મત્ત્વધર્મસામ્યે જાણવું અને 'યૌવન' શબ્દની એતાદૃશી વ્યુત્પત્તિ તો નિરુક્તપ્રામાણ્યે જાણવી, કારણ કે નિરુક્તના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં 'અલ્પાક્ષરવર્ણસામ્યેન નિર્બ્રૂયાન્ન સંસ્કારમાદ્રિયેત' એમ અનુશાસન છે, અત્ર 'યૌવનમ્' ઇત્યાદિએ યોગાન્તરનું કથન કર્યું, તેમને-વનિતાને-જ ઉત્સવ થાય એમ વેષ ભગવાને ધર્યો, એમ અત્રપર્યન્ત યોગદૃયે સિદ્ધ અર્થ કથે છે કે વનિતાને જ ઉત્સવ થાય એવો વેષ-ઉપાય-ભગવાને કર્યો એમ અત્ર ઉપાય કથ્યો, અર્થાદ્ દિવ્યદૃષ્ટ્યા દૂરથી જાણીને ભગવદર્થ આગમનમાં ઉપાય કથ્યો, સર્વાભરણભૂષિતા સર્વા જ વનિતા યથાવેષરસને-પુરુષાર્થને-અનુભવે છે, અત્ર 'કૃત'પદ નૂતનવાચક છે, ભગવાને નૂતનવેષાન્તરસ્વીકાર કર્યો તેથી તેમણે પણ નૂતનાભરણનું પરિધાન કર્યું, ભગવાને પીતામ્બરનું પરિધાન કર્યું તેથી સ્વયં નીલામ્બરનું પરિધાન કર્યું એમ વેષના અનતિક્રમે શૃઙ્ગારાદિમાં પણ મધ્યમાં જે રસ ભગવાન્ પ્રકટ કરે તે રસના અનતિક્રમે પુરુષાર્થને અનુભવે છે, ભગવત્કૃત વેષને અને ભગવદભિપ્રેત રસને અનતિક્રમીને પુરુષાર્થને અનુભવે છે, અત્ર આ અભિપ્રાય છે, ભગવાને વનિતાના જ ઉત્સવાર્થ જેમ વેષ કર્યો તેમ વનિતાએ પણ ભગવદુત્સવાર્થ ભગવદભિપ્રેત વસનભૂષણાદિક ધર્યું, ભગવાન્નો અભિપ્રાય તો સ્વે ધરેલા પીતામ્બરાદિદ્યુતિજનક નીલ વસન રક્ત કઞ્ચુક્યાદિ તેઓ ધરે એમ છે તેથી તેમણે પણ તેવો જ શૃઙ્ગાર કર્યો એમ અત્ર 'વેષાનતિક્રમ' જાણવો, એમ પ્રભુચિકીર્ષિત શૃઙ્ગારાદિ રસમાં પણ તેમનું આનુગુણ્ય જ છે તેથી 'રસાનતિક્રમ' જાણવો, તેથી આ ઉત્સવમાં શૃઙ્ગાર સતે જેમને અલઙ્કારાદિએ ઉત્સવ ન થયો તેમનું વનિતાત્વ રણ્ડાના વનિતાત્વવદ્ વ્યર્થ જ છે એમ સિદ્ધ થયું, તત્ર પણ ચારુ અર્થાદ્ મનોહર અન્તઃ પણ અલઙ્કારહેતુ છે, તત્ર અન્તઃ પ્રેમજ્ઞાનાદિક અલઙ્કાર છે, જેમ બાહ્યતઃ રસાનુભવ થાય છે તેમ અન્તઃ પણ પ્રેમજ્ઞાનાદિક અલઙ્કારે રસાનુભવ થાય છે, આથી અપ્સરાઓનો ભગવદર્થાગમનમાં સર્વ પણ ઉપાય કથ્યો, દિવ્યા દૃષ્ટિએ દર્શન અને પ્રેમજ્ઞાનાદિએ અન્તર્ભગવદનુભવ એમ સર્વ પણ ઉપાય કથ્યો, તેથી પણ અવિલમ્બે અનુભાવક ભગવાન્ પ્રતિ પ્રસ્થાપક 'શ્રુત્વા' ઇત્યાદિએ કથે છે, ઉદ્દીપને રસાનુભાવક ક્વણિત ગીતનું શ્રવણ અવિલમ્બે-શીઘ્ર-જ તતઃ-વિમાનમાંથી-કર્યું, 'તેમની દિવ્યા દૃષ્ટિ તો સાર્વદિકી છે ત્યારે તેમનું આગમન હમણાં જ કેમ થયું?' એમ આકાઙ્ક્ષા થાય તો 'અનુભાવક' ઇત્યાદિએ વિશેષ હેતુને સ્ફુટ કરે છે કે નિકટમાં સમાગમને કરીને પૂર્વવદ્ જ ક્વણિતનું શ્રવણ કર્યું, અત્ર વેણુથી અતિરિક્ત કૂજિતાદિ ક્વણિતના સઙ્ગ્રહાર્થ 'તસ્ય ભગવતઃ ક્વણિતમ્' એમ કથ્યું, અને વેણુ પણ ક્વણિત, અત્ર 'ક્વણિત'પદની આવૃત્તિ કરવી એ અભિપ્રાયે 'ક્વણિતશ્ચ'માં 'ચ'કાર ધર્યો, અર્થાત્ ક્વણિતને અને ક્વણિતવેણુવિચિત્રગીતને એમ સમાસ કરવો, 'તાદૃશ ક્વણિત વેણુમાં આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત વિચિત્ર ગીતને આકર્ણીને' એમ અત્ર પદસમ્બન્ધ છે, એક જ ગીતે મૂર્ચ્છિતા થઈ ગયાં તેથી 'ગીતમ્' એમ એકવચનપ્રયોગ કર્યો, 'વિચિત્ર'નો અર્થ 'સર્વરસાર્થ' કરવો, શૃઙ્ગારમાં જ સર્વરસ છે એમ નાટ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે, ગીત શૃઙ્ગારોદ્બોધક છે તથાપિ ગીતનું સર્વરસાર્થત્વ 'શૃઙ્ગાર' ઇત્યાદિએ ઉપપાદન કરે છે કે અન્યનું રસત્વ જ માનતા નથી, શૃઙ્ગારાઙ્ગત્વભાવાપન્ન અન્ય રસનું રસત્વ જ માનતા નથી, જેમ મહાપુરુષો સુવર્ણનાં આભરણ ઉપકરણ અને 'ચ'કારથી ભૂષણ પણ કરે છે તેમ શૃઙ્ગારમાં જ સર્વ રસ છે, સુવર્ણનું'આ'સમન્તાત્ છે 'ભરણ'જેમાં એવું 'આભરણ' કરે છે, મધ્યાવકાશમાં લાક્ષાયુક્ત આભરણ કરતા નથી, તેમ સુવર્ણાભરણોપકરણભૂષણવત્ શૃઙ્ગારના અઙ્ગભૂત જ સર્વ રસ છે, અન્યથા રસિકની રુચિ ઉત્પન્ના થાય નહિ; અત એવ ગીત પણ વિચિત્ર છે, યદ્યપિ તે દેવી છે, દેવતારૂપા છે, પૂજ્યા જ છે, તત્ર પણ વિમાને જ છે ગતિ જેમની એવાં 'વિમાનગતિ' દેવી ભોગ્યા પણ નથી તેમ દુઃખસહનશીલા પણ નથી, એતાદૃશી દેવીમાં સ્મર અને તત્કૃત વિવેકાપહાર થતો નથી-'યદ્યપિ' ઇત્યાદિએ વ્યાખ્યાત અર્થનું તાત્પર્ય 'નાપિ' ઇત્યાદિએ કથ્યું-તથાપિ પ્રમેયબલથી સ્મરે જ નુન્ન છે સાર જેમનો એવાં 'સ્મરનુન્નસારા' તેઓ થઈ ગયાં, 'ત્યારે તેઓ અત્ર કેમ આવ્યાં' એમ શઙ્કા થાય તો તેનો પરિહાર 'તથાપિ' ઇત્યાદિએ કરે છે, તેમના સારનું જ નોદન સ્મરે કરી લીધું તેથી તેમનું આગમન થયું, શરીરની અને ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ મન બલિષ્ઠ છે તેથી સ્મરે જ તેમના સર્વ પણ સારનો-વિવેકનો-જ અપહાર કર્યો, એમ ભૂમિમાં

---

૧. જેમ ઉકારાન્ત 'વિષ્ણુ'નું સપ્તમ્યેકવચનરૂપ 'વિષ્ણૌ' થાય છે તેમ ઉકારાન્ત મિશ્રણાર્થ 'યુ'શબ્દનું સપ્તમ્યેકવચન 'યૌ' થાય છે.

અનાગમનમાં પદે અનાગમનમાં અને સ્વતઃ પણ અનાગમનમાં હેતુ કહ્યો, તૃતીય ચરણમાં વિશેષણત્રયનું તાત્પર્ય 'ભૂમિ'ઇત્યાદિએ કથે છે, તેઓ 'દેવી' હોવાથી મરીને ભૂમિમાં ન અવતર્યાં, કારણ કે દેવીમાં મરણનો સમ્ભવ નથી, તેઓ 'વિમાનગતિ' હોવાથી પદે ચાલીને ન આવ્યાં–અન્યભયથી વિમાનને ત્યજીને ગુપ્તતાએ પદે ચાલીને ન આવ્યાં–કારણ કે વિમાનગતિ દેવીનો ભૂમિસ્પર્શ સમ્ભવતો નથી, અને તેઓ 'સ્મરસ્તુન્નસારા' થઈ ગયાં તેથી સ્વતઃ પણ ન આવી શક્યાં, તેમના વિવેકનો જ અપહાર થઈ ગયો તેથી ઉપાયચાતુર્યે વિમાનને જ તત્ર ભૂમિમાં લઈને તેઓ ન આવ્યાં, અત્ર આ પ્રકારે વિવરણ છે તેથી એમ જ અર્થ જાણવો, તેમનો જે વિવેકાપહાર થયો તેનું જ કાર્યદ્વારા વિવરણ 'ભૂમિ'ઇત્યાદિએ કરે છે, તદનન્તર જે થયું તે 'મુમુહુઃ' પદે કથે છે, તેમને અસાવધાનતારૂપા મોહાત્મિકા મૂર્ચ્છા થઈ, કેવલ આન્તર હૃદયપ્રદેશમાં જ તેમને મોહમૂર્ચ્છા થઈ એટલું જ નહિ પરન્તુ ઉપરિ અને અધઃ પણ મૂર્ચ્છા થઈ એમ'ભ્રશ્યદ્' ઇત્યાદિએ કથે છે, ભ્રષ્ટ થતાં પ્રસૂન–પુષ્પ–છે કબરમાં–કેશપાશમાં–જેમનાં એવાં 'ભ્રશ્યત્પ્રસૂનકબરી' તેઓ થઈ ગયાં અને વિગતા થઈ ગઈ છે નીવી જેમની એવાં 'વિગતનીવી' પણ તેઓ થઈ ગયાં,કેશનીવીબન્ધનો વિશ્લેષ આમુષ્મિક અને ઐહિક ફલપરિત્યાગનો જ્ઞાપક છે, દેવતા હોવાથી તેમનું મરણ થયું નહિ, વિમાનગતિ હોવાથી તેમનો અધઃપાત થયો નહિ, અને તેમનો વિવેક અપહૃત થઈ થયો તેથી ઉપાય કરીને પણ સ્વતઃ આગમન કરી શક્યાં નહિ, ભગવદનુપયુક્ત વસ્તુમાં પણ રસ ઉત્પન્ન મા થાઓ એવી ભગવદિચ્છાથી તેમને જે રસાભાસ થયો તેનું વર્ણન અત્ર કર્યું, તેઓ પ્રાયેણ દેવસહિતા પણ છે, દેવનું મરણ નથી એમ પ્રથમાધ્યાયમાં 'ગિરઃસમાધૌ' શ્લોકમાં 'અમરાઃ' સમ્બોધને કહ્યું છે તેનું જ વ્યાખ્યાન અત્ર 'દેવસહિતાનાં' પદે કર્યું, તેથી યોગિવદ્ એક રૂપે તેઓ અવતર્યા છે અને તેમનું પૂર્વ રૂપ તો તત્ર સ્થિત જ છે અને તેથી અત્ર 'દેવસહિત'પદે જે દેવ કહ્યા તે તત્ર સ્થિત દેવ જાણવા, દ્વિતીય–યુગલ–ગીતમાં પણ 'સહ સિદ્ધૈઃ' એમ કથાશે જ, તેજ ન્યાયે અત્ર પણ દેવસાહિત્ય કહ્યું, કેવલ દેવીનું વિમાનગતિમત્ત્વ પ્રાસદ્ધ નથી તેથી અત્ર દેવસાહિત્ય કહ્યું, તેઓ અત્ર અવતીર્ણ કેવલ દેવની સ્ત્રીઓ છે, સ્ત્રીને સ્વર્ગમાં ત્યજીને જે દેવ અત્ર અવતીર્ણ થયા છે તે કેવલ દેવની સ્ત્રીઓ આ દેવી છે, દેવલોકસ્થ સર્વા જ સ્ત્રીઓ અપ્સરા છે એ આશયે આભાસમાં 'અપ્સરસાં' પદ કહ્યું છે, યદ્યપિ દેવીની સાથે દેવ હોય ત્યારે જ તેઓ–દેવીઓ–'વિમાનગતિ' હોય છે તેથી દેવસાહિત્ય કહ્યું તથાપિ મૂલમાં 'દેવતા'પદ નથી તેથી અરુચિએ પક્ષાન્તર પણ કથે છે કે પ્રાયઃ અત્ર અવતીર્ણ કેવલ દેવની જ સ્ત્રી આ દેવી છે, આ પક્ષમાં અવતીર્ણ ગોપનું જ પુરુષત્વ બોધ્યું, તેથી કારિકામાં પણ વિરોધ ન રહ્યો, તેઓ અત્ર સ્વપતિના અન્વેષણાર્થ જ આવ્યાં છે, સ્વપતિ અત્ર અવતીર્ણ થયા છે તેમનું અવતારમાં જે સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપના અન્વેષણાર્થે આ દેવીનું આગમન અત્ર થયું છે, ભગવદર્થ આગમન તો ભયથી સમ્ભવતું જ નથી તેથી પ્રાયેણ એમ જ અર્થ છે,નિર્ભયતાએ ભગવદ્દર્શનાર્થ આગમન તો ઇન્દ્રાભિષેકાનન્તર કથાશે અને તેથી દ્વિતીય ગીતમાં તો દેવીનું આગમન ભગવદ્દર્શનાર્થ છે,તેઓ આવ્યાં સ્વપતિના અન્વેષણાર્થ પરન્તુ ભગવાનનાં દર્શન કરીને પૂર્વાવસ્થાને સર્વા જ વિસ્મર્યાં અને ભગવાન્ જ અમારા પતિ થાઓ એમ જ્યારે તેમને પણ ભાવ થયો ત્યારે અમે તો ભગવાનને જ અર્થે અવતીર્ણા છીએ તેથી અમારું–શ્રીગોપીજનનું–તથાત્વ–ભગવાન્ અમારા પતિ થાય એ ભાવ-યુક્ત જ છે.૧૨.

આભાસ–ગોનું અને વત્સનું ચરિત્ર ' ગાવઃ 'શ્લોકે કથે છે,

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ।

शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥१३॥

અક્ષરાર્થ–ઉત્તભિતકર્ણપુટે કૃષ્ણમુખનિર્ગતવેણુગીતપીયૂષપાનકર્ત્રી ગો અને સ્નુતસ્તનપયઃકવલ શાવ નેત્રે અશ્રુકલા થઈને આત્મામાં ગોવિન્દને સ્પર્શતા રહ્યા.૧૩.

વ્યાખ્યાન–શ્લોકમાં ' ચ 'કારથી ગો પણ તેવી થઈ ગઈ, અભિલષિતની અપ્રાપ્તિએ મૂર્ચ્છિતા થઈ ગઈ, અતિમોહિતા થઈ ગઈ, ઉત્તમનો અને અધમનો મધ્ય અભિલાષ અત્ર નિરૂપાય છે, સાત્ત્વિકત્વથી ઉત્તમા દેવસ્ત્રીનો અને તામસત્વથી અધમા ગોનો યથોચિત સેવાફલમાંનો સાયુજ્યલક્ષણ મધ્યમ અભિલાષ નિરૂપાય છે, અત્ર સાયુજ્યનું સ્વરૂપ સેવાફલવિવૃતિમાંથી અવધારવું, યદ્વા 'ઉત્તમા' શબ્દે અત્ર હરિણીનું ગ્રહણ કરવું–કારણ કે નેત્રદર્શને ઘોષસીમન્તિનીનેત્રસ્મારિકા હોવાથી ભગવત્પ્રિયતાએ હરિણીનું 'ધન્યાત્વ' કહ્યું છે–અને'અધમ'પદે ગોનું ગ્રહણ કરવું, કારણ કે તેઓ શૃઙ્ગારરસમાં અનુપયુક્તા છે, યદ્વા ગોના મોહમાં હેતુ કથે છે કે સાત્ત્વિકનો અને અધમ તામસનો રાજસ દેહાભિલાષ નિરૂપાય છે, ગોના મોહમાં હેતુ કથે છે કે અસમ્ભાવિતત્વથી તેમને મોહ છે, સ્વાભિલષિત સાયુજ્યના અસમ્ભાવિતત્વથી તેમને મોહ છે, 'અધમ' પદે શૃઙ્ગારરસાનુપયુક્ત ગોનું ગ્રહણ કરવું, તેથી અસમ્ભાવિતત્વથી જ તેમને મોહ છે એમ કહ્યું, હરિણીને ભગવદ્દર્શનમાત્રાભિલાષ છે, ગોને અન્તર્દર્શનસ્પર્શમાત્રાભિલાષ છે, અપ્સરાનો રમણાભિલાષ પૂર્વ પ્રકારે સર્વોત્તમ છે, તદપેક્ષાએ મૃગીનો અને ગોનો અભિલાષ મધ્યમ છે. 'ગો વેણુમાત્રમાં આસક્તા છે તેથી તેમ કરતી હશે' એ શઙ્કાનો પરિહાર 'કૃષ્ણમુખ' ઇત્યાદિએ કરે છે, 'ગો

અન્યકૃત પણ વેણુનાદમાં આસક્તા હોઈને કર્ણોત્તમ્ભન કરતી હશે'એ શઙ્કાનો પરિહાર કરવાને કર્ણોત્તમ્ભનમાં હેતુ-વેણુનાદનું કૃષ્ણકૃતત્વ-કથે છે, પશુને તાવદ્ વિશેષજ્ઞાન તો હોતું નથી એ પ્રસિદ્ધ છે એમ સૂચનાર્થ 'હિ' પદ છે, આથી કૃષ્ણકૃત નાદે જ કર્ણોત્તમ્ભન કરે છે—અન્ય નાદે કરતાં નથી—એમ સૂચિત કર્યું, યદ્વા 'આ મોહ ઉક્તનાદહેતુક નથી પરન્તુ હેત્વન્તરે છે' એમ 'તાઃ' ઇત્યાદિએ શઙ્કીને 'કૃષ્ણમુખ'ઇત્યાદિએ સમાધાન પણ કરે છે કે કૃષ્ણના મુખથી નિર્ગત એવું વેણુગીત છે, 'પરન્તુ બહુ જન વાદન કરે છે અને કોઇના મુખનું દર્શન તો થતું નથી ત્યારે ઇતરવૈલક્ષણ્યના અનવધાનમાં આ ભગવન્મુખવેણુગીત છે એમ જ્ઞાન તેમને કયે પ્રકારે થાય?' એ શઙ્કાને તો 'પીયૂષ' ઇન્યાદિએ પરિહરે છે, તે વેણુગીત અમૃત છે તેથી વ્યઞ્જકાન્તરના અભાવમાં પણ સ્વતઃ જ તેનું જ્ઞાન થઇ જાય છે, તેનું અમૃતાત્મ સ્વરૂપ જ સ્વવ્યઞ્જક છે, આ નાદમાં વિશેષ કથવાને 'પીયૂષ' પદનો અર્થ કથે છે કે સદાનન્દ વાચ્ય છે, અન્ય ગીત સ્વવક્તૃવાચક હોય જ એમ નિયમ યદ્યપિ નથી તથાપિ ભગવાન્થી અધિક તો કોઇ પણ ન જ હોય, ભગવત્કૃત ગીત સદાનન્દવાચક જ છે તેથી સદાનન્દકૃત ગીતનો વાચ્ય અર્થ પણ સદાનન્દ જ છે એ જ આ નાદમાં વિશેષ છે, અન્યકૃત નાદ તો સરિગમાદિરૂપ સ્વરમાત્ર છે અને અત્ર તો નાદ સદાનન્દરૂપ છે તેથી નાદનિષ્ઠ રસના અનુભવાર્થ અત્ર જ નાદમાં કર્ણોત્તમ્ભન થાય છે, અન્યકૃત નાદમાં કાંઇ તેમ થતું નથી, યદ્વા 'ત્યારે તો આ 'કૃષ્ણગીતપીયૂષ' એમ જ પદ વાચ્ય હતું તેથી અધિક કથન વ્યર્થ છે' એમ આકાઙ્ક્ષા થાય તો તે નિવૃત્ત કરવાને 'સદાનન્દો વાચ્યઃ'પદ કથે છે, 'મુખં વાગધિપતિર્નિર્ગમનં વાગ્ ઇતરવિસ્મારકો વેણુઃ' અને 'ષડ્ગુણાત્મકં ગીતં' એમ સર્વા જ સામગ્રી કથવાને એતાવત્ કથ્યું, અત્ર આ ભાવ છે, પૂર્વ શ્લોકમાં દેવસ્ત્રીનો મોહ જ વસ્તુસામર્થ્યથી કથ્યો પરન્તુ તેમને રસપાન પ્રાપ્ત થયું એમ કથ્યું નથી અને ગો તો ભગવદીયા ભગવત્સઙ્ગતા અને પ્રિયા હોવાથી ગોએ રસપાન કર્યું એમ કથે છે, તત્ર 'યત્ર સુરસ્ત્રીને પણ મોહ થયો તત્ર આ ગોને પશુજાતીયત્વે તે રસપાન અસમ્ભવિત છે'એમ આશઙ્કા થાય તો તે તેના નિરાસાર્થ કથે છે કે આ કાંઇ સાધારણ ગાન નથી, પરન્તુ જે પ્રકારે તેમને પણ રસાનુભવ થાય તે પ્રકારે સર્વસામગ્રીપ્રકટનપૂર્વક ગાન છે એમ જણાવવાને 'કૃષ્ણમુખનિર્ગતવેણુગીત' પદ કથ્યું અને તેથી જ અગ્રે હૃદયમાં પ્રાકટ્યનું અને સ્પર્શનું પણ કથન કર્યું, આધિદૈવિકસમ્બન્ધમાત્રે યત્ર આધ્યાત્મિકને અને આધિભૌતિકને પણ કાર્યકરણસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તત્ર સાક્ષાદ્ આધિદૈવિકના જ કરણત્વે કાર્યસમ્પત્તિમાં તો કથવું જ શું? એમ વાગધિપતિત્વાદિ ઉક્તિનું તાત્પર્ય છે, અત્ર 'આદિ'પદે ત્રયમાં કૈમુત્ય જાણવું, અર્થાદ્ યત્ર ત્રય પણ આધિદૈવિક કરણ છે—મુખ દેવતા છે વાગ્વિનિર્ગમનરૂપ વિષય ઇન્દ્રિય છે અને ઇતરવિસ્મારક દ્વાર છે—તાદૃશ શબ્દથી રસાનુભવ થાય તેમાં તો કથવું જ શું એમ કૈમુત્યન્યાયે રસપાન સૂચિત થયું, ભગવાન્માં ગોલક દેવતા છે અને ઇન્દ્રિય વિષય છે એમ દ્વિતીય સ્કન્ધમાં વ્યવસ્થાપિત છે તેથી 'મુખ'પદ દેવતાનું વાચક છે અને 'નિર્ગમ'પદ ઇન્દ્રિયનું વાચક છે, આથી શબ્દનિષ્ઠરસપ્રાપ્તિમાં સાધનસમ્પત્તિ કથી, મુખ-ભગવન્મુખ-વાગધિપતિ અગ્નિ છે, કારણ કે અગ્નિ વાણીની દેવતા છે, ભગવન્મુખ અગ્નિરૂપ હોવાથી વાગધિપતિ છે, તેવા-ભગવાનના અગ્નિરૂપ-'મુખ'ના કથને મુખ તાપજનક છે એમ સૂચિત કર્યું, તેથી ભગવન્મુખવેણુગીતપીયૂષનું પાન યદ્યપિ કરે છે તથાપિ તે પીયૂષના અતિરસાલત્વે તદ્દ્વિષયિણી પરમા આર્તિએ બહુ પાન સમ્ભવે છે એમ પ્રયોજન સિદ્ધ થયું, કિઞ્ચ 'વાચ્યના અર્થના અજ્ઞાનમાં રસસ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી તે કાર્યનો અસમ્ભવ છે' એ શઙ્કાનો નિરાસ 'કૃષ્ણ'પદનો અર્થ કથીને કર્યો, અર્થ સ્વરૂપાત્મક છે તેથી તે સ્વતઃ જ પ્રકટ થાય છે તેથી જ્ઞાનસાધનની અત્ર અપેક્ષા નથી, સ્વરૂપાત્મક સ્વતઃ જ પ્રકટ અર્થ બલવાન્ છે તેથી પણ પશુત્વાદિ અત્ર પ્રતિબન્ધક નથી અને તેથી સર્વ અવદાત છે, અપરઞ્ચ કૃષ્ણના મુખથી નિર્ગત તત્ર પણ પરમ્પરાસમ્બદ્ધ પીયૂષનું યત્ર એતાદૃશત્વ છે અને તત્ર પણ પશુમાં યત્ર એતાદૃશત્વ છે તત્ર સાક્ષાન્મુખપાનકર્ત્રી શ્રીસ્વામિનીજીમાં તો કથવું જ શું? એમ ઉત્કણ્ઠા જણાવવાને પણ અત્ર નિર્ગમનાદિનું કથન છે, અન્યચ્ચ મુખ અગ્નિ હોવાથી સાક્ષાત્તત્પાનકર્ત્રીમાં કદાચિત્ તે પીયૂષ ઉત્કટ તાપ પ્રકટ કરે છે પરન્તુ આ પીયૂષ તો કૃષ્ણમુખમાંથી નિર્ગત છે તેથી સદા જ આનન્દજનક જ છે તાપજનક નથી તેથી કૃષ્ણમુખથી ભિન્નત્વે અને પરમ્પરાસમ્બન્ધથી તાપધર્મનો તેમાં સમ્ભવ નથી, અને તેથી જ સાક્ષાત્સમ્બન્ધાનન્તર યાદૃશ તાપ થયો તાદૃશ તાપ પૂર્વે ન હતો પરન્તુ સહજ સમ્બન્ધથી—તાપતદ્ધર્મત્વસ્ત્ર પણ સહજ હોવાથી-કાંઇક તાપને ઉત્પન્ન કરે છે એમ જણાવવાને 'કૃષ્ણમુખનિર્ગત' પદ કથ્યું, 'ભગવદ્ગીત સર્વ જ સદાનન્દવાચક છે ત્યારે પૂર્વ-શ્લોકોક્તા દેવસ્ત્રીને રસાનુભવ કેમ ન થયો?' એ આશઙ્કાનો પરિહાર 'મુખ' ઇત્યાદિએ કરે છે, તત્ર સામગ્રી ગુપ્તા જ સ્થાપિતા હતી અને અત્ર તો તે પ્રકટિતા છે એમ 'કૃષ્ણમુખ' 'નિર્ગત' અને 'પીયૂષ'એ પદત્રયે સૂચિત કર્યું, 'દ્વયા હ પ્રાજાપત્યાઃ'શ્રુતિમાં આધિદૈવિકસહિત ઇન્દ્રિય કાર્યકર્તૃ છે એમ કથ્યું છે તેથી તાદૃશ જ શબ્દ પ્રમિતિજનક છે તેથી દેવતા અને વાગિન્દ્રિય શબ્દનિષ્ઠરસપ્રાપ્તિમાં સામગ્રી છે, ઇતરવિસ્મૃતિ થાય ત્યારે જ નિષ્પ્રત્યૂહ રસાનુભવ થાય તેથી

ઇતરવિસ્મૃતિ પણ સામગ્રી છે, શાબ્દબોધમાં શબ્દ કરણ હોવાથી તત્સમ્બન્ધી ધર્મો અત્ર ‘સામગ્રી’ છે, એમ સામગ્રીતઃ વિશેષ કથીને સ્વરૂપતઃ પણ વિશેષ કથવાને ‘ગીત’ ઇત્યાદિ કથન કરે છે, પૂર્વોક્ત ગીત વિચિત્ર સર્વરસાર્થ હતું એમ કથાયું છે પરન્તુ આ ગીત તો પીયૂષ છે એમ કથન કર્યું તેથી આ ભગવદ્રૂપ છે, ષડ્ગુણ છે આત્મામાં જેના એવું ષડ્ગુણાત્મક આ ગીત ભગવદ્રૂપ છે, અધર-પીયૂષનું ષડ્ગુણત્વ અગ્રે વ્યુત્પાદ્ય છે તેથી સામગ્રી અપેક્ષિતા છે અને તેથી તે સામગ્રી કથવાને મુખેત્યાદિ ત્રયનું કથન કર્યું, યદ્વા ‘નિર્ગમનં વાગ્’નો અર્થ આ પ્રકારે કરવો, પૂર્વ આસન્યરૂપની નિર્ગમદશામાં જ વૈખરીત્વે નિર્ગમન જ વાક્ છે, અન્યથા ‘કૃષ્ણમુખનિર્ગત’ એમ ન કથતાં ‘કૃષ્ણગીતપીયૂષ’ પદ જ કથત, ‘કૃષ્ણમુખાનુર્ગત’ એ પદત્રયનું તાત્પર્ય સામગ્રીપ્રકટન ન હોત તો ‘કૃષ્ણગીતપીયૂષ’ એતાવન્માત્ર જ કથત, ‘ત્યારે કર્ણોત્તમ્ભનં કિમર્થં?’ એમ શઙ્કા થાય તો પરિહરે છે કે ઇતરગીતપ્રવેશનિવૃત્ત્યર્થં કર્ણોત્તમ્ભન કથ્યું, કારણ કે પ્રતિક્ષણ નૂતન કર્ણ છે, કર્ણનું પુટત્વ કથ્યું તેથી જેમ એક રસ પૂર્ણ પુટમાં દ્વિતીય રસનો અવકાશ સમ્ભવતો નથી તેમ એકૈકક્ષણસમ્બન્ધી નાદરસ પણ રસ હોવાથી તે રસે પૂર્ણ પુટમાં દ્વિતીયાદિક્ષણસમ્બન્ધી નાદરસનો પ્રવેશ સમ્ભવતો નથી તેથી તત્પાનાર્થં દ્વિતીયાદિ પુટની અપેક્ષા આવશ્યકી છે અને તેથી પ્રતિક્ષણ નૂતનંકર્ણત્વ છે, અન્યથા કર્ણ વિના નાદનું ગ્રહણ જ ન સમ્ભવતાં દ્વિતીયાદિ પાન જ થઇ શકે નહિ, અત્ર એમ જાણવું, ભગવત્સમ્બન્ધી અર્થ લૌકિકેન્દ્રિયે ગ્રાહ્ય નથી કિન્તુ અલૌકિકેન્દ્રિયે જ ગ્રાહ્ય છે અને તત્ર પણ પ્રભુદિત્સા હેતુ છે, તેથી તે દિત્સાએજ તાવત્સાધનસમ્પત્તિ થઈ રહે છે, તેથી અત્ર કોઇ પણ અનુપપત્તિ નથી, પ્રત્યેક પક્ષે પણ ગો બહુ હોવાથી કર્ણનું પણ બહુવચન સઙ્ગત જ છે, અત્ર ‘પુટ’શબ્દે તદર્થં-રસપાનાર્થં-જ તેમના કર્ણનું સમ્પાદન-નિષ્પાદન-છે એમ જાણવું, પર્ણના પુટમાં પુનઃ કાર્યાન્તર થઈ શકે નહિ અને ચષકાદિક પણ બહુ ગોને અર્થે વનમાં ઉચિત નથી. પુટનું બહુત્વ રસમાં પ્રતિક્ષણ નૂતનત્વ જણાવે છે, ‘પરન્તુ એમ રસનું પ્રતિક્ષણ નૂતનત્વ સ્વીકારતાં રસના જ નિત્યત્વની હાનિ થશે’ એમ શઙ્કા થાય તો કથે છે કે તે વ્યવસ્થા તો ‘ચૂતપ્રવાલ’ શ્લોકમાં પૂર્વે કથી જ છે, તત્ર શ્લોકમાં કારિકાએ વ્યવસ્થાનું સ્ફુટીકરણ થયું છે તેથી પ્રણાડીવિશેષે આવિર્ભાવપ્રકારભેદમાં પણ રસના નિત્યત્વની હાનિ નથી, શાવ અર્થાદ્ બાલક તે હરિણાદિના વા અન્ય જીવના વા ગોના જ, વા ઘોષમાં જ અતિબાલક હોય છે, કિઞ્ચિત્પ્રૌઢ વત્સ તો ઘોષમાં જ સ્થિતિ કરે છે તેથી તેમનું તાદૃશત્વ સમ્ભવતું ન હોવાથી ‘અતિબાલકાઃ’ કથ્યું, અથવા સાયં ઘોષમાં-ગોના ઘોષમાં-જ સમાગમનાન્તર જ વત્સને એમ થાય છે તેથી પ્રૌઢ વત્સમાં પણ તેમ સમ્ભવે છે તેથી ‘અતિ’ પદ આવશ્યક નથી, સ્તનમાંથી ગૃહીત પયઃકવલ તે ‘સ્તનપયઃકવલ’ એમ મધ્યમપદલોપી સમાસ કરીને-સ્રુત છે સ્તનપયઃકવલ જેમનો એવા શાવ એમ-બહુવ્રીહિસમાસ કરવો. અર્થાત્ સ્તનગૃહીત પયઃકવલ તે ‘સ્તનપયઃકવલ’ અને સ્રુત છે સ્તનપયઃકવલ જેમનો-માતાના સ્તનમાંથી ગૃહીત પયઃકવલ જેમના મુખમાંથી સ્રવે છે-બહિર્નિર્ગમે-છે-કારણ કે તે પયનો અન્તઃપ્રવેશ થતો નથી, એવા તે શાવ છે, ગ્રહણવદ્ જ નાદશ્રવણમાં ગિલનાક્રિયા નિવૃત્તા થઇ જાય છે તેથી પયનો અન્તઃપ્રવેશ થતો નથી અને તેથી તેનો સ્રાવ થાય છે, આ સાન્દગ્ધ છે તેથી ‘સ્મ’પદે પ્રમાણ કથે છે, ગ્રહણના અને ગિલનના મધ્યમાં કાલ દુર્લક્ષ્ય છે તેથી આ સન્દિગ્ધ છે, અને તે સન્દેહના નિવારણાર્થે પ્રસિદ્ધ્યર્થક ‘સ્મ’ પદ પ્રયોજીને પ્રસિદ્ધિહેતુભૂત પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ તત્ર છે એમ સૂચિત કર્યું, ગોએ અને વત્સે સ્થિતિ કરી, મોહ ગોમાં જ અને પયઃસ્રાવ શાવમાં છે, પરન્તુ ક્રિયાનિવૃત્તિ તો ઉભયમાં જ છે અને ઉભયની પણ ક્રિયાનિવૃત્તિ થઈ ગઈ તત્ર હેતુ ‘ગોવિન્દ’ ઇત્યાદિ પદે કથે છે, નેત્રે આત્મામાં ગોવિન્દનો સ્પર્શ તેમની ક્રિયાનિવૃત્તિમાં હેતુ છે, તેમને બહિઃસંવેદન નથી તેથી અન્તરાત્મામાં ભગવાન્નો સ્પર્શ કરે છે, ‘પરન્તુ આ સર્વ તો આવિર્ભાવમાં સઙ્ગત થાય તે આવિર્ભાવમાં જ પ્રમાણ શું?’ એમ આશઙ્કા થાય તો મૂલસ્થ ‘ગોવિન્દમાત્મનિ’નો આશય ‘ભગવન્તં’ઇત્યાદિએ કથે છે, અર્થાત્ સ્પર્શની અન્યથાનુપપત્તિએ જ આવિર્ભાવ સિદ્ધ થઈ રહે છે, તત્ર પણ નેત્રે-આવૃત્તચક્ષુએ-ભગવાન્નો સ્પર્શ કરે છે. અત્ર શત્રન્ત ‘સ્પૃશન્ત્યઃ’ પદ ધર્યું છે તેથી ભાવનામાત્ર નથી પરન્તુ ગોવિન્દ આવિર્ભૂત જ છે એમ જણાવ્યું, અન્યથા તુલ્યતા કયે પ્રકારે સ્ફુરે? વત્સોની પણ ક્રિયાનિવૃત્તિ કથી તેથી ‘સ્પૃશન્ત્યઃ’ એમ સ્ત્રીલિઙ્ગપ્રયોગ પણ ક્રિયાનિવૃત્તિમાં હેતુ છે, સમભિવ્યાહારથી વત્સને તો કિઞ્ચિત્સ્પર્શ પ્રાપ્ત જ છે, અન્યને-ગાને-તો પૂર્વાર્ધોક્ત રસપાનવત્ત્વથી સર્વથા જ સ્પર્શ છે, અન્યથા હીનજાતીયમાં બ્રહ્મના અનાવિર્ભાવમાં તુલ્યતાસ્ફૂર્તિએ કયે પ્રકારે સ્પર્શ સમ્ભવે? અર્થાદ્ હીનજાતીયમાં બ્રહ્માવિર્ભાવે તુલ્યતાસ્ફૂર્તિએ સ્પર્શ સમ્ભવે છે, આ આવિર્ભાવ ઔપચારિક નથી એમ કથવાને કાર્યદ્વારા પણ પરિચય કરાવે છે કે અન્યથા ઉક્તમોહપ્રયોજિકા નિજભગવત્તુલ્યતા કેમ સ્ફુરે? બહિર્દર્શનમાં હેતુ કથે છે કે અશ્રુની છે કલા જેમને એવા ગો, ગોના હૃદયમાં આવિર્ભાવમાં દોષ નથી એમ સૂચનાર્થ ‘ગોવિન્દ’ પદ છે, હીનનિષ્ઠ ભગવદાવિર્ભાવમાં પણ ભાવાભાસરૂપ દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરવાને ‘ગોવિન્દ’ પદ પ્રયોજ્યું છે, કારણ કે આ ગોવિન્દ તો તેમના-ગવાદિના-જ ઇન્દ્ર-પરમેશ્વર-છે, ગોવિન્દ ગોના જ ઇન્દ્ર છે, પુષ્ટિમાર્ગીય પરમૈશ્વર્યને પ્રાપ્ત એવા ઇન્દ્ર છે, તેથી તત્ર મર્યાદાનો પણ અતિક્રમ દૂષણ નથી પરન્તુ ભૂષણ છે.

'વેણુનાદનો સહજ ધર્મ ભગવદ્ભાવોદ્બોધકત્વ છે ત્યારે તેના શ્રવણે અપ્સરાને કામભાવોદયે મોહોત્પત્તિ કેમ થઈ?' એમ શઙ્કા થાય તો અત્ર તેનો પરિહાર તે વેણુનાદની જ કૃપાથી મને આ પ્રકારે

स्वतन्त्र। જણાય છે, ઉત્સર્ગતઃ તો વેણુનાદ સર્વને કામોદ્બોધક જ છે, 'મન્મથસ્યાગ્રદૂતઃ' એ વાક્ય અત્ર પ્રમાણ છે, અને તેથી જ પૂર્વે પણ સ્વામિનીઓને વેણુનાદના શ્રવણે તે જ ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, 'વેણુગીતં સ્મરોદયં નાશકન સ્મરવેગેન' ઇત્યાદિ વાક્ય અત્ર પ્રમાણ છે, તેથી સ્વામિનીવદ્ યત્ર વેણુનાદદ્વારા પ્રવેશ કરવાને અને યત્ર સરિદ્વૃક્ષલતાદિમાં સ્વામનીઓએ સહ વિહાર કરવાને તેમને તન્માત્રલીલા-સમ્બન્ધિકાર્યોપયુક્ત કરી દેવાને અથવા હરિણ્યાદિમાં યત્ર દૃષ્ટિસામ્યથી સ્વામિનીભાવે દૃષ્ટિકર્તા પ્રભુ પ્રવેશ કરવાને વેણુનાદ કરે છે તત્ર જ સ્વાધિકારાનુસારે ભગવદ્ભાવોદય થાય છે તેથી અત્ર અપ્સરાઓને અને દ્વિતીય ગીતમાં બ્રહ્માદિને વેણુનાદશ્રવણે કામદ્વારા મોહ જ થયો પરન્તુ રસાનુભવ થયો નહિ, 'ત્યારે અપ્સરાઓના શ્રવણસમ્પાદનમાં શું પ્રયોજન? ભગવાન્ કાંઇ પણ કાર્ય નિષ્પ્રયોજન તો કરતા જ નથી' એમ શઙ્કા થાય તો તેનો પરિહાર આ પ્રકારે છે, અત્ર વેણુનાદનું પ્રયોજન વીર્યબોધન જ છે, કારણ કે વેણુનાદનિષ્ઠ ષડ્ગુણત્વસિદ્ધ્યર્થં તે-વીર્યબોધન-આવશ્યક છે તેથી જ 'વીર્યં દેવેષુ' ઇત્યાદિ કારિકા કથી, એમ સતે ગોને પણ પ્રથમ તો વેણુનાદશ્રવણે કામદ્વારા દેવસ્ત્રીવદ્ મોહ જ થયો-અને તે જ મોહનું વિવરણ 'ગાવશ્ચ'માં 'ચ'કારના અર્થકથને કર્યું-પરન્તુ પશ્ચાદ્ ભગવદીયત્વસ્વસઙ્ગતત્વાદિધર્મે કૃપાવિશેષે સ્વામિનીવદ્ ગોમાં પણ વેણુનાદદ્વારા પ્રવેશ કરવાને ભગવાને અત્ર જે સામગ્રી પ્રકટા કરી તે સામગ્રીના બોધાર્થં પૂર્વનાદથી વિશિષ્ટ-અધિક-બર્હાપીડપદ્યનિરૂપિત સ્વરૂપાત્મક વેણુનાદનું નિરૂપણ 'સદાનન્દો વાચ્યઃ' ઇત્યાદિએ કર્યું, અત્ર આ ભાવ છે, કૃષ્ણનું ગીત એમ દૂરાન્વય જ અત્ર અભિપ્રેત છે એમ જણાય છે, કારણ કે 'અન્યથા કૃષ્ણગીતપીયૂષ' ઇત્યાદિ આગમ ગ્રન્થના પર્યાલોચને તદવગમ થાય છે, તેથી વાચ્યતાસમ્બન્ધે ગીતમાં કૃષ્ણ હોવાથી ગીતનો અર્થ સદાનન્દ જાણવો. અને તે-સદાનન્દ-કૃષ્ણ શ્રીસ્વામિનીજીનો ગૂઢ ભાવ છે તેથી ગોને આન્તર સ્વાનુભવાર્થં તદ્ભાવનું જ દાન વેણુગીતદ્વારા ભગવાને કર્યું એમ જાણવું, કિઞ્ચ તાપભાવ પણ આન્તર તદનુભવમાં કારણ છે તેથી બાહ્યાનુભવમાં કામભાવવદ્ આન્તરાનુભવમાં તાપભાવનું દાન કરવું આવશ્યક છે તેથી ગીતમાં પરમ્પરાએ મુખસમ્બન્ધ પણ નિરૂપ્યો, સાક્ષાત્ તત્સમ્બન્ધમાં બાહ્યસમ્બન્ધાભાવે પણ અત્યસહ્યતાએ શરીરસ્થિતિ પણ ન રહે તેથી જ શ્રીસ્વામિનીજીઓને પણ પઞ્ચાધ્યાયીમાં સંયોગાનુભવ કરાવીને પછી જ કેવલ આન્તરાનુભવ કરાવ્યો, 'મુખ' શબ્દના વ્યાખ્યાનમાં વાગધિપતિના પ્રેરણ વિના વેણુમાં તેનો સઞ્ચાર થઈ શકે નહિ તેથી તાપભાવનો સમ્બન્ધ વેણુને વાગ્દ્વારા જ છે, 'અત્ર કોઇ પણ સ્થલે વાણીનું નિરૂપણ જ નથી-જેના દ્વારા વેણુમાં તાપભાવસમ્બન્ધ કથ્યો-પરન્તુ અત્રે તો નાદમાત્રનું જ કથન છે' એમ શઙ્કા થાય તો 'નિર્ગમનં વાક્' ફક્કિકાથી પરિહરે છે કે ગીત મુખાનર્ગત છે તેથી ગીતવિશેષણીભૂતા નિર્ગમનક્રિયા જ વાગ્રૂપા છે, લોકવદ્ ભગવદ્વાણી કાંઇ તાલ્વોષ્ઠપુટના વ્યાપારે જન્ય નથી તેથી જ ભગવન્નિઃશ્વસનક્રિયારૂપ વેદની વાગ્રૂપતા કથી અને તેથી જ 'પ્રજાપતિર્હિ વાક્' શ્રુતિમાં પ્રજાપતિનું વેદાત્મકત્વે વાગ્રૂપત્વ કથ્યું, કિઞ્ચ આન્તરાનુભવમાં બહિઃસંવેદનાભાવ પણ અપેક્ષિત છે તેથી બહિઃસંવેદનાભાવાર્થં પણ વેણુસમ્બન્ધ કથ્યો, કારણ કે વેણુ ઇતરવિસ્મારક છે, તથાપિ 'એમ પણ ગોમાં યોગ્ય શરીર સિદ્ધ નથી તેથી આ સર્વા જ સામગ્રી વ્યર્થા છે' એમ શઙ્કા થાય તો તેના પરિહારાર્થં 'ગીતં ષડ્ગુણાત્મકં' ઇત્યાદિ કથે છે, ગીત ભગવદ્વાચક છે તેથી ષડ્ગુણાત્મક છે, અસાધારણ ષડ્ગુણે જ ભગવાન વાચ્ય છે કારણ કે 'ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે' એમ વચન છે, વેદ પણ ગુણદ્વારા જ સર્વાત્મક ભગવદ્વાચક છે, કારણ કે 'બન્દિનસ્તત્પરાક્રમૈઃ' એમ વાક્ય છે, તેથી ભગવદ્વાચકત્વે આ ગીતની અસાધારણરૂપતા જ છે, અને તેથી ગીતે ઇતરવિસ્મૃતિએ સ્વાત્મામાં સ્વામિનીત્વસ્ફૂર્તિ પણ છે તેથી ભાવાત્મક સ્વરૂપનો આન્તર અનુભવ નિષ્પ્રત્યૂહ ઉપપન્ન છે, આ વેણુગીતકાર્ય યશોરૂપ છે, એતાદૃશ અયોગ્યયોગ્યતાસમ્પાદનરૂપ અસાધારણ કાર્ય કરે નહિ તો વેણુગીતનું યશોરૂપત્વ જ સિદ્ધ થાય નહિ.

વેણુનાદસુધાપૂર્ણા હૃદયસ્થહરિપ્રિયા।
ગોનું ગૂઢતમ સ્ત્રીય રજઃસ્નાન મમેપ્સિત ॥૧॥ ૧૩.

સઞ્જ્ઞાના અને જ્ઞાનના અભાવથી પક્ષીનું શ્રવણ અસમ્ભાવિત માનીને સમ્ભાવનાનિરૂપણપૂર્વક 'પ્રાયઃ' ઇત્યાદિ શ્લોક ઉપપાદે છે, અત્ર 'શ્રવણ'નો અર્થ 'નાદનિષ્ઠરસાનુભવશક્તિતાત્પર્યનિર્ધાર' કરવો,

आभास। 'શ્રવણ' શક્તિતાત્પર્યનિર્ધાર નાદનિષ્ઠ રસાનુભવ છે તેથી જ અનુવાદમાં 'તેઓએ સર્વ તત્ત્વ જાણ્યું' એમ કથાશે, જેમ મૃગીને કૃષ્ણસારસઙ્ગથી અથવા ગોને કૃપાએ જ જ્ઞાનસામગ્રીપ્રકટને જ્ઞાનસમ્પાદન થયું તેમ અત્ર નથી, તેથી પક્ષીનું શ્રવણ અસમ્ભાવિત માનીને મુનિત્વનિરૂપણપૂર્વક શ્રવણ સિદ્ધ કરે છે.

प्रायो बताम्ब विहगा मुनयो वनेऽस्मिन् कृष्णेक्षणास्तदुदितं कलवेणुगीतम्।
आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवालान् शृण्वन्ति मीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥१४॥

અક્ષરાર્થ–અમ્બ ! બત ! આ વનમાં રુચિરપ્રવાલદ્રુમભુજારોહણ કરીને કૃષ્ણેક્ષણ મીલિતદૃગ્ વિગતાન્યવાક્ થઈને તદુદિત કલવેણુગીતનું શ્રવણ જે વિહગ કરે છે તે પ્રાયઃ મુનિ છે. ૧૪.

વ્યાખ્યાન–આ વક્ત્રીઓ નિર્ગુણા છે અને તેથી જ યશોદાએ સહ તેમનો સ્નેહ છે, અથવા આ તદ્‌ગૃહકન્યકા છે, જેમ ગોનો ધનનો અને રત્નનો સઙ્ગ્રહ તેમ શ્રીનન્દરાયજીના ગૃહમાં ઉત્તમા કન્યકાનો પણ આ સઙ્ગ્રહ છે, દ્રવ્યે તેમનો ક્રય કરીને ગૃહમાં તેમનું પરિપાલન રાજદાનાર્થે કરે છે તે યશોદાનન્દગોપકુમારકા શ્રીયશોદાજીને 'અમ્બ' પદે સમ્બોધે છે, જો આ પક્ષી મુનિ જ છે એમ સિદ્ધવત્ નિરૂપણ કરી દે તો આ વક્ત્રી કોણ છે એમ ગોપિકાસભામાં સન્દેહ થાય તેથી તેમ નિરૂપણ ન કરતાં અત્ર 'પ્રાયઃ' પદ પ્રયોજીને પક્ષીઓ બહુધા મુનિ છે એમ તેમનું પ્રાયિક પક્ષિત્વ નિરૂપે છે, અત્ર 'બત' પદ ખેદાર્થક છે, આ મુનિએ એવી પક્ષિની યોનિ કેમ પ્રાપ્ત કરી એમ ખેદ 'બત' પદે કરે છે, અથવા 'બત' પદ હર્ષવાચક છે. એ મુનિઓએ સાધુ–સુન્દર–ઉપાય કર્યો કે પક્ષિયોનિનું ધારણ કરી લીધું, 'અમ્બ' સમ્બોધન દયાર્થક છે, આ વક્ત્રીમાં ભગવદાવિર્ભાવ છે, 'સર્વાત્મક ભગવાનની માતા તે સર્વની જ માતા એમ ભગવદાવિર્ભાવ 'અમ્બ' પદે સમ્બોધે છે' એમ કેટલાક ટીકાકારનું મત છે, પરન્તુ આ વક્ત્રીવિષયક પતિત્વ અગ્રે વક્ષ્યમાણ છે તેથી એ વ્યાખ્યાન અસમઞ્જસ છે એમ જણાવવાને 'કેચિત્' પદ ધર્યું, સિદ્ધાન્તમાં તો એ ગૃહકન્યકા છે તેથી ગૃહકન્યાત્વે જ 'અમ્બ' પદે સમ્બોધે છે, ભિન્ન પક્ષમાં પણ દયાર્થ તેમ સમ્બોધન ઘટે છે એ તો કથાયું જ છે, આ વક્ત્રીનાં વાક્યોથી વિહગો બાહુલ્યે મુનિ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, શ્રોતા પ્રતિ તેમનું મુનિત્વ સ્વયં ઉપપાદે છે કે વક્ત્રી કુમારિકા છે તેથી ઋષિ છે અને ઋષિવાક્યથી બાહુલ્યે આ વિહગોનું મુનિત્વ સિદ્ધ થાય છે, તે પક્ષીઓ મુનિ છે, મનનશીલ છે, તેથી અત્ર ભગવાન્ પ્રકટ થશે એમ જાણે છે, મૂલમાં 'યે' પદના અર્થમાં 'જે વિહગો છે તે મુનિઓ છે અને તેથી જ શ્રવણ કરે છે' એમ પૂર્વત્ર અન્વય જાણવો, ઉત્તરત્ર અન્વયમાં તો મુનિત્વમાં હેતુ શ્રવણ થઈ જાય, શ્રવણમાં હેતુ મુનિત્વ ન રહે, અને તેથી આભાસમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અત્ર નાદમાં સુધારૂપ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થશે એમ આ મનનશીલ મુનિઓ જાણે છે અને તેથી જ મુનિત્વથી વા ઋષિત્વથી જ પૂર્વોક્ત જાણીને આ વનમાં 'કૃષ્ણેક્ષણ' થઈને શ્રવણ કરે છે, કૃષ્ણાર્થ ભગવદ્ભાવનાએ જ જેમનો ક્ષણ જાય છે એવા વા કૃષ્ણમાં જ ઈક્ષણ જેમનો એવા આ મુનિઓ છે, વા કૃષ્ણમાં જ છે ઈક્ષણ જેમનું એવા કૃષ્ણેક્ષણ મુનિઓ ભગવદ્દર્શન કરે છે, અને દર્શનક્રિયા કરતાં કરતાં જ તદુદિત કલવેણુગીતનું શ્રવણ દ્રુમભુજારોહ કરીને કરે છે, યાવદ્ ભગવાનનઃ વેણુનાદનું શ્રવણ થયું નહિ તાવત્પર્યન્ત રૂપનું જ દર્શન કર્યા કર્યું, પરન્તુ જ્યારે વેણુનાદનો આરમ્ભ થયો ત્યારે તે દર્શન અને શ્રવણ ઉભયે કર્યું. દ્રુમભુજારોહણ કરીને પૂર્વે કૃષ્ણેક્ષણ થયા અને તતઃ તાદૃશ કૃષ્ણેક્ષણ જ રહીને શ્રવણ કર્યું તેથી 'મીલિતદૃક્' થઈ ગયા, કૃષ્ણેક્ષણત્વમાં મીલિતદૃક્ત્વ સમ્ભવતું નથી તેથી આ પ્રકારે વિભાગે વ્યાખ્યાન કર્યું. પરન્તુ જ્યારે ભગવાન્ દૂર પધાર્યા ત્યારે અન્યત્ર ગમનમાં તો વેણુનાદરસ જતો રહેશે એમ માનીને તત્ર જ 'મીલિતદૃગ્' રહ્યા, 'કદાચિત્ તે રસ વિજાતીય વા લૌકિક રસાન્તર ઉત્પન્ન કરશે અથવા રસાન્તરે પ્રતિબન્ધ થશે' એમ ન આશઙ્કવું, 'નાદ અવ્યક્ત છે તેથી સ્વનિષ્ઠા સ્વરૂપદિદૃક્ષા ઉત્પન્ના કરશે નહિ' એમ ન આશઙ્કવું, તેમ હોત ત્યારે તો ઉડ્ડયન કરીને અન્યત્ર જ ગમન કરત, 'પૂર્વાનુભૂત કૃષ્ણેક્ષણરૂપ રસાન્તરે ઉડ્ડયીને ગમન નાદના માધુર્યથી થશે નહિ' એમ આશઙ્કા ન કરવી, કારણ કે વેણુગીત કલ–અવ્યક્તમધુર–છે, તેથી ભગવાનમાંથી ઉદિત નાદબ્રહ્માત્મક છે, અને વેણુ પણ અવ્યક્તમધુર છે, તેથી મધુર જ રસ ઉત્પન્ન થશે, આથી વિજાતીય રસની નિવૃત્તિ કથી, એમ અત્રપર્યન્ત વેણુનું 'કલ'ત્વ સિદ્ધ કર્યું અથવા ગીત જ કલ-અવ્યક્તમધુર-છે, કારણ કે ભગવદુક્ત પરમાર્થપ્રતિપાદક છે. અત્ર 'ભગવદુક્ત' પદે લૌકિકાર્થનિવૃત્તિ કથીને ગીતનિષ્ઠ માધુર્ય કથ્યું, આ અર્થમાં ગીતનું વિશેષણ 'તદુદિત' છે, ગીત તેમાંથી ઉદિત છે, ઉદયને પ્રાપ્ત થયું છે, દ્વિતીય અર્થમાં 'ઉદિત'નો અર્થ 'કથિત' કર્યો, વેદશાખાવદ્દ્રુમભુજારોહણ કરીને પતનમારણાદિશઙ્કા ન હોવાથી નિશ્ચિન્ત થઈને પક્ષી શ્રવણ કરે છે, મનનો સઞ્ચાર વિષયાન્તરમાં ન થાય એ અર્થે ભગવાન્ જ્યારે દૂર પધાર્યા ત્યારે આ પક્ષી મનનાભ્યાસથી મીલિતદૃક્ થયા, કારણ કે ભગવાન્ દૂર ગયા તેથી દર્શનનો સમ્ભવ નથી, વિશેષે ગઈ છે અન્યવિષયિણી વાગ્ જેમાંથી એવા 'વિગતાન્યવાગ્' આ મુનિઓ થઈ ગયા, ભગવદુપયોગિની વાણીનો ત્યાગ તેમણે કર્યો નથી એમ જણાવવાને 'અન્ય' પદ ધર્યું, પક્ષીની આ સ્થિતિ સાર્વદિકી છે એમ જાણવું, અન્યથા શ્રવણકાલમાં તો તત્પ્રતિબન્ધકત્વે જ વાણીનો અભાવ સિદ્ધ જ છે તેથી 'વિગતાન્યવાક્' પદ નિરર્થક થઈ જાય, અને તેથી તેમના હૃદયમાં આ રસાનુભવ સાર્વદિક જ છે એમ જ્ઞાપિત કર્યું, આથી આ નાદ

અલૌકિક અને દુર્લભ છે એમ સૂચન કર્યું, અતાદશ અર્થમાં મુનિની આસક્તિ સમ્ભવતી નથી, તેમને શરાદિથી પણ ભય ન રહ્યું એમ 'રુચિરપ્રવાલાન્' પદે કથે છે, પલ્લવે જ તેમનું અઙ્ગ આવૃત છે તેથી તેમનું દર્શન અન્ય–વ્યાધાદિ–કોઇ પણ કરી શકતું નથી અને તેથી તેમને શરાદનું ભય નથી એમ કેટલાક ટીકાકાર વદે છે. પલ્લવ–રુચિર–ઉત્તમ છે, આમ્રાદિસ્થિત પત્ર કોમલ છે તેથી દાષ્ટનું મુદ્રણ કર્યું, અન્યથા તેમને પ્રવાલનું દર્શન થઈ જાય, તેમણે મુખનું પણ મુદ્રણ કર્યું. અન્યથા તે રુચિર પ્રવાલનું ભક્ષણ થાય, મુખમુદ્રણમાં હેત્વન્તર પણ કથે છે કે કોલાહલ થાય, જો મુખમુદ્રણ ન કરે તો તેઓ અનેક હોવાથી કોલાહલ થાય, શકુનભઙ્ગ પણ થાય, અથવા અન્યોન્યપદાર્થનિરૂપણ પણ કરવાનો જ ઉપક્રમ તે વિહગમુનિ કરી દે.

શ્રીગુસાંઇજીનો અર્થ।

યદ્યપિ આ ઉક્ત હેતુ મુનિત્વના સાધક જ છે તથાપિ મારા મનમાં આ પ્રકારે સ્ફૂર્તિ થાય છે, આ વિહગો એટલા તો નાદરસપર છે કે સ્વરૂપરસાન્તરાય પણ સહે છે તેથી અત્ર આ પ્રકારે તાત્પર્યાન્તર પણ જાણવું, 'ભુજ'પદનું તાત્પર્ય તો પૂર્વે કથ્યું જ છે, કદાચિદ્ વૈષશય્યાદ્યર્થ તત્ર ભક્તનું વા રુચિરપ્રવાલાનયનાર્થં પ્રભુનું આરોહણ થાય તો સાન્નિધ્યરસ પણ અનુભૂત થાય એમ આશાએ તત્ર આરૂઢ થયા એમ 'રુચિરપ્રવાલાન્' વિશેષણનું તાત્પર્ય છે, નેત્રનું નિમીલન ન હોય તો પલ્લવાનયનાર્થં ભક્તોની નિઃશઙ્કા પ્રવૃત્તિ થાય નહિ તેથી નેત્રનો નિરોધ કર્યો, વાણીના નિરોધનો હેતુ તો સ્પષ્ટ જ છે ૧૪.

આભાસ—ભગવદ્વેણુનાદે નદ્યાદિમાં જે થયું તે 'નદ્યસ્તદા' શ્લોકે કથે છે, અત્ર 'આદિ'પદે સરોવરનું અને હ્રદયનું ગ્રહણ કરવું, યદ્યપિ મૂલમાં 'નદી'પદમાત્ર છે તથાપિ વ્રજમાં નદ્યન્તર પ્રકટ નથી કેવલ શ્રીયમુના જ વિરાજમાના છે તેથી 'નદ્યઃ'બહુવચને સરોવરાદિનું ગ્રહણ કરવું, એમ જણાવવાને 'નદ્યાદષુ' પદ ધર્યું.

नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ।

आलिङ्गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥१५॥

અક્ષરાર્થ–તે સમયે તે મુકુન્દગીતને અવધારીને આવર્તલક્ષિતમનોભવભગ્નવેગા નદી કમલોપહારા થઈને મુરારિનું આલિઙ્ગનસ્થગિત પાદયુગલ ઊર્મિભુજે ગ્રહે છે.૧૫.

જ્યારે મુનિઓ ભગવાને અનુગૃહીત થયા અને તેમણે વેણુદ્વારા સર્વ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક રસતત્ત્વ જાણ્યું ત્યારે નદી પણ અમે કૃતાર્થા થઈશું એમ તેને–મુનિના જ્ઞાનોપદેશને–ઉપધારીને–નિશ્ચિત કરીને–'તદુપધાર્ય' પદની અત્ર આવૃત્તિ છે એમ જણાવવાને 'નિશ્ચિત્ય' અને 'શ્રુત્વા' પદ કથ્યાં–આવર્તે–ભ્રમણે–મૂર્ચ્છાએ–લક્ષિત જે આ મનોભવ તે સ્તમ્ભજનક મનોભવે ભગ્ન છે વેગ જેમનો એવાં તે નદ્યાદ થઈ ગયાં, તેમની સ્વાભાવિકી ગતિ કુણ્ઠિતા થઈ ગઈ, અત્ર 'મનોભવ'નો અર્થ 'વિવેક' કરવો, અત્ર મનોભવ વિવેકસહિત છે, દેવસ્ત્રીવદ્ નુન્નસારત્વજનક નથી, જો તેમ થઈ જાય ત્યારે તો ભગવત્સમીપ નદીનું આગમન પણ થઈ શકે નહિ, અત્ર 'વિવેક'પદ 'અર્શ આદ્યચ્' છે, તેથી તેનો અર્થ 'વિવેકસહિત' કર્યો, અચેતનપ્રાયને પણ ભગવત્સમ્બન્ધની આકાઙ્ક્ષા છે એમ કથે છે, સ્થિતિમાત્રે તદાસક્તિ જ્ઞાતા થતી નથી–કારણ કે ઔષધ્યાદિએ પણ જલની સ્થિતિ–સ્થિરતા સમ્ભવે છે–તેથી 'આલિઙ્ગનાર્થં' ઇત્યાદિ કથે છે, કમલોપહારા થઈ ને આલિઙ્ગનાર્થ ભગવાન્‌નું સ્થગિત–સ્થિરીભૂત–પાદયુગલનું ગ્રહણ ઊર્મિરૂપ ભુજે કરે છે, સ્વહૃદયકમલ ભગવચ્ચરણારવિન્દને સમર્પીને ભગવચ્ચરણારવિન્દનું ગ્રહણ સ્વયં કરે છે. નદી પણ દેવતા છે તેથી તેમની સાથે અન્યા લીલા સમ્ભવતી નથી, ભગવાને માનુષ ભાવનો સ્વીકાર કર્યો છે તેથી નદીઓના અમાનુષત્વે અવતારના અભાવમાં તેમનું ભોગ્યાત્વ સમ્ભવતું નથી, અપ્સરાઓ પણ દેવી હતાં તેથી તેમનું અનાગમન પૂર્વે કથ્યું જ છે એમ જણાવવાને 'અપિ'શબ્દ કથ્યો, દેવતારૂપા જ નદીએ સહ લીલાન્તર સમ્ભવતું નથી, 'આલિઙ્ગન'ને અર્થે 'સ્થગિત' વા સ્થિર એમ પ્રયોજનાર્થ કથન કર્યું, 'મુરારેઃ'પદનો આશય આ પ્રકારે છે, જલદોષાત્મક અવિદ્યારૂપ મુર છે, ભગવાન્ તે મુરના અરિ છે, તેથી નદીગતા અવિદ્યાનો–ભગવદનુપયોગી દેહસમ્બન્ધનો–નાશ ચરણસમ્બન્ધે અવશ્ય કરશે[1]. ૧૫.

આભાસ—'દૃષ્ટ્વા' ઇત્યાદિ શ્લોકે મેઘનું વર્ણન કરે છે.

दृष्ट्वातपे व्रजपशून् सहरामगोपैः सञ्चारयन्तमनुवेणुमुदीरयन्तम् ।

प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ॥१६॥

અક્ષરાર્થ–આતપમાં વ્રજપશુને રામગોપે સહ સઞ્ચરાવતાનાં અને તદનુ વેણુને ઉદીરતાનાં દર્શન કરીને પ્રેમપ્રવૃદ્ધ ઉદિત અમ્બુદે સ્વવપુએ કુસુમાવલીએ સખાનું આતપત્ર કર્યું. ૧૬.

---

૧. આ શ્લોકમાં 'મુકુન્દ'પદનો અર્થ શ્રીસુબોધિનીજીમાં જણાતો નથી, 'મુકુન્દ'નો અર્થ 'મોક્ષદાતા' પ્રસિદ્ધ છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષદાતા એવા જે 'મુકુન્દ' તેમના ગીતને' એમ અર્થ ગ્રહવો, જ્ઞાન–વિદ્યા–મોક્ષોપયોગિત્વે પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી આ શ્લોકમાં જ્ઞાનપ્રતિપાદક 'મુકુન્દ'પદ સાર્થક જ છે.

વ્યાખ્યાન-શરત્કાલસમ્બન્ધી આતપમાં સર્વદાછાયાભ્યાસયુક્ત વ્રજપશુના સર્વદા રક્ષક ગોપ છે, રામ અભિતઃ રતિવર્ધક છે, રામે અને ગોપે સહિત-યદ્વા ગોપદ્વારા-તેવા વ્રજપશુને સગ-ચરાવતા સર્વસામગ્રીસહિત-દેવતાવેદસહિત ધર્મસહિત-'દેવતાવેદ' ઇત્યાદિએ સામગ્રીનું જ વિવરણ થયું, તદ્દનુ વેણુને ઉદીરતા-પ્રર્વના આધિદૈવિકને ઉદ્દીપાવતા-પ્રભૂપરિ મેઘે છત્ર કર્યું, જ્યારે ભગવાન્ પ્રભુ સર્વ શક્તિએ સહ-જ્ઞાનક્રિયાધર્મસહિત-ક્રીડા કરે છે ત્યારે અવશ્ય છાયા અપેક્ષિતા છે તેથી પ્રેમે-ભગવત્સ્નેહે-સખ્યપર્યન્ત ગત તાદશ પ્રેમે-પ્રવૃદ્ધ મેઘે નિજ વપુએ સખાના ઉપરિ આતપત્ર-છત્ર-કર્યું, અત્ર 'પ્રવૃદ્ધમુદિત' પાઠ હોય તો 'પ્રવૃદ્ધ એવો મુદિત', અથવા 'પ્રેમ જે પ્રકારે પ્રવૃદ્ધ થાય તે પ્રકારે ઉદિત 'પ્રેમપ્રવૃદ્ધમુદિત' તે મેઘે છત્ર કર્યું એમ અર્થ કરવો, તેથી 'કુસુમાવલીએ'-સૂક્ષ્મા સ્વકણિકાએ-પદ પ્રયોજ્યું 'મેઘપુષ્પં ઘનરસઃ' ઇત્યાદિ કોશ અત્ર પ્રમાણ છે, પૂર્વે આ મેઘે સખ્યપર્યન્તા ભક્તિ કરી હતી, હવે આત્મનિવેદનભક્તિ પણ કરી, પ્રેમે જ પ્રવૃદ્ધ થયો, શ્રવણથી આરમ્ભીને સખ્યપર્યન્ત પ્રાપ્ત થયો, અથવા સ્નેહથી પુષ્ટ થઈ ગયો, કામરૂપી મેઘ યથાભિલષિતરૂપધારણ કરે છે તેથી પ્રકૃતમાં ભગવત્સ્નેહથી યથાભિલષિત રૂપ ધર્યું, જે રૂપે સર્વની છાયા થાય, 'પરન્તુ એમ કરતાં તો મેઘને પણ ક્લેશ થાય તેથી દુઃખે શું તેમ કર્યું?' આ શઙ્કાને 'મુદિત'પદે નિષેધે છે, યાવજ્જન્મ ભક્તિએ જ જે વર્ષે છે તે અન્તે કૃતાત્મનિવેદન થાય છે, લોકોપકારિત્વથી નીલત્વથી જીવનદાતૃત્વથી સખ્ય છે એમ કેટલાક ટીકાકાર-શુકદેવવીરરાઘવાદિ-વદે છે, સર્વસ્વનું પણ દાન કરી દીધું એમ જણાવવાને 'કુસુમાવલીએ સહ' એમ કથ્યું, આથી-'છાયાદિ કરણ'કથનથી-જ સાક્ષાદ્ જ લક્ષ્મીએ સહ ભગવાનની ક્રીડા સૂચિતા કરી, કારણ કે છાયાદિકરણ અસાધારણ લક્ષ્મીચિહ્ન હોય એમ જણાય છે, ઉપષ્ટમ્ભાર્થ ગમકાન્તર પણ કથે છે કે અગ્રે તેથી પુલિન્દીકૃતા સ્તુતિ થશે, ગોપે ગોચારણ બલભદ્રે રક્ષા વેણુનાદે પ્રબોધન અને તદનન્તર રમણ થયું, શેષવદ્ મેઘ પણ સખા છે, તેથી જેમ શેષ ભગવચ્છય્યા થાય છે તેમ તાદશ સમય મેઘે છાયાકરણસેવા કરી એ યુક્ત જ છે. ૧૬.

આભાસ-પુલિન્દીને-વનવાસી ક્ષુદ્રજાતીય પુલિન્દની પત્નીઓને-પણ ભગવન્નૈકટ્યથી ભક્તિ થઈ એમ 'પૂર્ણાઃ પુલિન્દ્યઃ' શ્લોકે કથે છે.

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥१७॥

અક્ષરાર્થ-તદ્દર્શનસ્મરરુજ્ પુલિન્દીએ દયિતાસ્તનમણ્ડિત તૃણરૂષિત ઉરુગાયપદાબ્જરાગશ્રીકુઙ્કુમે આનનકુચ લીપીને તદાધિ ત્યજ્યો તે પૂર્ણા. ૧૭.

વ્યાખ્યાન-સર્વની અપેક્ષાએ પુલિન્દી જ પૂર્ણા છે, કારણ કે તેમને સાક્ષાદ્ ભગવચ્ચરણારવિન્દરજનો સમ્બન્ધ છે, 'તૃણેષુ રૂષિત' પક્ષમાં તે કુઙ્કુમ રજઃસંયુક્ત થાય છે, તાદશ કુઙ્કુમનું ગ્રહણ તેઓ કરે છે તેથી તેઓ સાક્ષાદ્રજઃ-સમ્બન્ધિની છે, સ્વોત્તમત્વભાવનાએ અમે તો તાદશ પણ કુઙ્કુમનું ગ્રહણ કરતાં નથી તેથી અમને સાક્ષાદ્રજઃસમ્બન્ધ નથી, પૂર્વે વૃન્દાવનનું 'દેવકીસુતપદામ્બુજ'ત્વ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તાદશ દેવકીસુતપદામ્બુજવૃન્દાવનમાં આ પુલિન્દીજીની સતતસ્થિતિ છે તેથી સાક્ષાદ્રજઃસમ્બન્ધે તેઓ પૂર્ણા થઈ ગયાં, પૂર્ણતાનું સ્વરૂપ શ્લોકના અન્તમાં નિરૂપાશે, અમને તો આરાધને ફલ સિદ્ધ થયું તેથી સાધનાનુરૂપ જ ફલ પ્રાપ્ત થયું, તે તો અગ્રિમ અધ્યાયમાં 'યાતાબલાઃ' શ્લોકમાં કથશે, અલૌકિકદેહક્રમે સેવાફલોક્ત ફલત્રયની સમ્પત્તિ તો રજે જ થાય છે તેથી તે પુલિન્દી જ પૂર્ણા થયાં, ભગવાન્ 'ઉરુગાય' છે, ઉરુઓ એમનું ગાન કરે છે, તેથી ભગવાન્ સર્વપ્રમાણે સિદ્ધ અને સર્વગુણે પૂર્ણ છે એમ 'ઉરુગાય'પદના અવાન્તર પદદ્વયનો અર્થ કથ્યો, તેવા સર્વપ્રમાણસિદ્ધ સર્વગુણપૂર્ણ 'ઉરુગાય' ભગવાનના પદાબ્જદ્વયમાં-ચરણારવિન્દદ્વયમાં-જે રાગ-અનુરાગ-તત્સહિતા શ્રી, મહાવિચારે શ્રીએ-લક્ષ્મીએ-ભગવાનનું વરણ કર્યું તેથી તચ્ચરણારવિન્દભક્તા જે લક્ષ્મી તે લક્ષ્મીનું કુઙ્કુમ, લક્ષ્મીએ જ નિષ્પાદિત દિવ્ય કુઙ્કુમ, અર્થાદ્ લક્ષ્મીએ જ ભગવચ્ચરણારવિન્દમાં દત્ત જે દિવ્ય કુઙ્કુમ તે કુઙ્કુમ પુનઃ બન્ધવિશેષમાં દયિતા લક્ષ્મીના-રસદાતૃત્વે પ્રિયાના-સ્તનમાં મણ્ડિત થયું, આ દયિતા લક્ષ્મીમાં દામ્પત્યસમ્બન્ધ નથી તેથી દયિતાત્વ રસદાતૃત્વે છે, યદ્વા લક્ષ્મીએ સ્વાલઙ્કારાર્થે જ નિર્માણ કરીને સ્વહૃદયમાં સ્થાપ્યું-લીપ્યું-તે કુઙ્કુમ, અથવા લક્ષ્મીએ આધિદૈવિકશક્તિના સ્તનમાં તે કુઙ્કુમનું મણ્ડન પણ કર્યું, શક્તિ પ્રતિ લક્ષ્મીએ પ્રસાદત્વે દત્ત કુઙ્કુમનું મણ્ડન પણ તે શક્તિઓના સ્તનમાં લક્ષ્મીએ જ કર્યું, તેથી આ પક્ષમા 'લક્ષ્મીએ દયિતાના-પ્રિયા શક્તિના-સ્તનમાં મણ્ડિત કુઙ્કુમે'

એમ મૂલનો અર્થ સિદ્ધ થયો, ત્યાંથી ચરણારવિન્દમાં સમાગત થયું-લક્ષ્મીના સ્તનથી વા શક્તિના સ્તનથી બન્ધવિશેષમાં ભગવચ્ચરણારવિન્દમાં તે કુંકુમ સમાગત થયું-આ જ પક્ષનો આશ્રય કરીને 'તૃણેષુ રૂષિતં' એમ કથાશે, આદ્ય પક્ષમાં તો લક્ષ્મીએ વા શક્તિએ સ્વસ્તનસ્થિત કુંકુમનું દાન પુલિન્દીને કર્યું અને તે કુંકુમ પુલિન્દીએ સ્વસ્તનમાં તૃણે લિપ્ત કર્યું એમ 'તૃણરૂષિત' પદનો અર્થ થાય છે, વા 'તૃણરૂષિત' પદનું અર્થાન્તર કથે છે કે તૃણે કરીને કુંકુમ જ મકરિકાપત્રવદ્ રૂષિતં થયું ત્યારે તે કુંકુમે સહિત ભગવદ્ધસ્તસ્થિત તૃણ ભૂમિમાં પડયું, આ પક્ષમાં 'ભગવાને દયિતા લક્ષ્મીના વા શક્તિના સ્તનમાં મણ્ડિત કુંકુમે' એમ અર્થ થાય છે, અથવા ચરણારવિન્દમાંથી તૃણમાં જ રૂષિત-સંલગ્ન-જે કુંકુમ તાદૃશ કુંકુમના દર્શને-લક્ષ્મીએ વા શક્તિએ સહ ભગવત્સમ્ભોગદર્શને-થઈ છે સ્મરકૃતા રુજા જેમને એવાં 'તદ્દર્શનસ્મરરુજ્'પુલિન્દીજીએ તદા રુજાશાન્ત્યર્થે આનનકુચમાં કુંકુમે લેપ કર્યો, તે લેપ કરતાં જ તેમણે તે પીડા ત્યજી, 'કુંકુમે કુચોપરિ લેપ કરતાં પુલિન્દીજી'એમ વક્તવ્ય છે તથાપિ કોઇ પણ અવયવમાં તલ્લિમ્પન આધિત્યાગહેતુ હોવાથી કુચના ઈપ્સિતતમત્વાભાવથી 'કુચેષુ' એમ સપ્તમ્યન્ત જ પદ કથ્યું, આનનકુચમાં સ્વાત્માને લિમ્પન કરતાં પુલિન્દીજીએ આધિને ત્યજ્યો, મુખમાં અને સ્તનમાં તે કુંકુમનું ધારણ કરીને જ્યારે પુલિન્દી પણ ઉપસ્થિતા થયાં ત્યારે તત્કુંકુમદ્વારા લક્ષ્મીના વેશથી-આવેશથી-તેમનો પણ ઉપભોગ સિદ્ધ થયો, પુલિન્દીજીમાં લક્ષ્મીના આવેશથી પુલિન્દીજીનો પણ ઉપભોગ સિદ્ધ થયો, આ કુંકુમ લક્ષ્મીનો અસાધારણ ધર્મ હોવાથી આ કુંકુમના લેપે જ લક્ષ્મ્યાવેશ થતાં અયોગોલકન્યાયે શ્રીપુલિન્દીજીનું લક્ષ્મીત્વ જ સમ્પન્ન થયું તેથી તેમનો ઉપભોગ સિદ્ધ થયો, અને ઉપભોગથી જ તેમણે આધિ ત્યજ્યો. અત્ર શ્રીપુલિન્દીજીએ સહ ભગવાનના રમણમાં 'જહુસ્તદાધિં' વાક્યે આધિત્યાગનું કથન કર્યું તેથી લક્ષ્મીના પ્રવેશથી પુલિન્દીજીનો પણ ઉપભોગ પ્રભુએ કર્યો એમ જણાય છે, અન્યથા લક્ષ્મીસમ્બન્ધિ કુંકુમના આનને અને કુચે સહ સમ્પર્કે કામાધિનો જ સમ્ભવ થાય-નહિ કે પીડાનિવૃત્તિનો-તેથી પીડાનિવૃત્તિનું કથન જ મૂલમાં કરત નહિ પરન્તુ 'જહુસ્તદાધિં' પદે આધિત્યાગનું કથન તો કર્યું જ છે તેથી તત્પદોક્ત આધિત્યાગકથનના અન્યથાનુપપત્તિએ તેમની સાથે રમણ થયું જ એમ જાણવું, કારણ કે રમણ જ કામાધિનિવર્તક છે, લક્ષ્મ્યાવિષ્ટા શ્રીપુલિન્દીજીનો ઉપભોગ સિદ્ધ થયો અને તેમના આધિનો પણ ત્યાગ થયો, તેથી તે પુલિન્દી જ પૂર્ણા. રજે યોગ્યતા સિદ્ધા થતાં કુંકુમધારણે લક્ષ્મ્યાવેશ પ્રાપ્ત થતાં ઉપભોગે તેમનો આધિ નિવૃત્ત થઈ ગયો તેથી તે જ પૂર્ણા, અમને તો આધિ રહ્યો જ, આ અલૌકિકી ભગવત્કથા છે-કારણ કે 'ઉરુગાય'પદનો પ્રયોગ કર્યો છે-તેથી તેમણે પણ ભગવાનનું શ્રવણ કર્યું જણાય છે, અગ્રિમ શ્લોકમાં આ કથાના અલૌકિકત્વનું સૂચન છે તથી ઉત્થાપનભોગસામયિકી આ કથા છે, તે સમયે તેમને તાદૃશ કુંકુમ પ્રાપ્ત થયું અને લક્ષ્મ્યાગમન સતે શ્રીપુલિન્દીજીનું રમણ પણ થયું, આ રમણકથા લક્ષ્મીને અજ્ઞાતા છે, પુલિન્દીજીએ ભગવાનનું શ્રવણ કર્યું-અર્થાત્ તાવત્પર્યન્ત ઉરુ' જે લક્ષ્મીસખા તેમણે ગાન કર્યું-પુલિન્દીએ સહ ભગવત્કથા કરી-તેથી પુલિન્દીજીને પણ ભગવાનનું શ્રવણ સિદ્ધ થયું, વનગમને જ આ સર્વ સિદ્ધ થાય અને અમારે તો વનગમન સમ્ભવ નહિ તેથી અમારે તો અપૂર્ણતા જ રહી અને તેથી વસ્તુતઃ તો મનઃપીડારૂપ જ કામ રહ્યો, કામ આધિજનક છે-પીડાનિરૂપક કામ આધિજનક છે-એમ કામનું આધિજનકત્વ સિદ્ધ કર્યું, 'આપનામાં આન્તર ભગવત્પ્રાકટ્ય છે તથાપિ અપૂર્ણત્વ કેમ કથો છો?' એ શઙ્કાનો પરિહાર કરે છે કે અમારો તો કામ એતન્નિવર્તક-આધિનિવર્તક-નથી પ્રત્યુત તદુદ્બોધક જ છે, અમારો તો કામ મનઃપીડારૂપ જ રહ્યો, 'ગોપિકાનો પણ કામ ભગવદ્વિષયક હોવાથી તેઓ પણ ધન્યા જ છે ત્યારે શ્રીપુલિન્દીજી પૂર્ણા છે એમ તેઓ કેમ સ્તવે છે?'એમ શઙ્કા થાય તો તેનો પરિહાર એમ છે કે કામ કાંઇ ધન્યાત્વમાં હેતુ નથી, કારણ કે સંયોગના અભાવમાં કામ તો દુઃખદ પણ હોય છે, તેથી અમારું ધન્યાત્વ નથી પરન્તુ ધન્યાત્વ તો શ્રીપુલિન્દીજીનું જ છે. એમના એ જ આશયને સ્ફુટ કથે છે કે કામ તો વસ્તુતઃ મનઃપીડારૂપ છે, વિયોગાવસ્થામાં ભગવદ્વિષયક કામ પ્રભુપીડાને જ ઉત્પાદે છે તેથી અમને તો કેવલ દુઃખાનુભવ છે અને તેથી અમે ધન્યા નથી ક્ષુધા સુખહેતુ નથી પરન્તુ ક્ષુધા હોઈને અન્નભોગ જેમ સુખકર છે તેમ **ભગવદ્વિષયક કામ હોઇને સુખકર ભગવદ્ભોગ જેમને છે તેવાં શ્રીપુલિન્દીજી જ ધન્યા છે. ૧૭.**

યદ્વા ભગવન્મનોભિલષિતા દ્વિવારસપૂર્તિ શ્રીગોપીજનને નથી તેથી અપૂર્ણત્વ માનતાં તેઓ 'પૂર્ણાઃ' શ્લોકે પુલિન્દીમાં પૂર્ણતા કથે છે કે પુલિન્દી જ પૂર્ણા છે, પુલિન્દી પૂર્ણા સતે તદાધિને-ભગવદાધિને ત્યાજ્યો,

સ્વતન્ત્ર। અત્ર 'જહુઃ' ક્રિયામાં અન્તર્ભાવિતણ્યર્થત્વ જાણવું, અર્થાત્ પૂર્ણા પુલિન્દીએ ભગવાનના આધિનો ત્યાગ કરાવ્યો, ભગવાન 'ઉરુગાય' હોવાથી ઉરુઓ પણ જે ભગવાનનું ગાનમાત્ર જ કરે છે-ઉપભોગ કરી શક્તા નથી-

એવા ઉરુગાય ભગવાનના પદાબ્જદ્વયમાં રાગે–અનુરાગે-લક્ષ્મીએ સમ્પાદિત કુઙ્કુમે આનનકુચમાં લેપ કરતાં પુલિન્દીજી જ પૂર્ણા, 'કુઙ્કુમલેપે તાદગ્ભાવોત્પત્તિ કયે પ્રકારે?' એમ શઙ્કા થાય તો કથે છે કે 'દયિતાસ્તનમણ્ડિતેન,' દયિતાના-અત્યન્ત પ્રિયાના–વિરહસામયિક ઉત્કટ તાપની નિવૃત્તિને અનુભવતા પ્રિયે રસપરવશત્વે સ્થાપિત જે પદદ્વય તેના સ્પર્શનો સાત્ત્વિકભાવ જે સ્વેદ તે સ્વેદે યુક્ત સ્તનમાં મણ્ડિત કુઙ્કુમ, 'તત્રત્ય કુઙ્કુમપ્રાપ્તિ તેમને અસમ્ભાવિત છે' એમ શઙ્કા થાય તો 'તૃણરૂષિત' પદે પરિહરે છે કે દયિતાસ્તનસમ્બન્ધિત્વે ચરણદ્વયમાં સાત્ત્વિકભાવે તૃણમાં નિરૂષિત, અને તેથી જ તત્સજાતીય કુઙ્કુમલિમ્પને તત્સજાતીયભાવોત્પત્ત્યર્થ સ્વસ્વરૂપનું પ્રદર્શન ભગવાને કરાવ્યું, 'તદ્દર્શન' ઇત્યાદિએ તે જ કથે છે, તે ભગવાનનું જે દર્શન તે દર્શને થઈ છે સ્મરરુજ્ જેમને એવાં શ્રીપુલિન્દીજી, 'એમને તાદગ્ભાવોત્પત્તિ થઈ તેથી તાદગ્ ભાવનું દાન ભગવાને તેમને કર્યું એમ જ કથવું ઉચિતતર હતું ભગવદાધિહરણકથન તો ઉચિત નથી' એમ પણ શઙ્કા ન કરવી, સ્વદર્શનજનિતરિરંસાભરવશતાપક્લિષ્ટના દર્શને ભગવાનને પણ તાપ થાય એ ઉચિતતર છે, અન્યથા 'યે યથા માં' પ્રતિજ્ઞાની હાનિ જ થાય, 'આભાસમાં એતદ્વિષયક પુલિન્દીજીનું ભગવાને કરીને આધિહારકત્વ સ્ફુટ જ સ્પષ્ટીકૃત છે તેથી સમાપ્તિમાં 'નનુ ભગવતિ' ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્તાવસર નથી અને સમાહિતિમાં પણ પુલિન્દીનું સ્વતાપજન્યભગવત્તાપહારકત્વ કથ્યું એમ આભાસવિરોધ પ્રાપ્ત થાય' એમ શઙ્કા થાય તો તેનો પરિહાર આ પ્રકારે છે, એતદ્વિષયક ભગવદાધિહારકત્વ યાદશતાદ્દશને નથી પરન્તુ ભગવદ્દર્શનજનિતરિરંસાભરતાપક્લેશદર્શનજન્યભગવદાધિપ્રયોજિકાને જ છે, તેથી પુલિન્દીજીને તાદશત્વનો અભાવ હોવાથી ભગવદાધિત્યાજકત્વ કયે પ્રકારે? એમ પૂર્વપક્ષનો આશય છે અને ભગવદ્દર્શનજનિતરિરંસાદિજન્યભગવદાધિપ્રયોજકશ્રીપુલિન્દીજી ભગવત્તાપહારક છે એમ સમાધાનનો આશય છે, તેથી પૂર્વોક્ત આધિહારકત્વયોગ્યતાનિરૂપક આ અગ્રિમ ગ્રન્થ છે, વસ્તુતઃ તો તદ્વિષયક જ પણ આધિ એતદ્વિષયક જ છે–કારણ કે લક્ષ્મીપ્રવેશાનન્તર જ રમણ થયું છે–તેથી પૂર્ણાત્વમાનન યુક્ત જ છે. ૧૭.

આભાસ—નિર્ગુણ ગોપીજન 'હન્ત' ઇત્યાદિ કથે છે.

हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद् रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः।
मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत् पानीयसुयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥१८॥

અક્ષરાર્થ–હન્ત! અબલા! રામકૃષ્ણચરણસ્પર્શપ્રમોદ આ અદ્રિ ગોગણે સહ તેમનો આદર પાનીયસુયવસકન્દરકન્દમૂલે વિસ્તારે છે તેથી હરિદાસવર્ય છે. ૧૮.

વ્યાખ્યાન–શ્રીપુલિન્દીજી કયે પ્રકારે એવાં થયાં ?' એમ આશઙ્કા થાય તો ભગવદ્ભક્તના સઙ્ગથી તે એવાં થયાં એમ કથવાને ગોવર્ધનનું ભગવદ્ભક્તત્વ 'હન્ત' ઇત્યાદિએ કથે છે, પર્વતપ્રેરણાએ કન્દમૂલસમાનયનમાં કુઙ્કુમપ્રાપ્તિ તેમને થઈ ગઈ, 'હન્ત પદ ખેદવાચક છે, જો અમે પણ ગોવર્ધનમાં સ્થિતા હોઈએ તો અમને પણ ત્યક્તાધિત્વ તે પ્રકારે થાય પરન્તુ અમને તેમ નથી તેથી ખેદ થાય છે, આ અદ્રિ–ગોવર્ધન–હરિદાસવર્ય હોવાથી પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે રામકૃષ્ણના ચરણારવિન્દના સ્પર્શમાં એને પ્ર–પ્રકૃષ્ટ–મોદ થાય છે, ભગવદીયમાં તે જ શ્રેષ્ઠ જે ભક્તિમાર્ગના સ્પર્શમાં પણ આનન્દયુક્ત થાય છે, કિઞ્ચ આ ગિરિરાજ સાત્ત્વિક વા ગુણાતીત જ છે, કારણ કે તે નિર્ધન છે તથાપિ સહગોગણ રામકૃષ્ણનું સમ્માન કરે છે, દાસ તો માનનો જ વિસ્તાર કરે, ત્યારે જ દાસત્વ સિદ્ધ થાય છે, પરન્તુ તેથી દાસમાં વર્યત્વ કાંઇ સિદ્ધ થાય નહિ તેથી 'નિર્ધનઃ અથાપિ'એમ વ્યાખ્યાન કર્યું, યદ્યપિ વ્રજ સમૃદ્ધિમાન્ છે તથાપિ આ ગિરિરાજજી તો ગુણાતીત છે તેથી નિર્ધન છે, તેવા નિર્ધને તો પાનીય-કન્દાદિક સ્વાર્થે જ સઙ્ગ્રાહ્ય છે તથાપિ ભગવાનને તે સમર્પી દે છે તેથી 'હરિદાસવર્ય' છે, અત્ર ગોએ અને દેવરૂપ બાલકગણે સહિત રામકૃષ્ણનું આતિથ્ય પાનીય સુયવસ કન્દર અને કન્દમૂલ એમ પદાર્થચતુષ્ટયે કરે છે, પાનીય અને સુયવસ ગોના વિનિયોગાર્થ છે કન્દરા સ્થાન છે અને કન્દમૂલ ભક્ષ્ય છે, કારણ કે 'તૃણાનિ ભૂમિરુદક' વાક્યમાં ગૃહસ્થના ગૃહમાં આ ચતુષ્ટયનો ઉચ્છેદ થતો નથી' એમ કથ્યું છે, તેથી અત્ર પણ તચ્ચતુષ્ટય-સમ્પત્તિ કથી, તત્ર કોમલદૂર્વા ગોના ભક્ષણાર્થે અને અન્યના આસ્તરણાર્થે ઉપયુક્તા છે, અત્ર કન્દરા જ ભૂમિ છે, 'કન્દરા'શબ્દના પ્રયોગથી જણાય છે કે પ્રાયેણ અધુના તત્ર વૃષ્ટિ થાય છે, તેથી રામકૃષ્ણ શ્રીગિરિરાજની કન્દરામાં ગોગણે સહિત વિરાજમાન થઈ ગયા છે, વાણીને સ્થાને અત્ર કન્દમૂલ છે, કારણ કે કાંઇ પણ ન હોય ત્યારે સર્વના જ અભાવે વાણીની ગણના છે. ભક્તના સન્તોષ અધિક છે, 'નિર્ધનત્વે તે યદ્યપિ સર્વ સમર્પે છે તથાપિ તેથી તો ધાર્મિકત્વ જ સિદ્ધ થાય–નહિ કે દાસત્વ પણ સિદ્ધ થાય–' એમ આશઙ્કીને 'પાનીયસુયવસ

કન્દરકન્દમૂલૈઃ' આદિ વિશેષણોના સાહિત્યે દાસત્વ સિદ્ધ થાય છે એમ 'સન્તોષઃ' ઇત્યાદિએ કહ્યું, 'અબલાઃ' સમ્બોધનથી આપણુ સર્વનું તત્ર ગમનમાં સામર્થ્ય નથી એમ કહ્યું, કન્દ ભર્જનસાપેક્ષ છે અને મૂલ તો એમનેએમ જ ભક્ષ્ય છે, એક જ રસ સમર્પ્યો નથી તેથી કન્દનું અને મૂલનું કથન કર્યું, અથવા અત્ર એક અન્ન અને અપર વ્યઞ્જન એમ અન્નવ્યઞ્જનભાવાર્થે કન્દનું અને મૂલનું કથન કર્યું અને તત્ર પણુ અવાન્તર ભેદ બહુ છે તેથી બહુવચન પ્રયોજ્યું, કન્દમૂલમાં પણુ અવાન્તરભેદ બહુ છે તેથી સર્વનો સઙ્ગ્રહ કરવાને કન્દ' પદ અને 'મૂલ' પદ એ ઉભય પદમાં 'કન્દાનિ'અને 'મૂલાનિ' એમ બહુવચને સમાસનો વિગ્રહ કરવો, અર્થાદ્ અત્ર સમસ્તપદગત જ બહુવચન નથી પરન્તુ કન્દ અને મૂલ ઉભયે બહુ છે એમ બહુવચનનો અભિપ્રાય કહ્યો, પરન્તુ લૌકિક વિગ્રહમાં તો 'કન્દમૂલ'પદના બહુવચનાન્તત્વે વિવક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે એમ જણાવ્યું તેથી નાનાપ્રકારક કન્દમૂલનું સમર્પણુ હરિદાસવર્ય કરે છે એમ સિદ્ધ થયું, આથી અબલામાં આક્રોશનું પણુ પ્રદર્શન કર્યું, આપણે તો નવનીતાદિના ભગવત્કર્તૃક ભક્ષણમાં પણુ વિમનસ્કા થઈએ છીએ તેથી આપણું અપૂર્ણત્વ યુક્ત જ છે, પૂર્વોક્તા જ આ પુલિન્દી છે તેથી પર્વતપ્રેરણાએ તેઓ કન્દમૂલાદિકનું સમાનયન કરે છે એમ જણાય છે, ગોવર્ધન કામરૂપ છે એમ અગ્રે કહાશે, તેથી કોઇક સ્વરૂપે શ્રીગોવર્ધનદર્શન આ પુલિન્દીને થાય છે અને તે સ્વરૂપે શ્રીપુલિન્દીજીને તે પ્રેરે છે. ૧૮.

તથાપિ 'અમે સજાતીયા યોગ્યા છીએ તે અમને ત્યજીને શ્રીગિરિરાજની ઉપર અને શ્રીપુલિન્દીજીની

આભાસ। ઉપર કૃપા–અસ્મન્નિષ્ઠ રસ પરિત્યજીને તન્નિષ્ઠ કન્દાદિભોગ–કેમ ?' એમ આશઙ્કીને 'ગા ગોપકૈઃ' ઇત્યાદ શ્લોકે પરિહાર કહે છે.

ગા ગોપકૈરનુવનં નયતોરુદારવેણુસ્વનૈઃ કલપદૈસ્તનુભૃત્સુ સખ્યઃ।
અસ્પન્દનં ગતિમતાં પુલકસ્તરૂણાં નિર્યોગપાશકૃતલક્ષણયોર્વિચિત્રમ્ ॥ ૧૯ ॥

અક્ષરાર્થ–સખિ ! ઉદારવેણુસ્વનકલપદે ગોપકે અનુવન ગોના નયનકર્તાનું નિર્યોગપાશકૃતલક્ષણનું ગતિમાન્માં અસ્પન્દન અને તરુમાં પુલક તનુભૃત્માં વિચિત્ર છે. ૧૯.

વ્યાખ્યાન–ભગવચ્ચરિત્ર વિપરીત છે, પ્રમેયમર્યાદાનાશક છે, ભગવાન્ સાક્ષાત્ કાંઇ પણુ કરતા નથી તથાપિ સાક્ષિમાત્રે જ જેમ ગતિમાન્નું અસ્પન્દન અને તરુનો પુલક--રોમાઞ્ચ–થાય છે–તેથી યત્ર ગોવર્ધનમાં પુલિન્દીજીમાં તો સાક્ષાત્કૃતિ છે તત્ર વૈપરીત્યમાં કહવું જ શું ? એમ કૈમુત્યપુરઃસર દૃષ્ટાન્ત જાણવો–તેમ અમે જે યોગ્યા તે અમારું અયોગ્યત્વ અને અયોગ્યા જે પુલિન્દીજી તેમનું યોગ્યત્વ થાય છે.તત્ર વિપરીતસમ્પાદનમાં હેતુત્રય છે, ગોપે સહ ગોનું અનુનયન કરે છે એ એક હેતુ છે, વેણુસ્વન એ દ્વિતીય હેતુ છે, અને કલ છે પદ યત્ર એમ 'કલપદ' વિશેષણુ વા 'કલપદ' ચરણુ તૃતીય હેતુ છે, ગોનું વનમાં નયન જ્ઞાનજનનદ્વારા પરમ્પરાએ પુલકમાં હેતુ છે વેણુસ્વન સાક્ષાદ્ હેતુ છે અને વેણુનિષ્ઠ કલપદ અથવા કલપદ ભગવચ્ચરણ ગતિમાન્ના અસ્પન્દમાં હેતુ છે એમ વિભાગ જાણવો, 'ચરણૈર્વા'પક્ષમાં કલપદ 'અર્શઆદ્યચ્' માનવું, કલશિઞ્જિત નૂપુરવત્ત્વથી પદનું કલત્વ અગ્રે સ્પષ્ટ કરશે, ગોનું નયન પ્રતિવન કરે છે તેથી 'સર્વ જ વનની શુદ્ધિ સમ્પન્ના થાય છે અને તેથી એતદીયા શુદ્ધ અને ધર્મ તત્ર જાય છે, વનના નિર્દુષ્ટત્વમાં હેતુ કહે છે કે ગોના અને ગોપના સમ્બન્ધે તન્નિષ્ઠા શુદ્ધિ અને ધર્મ વનમાં ગમન કરે છે ત્યારે વન નિર્દુષ્ટ થઈ જાય છે, અત્ર 'શુદ્ધિ'પદે અશુદ્ધિની નિવૃત્તિ કહી, વસ્તુતઃ તો વસ્તુતત્ત્વના અજ્ઞાનહેતુભૂત તરુત્વસ્વભાવ અત્ર 'અશુદ્ધિ' પદનો અર્થ વિવક્ષિત છે, પૂર્વે 'કૃષ્ણમુખનિર્ગત'શ્લોકે પશુત્વ સતે પણુ તેને ઉલ્લઙ્ઘીને એતદ્રસાનુભાવિકા સામગ્રી કહી હતી તેથી ગો તત્ફલવતી છે અને તે ગોનો સમ્બન્ધ સતે વનને પણુ તરુત્વાદિસ્વભાવોલ્લઙ્ઘનપૂર્વકરસપ્રાપ્તિ થાય છે, ગોપમાં જે રસિકત્વ સ્પષ્ટ છે તે રસિકત્વ જ 'ધર્મ' પદે કહ્યું, આ સર્વ આશયે 'એતદીયા શુદ્ધિર્ધર્મશ્ચ તત્ર ગચ્છતઃ' એમ કહ્યું, ગોમાં 'તસ્થુઃ'પદે ક્રિયાનિવૃત્તિ પણુ કહી હતી તેથી અત્ર વનમાં પણુ ગોના સમ્બન્ધથી તેમ જ ક્રિયાનિવૃત્તિ જાણવી, તે ક્રિયાનિવૃત્તિ 'અદ્રિસાનુ'ઇત્યાદિએ વૃન્દાવનમાં જ કહી હતી તેથી 'અસ્પન્દનં ગતિમતાં' પદે સર્વ વનમાં તે ક્રિયાનિવૃત્તિ–નિવૃત્તિક્રિયા–ગોના જ સમ્બન્ધથી કહી, તતઃ ઉદાર જે વેણુસ્વન અથવા ઉદાર જ વેણુ તેથી વેણુભુક્ત શેષનો ભોગ તે તરુઓ કરે છે, અને તેથી તેમનો પુલક ઉચિત જ છે, વેણુભુક્તશેષભોગથી પુષ્પમધુધારારૂપ પુલક થાય છે અને વેણુના અને સ્વનના ઔદાર્યકથને વસ્તુસ્વભાવજન્ય આ નાદકાર્ય પ્રાસઙ્ગિક છે–ભગવાને કાંઇ આને જ ઉદ્દેશીને નાદ કર્યો નથી–એમ જણાવ્યું, પ્રાસઙ્ગિકકાર્યકથને યત્ર તરુમાં

એતાદૃશ્ય થયું તત્ર એતત્તાદૃવિષયશ્રીસ્વામિનીજીમાં તો કથવું જ શું એમ જણાય છે, 'વેણુસ્વનયોઃ' ઇત્યાદિએ કુલવધૂત્વ અને તેમનો પણ પુલક વૈપરીત્યનો જ પોષક છે એમ જણાવ્યું, વેણુનિષ્ઠ કલપદના શ્રવણાર્થ ગતિમાન્‌નું અસ્પન્દન સર્વાનુભવસિદ્ધ જ છે તેથી તે નહિ કથીને ભગવચ્ચરણનું હેતુત્વ સાધે છે કે પરન્તુ ભગવાન્ દોહાર્થ સમાગત સતે જે ગતિમાન્ છે તેઓ સર્વ જ મનઃપૂર્વક સ્વામૃતદાનાર્થ અને તત્ર વિઘ્નાભાવાર્થ મૌનધારણ કરે છે, શબ્દશઙ્કાએ ચલન પણ કરતા નથી, તેથી ચલનાભાવહેતુથી ચલનાભાવસિદ્ધ્યર્થ જ ભગવાન્‌નાં પદ કલ–અવ્યક્તમધુર–થાય છે, કારણ કે મન્દમન્દ ગમન કરે છે, આ દોહકાલ છે, 'સખ્યઃ'સમ્બોધન તત્રાગતસખીની દર્શનસમ્મત્યર્થ છે, તેથી તનુભૃત્ સ્થાવરજઙ્ગમમાં ચિત્ર વૈચિત્ર્ય થાય છે તે અવસ્થાને–કલચરણાવસ્થાને–યદ્વા ગતિમાન્‌ની અસ્પન્દજનિકાવસ્થાને–'નિર્યોગપાશકૃતલક્ષણયોઃ'પદે જણાવે છે, નિતરાં છે ગોવત્સનો યોગ જેણે–એવો જે પાશ તે 'નિર્યોગપાશ',નિદાનમાં–પાશમાં–તદુભયે કર્યું છે લક્ષણ જેમનું એવા રામકૃષ્ણનું, હસ્તમાં તદુભયગ્રહણ–અથવા પાદનું યોજન–કર્યું તેથી સર્વ જ ગોપિકાદિ જઙ્ગમને ભીતિ થઈ કે રામકૃષ્ણ અમને પણ એમ જ બદ્ધ કરશે, અને ત્યારે રામકૃષ્ણના પ્રયાસલક્ષણક ભયે યુક્ત તેઓ અસ્પન્દપૂર્વક રસ સમર્પશે,ગોનિષ્ઠરસગ્રહણાર્થ બન્ધનાદિ પ્રયાસ જેમ કરે છે તેમ અમારે વિષે પ્રયાસ મા કરો એવા આશયે પ્રભુપ્રયાસથી ભીતા ગોપિકાદિ સ્વતઃ જ સમર્પણ કરી દે છે, તરુમાં વિશેષ કથે છે કે સ્થાવરોમાં તો ભયથી સ્વતઃ જ મધુધારા થાય છે, જઙ્ગમને તો અસ્પન્દને પ્રતિબન્ધાભાવમાત્ર છે રસપ્રાકટ્ય તો ભગવદુદ્યમે જ થાય છે, પરન્તુ જ્યારે ભગવાન્ વનમાં પધારે છે ત્યારે સ્થાવર તો પ્રભુપ્રયાસભયથી સ્વતઃ–ભગવદુદ્યમ વિના–જ મધુધાર થાય છે, આ શ્લોકમાં અન્વય આ પ્રકારે કરવો, ગોનું નયન કરતા રામકૃષ્ણના વેણુસ્વનથી તરુનો પુલક થાય છે અને નિર્યોગપાશકૃતલક્ષણ રામકૃષ્ણના કલપદે ગતિમાન્‌નું અસ્પન્દન થાય છે તનુભૃદ્‌માં આ વિચિત્ર થાય છે, વેણુનિષ્ઠ 'કલપદ'પક્ષમાં 'વેણુસ્વનૈઃ' પદની આવૃત્તિ અથવા વિશેષણે જ વિશેષ્યલાભ જાણવો.

દ્વિતીય વ્યાખ્યાન–અથવા અત્ર વિવક્ષિતા લીલાનું નિરૂપણ ગુપ્તત્વે કરે છે, ગોપના દ્વારા અથવા ગોપે સહ વનમાં ગોના નિવેશને પ્રિયનો વ્યાસઙ્ગાભાવ સૂચિત કર્યો, તદનન્તર સ્વચ્છન્દરમણાર્થ તાદૃગ્ભક્તાગમનાર્થ વેણુસ્વન કર્યો, દૂરસ્થ ભક્તના આગમનાર્થ પ્રથમ તારસ્વર તદનન્તર નિર્ગત ભક્તને પ્રિયસ્થિતિસ્થાનજ્ઞાપક મધ્યસ્વર તદનન્તર નિકટસમાગત ભક્તાર્થ મન્દસ્વર વેણુસ્વન કર્યો, તત્તદ્ભક્તનાં નામગ્રહણે પણ સ્વનમાં બહુત્વ છે, અન્યને જ્ઞાન ન થાય તેથી તે અવ્યક્ત છે, અને સ્વનામત્વે જ્ઞાપન કરે છે તેથી તે મધુર છે, તેથી કલ–અવ્યક્તમધુર–છે નામરૂપ પદ યત્ર તાદૃશ 'કલપદ' સ્વને ગતિમાન્‌નું અસ્પન્દન તેમ જ તરુનો પુલક ચિત્ર છે, આ આગમન દિવસે છે, અને સર્વસમક્ષ તે–દિવસે આગમન–અશક્ય છે તથાપિ વેણુસ્વને સર્વના તથાત્વે–અજ્ઞત્વે–નિષ્પ્રત્યૂહ આગમન થાય છે, ઉક્ત વેણુસ્વને ઉક્ત ભક્તનું તનુભૃત સતે ઉક્ત સ્વને અસ્પન્દનાદિક ચિત્ર છે, 'ઉદારવેણુસ્વનૈઃ' અને 'કલપદૈઃ' પદની આવૃત્તિએ પણ પદસમ્બન્ધ જાણવો, પ્રિયાસઙ્ગમાભાવદશામાં તનુનું અનુસન્ધાન ન હોવાથી કલપદે–વેણુસ્વને–જ તેનું–તનુનું–અનુસન્ધાન થાય છે તેથી તનુભૃદ્ ભક્તોમાં જે તથાત્વ–તનુભૃત્ત્વ–છે તે કલપદે જ છે, સ્વગોષ્ઠીમાં સર્વા જ એતાદૃશી છે તેથી ઉક્તાર્થસમ્મત્યર્થ 'સખ્યઃ'સમ્બોધન છે, ઉદાર તો પાત્રાપાત્રવિવેકરહિતપે દાન કરે છે અને અલ્પમાં પણ બહુદાન કરે છે તેથી સ્થાવરને પણ દાન થયું તેથી–વસ્તુસામર્થ્યથી સ્થાવરનું તત્ત્વ–પુલકવત્ત્વ–યુક્ત છે તેથી–પુલકત્વ યોગ્ય હોવાથી–તરુનું રસોપયોગિપુષ્પમધુધારાવત્ત્વ છે, ગોના વનનિવેશનકથનથી આ ચરિત્ર દિવસસમ્બન્ધિ છે એમ કથ્યું, તતઃ આગમનાનન્તર 'નિર્યોગ' ઇત્યાદિએ સન્ધ્યાસમ્બન્ધિ ચરિત્ર નિરૂપે છે, 'લક્ષણ'પદે ગોદોહનાનુરૂપ તત્સામયિક સર્વ પણ વેષનું કથન કર્યું, એતાદૃશ રામકૃષ્ણના–અર્થાદ્ દર્શને જ–ઉક્તકાર્યદ્વય પૂર્વથી પણ વિશિષ્ટ ચિત્ર છે, ઔદાર્યે ઉક્તરીતિએ વેણુનાદે પણ તેમનું તથાત્વ–ગતિમાન્‌નું અસ્પન્દન અને તરુનો પુલક–યદ્યપિ ચિત્ર છે તથાપિ પરનિષ્ઠ રસનું ગ્રહણ કરવાને ઉદ્યત રામકૃષ્ણનાં દર્શને તેમનું તથાત્વ તેથી પણ વિશિષ્ટ છે, કારણ કે સ્વાભાવિક પણ જ્ઞાનનું તિરોધાન સમ્ભવે છે, તેથી જ 'વિચિત્ર'માં 'વિ'ઉપસર્ગ કથ્યો, વેણુત્વે બ્રહ્માનન્દના તુચ્છકરણથી તનુરહિત મુક્તને પણ તે દાન કરે છે એમ જણાય છે, પરન્તુ તે મુક્ત તો તનુરહિત છે તેથી તેમને વિષે ઉક્તકાર્ય સમ્ભવતું નથી એમ 'વેણુ'પદ અને 'તનુભૃત્' પદના સમભિવ્યાહારથી જણાય છે, ગોનિષ્ઠ ભોગ્યરસનું ગ્રહણ કરવાને ઉદ્યત પ્રભુને દેખીને 'ગોમાંથી સ્વપ્રયત્નપૂર્વક રસનું ગ્રહણ કરે છે અને અમે તો પ્રભુપ્રયત્ન વિના જ સ્વયમેવ સ્વનિષ્ઠરસને સમર્પીશું' એમ વિચારીને તેમ કરે છે, તે આ પ્રકારે, પ્રથમ તરુમાં રૂપજ્ઞાન ચિત્ર છે, 'નિરીક્ષ્ય રૂપં યદ્ ગોદ્વિજદ્રુમમૃગાઃ' વાક્યથી તરુને રૂપજ્ઞાન છે એમ માનવું, અને દોહનસમયે તે રૂપજ્ઞાન કલપદામૃતવેણુગીતભાવથી

રૂપમહિમાએ-સ્વરૂપનિષ્ઠમહિમાએ-મહત્ત્વે-નિર્યોગપાશાદિએ-જ, આથી સ્વરૂપસમ્બન્ધિ સર્વ-નિર્યોગપાશાદિક પણ-વિપરીત-પ્રમેયમર્યાદાનાશક-અને સ્વરૂપાનન્દદાયક છે એમ ચિત્ર છે એમ જણાવ્યું. 'નિર્યોગ' ઇત્યાદિનો અર્થ કથે છે કે તત્ર રૂપજ્ઞાનમાં પણ રસવાન્‌માંથી રસજિઘૃક્ષા પ્રભુને થઈ એમ પ્રભુના મનોધર્મનું જ્ઞાન અતિચિત્ર છે, એમ-તાદૃશમનોધર્મજ્ઞાન-સતે પ્રભુને રસવાન્‌ની અપેક્ષા છે એ જ્ઞાને સ્વયં પણ રસવતી હોવાથી નિજ ઉપયોગજ્ઞાને પણ પ્રમુદિતા સ્વનિષ્ઠરસને પ્રકટ કરે છે એમ જણાય છે, તેથી અન્તઃપૂર્ણ રસના આધિક્યે સ્થાનાભાવે પ્રતિરોમકૂપ બહિર્નિરસારણે રોમને પણ તથાત્વ-બહિઃપુલક-થાય છે અને તે બહિઃપુલક-જ અત્ર પ્રત્યવયવ મધુધારા અને પુષ્પફલ એમ જાણવું.

તૃતીય વ્યાખ્યાન-અથવા ગોપદ્વારા વા ગોપે સહિત ગોનું અનુનયનકર્તા નિર્યોગપાશકૃતલક્ષણ રામકૃષ્ણના કલપદ વેણુરવને ઉક્ત કાર્યદ્વય ચિત્ર છે એમ પ્રત્યેક પદે સહ 'ચિત્ર'પદ યોજવું. દોહનાર્થં અતિમન્દમન્દ ચલને નૂપુરશિઞ્જિત પણ અવ્યક્ત અને મધુર હોય છે તેથી પદને કલત્વ છે, અથવા પરિતઃ ગોવૃન્દવેષ્ટને પદામ્બુજનું કાદાચિત્ક દર્શન થાય છે તેથી શિઞ્જિતની અવ્યક્તતા અર્થાદ્ ભગવદીયત્વનિશ્ચયાભાવ છે, ગોનું ગતિરાહિત્ય 'લક્ષણ'પદે ઉક્ત પાશે ગોપાદના યોજને નથી પરન્તુ ગોનું ગતિરાહિત્ય તો 'કલપદે' જ છે, નિર્યોગલક્ષણ તો ગોદોહનચિહ્નતને જ ધર્યું છે એમ જણાય છે, આવૃત્તિએ 'પુલક'પદનો સમ્બન્ધ પૂર્વ 'અતિમતાં' અને અપર 'તરૂણાં' એમ ઉભયે સહ છે એમ જાણવું. આથી-'બર્હાપીડ' શ્લોકના જ ત્રયોદશશ્લોકવિવરણકથને તાદૃશ ભગવાન્‌ના વૃન્દાવનપ્રવેશકથનથી-**સર્વરસભોક્તા ભગવાન્ વૃન્દાવનમાં વિજયે સ્થિતિ કરે છે એમ નિરૂપ્યું. ૧૯.**

આભાસ-'એવંવિધૈઃ' શ્લોકે ઉપસંહરે છે.

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।

वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥२०॥

અક્ષરાર્થ-વૃન્દાવનચારી ભગવાનની એવંવિધા જે ક્રીડાને પરસ્પર વર્ણતાં ગોપિકા તન્મયતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં. ૨૦.

વ્યાખ્યાન-આ તો એક પ્રકાર કથ્યો, એવંવિધા કોટિશઃ લીલા છે, તત્ર હેતુ 'ભગવતઃ'પદે કથે છે, 'ભગ'વાચ્ય ઐશ્વર્યાદિ ષડ્‌ગુણના અને ધર્મી ભગવાન્‌ના મિશ્રણે કોટિશઃ પ્રસ્તાર થાય છે, કિઞ્ચ મર્યાદામાં તે પ્રસ્તાર પરિમિત પણ હોય છે પરન્તુ વૃન્દાવનચારી-સ્વેચ્છાગતિમાન્-ભગવાન્‌ની તે લીલામાં મર્યાદા પણ ન હોવાથી લીલાપ્રસ્તાર અસઙ્ખ્યાત જ હોય છે. આથી એમ વર્ણનકર્ત્રી ગોપી તન્મયતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં, ક્રીડામયી જ થઈ ગયાં. જાગ્રત્‌માં સ્વપ્નમાં આસક્તિભ્રમન્યાયે ક્રીડાનું જ દર્શન કર્યા કરે છે, 'ત્રિભુવનમપિ તન્મયં વિરહે' ઇત્યાદિમાં પ્રસિદ્ધ આસક્તિભ્રમન્યાયે દર્શન કર્યા કરે છે. યદ્વા આસક્ત સતે જે આવર્તાત્મક ભ્રમ તે ન્યાયે-જેમ સમુદ્રના આવર્તમાં પતિત આવૃત્ત થતો નથી તેમ-આસક્તિભ્રમપતિત પણ આવૃત્ત થતો નથી તેથી આસક્તિનું રસસમુદ્રત્વ અને ભ્રમનું આવર્તત્વ યુક્ત જ છે, અને એથી જ કોઇક અભિજ્ઞે કથ્યું છે કે 'આવર્તે રસસિન્ધોઃ પ્રત્યાવર્તેત કિં મગ્નઃ?'અને તેથી જ શ્રીગોપીજન પણ આસક્તિભ્રમન્યાયે તન્મયતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં, ગોપિકા સર્વથા મિથ્યાભ્રમપતિતા નથી, સર્વાત્મભાવ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું કારણ છે એ તો ભાષ્યના તૃતીયાધ્યાયમાં 'તદ્ધૈવ તુ નિર્ધારણાત્'માં ઉપપાદન કર્યું જ છે, અત્ર 'યયુઃ' એમ લિટ્‌પ્રયોગથી તેમનું સંસારમાં સમાગમન નથી. ૨૦.

એમ સપ્તાધ્યાયે પઞ્ચપર્વાવિદ્યાનિવૃત્તિપૂર્વક અન્તર્ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ મધ્યમ નિરોધનું નિરૂપણ સમાપ્ત થયું.૧૮.

શુદ્ધિપત્ર.

પત્ર.	પંક્તિ.	શોધ.
	૧૨	આ
	૩	અદ્ભુત વૃત્ત
	૧૨	ક્રીડાર્થ
	૧૫	અન્તરઙ્ગ—
૪	૩૩	°કૃત
	૪૦	સર્વથા
૫	૧૫	પુરુષોત્તમ
૬	૮	શરત્
	૧૪	ધર્મત્વે યુક્ત
	૧૭, ૧૯	°ભાવિકા
૭	૧૪	સમાધાન
૯	૨	આધિદૈવિક
	૨૮	°રઘર—
	૪૦	°મારબ્ધા:
૧૦	૨૦	°ત્વાદિસ્વરૂપત:
૧૧	૧	વપુ:
	૯	°શ્લોકોક્ત
	૩૧	સમાપ્તિમાં
	૩૫	ચિકીર્ષતા
	૩૭	પૂર્ણ
૧૨	૩૨	પ્રતિબધ્ય
૩	૩૦	ગુણનું
૧	૧૪	°શૃંગારરસ
	૩૨	°માર્ગીય
	૩૩	°જનને
	૬	°પ્રાકટ્ય
	૮	ઉદ્યત છે
	૧૦	વપુ:સ્વરૂપનું
	૩૦	ક્લિષ્ટ
	૩૬	**कर्णिकारम**
૧૬	૫	આચ્છાદનાર્થ
	૮	તો—...હતું-
	૨૭	°કપિશ
	૩૦	કીર્તિમયી
	૩૧	'વૈજયન્તી'નો
૧૭	૨૦, ૨૧	તેથી-...હોવાથી-
	૩૪	°દૈવિક
૧૮	૨૮	અસમસ્ત
	૩૦	હૃદયમાં
૧૯	૧૪	°ગોપાદિ
	૨૦	ભક્તિના
	૨૪	નૈષ્કર્મ્ય—
૨૦	૨	આવશ્યક
	૧૯	ભોક્ત્રી
	૨૪	પ્રકારે
૨૧	૨૧	ભગવત્કર્તૃક
	૩૨	°પ્રસઙ્ગ
૨૨	૩૩	ભોક્તા
	૩૯	°માર્ગમાં
૨૩	૪	°પન્ન

પત્ર.	પંક્તિ.	શોધ.
	૩૨	ઉભયે
	૩૭	પ્રકારે
૨૬	૯	°હ્યુપયોગ
	૩૮, ૩૯	કાર્ય
૨૮	૧૧	°ઘાત્મક
	૧૩	બાધકનો
૩૨	૧૬	કામભાવે
		અવલોકયિત્રી
	૨૯	**મધ્યમાં જેમ રઙ્ગમાં તેમ**
૩૩	૩૬	આશઙ્કાને
૩૬	૬	°કારિકા
	૨૩	પ્રતિષ્ઠા ત્રયમાં... ઉત્પલમાં
	૨૪	આગન્તુક
	૩૩	બોધાર્થ
	૩૪	°સ્વાદ
૩૭	૨	ધામ
	૧૦	તેમ
	૧૧	અને...નત્વ
	૧૫	વિવક્ષિત
	૨૪	'પુરુષ'
૩૮	૨૨	હાન
૩૯	૬	રસ
	૧૨	આશયે
	૧૪	°કતા
	૧૮	આશઙ્કીને
	૨૩	દેશવિશેષમાં જ
	૩૨	આવવાદ
	૩૪	સમ્પાદક...દૂર કરીને
૪૦	૨	°કતાસમ્પાદિકા
	૧૬	સમ્બન્ધિત્વ
	૭	પ્રકારે
	૩૦	°પર્યવ-
૪૧	૪	બાધક
	૮	સાધનાભાવાભાવ સિદ્ધાન્ત
	૧૨	સાધનાભાવાભાવ
	૧૮	વેણુ
	૨૪	સૂચિત
	૩૯	માતાપિતા
૪૪	૩૫	હેત
૪૭,	૨૭	ભગવાનની
	૨૯	°ને નહિ માનતાં
૪૮	૧૮	ભૂમિકૃતા
	૨૯	સ્થિતિએ—...પ્રાપ્તિએ-
૪૯	૪	ત્યારે
	૧૪	વીર્ય
	૨૧	સાત્ત્વક
૫૦	૩૧	હારમાં
	૩૨	°હ્યુપચાર

પત્ર.	પંક્તિ.	શોધ.
	૩૩	°સિદ્ધાન્ત
૫૧	૩	તે—હારનો
	૭	હારના
	૧૮	જાણવું. ૧૦.
	૨૯	ક્રિયાનો
૫૨	૯	°વ્યાતરિક્ત
	૧૧	વ્યર્થ'
૫૩	૧૦	પરિહાર
૫૪	૨૫	°નાદના
	૨૬	કયા
	૩૧	°હારાર્થ
૫૫	૩	°વિમાન— °વિનોદ્ય:
	૧૧	°વિષય
૫૬	૩૦	સર્વ રસ
૫૭	૧૮	પ્રસિદ્ધ
	૧૯	દેવલોકસ્થા
૫૮	૩૯	સહજ
૫૯	૨	વિશેષ
	૭	°નિર્ગત
	૮	કિમર્થ
	૧૦	કર્ણ...રસે
	૧૩	વિના
	૧૮	નિત્ય-
	૨૦	કારિકા-
	૨૩	પ્રૌઢ
	૨૬	અર્થાત
	૨૮	°ક્રિયા
	૨૯	સન્દિગ્ધ
	૩૪	પરન્તુ
	૩૮	ગોવિન્દ
	૩૯	કિઞ્ચિ--
	૪૦	અન્યને—ગોને
	૪૧	સ્ફૂર્તિ-
	૪૩	°તુલ્યતા... અશ્રુ-
	૪૪	ગો,
૬૦	૬	સ્વામિની
	૭	°દિમાં
	૧૦	પ્રયોજન
	૧૨	ઇત્યાદિ
	૧૮	અગ્રિમ
	૨૨	નિ...°સ્થિતિ
	૨૭	°નિ-
	૨૮	°હ
	૨૯	કિઞ્ચ
	૩૫	°સ્ફૂાત
	૩૭	વેણુ...સિદ્ધ
	૪૧	ઇત્યાદ
	૪૪	°વિત
૬૧	૨૬	ભગવાનના

પત્ર.	પંક્તિ.	શોધ.
	૨૮	ગયા
૬૨	૩	°દિનું
	૪	દાષ્ટ-
	૬	°ભાષણ
	૭	વિહગ-
	૧૧	આરોહણ...પણ
	૧૪	°પદે સરો-
	૧૬	નદ્યાદિષુ
	૧૮	°મુજે-
	૨૨	નિશ્ચિત
	૨૮	°સહિત
	૩૧	°નું...કરે
	૩૨	લીલા
	૩૬	નાશ
	૪૨	°રતા—
૬૩	૩	સર્વના
	૪	ક્રીડા
	૭	°વલીએ
	૯	થયો
	૧૦	°સ્નેહ-
	૧૨	°વેદન
	૧૬	°ન્દી-
	૧૮	સમયે
	૧૯	ભક્તિ
	૪૦	પક્ષમાં
૬૪	૫	રૂષિત
	૧૮	પીડા...કથન:
	૨૧	સિદ્ધ
	૨૮	પુલિન્દી...સિદ્ધ
	૨૯	સમ્ભવે
૬૫	૧૭	આધિ—
	૨૬	'હન્ત'....ગોવર્ધનમ'
	૩૨	પાનીય
૬૬	૧૦	°તૃક
	૧૫	આશઙ્કીને
	૧૬	ઇત્યાદિ
	૩૧	શુદ્ધ અને
	૩૨	નિર્દુષ્ટ
	૪૦	ઉદાર જે
	૪૨	°સઙ્ગિ—
૬૭	૧૨	અમારે...
	૨૦	સૂચિત...તદ્દ
	૨૩	તેથી
	૨૫	°સ્વને
	૨૮	ભક્તોમ
	૩૧	કથનથી
	૩૭	તુચ્છી-
૬૮	૫	પ્રમુ
	૨૭	અ

મગનલાલશાસ્ત્રીના ગ્રન્થાદિ.

૧ સ્વતન્ત્ર પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો.

૧.	ગાયત્રીભાષ્યાદિ, તૃતીયાવૃત્તિ.	૦–૮–૦
૨.	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાતત્ત્વદીપાદિસહિતા (સં) મુદ્રણાવસ્થા	
૩.	પાઠભેદસહિત બ્રહ્મસૂત્ર. (સં.)	૦–૪–૦
૪.	સપ્રદીપ બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્ય. (સં.)	૩–૦–૦
૫.	જૈમિનિસૂત્રભાવાર્થપાદભાષ્ય. (સં.)	૮–૪–૦
૬.	,, ,, ,, ,, વિવરણ. (સં.)	૦–૮–૦
૭.	શ્રીમદ્ભાગવતસૂક્ષ્મટીકાપ્રથમશ્લોકત્રય. (સં.)	૦–૨–૦
૮.	શ્રીમદ્ભાગવતસુબોધિનીજન્મપ્રકરણ. (સં.)	૨–૪–૦
૯.	,, દશમસુબોધિની પ્રથમાધ્યાયાનુવાદ.	૩–૦–૦
૧૦.	શ્રીમદ્ભાગવતસુબોધિનીતામસપ્રમાણપ્રકરણ.	૧–૦–૦
૧૧.	વેણુગીતસુબોધિની. (સં.)	અમૂલ્ય
૧૨.	,, ,, ગુર્જરાનુવાદ.	અમૂલ્ય
૧૩.	શ્રીગોપિકાગીતસુબોધિન્યનુવાદ.	૧–૦ ૦
૧૪.	વેદસ્તુતિસૂક્ષ્મટીકા, અનુવાદસહિતા.	૧–૦–૦
૧૫	પત્રાવલમ્બન. (સં.)	૦–૮–૦
૧૬.	શ્રીવલ્લભાષ્ટકટીકા. (સં.)	૦–૬–૦
૧૭.	શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્રટીકા (સં.)	૦–૬–૦
૧૮.	પ્રસ્થાનરત્નાકર. (સં.)	૧–૮–૦
૧૯.	શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તપ્રદીપ.	મુદ્રણાવસ્થા.
૨૦.	સ્મૃત્યર્થ. (સં.)	,,

૩. પુ. ભ. સુધામાં પ્રસિદ્ધ ગુર્જર ગ્રન્થાદિ.

૧. શ્રીસ્વામિનીપ્રાર્થના.
૨. રાધાપ્રાર્થના.
૩. ભક્તિમાર્ગે પુષ્ટિમાર્ગત્વ
૪. નિસ્સાધનતા.
૫. ભૂમિકાસમેત અણુભાષ્યાનુવાદાદર્શ.
૬. બ્રહ્મસૂત્રાક્ષરાર્થ.
૭. અધિકરણસંગ્રહાનુવાદ.
૮. પૂર્વમીમાંસાકારિકા.
૯. ગીતાતાત્પર્ય.
૧૦. પુષ્ટિમાર્ગીયચતુઃશ્લોકીચતુષ્ટય.
૧૧. ભાગવતશાસ્ત્રતાત્પર્ય.
૧૨. ભગવત્પીઠિકા.
૧૩. ,, પૃથક્કરણ.
૧૪. વિહગાવલોક.
૧૫. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું જીવનચરિત્ર
૧૬. પ્રકીર્ણ વ્યાખ્યાનો.
૧૭. હરિપ્રિયા.
૧૮. આર્દ્ર અને આર્ત.

૨. પુષ્ટિભક્તિસુધામાં પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત

૧. શ્રીબ્રહ્મોપનિષદર્થસંગ્રહ
૨. પ્રપઞ્ચવાદ.
૩. પ્રતિબિમ્બવાદ.
૪. સ્વવૃત્તિવાદ.
૫. વાદકથા.
૬. ભક્તિરસવાદ.
૭. વિગ્રહવાદ.
૮. ભેદાભેદસ્વરૂપનિર્ણય.
૯. પ્રપઞ્ચસંસારભેદ.
૧૦, ૧૧, ૧૨. ખલાલપનવિધ્વંસવાદ.
૧૩. મુક્તિતારતમ્ય.
૧૪. વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકી.
૧૫. શ્રીગુસાંઇજીનાં પત્રો.
૧૬. ચતુર્ભુજસ્વરૂપવિચાર.
૧૭. ભક્તિજીવન.
૧૮. શ્રીગુસાંઇજીના સેવાશ્લોક.
૧૯. શ્રીહરિરાયજીકૃત શ્રીગોકુલેશાષ્ટક.
૨૦. શ્રીગિરિધરાષ્ટક.
૨૧. શ્રીમુકુન્દરાયાષ્ટક.
૨૨. શ્રીયમુનાષ્ટક. (કાશીસ્થશ્રીજીવનલાલજીકૃત).
૨૩. ચતુર્દશરત્નસ્તોત્ર.
૨૪. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યધ્યાન.

૪. પુષ્ટિસુધામાં પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થાદિ.

૧. મારું પત્ર.
૨. શઙ્કોત્તર.
૩. મોતીલાલભાઈને મારું પત્ર.
૪. વસન્તરામને ઉત્તર.
૫. શ્રીવ્રજરત્નલાલાજ્ઞાવિષયક પત્ર.
૬. મુખ્ય ભક્તિમાર્ગમાં પ્રથમ શરણ કે લોકાદિત્યાગ ?
૭. અસત્યવક્તા કઃ ?
૮. ‘પાવડીઆ’શબ્દની મીમાંસા.
૯. પુષ્ટિમાર્ગ અને શ્રાદ્ધ.
૧૦. શ્રીહરિરાયજી અને શ્રાદ્ધ.
૧૧. પુષ્ટિમાર્ગ અને યજ્ઞોપવીત.
૧૨. ભગવત્કથાનું શ્રવણ કોણે કરવું ?
૧૩. નિસ્સાધનતા.
૧૪. પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદવિવરણ (સં.)
૧૫. વસન્તપ્રપઞ્ચ.
૧૬. શ્રીમત્પ્રભુપ્રાકટ્યહેતુનિર્ણય.
૧૭. શ્રુતિગીતાતાત્પર્યપરિચય.

૫. ઠક્કુરકૃષ્ણદાસગ્રન્થમાલા.

૧.	ન્યાસાદેશ.	૦–૨–૦
૨.	સિદ્ધાન્તરહસ્યપરિચાયક.	૦–૨–૬
3.	An Examination of S'ankara's refutation of the Sāmkhya system.	2–0–0
૪.	વેદસ્તુતિ.	૦–૧૦–૦
૫.	શ્રીહરિરાયજીનો અને શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રાકટ્યોત્સવ.	૦–૪–૦
૬.	શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રાકટ્યોત્સવ.	૦–૨–૦

ગ્રન્થપ્રાપ્તિસ્થલ–મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી, ભૂતનાથ ફલિયા, ભરુચ.

૧. દૈનિકપત્રાદિકાદિમાં પ્રસિદ્ધ લેખોનો નિવેશ આ નામાવલિમાં નથી.